МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

Ковтюх С. Л.

РЕПЕТИТОР

(ЯК НАВЧИТИСЯ ГРАМОТНО ПИСАТИ)

Навчальний посібник

Київ-2007

ББК 81.411.1я73
УДК 81.161.2 (076)
К 56

Рецензенти:
***К. Г. Городенська**, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови Національної академії наук України)*
***Д. Г. Бучко**, доктор філологічних наук, професор (Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);*
***В. В. Лучик**, доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»);*
***О. І. Крижанівська**, кандидат філологічних наук, доцент (Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка)*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Лист № 14 /18.2–346 від 01.02.2004 р.

Ковтюх С. Л.

К 56 Репетитор (як навчитися грамотно писати): Навчальний посібник з практичного курсу української мови. — 2-е вид., випр. й допов. — К.: «ВД «Професіонал», 2007. — 592 с.

ISBN 978-699-370-053-3

Навчальний посібник укладено відповідно до програми з практичного курсу української мови для студентів філологічних факультетів ВНЗ. Головна увага зосереджена на орфоепічних, орфографічних та пунктуаційних правилах, розглянуто питання фонетики, графіки, морфології, синтаксису, деякі аспекти культури мови, уміщено авторські коментарі, методичні рекомендації, норми оцінювання диктантів у школі й ВНЗ, списки рекомендованої літератури та словників, подано вправи різного типу, диктанти, завдання на повторення.
Для студентів філологічних та нефілологічних факультетів вищих навчальних закладів, учнів, абітурієнтів, учителів, викладачів, для тих, хто бажає підвищити рівень грамотності з української мови.

ББК 81.411.1я73
УДК 81.161.2 (076)

© Ковтюх С. Л., 2007

ISBN 978-699-370-053-3

© «ВД «Професіонал», 2007

Моїм синам — Романові та Богдану — присвячую

ЗМІСТ

Вступні зауваження 7
Як самостійно користуватися посібником 8
Схема аналізу помилок, допущених у диктанті 11
Методика проведення диктанту 12
Критерії оцінювання диктантів у школі та вищих навчальних закладах 13
Література 20
Словники 20
Загальна частина 23
§ 1. Фонетика. Фонетична транскрипція. Правила складоподілу 23
§ 2. Орфоепія 33
§ 3. Графіка. Алфавіт 41
§ 4. Орфографія. Принципи української орфографії 46
Послідовність орфографічного розбору слова 52
Орфографічний аналіз речення (тексту) 53
§ 5. Чергування та правопис голосних 57
§ 6. Правопис ненаголошених голосних [е] та [и] 62
§ 7. Правопис ненаголошеного [о] 73
§ 8. Розрізнення [и] та [і] 74
§ 9. Розрізнення [а] та [о] 79
§ 10. Прикметникові суфікси -ов-, -ев- (-єв) 80
§ 11. Чергування приголосних 83
§ 12. Правопис приголосних 88
§ 13. Уподібнення приголосних 89
§ 14. Зміни приголосних при словотворенні 94

§ 15. Спрощення в групах приголосних 102
§ 16. Уживання м'якого знака 106
§ 17. Уживання апострофа 113
§ 18. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних звуків 117
§ 19. Уживання великої букви 127
§ 20. Загальні правила написання складних слів. Правопис складних іменників, прикметників та непоширених прикладок 152
§ 21. Написання складноскорочених слів і графічних скорочень 173
§ 22. Правила переносу 179
§ 23. Правопис слів іншомовного походження. Українська латиниця 185
§ 24. Передача слов'янських власних назв українською мовою 196
§ 25. Правила милозвучності української мови 210
§ 26. Морфологія. Особливості відмінювання іменників 227
§ 27. Чоловічі та жіночі імена по батькові 266
§ 28. Творення ступенів порівняння та особливості відмінювання прикметників 268
§ 29. Відмінювання числівників 275
§ 30. Зв'язок числівників з іменниками 285
Таблиця узгодження числівників з іменниками 291
§ 31. Написання числівників і відчислівникових слів 294
§ 32. Особливості відмінювання та правопису займенників 298
§ 33. Правопис дієслів 306
§ 34. Дієприкметник і форми на -но, -то 317
§ 35. Дієприслівник як незмінювана форма дієслова 325
§ 36. Правопис прислівників 328
§ 37. Правопис та особливості вживання прийменників 339
§ 38. Правопис сполучників 344
§ 39. Написання часток 351
§ 40. Правопис часток не та ні 355
§ 41. Написання вигуків та звуконаслідувальних слів 365
§ 42. Пунктуація. Розділові знаки в кінці речення 371
Схема пунктуаційного аналізу речення 380

§ 43. Узгодження підмета з присудком 387
§ 44. Тире між підметом і присудком 396
§ 45. Тире на місці пропущеного члена речення та між різними членами речення 402
§ 46. Розділові знаки при однорідних членах речення 405
§ 47. Розділові знаки при відокремлених членах речення 427
§ 48. Розділові знаки при уточнювальних членах речення 446
§ 49. Розділові знаки при словах, граматично не зв'язаних із членами речення 450
§ 50. Розділові знаки при конструкціях з як, мов, наче 473
§ 51. Складне речення. Розділові знаки в складносурядному реченні 485
§ 52. Розділові знаки в складнопідрядному реченні 489
§ 53. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні 496
§ 54. Складні синтаксичні конструкції. Період 505
§ 55. Розділові знаки при прямій мові та діалозі 511
§ 56. Заміна прямої мови непрямою 522
§ 57. Розділові знаки при цитатах та виразах і словах, узятих із чужого словника чи вжитих в іронічному або іншому значенні 527
§ 58. Орфографічно-пунктуаційний аналіз речення (тексту) 539
Підсумкові завдання на повторення 547
Словник написання прикметників разом, окремо, через дефіс 561
Тексти диктантів 566
1. Мові — державний захист 566
2. На олтар нашої пам'яті 567
3. Живи, Україно! 568
4. Українська душа 569
5. У пошуках істини 570
6. На схід сонця 571
7. Тайга 571
8. Стан невагомості 572
9. Мелодії літнього поля 573
10. Україна 574

11. Материнська рідна мова 575
12. Візит до Праги 575
13. Ведмідь-гора 576
14. Горо́д 577
15. Гроза 578
16. Славні зими 579
17. Каштани 580
18. Весняний ліс 581
19. Спогад далекої юності 581
20. Київ 582
21. До вчителя 583
22. Учитель словесності 584
23. Десять Не Можна 585
24. Гіперздібності і «пасинки школи» 586
25. Ділом на діло 587
26. Наймогутніший оберіг нашого народу 588
27. Колір мови 589

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Однією з нагальних проблем, що не втрачає актуальності, є впровадження української мови в усі сфери життєдіяльності суспільства. Тільки за такої умови наша мова стане потужним націотворчим чинником.

На жаль, досвід показує, що рівень грамотності не тільки учнів та студентів, а й дипломованих спеціалістів не досить високий. Причин цього явища багато. Не сприяє масовій орфографічній та пунктуаційній грамотності й те, що знижені вимоги до написання шкільних диктантів, а відповідно — до всіх творчих письмових різновидів завдань (кількість помилок, за яку виставляється позитивна оцінка, дещо збільшилася, стерта диференційна межа між кількістю орфографічних та пунктуаційних помилок). Така ситуація стала причиною перегляду норм оцінювання письмових робіт абітурієнтів під час вступних іспитів та норм оцінювання навчальних, контрольних, залікових, екзаменаційних письмових робіт учнів та студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів.

Готуючись до вступної кампанії, учорашні випускники потрапляють інколи в скрутне становище, тому що частина навчальних закладів відреагувала на зміни в шкільній програмі, а частина — ні. Тому-то в одних навчальних закладах за 12 помилок, допущених під час написання вступного диктанту, виставляють ще «задовільно» (або кількість балів, що відповідає цій оцінці), а в інших — подібну оцінку отримують ті, хто допускає не більше 8–9 помилок (подекуди зберігається й диференціація орфографічних та пунктуаційних помилок, тобто за 5 чи 6 помилкових орфограм диктант оцінюється «незадовільно», адже раніше традиційно за більшу кількість орфографічних помилок, порівняно з пунктуаційними, виставлялася нижча оцінка).

Навчальний посібник укладено відповідно до програми ВНЗ із практичного курсу української мови для студентів філологічних факультетів. Головна увага зосереджена на орфоепічних, орфографічних та пунктуаційних правилах, розглянуто особливості іменної та дієслівної словозміни, правопису різних частин мови, основні питання фонетики, графіки, морфології, синтаксису, деякі аспекти культури мови, уміщено авторські коментарі, методичні рекомендації, норми оцінювання диктантів у школі й ВНЗ, списки рекомендованої літератури та словників, подано вправи різного типу, диктанти, завдання на повторення.

Це видання призначене для студентів філологічних та нефілологічних факультетів, абітурієнтів, учнів, учителів, викладачів, а також тих, хто бажає підвищити рівень грамотності з української мови. Посібник відзначається універсальністю. Його доцільно використовувати під час самостійної роботи, шкільних уроків, занять у вищих навчальних закладах, на підготовчих курсах тощо. Пропонований матеріал можна опрацьовувати вибірково (лише найскладніші правила, завдання чи диктанти), можна об'єднувати, наприклад, орфографічні та пунктуаційні теми тощо.

Посібник є результатом багаторічної теоретичної, методичної та практичної роботи автора в школі, гімназії, ліцеї, педагогічному університеті, на курсах підготовки абітурієнтів, а також на курсах вивчення української мови в установах, організаціях, на підприємствах тощо.

Як самостійно користуватися посібником

Якщо маєте намір працювати самостійно, то Вам знадобиться допомога особи, обізнаної з орфоепічними особливостями української мови. Заведіть окремий зошит, бажано найтовщий. Назвіть його «Мої помилки», чи «Лікбез» (ліквідація безграмотності), чи якось інакше (це Вам підкаже власна фантазія). Обов'язково потрібно залишати поля, куди виносити питання або якісь найважливіші положення, що потребують підвищеної уваги. Якщо зошит у клітинку, то писати краще через клітинку, щоб написаний матеріал не зливався й ним можна було за потреби користуватися.

Головним у покращенні орфографічної та пунктуаційної вправності є постійність занять, тому що це робота не на один тиждень і навіть не на один місяць. Подібно до того, як Ваші рідні звикають, що в певні години Ви дивитесь улюблений серіал чи відвідуєте спортивні секції, гуртки художньої самодіяльності, музичну школу тощо, Ваша сім'я повинна знати, що кожного дня у визначений час Ви займаєтесь українською мовою. Це може тривати від 20 до 40 хвилин (залежно від мети навчання та рівня підготовки), але такі заняття повинні бути щоденними. Лише тоді можна сподіватися на позитивний результат.

У першу чергу необхідно визначити власні типові орфографічні та пунктуаційні помилки. Для цього спочатку потрібно переписати 10–20 диктантів, уміщених у посібнику (можна використовувати й збірники диктантів чи вправ, головне, щоб тексти завдань мали максимальну кількість орфограм та пунктограм і не містили помилок чи друкарських огріхів). Через 3–5 днів знайомі Вам тексти нехай продиктує партнер з дотриманням правил української літературної вимови. Зрозуміло, що це займе певний час, занадто поспішати не варто.

Потім Ви самі або із чиєюсь допомогою перевірите написані диктанти й визначите власні помилки. Уважно їх проаналізуйте, серед них можуть бути випадкові. Ті помилки, що трапляються найчастіше в знайомому тексті, очевидно, і є Вашими типовими. У першу чергу звертайте увагу на теми, з якими Ви маєте проблеми. Вивчайте правила, виконуйте вправи, укладайте для себе словнички. Краще чергувати орфографічні та пунктуаційні теми. Про те, як важко усуваються Ваші «рідні» типові помилки, розповідає усмішка.

☺🔔 (Далі подібний символ позначатиме веселу перерву).

Учень замість слова «пішов» написав у диктанті «пійшов». Учителька залишила його після уроків, щоб він сто разів правильно відтворив це слово на дошці. Учень списав усю дошку словом «пішов». Чекав-чекав, а вчительки немає. Тоді він пише записку: «Маріє Іванівно, я виконав ваше завдання та й пійшов додому».

Інакше це називається: скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться.

На жаль, не вся друкована продукція відзначається якісною коректурою, тому навіть у підручниках, посібниках, словниках трапляються помилки (книги пишуть та вичитують живі люди, і комп'ютер допускає збої). Тому-то важливо привчитися не вірити сліпо друкованому слову. Із цією метою в посібнику вміщені вправи, у яких свідомо допущені помилки. Ваше завдання — віднайти ці помилки, виправити та пояснити. Мудрі люди кажуть: «Хто кожній книжці вірить, гірший від того, який нічого не читає». Важливо також навчитися виконувати письмовий аналіз помилок, а також орфографічний та пунктуаційний розбори (зразки пропонуються).

До власних типових помилок час від часу повертайтеся, нехай партнер періодично задиктовує Вам слова, словосполучення, речення, підсумкові вправи, зв'язні тексти з проблемних тем. Таких помилок дуже швидко не позбуваються. Не завжди допомагає звичайне механічне заучування правил, деякі написання треба запам'ятовувати, визубрювати. Для таких слів доцільно завести окремий зошит чи блокнот, причому записувати слова не в рядок, а колонками, виділяючи маркером або ручкою з іншим кольором чорнила найбільш складні (так зручніше сприймати зором і краще запам'ятовувати). Це й буде матеріал для періодичних диктантів. Виробляйте стійку правописну пильність, перечитуйте написане вдумливо, уважно, бажано двічі, а то й тричі, без поспіху звіряйте зі словниками чи пропонованими зразками.

Як свідчить практика, переважна більшість учнів, абітурієнтів, студентів допускає більше пунктуаційних, ніж орфографічних помилок. З метою кращого засвоєння пунктуаційних норм необхідно привчатися в межах кожної теми, присвяченої постановці тих чи інших розділових знаків, виділяти три групи правил: 1) коли ставиться певний розділовий знак незалежно від інтонації; 2) коли не ставляться ніякі пунктуаційні знаки; 3) коли вживання або невживання конкретних розділових знаків залежить від інтонації чи бажання автора. Важливо під час виконання вправ з пунктуації розставляти розділові знаки, послуговуючись двома першими групами правил. А потім вгорі надписувати, позначати ті місця, де можливе застосування третьої групи правил пунктуації.

Необхідно також звертати особливу увагу на інтонацію, яка в диктанті часто (це стосується третьої групи правил) єдиний критерій

уживання певного розділового знака. У творі чи переказі, де автором уже є Ви, маєте більш широкий спектр вибору пунктуаційних знаків у випадках, що передбачають варіанти.

Як правило, у кінці перевірених диктантів позначають загальну кількість помилок, причому записують її у вигляді дробу: у чисельнику — допущені орфографічні помилки, у знаменнику — пунктуаційні. У такому ж порядку й виконується аналіз помилок за поданим зразком. Наприклад, після диктанту зазначається — 2/1. Це означає, що допущено такі помилки: 2 орфографічні (на полях позначаються — /) та 1 пунктуаційна (на полях позначається — V).

Схема аналізу помилок, допущених у диктанті

Помилка	Правило	Приклади
1) пів-Києва	**І. Орфограми:** власні назви з першою частиною **пів-** пишуться через дефіс	пів-Одеси, пів-Кіровограда, пів-Ялти, пів-Харкова, пів-Дніпра **(усього не менше 5 прикладів для орфограм)**
2) вмира́ти	у небагатьох дієслівних коренях [**и**] чергується з [**е**], тому такі слова слід запам'ятати, бо написання в них букв **е** чи **и** не перевіряється за допомогою наголосу; **и** вживається, якщо після кореня йде наголошений суфікс **-а́-**	вмира́ти — вме́рти, спира́ти — спе́рти, витира́ти — те́рти, обпира́ти — пе́ру́, пожира́ти — же́рти, проклина́ти — кле́ну́
1) Подивилась ясно — заспівали скрипки!	**ІІ. Пунктограми:** якщо в другій частині безсполучникового складного речення міститься порівняння з тим, про що йдеться в першій частині, то в такому безсполучниковому реченні ставиться тире	Заспіваєш — аж світяться ранки. Билось серце — так б'ється у вітер корабель на пругких якорях. Гляне — холодною водою обіллє **(усього не менше 3-х прикладів для пунктограм)**

Методика проведення диктанту

Особа, яка має читати диктант, повинна наперед познайомитися з текстом, щоб правильно наголошувати слова та інтонувати речення відповідно до розділових знаків, враховуючи й авторську пунктуацію. Спочатку вголос читається весь текст, потім кожне речення окремо.

Перший раз речення зачитується повністю. Важливо в цей час не починати писати, а уважно вислухати речення, запам'ятати його початок і кінець, зорієнтуватися з розділовими знаками, звертаючи увагу на інтонацію та формально-змістові зв'язки між членами речення, а також між частинами складного речення.

Удруге речення зачитується частинами. Тепер можна починати писати. До речі, тільки перед другим зачитуванням оголошується абзац. Якщо Ви пишете диктант у стандартному учнівському зошиті чи на аркуші з нього, обов'язково залишайте поля, куди потім будуть винесені позначки Ваших помилок. Якщо викладач або інша особа читає текст дуже швидко й Ви не встигаєте, підніміть руку й попросіть, щоб Вам повторили цю частину ще раз. Під час запису розставляйте ті розділові знаки, що не викликають сумніву. Не слід уникати переносу слів.

Утретє речення зачитується для перевірки. У цей час ні на що не відволікайтесь, а ретельно перевірте написане, розставляючи ті пунктуаційні знаки, у вживанні яких Ви сумнівалися. Обов'язково задиктовується й зазначається у Вашій роботі автор чи джерело, звідки взятий текст.

У кінці весь диктант зачитується для перевірки. Це потребує Вашої максимальної уваги. Під час остаточної перевірки Ви записуєте пропущені літери або знаки, якщо такі були. Після того, як викладач чи інша особа закінчує читати текст, Ви закриваєте зошит або аркуш і здаєте на перевірку, адже практика свідчить, що, не чуючи інтонації, далі Ви найчастіше починаєте доставляти помилки, під впливом чиєїсь підказки або поспіхом вибираючи перший-ліпший варіант, бо роботи вже збирають. Важливо привчитися всі власні виправлення робити під час останнього зачитування тексту.

Якщо виникає потреба щось змінити у Вашій роботі, то закреслюєте написане однією скісною чи горизонтальною рискою й надписуєте

інший варіант. Коли й цей варіант Вас не влаштовує, то знову його закреслюєте й надписуєте попередній чи зовсім інший. Не потрібно наводити закреслений варіант, тому що таке виправлення не враховуватиметься. Звичайно, краще спочатку думати, а потім писати, уникаючи описок та виправлень, оскільки вони також враховуються при оцінюванні роботи. Як правило, у контрольних та екзаменаційних роботах не дозволяються правки за допомогою різних коректорів.

Не можна робити записи, які мають двозначне трактування, наприклад: в одному місці одночасно ставлять двокрапку й тире, незрозуміло пишуть велику чи малу букву, разом слово чи окремо. Такі випадки будуть зараховані до помилок. Розділові знаки розставляються зрозуміло й чітко, велика буква приблизно вдвічі вища за малу, між словами, що пишуться окремо, повинен бути проміжок, який приблизно дорівнює двом написаним буквам. У той же час немає такого правила (хоча деякі вчителі вимагають це робити), що необхідно записувати з наступного рядка дефіс, якщо слово переноситься в тому місці, де він уживається. Якщо потреба в переносі на місці дефіса виникає, то в одному знакові (горизонтальній рисці) збігаються два — знак переносу та дефіс. Із розділових знаків у наступний рядок дозволяється переносити лише тире.

Критерії оцінювання диктантів у школі та вищих навчальних закладах

І. Оцінювання орфографічних та пунктуаційних умінь учнів

Основною формою перевірки орфографічної та пунктуаційної грамотності є контрольний текстовий диктант.

1. Перевірці підлягають уміння правильно писати слова на вивчені орфографічні правила та словникові слова, визначені для запам'ятовування; ставити розділові знаки відповідно до опрацьованих правил пунктуації; належним чином оформляти роботу. Перевірка здійснюється фронтально за традиційною методикою.

2. Матеріал для контрольного завдання. Для контрольного диктанту використовується текст, доступний для учнів даного класу.

Обсяг диктанту по класах:

Клас	Кількість слів у тексті
5-й	90–100
6-й	100–110
7-й	110–120
8-й	120–140
9-й	140–160
10-й	170–180
11-й	180–190

Примітка. У визначенні кількості слів у диктанті враховують як самостійні, так і службові слова.

Для контрольних диктантів використовують тексти, у яких кожне з опрацьованих протягом чверті (семестру) правил орфографії чи пунктуації було представлене 3–5 прикладами.

3. Одиниця контролю: текст, записаний учнем під диктовку.

4. Оцінювання. За диктант виставляють одну оцінку на основі таких критеріїв:

- орфографічні та пунктуаційні помилки оцінюються однаково;
- помилка в тому самому слові, яке повторюється в диктанті кілька разів, вважається однією помилкою; помилки на те саме правило, але в різних словах вважаються різними помилками;
- розрізняють грубі й негрубі помилки (перелік негрубих помилок визначається програмою з мови);
- орфографічні та пунктуаційні помилки на неопрацьовані правила виправляються, але не враховуються.

Нормативи для 1–10 балів передбачають певну можливість враховувати поступ кожного учня в навчанні правопису, охайність оформлення роботи тощо (наприклад, 5 балів ставиться за 11–12 помилок). Для найвищих балів такого варіювання не передбачено.

Нормативи оцінювання по класах:

Бали	Кількість помилок
1	17–18 і більше
2	15–16
3	13–14
4	11–12
5	9–10
6	7–8
7	5–6
8	3–4
9	1+1 (негруба) — 2
10	1
11	1 (негруба)
12	–

Орфографічні помилки полягають у неправильному написанні слів з тими чи іншими орфограмами (буквеними або небуквеними).

Пунктуаційні помилки полягають у неправильній постановці розділових знаків, їх сплутуванні, відсутності в місцях, визначених правилами, заміні одних розділових знаків іншими, уживанні зайвих розділових знаків, у неправильній послідовності постановки розділових знаків при їх сполученні, переносі знака в інший рядок (крім тире).

Негрубими вважаються помилки, що не мають істотного значення для характеристики орфографічних і пунктуаційних умінь та навичок, а також повторювані й однотипні помилки.

Під час підрахування помилок дві негрубі вважаються за одну. Одна негруба помилка не враховується, якщо виставляються бали від 1 до 9.

Традиційні негрубі помилки:

1. Заміна українських букв російськими.
2. Винятки з усіх правил.
3. Написання великої букви в складних власних найменуваннях.
4. Сплутування *не* та *ні* в сполученнях типу *не хто інший, як…; не що інше, як…; ніхто інший не…; ніщо інше не…* тощо.

5. Написання разом та окремо прислівників, утворених від іменників з прийменниками.

6. Заміна одного розділового знака іншим (не в усіх випадках!), наприклад: заміна знака запитання, знака оклику, трьох крапок крапкою; неправильний вибір коми або знака оклику для виділення звертання тощо.

7. У пропуску одного із сполучуваних розділових знаків або порушенні їх послідовності.

У деяких методичних працях подають розширені списки негрубих помилок. Наприклад, розмежування грубих і негрубих пунктуаційних помилок запропоноване В. Мельничайком. Але поділ помилок на грубі й негрубі досить умовний і відносний. Особливо розраховувати на таку диференціацію не варто. У процесі перевірки письмових робіт студентів, абітурієнтів, а часто й учнів викладачі більшість помилок (інколи й усі) зараховують до розряду грубих. Тому під час самостійної роботи доцільніше кожну помилку зараховувати до розряду грубих і виконувати її окремий аналіз.

☺🔔 — *У твоєму щоденнику знову лише двійки! Яке виправдання ти придумаєш цього разу?*

— Я поки що навіть і не знаю: або спадковість, або сімейне оточення.

II. Оцінювання орфографічних та пунктуаційних умінь абітурієнтів

У Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка для всіх абітурієнтів обов'язковим є письмовий іспит з української мови у формі диктанту, який оцінюється за тридцятибальною шкалою.

Усі, хто припустився більше 12 помилок, вважаються такими, що одержали незадовільну оцінку.

При оцінюванні дуже неохайної роботи може зніматися один бал.

Кількість балів	Загальна кількість помилок	Кількість описок та виправлень
30 балів	0	0
29 балів	1: 0/1, 1/0	1 описка чи виправлення
28 балів	2: 2/0, 0/2, 1/1	1 описка, 1 виправлення
27 балів	3: 1/2, 2/1, 0/3, 3/0	0 описок — 2 виправлення
26 балів	4: 2/2, 3/1, 1/3, 0/4…	2 описки — 0 виправлень
25 балів	5: 2/3, 1/4, 3/2, 4/1…	У сумі
24 бали	6: 3/3, 2/4, 4/2…	не більше
23 бали	7: 3/4, 2/5, 4/3, 6/1…	2 описок
22 бали	8: 4/4, 5/3, 2/6, 7/1…	та
21 бал	9: 4/5, 5/4, 3/6, 7/2…	виправлень
20 балів	10: 5/5, 4/6, 6/4, 7/3…	
19 балів	11: 5/6, 4/7, 8/3, 9/2…	У сумі не більше 4
18 балів	12: 6/6, 5/7, 8/4, 3/9…	описок та виправлень

III. Оцінювання орфографічних та пунктуаційних умінь студентів

Після змін у програмі шкільного курсу кафедра української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка затвердила такі норми оцінювання диктантів:

- *для студентів, що мають спеціальність «Українська мова» (факультети іноземних мов, філологічний та психолого-педагогічний)*

Курс	Кількість помилок	Оцінка
І курс (1-й семестр)	– 1–4 5–10 11 і більше	5 4 3 2
І курс (2-й семестр) — IV курс	– 1–4 5–8 9 і більше	5 4 3 2

Курс	Кількість помилок	Оцінка
V курс, диктант-допуск до державних екзаменів	– 1–3 4–6 7 і більше	5 4 3 2

- *для студентів неспеціальних факультетів та спеціальностей, що вивчають курси «Ділова українська мова» чи «Українська мова за професійним спрямуванням»*

Оцінка	Кількість помилок
2–	17–18 і більше
2	15–16
2+	13–14
3–	11–12
3	9–10
3+	7–8
4–	5–6
4	3–4
4+	1+1 (негруба) –2
5–	1
5	1 (негруба)
5+	–

Примітка. Для оцінювання диктантів студентів неспеціальних факультетів використовують шкільні норми, проте кількість слів у тексті запропонована більша — 190–220. Для студентів спеціальних факультетів кількість слів у диктанті може бути від 200 до 250.

☺🔔 *— Що це за каракулі? Потрібно писати розбірливо, — дорікає вчителька Петрикові.*

— Ага, якщо буду писати розбірливо, то Ви будете вимагати, щоб писав ще й без помилок.

Видається доцільним помістити попередні норми оцінювання учнівських та студентських диктантів, щоб був взірець для наслідування.

Старі шкільні норми оцінювання

Оцінка	Кількість помилок
5	0/0, 1 негруба помилка
4	0/4, 1/3, 2/2, у чисельнику не більше 2
3	0/8, 1/7, 2/6, 3/5, 4/4, у чисельнику не більше 4
2	5/0, 0/9, 1/8, 5/4, 7/7, 6/8, 5/9, 8/6 і т. д., загальна кількість помилок від 9 до 14, причому від 5 до 8 — у чисельнику
1	Більше, ніж на «2»

Примітка. У чисельнику вказана кількість орфографічних помилок, у знаменнику — загальна кількість пунктуаційних. За 5 виправлень чи описок оцінка може бути знижена на один бал, якщо це не призводить до оцінки «незадовільно».

Попередні норми оцінювання диктантів у ВНЗ (кількість слів 220–250)

Курси	«Відмінно»	«Добре»	«Задовільно»	«Незадовільно»
I–II	0/0	1/2, 0/3, у чисельнику не більше 1-ї	3/3, 2/4, 1/5, 0/6, у чисельнику не більше 3-х	Більше 6-и, у чисельнику більше 3-х
III	0/0	1/1, 0/2, у чисельн. не більше 1-ї	2/3, 1/4, 0/5, у чисельнику не більше 2-х	Більше 5-и, у чисельнику більше 2-х
IV–V	0/0	1/1, 0/2, у чисельн. не більше 1-ї	2/2, 1/3, 0/4, у чисельнику не більше 2-х	Більше 4-х, у чисельнику більше 2-х

ЛІТЕРАТУРА

1. *Білоусенко П. І., Єфименко М. П., Пєстрєцов В. В. Диктант на «п'ять» без правил. Домашній репетитор абітурієнта. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1997. — 56 с.*
2. *Козачук Г. О., Шкуратяна Н. Г. Практичний курс української мови. — К.: Вища школа, 1993. — 367 с. (1-е чи 2-е видання — 1994 р.).*
3. *Сучасна українська мова: Довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко; За ред. О. Д. Пономарева. — 2-е вид. — К.: Либідь, 2001. — 331 с.*
4. *Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — 752 с.*
5. *Український правопис. — 4-те вид., випр. й доп. — К.: Наукова думка, 1993. — 236 с. (або пізніші видання).*
6. *Українська мова: Практикум: Навчальний посібник / О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, М. І. Фурдуй, Л. Ю. Шевченко. — К.: Либідь, 2000. — 383 с.*
7. *Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. — 4-е вид. — К.: Освіта, 2000. — 245 с. (4-е або 5-е видання — 2002 р.).*
8. *Ющук І. П. Практичний довідник з української мови. — К.: УНВЦ «Рідна мова», 1998. — 223 с.*

Словники

1. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 1140 с.*

2. *Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища школа, 1985. — 360 с.*
3. *Головащук С. І. Правописний словник. — К.: А. С. К., 1999. — 607 с.*
4. *Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. — К.: Либідь, 1995. — 192 с.*
5. *Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь. — К.: Освіта, 1992. — 254 с.*
6. *Етимологічний словник української мови. — К.: Наукова думка. — Т. І. — 1982. — 631 с.; Т. ІІ. — 1983. — 570 с.; Т. ІІІ. — 1989. — 552 с.; Т. IV. — 2004. — 653 с.*
7. *Інверсійний словник української мови. — К.: Наукова думка, 1985. — 811 с.*
8. *Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. — К.: Видавничий центр «Академія», 1998. — 709 с.*
9. *Короткий тлумачний словник / За ред. Д. Г. Гринчишина. — 2-е вид., переробл. і доповн. — К.: Радянська школа, 1988. — 320 с.*
10. *Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 1994. — 864 с. (чи пізніші видання).*
11. *Орфоепічний словник / Укл. М.І. Погрібний. — К.: Радянська школа, 1984. — 629 с.*
12. *Полюга Л. М. Словник українських морфем. — Львів: Світ, 2001. — 448 с.*
13. *Русско-украинский словарь в 3-х т. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — 848 с.; Т. 2. — 924 с.; Т. 3. — 832 с.*
14. *Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Наукова думка, 1985. — 775 с.*
15. *Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К.: Наукова думка, 2000. — 662 с.*
16. *Словник синонімів української мови: У 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. — К.: Наукова думка, 1999–2000. — Т. 1. — 1040 с.; Т. 2. — 960 с.*
17. *Словник української мови. Т. І–XI. — К.: Наукова думка, 1970–1980.*

18. *Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. — К.: Наукова думка, 1973. — 724 с.*
19. *Український орфографічний словник / Укл.: М. М. Пещак, В. М. Русанівський, В. В. Чумак. — 3-є вид., переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2002. — 1006 с.*
20. *Українсько-російський словник в 6-ти томах. — К.: Наукова думка, 1953–1963.*
21. *Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наукова думка, 1999. — Кн. 1. — 528 с.; Кн. 2. — 980 с.*
22. *Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. — К.: Вища школа. — Т. І. — 1980 — 356 с.; Т. ІІ. — 1981 — 352 с.*

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

§ 1. Фонетика. Фонетична транскрипція. Правила складоподілу

Фонетика (від грецьк. *φωνητικός* — звуковий, голосовий) — розділ мовознавства, що вивчає звукову будову мови: способи утворення звуків, їх акустичні властивості та звукові зміни.

Звук — це найменша одиниця мови, яку ми вимовляємо й чуємо.

В українській мові **38 звуків: 6 голосних** та **32 приголосних.**

І. Голосні звуки

Голосні — це такі звуки мови, що творяться тільки за допомогою голосу (тону) унаслідок періодичних коливань голосових зв'язок; при їх вимові струмінь видихуваного повітря проходить вільно, не зустрічаючи на своєму шляху перешкод.

Голосні звуки української мови: [**і, и, е, у, о, а**]**.** Можуть бути наголошеними, ненаголошеними, побічнонаголошеними.

Класифікація голосних звуків

Найважливішу роль у творенні голосних звуків відіграє язик — найрухливіший орган у ротовій порожнині.

І. З**а положенням (рухом) спинки язика в горизонтальному напрямі щодо піднебіння** виділяють голосні:

1. Переднього ряду: [**і, и, е**]**.**
2. Заднього ряду: [**у, о, а**]**.**

II. За підняттям (рухом) спинки язика у вертикальному напрямі щодо піднебіння виділяють голосні:

1. Високого піднесення (підняття): [**і, и, у**]**;**
2. Середнього піднесення (підняття): [**е, о**]**;**
3. Низького піднесення (підняття): [**а**]**.**

III. За участю губ:

1. Огублені: [**о, у**]**.**
2. Неогублені: [**і, и, е, а**]**.**

При вимові **огублених** активну участь беруть губи, які округлюються й витягуються вперед. Інакше **огублені** називаються **лабіалізованими** (від лат. *labium* — губа), а **неогублені — нелабіалізованими.**

Схема класифікації голосних звуків

Піднесення	Ряди		
	передній	середній	задній
Високе	І И		<У>
Середнє	Е		<О>
Низьке			А

Запам'ятати класифікацію голосних допоможе вислів — *«прізвище Субота»*).

II. Приголосні звуки

Приголосні — це такі звуки, при вимові яких струмінь видихуваного повітря зустрічає й долає різні перешкоди. Ці перешкоди є причиною виникнення шумів, а наявність шуму — основна ознака приголосних звуків.

Класифікація приголосних

I. За місцем творення (інакше — **за активним мовним органом**) усі приголосні поділяються на:

1. **Губні** (утворюються зближенням чи зімкненням нижньої губи з верхньою губою або з верхніми зубами)**:** [**б, п, в, м, ф**] (запам'ятовуються за допомогою вислову ***«Мавпа Буф»***)**.**

2. **Язикові** (активний мовний орган — язик)**:**
   а) **передньоязикові** (активний мовний орган — кінчик і передня частина спинки язика)**:**
      • **зубні** (утворюються зближенням чи зімкненням кінчика язика з верхніми зубами або альвеолами)**:** [**д, д´, т, т´, з, з´, дˆз, дˆз´, с, с´, ц, ц´, л, л´, н, н´**] (***«Де ти з'їси ці лини»*** + [***дз***]**,** усі зазначені звуки утворюють пари твердих та м'яких приголосних);
      • **передньопіднебінні** (утворюються зближенням відтягнутого назад кінчика язика з твердим піднебінням)**:** [**ж, ч, ш, дˆж, р, р´**] (усі шиплячі + [**р, р´**]);
   б) **середньоязиковий** (твориться за активної участі середньої частини спинки язика, що піднімається й зближується з твердим піднебінням)**:** [**й**];
   в) **задньоязикові,** або **задньоротові** (творяться за активної участі задньої частини спинки язика, що зближується з м'яким піднебінням)**:** [**ґ, к, х**].
3. **Глотковий (фарингальний —** від грецьк. *φάρυγξ* — глотка**)** (твориться зближенням активного органу — м'язів задньої частини глотки — та коренем язика)**:** [**г**].

II. За способом творення (інакше — **за характером перепони,** яка виникає між активним та пасивним мовним органом, і **способом її подолання**)**:**

1. **Зімкнені** (при вимові цих звуків активний та пасивний органи змикаються):
   а) **проривні (чисті зімкнені)** (під час їх вимови активний і пасивний мовні органи утворюють зімкнення, яке прориває струменем видихуваного повітря)**:** [**б, п, д, д´, т, т´, ґ, к**];
   б) **зімкнено-щілинні (африкати —** лат. *affricare* — терти**)** (під час їх вимови активний та пасивний органи спочатку утворюють зімкнення, а потім вузьку щілину, через яку проходить струмінь видихуваного повітря)**:** [**ц, ц´, дˆз, дˆз´, ч, дˆж**];
   в) **зімкнено-прохідні (носові)** (м'яке піднебіння опускається й закриває вхід у ротову порожнину, струмінь видихуваного повітря проходить через носову порожнину)**:** [**м, н, н´**].

2. **Щілинні** (активний і пасивний органи утворюють вузьку щілину)**:**
   а) **серединні** (під час їх вимови струмінь видихуваного повітря проходить уздовж посередині язика, краї якого з боків притиснені до верхніх зубів, утворюючи своєрідний жолобок)**:** [**в, ф, й, з, з´, с, с´, ж, ш, г, х**];
   б) **бокові** (під час їх вимови крила язика опущені й струмінь видихуваного повітря проходить з обох боків)**:** [**л, л´**].
3. **Дрижачі (вібранти)** (кінчик язика 3–4 рази то зближується з піднебінням, то утворює з ним вузьку щілину)**:** [**р, р´**].

Примітка. Як правило, ця класифікація (**II**) у школі не вивчається.

III. За участю шуму й голосу:

1. **Сонорні** (від лат. *sonorus* — дзвінкий) — це приголосні звуки, при вимові яких голос переважає над шумом: [**м, в, н, н´, л, л´, р, р´, й**] (***«ми винили рій»***).
2. **Шумні —** приголосні звуки, що творяться за допомогою більшої частки шуму, меншої голосу чи тільки за участю шуму. **Шумні** поділяються на:
   а) **дзвінкі —** це приголосні звуки, при вимові яких шум переважає над голосом: [**б, д, д´, дˆз, дˆз´, з, з´, дˆж, ж, ґ, г**] (***«буде гоже ґедзю у джазі»***);
   б) **глухі —** це приголосні звуки, при вимові яких бере участь лише шум: [**п, т, т´, ц, ц´, с, с´, ч, ш, к, х, ф**] (***«усе це кафе «Птах і чаша»***).

   Дзвінкі та **глухі** утворюють **11 пар:** [**б – п**], [**д – т**], [**д´ – т´**], [**з – с**], [**з´ – с´**], [**дˆз – ц**], [**дˆз´ – ц´**], [**ж – ш**], [**дˆж – ч**], [**г – х**], [**ґ – к**], **глухий** [**ф**] не має пари дзвінкого.

IV. За м'якістю — твердістю (за підняттям середньої частини спинки язика до твердого піднебіння).

1. **Постійно м'який** (пригадайте, що за місцем творення цей звук середньоязиковий, тобто завжди при його вимові середня частина спинки язика найближче піднімається до твердого піднебіння): [**й**].

2. **М'які** (середня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння): [**д´, т´, з´, с´, ц´, л´, н´, дˆз´, р´**] (***«де ти з'їси ці лини»*** + [**дˆз´, р´**]);
3. **Тверді** (середня частина спинки язика додатково не піднімається до твердого піднебіння): [**д, т, з, с, ц, л, н, дˆз, р**].
   Тверді та **м'які** приголосні утворюють **9 пар:** [**д – д´**], [**т – т´**], [**з – з´**], [**с – с´**], [**ц – ц´**], [**л – л´**], [**н – н´**], [**дˆз – дˆз´**], [**р – р´**].
4. **Постійно тверді** (м'якими не бувають): [**б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, дˆж, г, к, х, г**] (**13 приголосних,** серед яких усі **губні, шиплячі, задньоязикові** та **глотковий**). Перераховані приголосні звуки можуть бути тільки **напівм'якими,** тобто при їх вимові середня частина спинки язика має незначний ступінь підняття до твердого піднебіння. Про випадки (позиції) уживання **напівм'яких** приголосних див.: **§ 2, II, п. 7.**

V. За характером звучання (за акустичним враженням):

1. **Шиплячі** (під час їх вимови посередині язика одночасно утворюються дві щілини: перша — між кінчиком язика й переднім краєм твердого піднебіння навпроти альвеол, друга — між задньою частиною спинки язика та переднім краєм м'якого піднебіння; проходячи через дві щілини, струмінь повітря утворює характерний шум, що нагадує шипіння): [**ж, ч, ш, дˆж**].
2. **Свистячі** (при вимові цих звуків утворюється зімкнення, а потім щілина між кінчиком язика й ділянкою біля верхніх зубів та альвеол; повітряний струмінь протискується крізь щілину, ударяється об верхні зуби, і внаслідок цього утворюється різкий шум, що нагадує свист): [**з, з´, с, с´, дˆз, дˆз´, ц, ц´**].
   Шиплячі та **свистячі** утворюють пари, які можна запам'ятати за виразом ***«ще їжджу»*** **—** тут представлені всі шиплячі: буква **щ (ща)** позначає звуки [**ш**] і [**ч**], а далі йдуть [**ж**] і [**дˆж**], якщо ці два слова вимовити так, як мала дитина, то отримаємо парні свистячі ***«сце їздзу»***, але варто врахувати, що шиплячі бувають лише твердими, а свистячі — і твердими, і м'якими. Таким чином, отримуємо протиставлення: [**ш – с, с´**], [**ч – ц, ц´**], [**ж – з, з´**], [**дˆж – дˆз, дˆз´**].

III. Фонетична транскрипція

У мовній практиці нерідко виникає потреба відтворити на письмі усне мовлення. Для цього використовують фонетичну транскрипцію, або спеціальне фонетичне письмо.

Фонетична транскрипція (від лат. *transcriptio* — переписування) — науково-лінгвістичний точний запис вимови окремих звуків, звукосполучень, слів чи цілого тексту.

Фонетична транскрипція, яка використовується в українському мовознавстві, створена на основі сучасної абетки української мови та особливих знаків для позначення окремих звуків.

Оскільки в посібнику не розглядатимуться записи фонетичною транскрипцією текстів, а тільки слів, звукосполучень, окремих звуків, подаємо основні правила та знаки фонетичного запису, що використовуються в шкільній практиці.

1. Велика літера, дефіс у транскрипції не вживаються: *Марія [мар′ійа], по-нашому [понаш̀ому]*. Фонетичний запис здійснюється у квадратних дужках, обов'язково ставиться наголос (як у попередніх прикладах): **акýт** [′] — клинчик із нахилом праворуч над голосним звуком — знак основного наголосу; **грáвіс** [̀] — клинчик з нахилом ліворуч над голосним — знак побічного наголосу: *[мот̀оробудуван′: а]*.
2. Ненаголошені [**и**] та [**е**], що вимовляються з наближенням, позначаються [**и^{е}**] та [**е^{и}**]: *весло [ве^{и}сло′], димар [ди^{е}мар]*.
3. Ненаголошений [**о**] перед складом з наголошеним звуком [**у́**] позначається як [**о^{у}**]: *кожух [ко^{у}жух], голубка [го^{у}лубка]*.
4. [**и^{і}**] — голосний, проміжний поміж [**и**] та [**і**], що вимовляється на місці ненаголошеного [**е**] після [**й**] перед іншим м'яким приголосним: *окраєць [окрайи^{і}ц′]*.
5. Буква **ї** завжди позначає 2 звуки [**йі**]: *поїздка [пойіздка], їжак [йіжак]*.
6. Буква **щ (ща)** завжди позначає 2 звуки [**шч**]: *щока [шчока′], пощастити [пошчастити]*.
7. Букви **я, ю, є** на початку слова, у середині слова після голосного, апострофа чи м'якого знака позначаються як [**йа**], [**йу**], [**йе**]: *явір*

[йа́в'ір], юний [йу́ний], єнот [йеᵘно́т], моя [мойа́], мою [мойу́], моє [мойе́], альянс [ал'йа́нс], м'ята [мйа́та], Ньютон [н'йу́тон], кон'юнктивіт [конйункти́ᵉв'і́т], досьє [дос'йе́]. Якщо букви **я, ю, є** позначають один звук [**а**], [**у**], [**е**], то в транскрипції фіксується відповідно м'яка чи напівм'яка вимова попередніх приголосних: *ряд [р'а́д], люк [л'у́к], синє [си́н'е], бязь [б'а́з'], піччю [п'і́ч': у], Бєлий [б'е́лий].*

8. М'який знак звука не означає, а передає м'якість приголосних, у транскрипції позначається скісною рискою (**знак мінути**) угорі біля звука [́], цим значком позначається м'якість приголосних [**д́, т́, з́, с́, ц́, л́, н́, р́, дˆз́**]: *лінь [л'і́н'], подільський [под'і́л'с'кий], тінню [т'і́н': у], ґедзь [ґе́дˆз'], велетенський [веᵘлеᵘте́н'с'кий].*
9. Напівм'яка вимова приголосних [**б', п', в', м', ф', ж', ч', ш', дˆж', ґ', к', х', г'**] позначається значком апострофа [**'**]: *біжіть [б'іж'і́т'], піддашшя [п'ід:а́ш':а], півфінал [п'івф'іна́л], заполоччю [за́полоч': у].*
10. Подовжені звуки позначаються двокрапкою: *юннат [йун:а́т], піввіку [п'ів':і́ку], сміється [с'м'ійе́ц': а], зшити [ш:и́ти], віддячити [в'ід':а́чиᵉти].*
11. Букви **д (де)** і **ж (же)**, **д (де)** і **з (зе)** позначають один звук, якщо обидві належать до кореня, у транскрипції це позначається **лігою** (дужкою) [◠] угорі над звуком: *джміль [дˆжм'і́л'], дзвін [дˆзв'і́н], ходжу [хоʸдˆжу́], кукурудза [кукуру́дˆза].* Коли буквою **д (де)** кінчається префікс, а буквою **ж (же)** чи **з (зе)** починається корінь, то ці букви позначають два різні звуки: *переджнивний [пеᵘреᵘдˆжжни́вний], надзвуковий [надˆззвукови́й].*
12. Буква **в (ве)** позначає звук [**ў**] **(«у нескладотворчий»,** тобто такий, що вимовляється, як середній між приголосним [**в**] та голосним [**у**]), а буква **й (йот) —** звук [**ĭ**] (**«і нескладотворчий»,** що вимовляється як звук, середній між приголосним [**й**] та голосним [**і**]), у таких позиціях:
    а) на початку слова перед приголосним: *вчора [ўчо́ра], вранці [ўра́н'ц'і]; йти [ĭти́], ймення [ĭме́н':а];*

б) у середині слова після голосного перед приголосним: *позавчора [позаўчо́ра], навмання [наўман′:а́]; прийти [прие̯йти́], наймення [наймен́′:а];*

в) в абсолютному кінці слова після голосного: *казав [каза́ў], пароплав [пароплáў], урожай [урожа́й], прощай [прошча́й].*

Увага! Як правило, випадки, зазначені в п. 12 в школі не вивчаються, проте в орфоепічних словниках такі звуки подаються. У посібнику слова транскрибуються за вимогами шкільної програми.

IV. Правила складоподілу

Склад — частина слова, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Склад — явище фонетичне, це один або група звуків, об'єднаних навколо складотворчого голосного. У слові стільки складів, скільки голосних звуків. Склади бувають наголошені й ненаголошені, відкриті й закриті, прикриті й неприкриті.

Наголошений — це склад, на який падає основний наголос: *[ва́/тра]*. Склад, на який падає побічний наголос, називається **побічнонаголошеним**: *[і̀н/до/йе̯и̯в/ро/пе́й/с′кий]*. Усі інші склади в слові називаються **ненаголошеними**: *[ко/ро/ва́й]*.

Відкритий — це склад, що закінчується голосним звуком: *[ка/ра/ва́н]*. **Закритий —** це склад, що закінчується приголосним звуком: *[вор/ко́/ти̯е̯к]*. Серед закритих виділяють **напіввідкриті —** склади з кінцевим сонорним приголосним звуком: *[ка́р/та], [со́й/ка]*.

Прикритий — це склад, який починається приголосним звуком: *[і/ме́/н′:а]*. **Неприкритий —** це склад, який починається голосним звуком: *[а/е/ро/са́/ни]*.

Складоподіл — це визначення межі між двома сусідніми складами. Межею складу вважається кінець одного й початок наступного складу. Ця межа позначається вертикальними рисками виключно на фонетичному записі слова, тобто здійснюється на фонетичній транскрипції, а не на слові, відтвореному орфографічно. Значна частина українських мовознавців підтримує теорію висхідної звучності, або акустичну, яка полягає в тому, що звуки в межах складу розташовуються від найменш звучного (шумного глухого) до найбільш звучного (голосного).

Основоположником теорії сонорності є датський учений О.Єсперсен, у російському мовознавстві — Р. І. Аванесов, О. Н. Гвоздєв та інші. За теорією гучності склад — це сполучення більш гучного елемента з менш гучним.

Таким чином, для того, щоб правильно ділити слова на склади, необхідно знати класифікацію приголосних звуків за участю шуму та голосу.

Основні правила складоподілу

Належать до наступного складу	1) приголосний між двома голосними	[ро/зо/**р**а́/**т**и], [о́/**с**´ін´], [бо/**г**а/**т**и́р], [бе^{и}/**з**о́/**к**ий]
	2) два глухих чи два дзвінких	[з´і/**пс**у/ва́/ти], [ма́/**ск**а], [йі/**зд**а́], [о/**бг**о/ро/ди́/ти]
	3) глухий чи дзвінкий перед сонорним	[за/хи^{е}/**сн**и́к], [д´н´і/**пр**о́], [в'і/**зн**и́к], [п'і/**дй**і/ха/ти]
	4) подовжений звук	[ста/**т´:**а́], [по/**л´:**у/**ц´:** а], [ко/ри́/**ц:** е], [п'і/**д:**а́/**ш':** а]
Належать до попереднього складу	1) сонорний перед сонорним	[зе́**р/н**´а], [не^{и}/мо**в/л**´а́], [ми**р/н**ий], [ба**й/р**а́к]
	2) сонорний перед глухим або дзвінким	[ма́**р/к**а], [ма́**в/п**а], [го**й/д**а́/ти], [ма**н/ж**ет]
	3) дзвінкий перед глухим	[га/лу́**з/к**а], [ни́**з´/к**о], [гр´а́**д/к**а], [йі́**ж/т**е]

Примітки:

1. Якщо префікс закінчується на **д (де)**, а корінь починається на **з (зе)** або **ж (же)**, то межа складу проходить між двома дзвінкими звуками, які позначаються вказаними буквами, щоб не вимовляти один звук замість двох чи більше: *відзнака [в'і**д^з/зн**а́/ка], підживити [п'і**д^ж/ж**и^{е}/ви́/ти], надзвуковий [на**д^з/зв**у/ко/ви́й], віджати [в'і**дж/ж**а́/ти]*.
2. У складних словах межа складу не порушує межі частин самого складного слова: *[мо/ло̀/чно/**мй**а/сний], [ву́/зло/**вй**а/за́л´/ний], [вѝ/ше^{и}/**зг**а́/да/ний], [сно̀/по/**вй**а/за́л/ка]*.
3. У три- або чотиризвукових сполуках до попереднього складу відходять більш звучні приголосні (сонорні чи дзвінкі), інші ж,

розташовуючись у складі за законом висхідної звучності (відповідно до вищезазначених правил), відходять до наступного складу: *[в'і́/**дбли**^{е}ск], [на/п'і**в/пра́**в/да], [е/ле^{и}/**ктро́**н], [п'і**в/сфе́**/ра], [в'і**д^з/скре**^{и}б/ти́].*

Таким чином, два перші правила складоподілу в примітці залежать від морфемної будови слова. Проте в переважній більшості випадків не можна змішувати перенос слова з рядка в рядок, який регламентується орфографічними правилами, морфемну будову слова (визначення його значущих одиниць — основи, закінчення, префікса, кореня, суфікса, інтерфікса, постфікса тощо) та поділ на склади. Для кожного із цих явищ існують окремі рекомендації, які тільки іноді можуть збігатися.

Вправа 1

I. *Слова, подані у фонетичній транскрипції, запишіть орфографічно, прочитайте їх відповідно до орфоепічних норм української мови, поясніть різницю у вимові та написанні.*

II. *Поділіть слова на склади (вертикальними рисками на фонетичному записі).*

[ро^{у}зу́мний]	[шче^{и}бе^{и}та́ти]	[р'іздв'а́ний]	[бе^{и}зстра́ш': а]
[зосе^{и}ре́д^же^{и}н': а]	[ве^{и}чор'і́йе]	[роспл'у́шче^{и}н'і]	[скри́вд^же^{и}ний]
[шчоти^{е}жне́ви^{е}к]	[доне́ч: и^{е}на]	[тр'і́шчи^{е}нка]	[л':е́ц': а]
[росхо́д^же^{и}н': а]	[мо^{у}гу́т'н'і]	[п'ід'н'і́ж': а]	[ве^{и}рхов'і́т': а]
[л'у́д'ан'іс'т']	[рош:и́ре^{и}ний]	[збе^{и}ре^{и}же́с': а]	[п'ід^ззе́мний]
[наро́д^же^{и}н': а]	[кан'йо́н]	[йахтклу́б]	[фе^{и}йе^{и}рве́рк]
[іудайі́зм]	[вйаче^{и}сла́в]	[рутв'а́ний]	[ната́л'ц'і]

Вправа 2

I. *Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією, прочитайте їх відповідно до правил української вимови.*

II. *Поділіть слова на склади (вертикальними рисками на фонетичному записі).*

Ґирлиґа, пісня, схожість, причаїтися, дзюркотить, бур'ян, зозуля, сьогодні, пізній, роздоріжжя, попідтинню, заздрощі, авіація, приєднання, Грінченко, вояччина, по-товариському, пліч-о-пліч, Кіровоградщина,

відділення, їздовий, крутяться, підживлення, щука, джинси, ящірка, ґудзик, підземелля, розквіт, перев'язаний, пристроєний, тямущий, павільйон, кон'юнктура, вілла, інновація, ескадрилья, обличчя, поводження, заєць.

Вправа 3

До кожного правила поділу слів на склади доберіть по 5 прикладів. Запишіть їх фонетичною транскрипцією, вертикальними рисками розмежуйте склади.

☺🔔 *Розмовляють два студенти після контрольної.*
— *Ти що-небудь написав?*
— *Ні, здав чистий аркуш.*
— *Що ж ти наробив! Я теж здав чистий аркуш. Тепер усі подумають, що ми один в одного списуємо.*

§ 2. Орфоепія

Орфоепія (від грецьк. *ορθοέπέια* — правильність мови) має два значення:

1) розділ мовознавства, що займається вивченням, систематизацією та впорядкуванням правил єдиної літературної вимови;
2) система загальноприйнятих правил літературної вимови, які забезпечують єдність звукового оформлення мови відповідно до її національних норм.

Орфоепія в широкому розумінні охоплює не лише правила вимови голосних, приголосних звуків і звукосполучень, а й норми наголошування та інтонації.

Орфоепічні норми української мови, які пропонуються нижче, необхідно знати не тільки для того, щоб правильно говорити, а й щоб безпомилково писати, зокрема диктанти.

І. Вимова голосних звуків

1. Усі голосні під наголосом вимовляються чітко й виразно: *[ра́нок], [ви́р'ій], [му́за], [те́нор], [л'і́то]*.

2. Ненаголошені [**а**], [**у**], [**і**] також вимовляються чітко й виразно: *[тар'і́лка], [тури́ст], [в'іно́к]*.

   Примітка. Звук [**і**] на початку деяких слів може вимовлятися як [**і^{и}**]: *[і́^{и}нший], [і́^{и}нколи], [і́^{и}нод'і]*.

3. Ненаголошені голосні [**е**] та [**и**] у вимові наближаються один до одного, тобто вимовляються як [**е^{и}**] та [**и^{е}**]: *[ме^{и}ре́жи^{е}во], [де^{и}ре^{и}в'і́й], [ти^{е}но́к]*.

   Примітка 1. Ненаголошені [**е**] та [**и**] вимовляються чітко, без наближення в таких випадках:

   а) в абсолютному кінці слів і в закінченні **-ий**, що вживається в прикметниках, дієприкметниках, займенниках, порядкових числівниках (таке правило й відповідне транскрибування слів фіксується в орфоепічних словниках М.І. Погрібного та В. О. Горпинича): *[молоти́ти], [пи́ше], [до́брий], [поси^{е}в'і́лий], [і́нший], [со́тий]*, проте в лексикографічних виданнях останніх років (зокрема в академічному Орфоепічному словникові та в записаній на компакт-диску праці «Словники України — інтегрована лексикографічна система» / В. А. Широков, І. В. Шевченко, О. Г. Рабулець та ін. — К.: Український мовно-інформаційний фонд, 2001) слова із закінченням **-ий,** а також з **и** та **е** в абсолютному кінці слова в транскрипції мають наближений звук у кінцевому складі [**и^{е}**] або [**е^{и}**], відповідно: *[до́бри^{е}й], [поси^{е}в'і́ли^{е}й], [і́нши^{е}й], [со́ти^{е}й], [молоти́ти^{е}], [пи́ше^{и}]*;

   б) звук [**е**] вимовляється чітко на початку іншомовних слів та в середині слова після голосного: *[етаже́рка], [ета́п], [еф'і́р], [поете́са], [фаето́н]*. У позиції після голосного може бути незначне наближення [**е**] до [**и**]: *[а^{и}розо́л'], [пое^{и}ти́чний]*, тобто спостерігається подвійна вимова — [**е**] або [**е^{и}**].

   Примітка 2. Ненаголошений [**е**] після постійно м'якого [**й**] перед іншим м'яким приголосним вимовляється як [**и^{і}**]: *китаєць [ки^{е}та́йи^{і}ц'], занепокоєння [зане^{и}поко́йи^{і}н':а], рівняється [р'івн'а́йи^{і}ц':а], рівняєшся [р'івн'а́йи^{і}с':а]*.

4. Ненаголошений [**о**] перед складом з наголошеним [**у́**] вимовляється як [**о**^{у}]: *[мо^{у}ту́зка],[чо^{у}му́], [бо^{у}л′у́чий].*
Примітка. Звук [**о**] перед складом з наголошеним [**у́**] вимовляється чітко, без наближення в таких випадках:
   а) якщо виконує функцію сполучного голосного в складних словах: *[двору́шни^{е}к], [одноду́ме^{и}ц′];*
   б) у префіксах **о-, до-, об-, про-, роз-** тощо: *[оду́жати], [добу́ток], [обру́бок], [прову́лок], [роздути];*
   в) у низці суфіксів: *[рвону́ти], [трусону́ти];*
   г) у словах іншомовного походження: *[борд′у́р], [фортуна], [кому́на].*

II. Вимова приголосних звуків

1. Дзвінкі приголосні [**б, д, д′, з, з′, д^з, д^з′, ж, д^ж, г, ґ**] у кінці слова та в кінці складу перед глухими приголосними вимовляються дзвінко: *[с′н′і́г], [горо́д], [та́нд^ж], [моро́з], [ши́бка], [ни́зка], [в′ідкуси́ти], [ду́жка].*
Примітка. У словах **легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю (дігтяр)** звук [**г**] оглушується: *[во́хко].*
2. Звук [**в**] ніколи не замінюється звуком [**ф**]: *[ба́рв], [ле́в], [при^{е}ли́в].*
3. Прийменник і префікс **з (з-)** перед глухими, крім шиплячих, вимовляється як [**с**]: *зцілити [с′ц′іли́ти], з хати [схати́].*
4. Префікси **роз-** і **без-** перед глухими, крім шиплячих, у швидкому темпі вимовляються з кінцевим [**с**], у повільному — з кінцевим [**з**]: *[росказа́ти], [бе^{и}спе́ка]* і *[розказа́ти], [бе^{и}зпе́ка].*
Примітка. Перед [**с**] здебільшого вимовляється [**роз**]: *[розси́пати].*
5. Глухі приголосні перед дзвінкими завжди вимовляються так, як парні їм дзвінкі: і в середині слова, і на межі різних фонетичних чи орфографічних слів (пари дзвінких і глухих**:** [**б – п**], [**д – т**], [**д′ – т′**], [**з – с**], [**з′ – с′**], [**д^з – ц**], [**д^з′ – ц′**], [**ж – ш**], [**д^ж – ч**], [**г – х**], [**ґ – к**]): *екзамен [егза́ме^{и}н], баскетбол [баске^{и}дбо́л], просьба [про́з′ба], боротьба [бород′ба́], хоч би [ход^жби́], ось де [о́з′де], наш брат [на́ж бра́т].*

6. Букви **д (де)** і **ж (же)**, **д (де)** і **з (зе)** вимовляються як один нероздільний звук, якщо обидві належать до кореня (це може бути його початок, середина чи кінець): *джерело [д^же^{и}ре^{и}ло́], буджу [буд^жу́], піджак [п'ід^жа́к], дзьоб [д^з'о́б], ґедзь [ґе́д^з']*. На межі префікса й кореня ці букви вимовляються як два окремі звуки, причому [**д**] перед [**ж**] вимовляється як [**д^ж**], а [**д**] перед [**з**] — як [**д^з**] унаслідок явища уподібнення (асиміляції): *підживити [п'ід^жжи^{е}ви́ти], підзвітний [п'ід^ззв'і́тний]*.
7. Губні [**б, п, в, м, ф**], шиплячі [**ж, ч, ш, д^ж**], задньоязикові [**ґ, к, х**], глотковий [**г**] (усього **13** приголосних звуків) є постійно твердими в українській літературній мові: *[др'і́б], [си́п], [ча́ша], [д^же́м], [ке́л'ма], [хе́кати], [ги́чка]*. Для зазначених приголосних напівм'яка вимова характерна перед [**і**], а також перед [**а**] [**у**], що передаються на письмі буквами **я** та **ю**: *[ф'і́н'іш], [м'і́с'ац'], [ц'в'ах], [б'уро́], [нож'і́], [ш'і́с'т'], [бд^ж'і́лка], [х'і́м'ійа], [к'іне́ц'], [к'уве́т], [г'ау́р]*. Подовжені шиплячі перед [**і**], [**а**] та [**у**], що позначаються літерами **я, ю,** вимовляються також напівм'яко: *[на обли́ч':і], [зб'і́ж': а], [бе^{и}зду́ш': а], [п'і́ч': у]*.

   Примітка. У деяких говорах української мови шиплячі вимовляються напівм'яко в тих позиціях, що не відповідають літературній нормі, наприклад: *[ч'а́с], [лош'а́], [курч'а́], [кри^{е}ч'а́т'], [б'іж'а́т']*. Це призводить до орфографічних помилок. Під впливом вимови можливий неправильний запис: *чяс, лошя, курчя, кричять, біжять* тощо. Тому важливо вивчати не тільки орфографічні правила, а й орфоепічні.
8. Приголосні перед [**е**] вимовляються твердо, відповідно до правопису: *[ате^{и}ста́т], [ле́кц'ійа], [ке́кс], [каб'іне́т], Лермонтов [ле́рмонтов], Лев [лев]*. М'яка вимова звука [**л**] у подібних словах типу *[каб'ін'е́т], [л'е́рмонтов]* є грубим порушенням літературної норми.
9. Звук [**ф**] відомий лише в словах іншомовного походження: *[фла́гман], [ре^{и}фо́рма], [фло́т]*. У діалектному та просторічному мовленні цей звук може замінюватися двома звуками [**хв**] або одним [**х**]: *[хва́кт], [хве́рма], [хо́рма], [ари^{е}хме́ти^{е}ка]*.

Спостерігається в говірках і зворотне явище — звукосполучення [**хв**] вимовляється як [**ф**]: *[фи^{е}ли́на], [ф'і́ст], [фороо́ба], [ф'і́ртка]*. Такі заміни є грубим порушенням літературної норми, тому потрібно чітко знати: де вживати [**ф**], а де [**хв**] або [**х**]: *У буфеті хвастав Федя: «Я у фізиці професор, В фотографії мастак, Я футбольну форму маю, Я хвороб не нахапаю, Всі це знають, бо це факт» (Д. Білоус)*.

10. Приголосний [**ц**] у кінці власне українських слів вимовляється м'яко: *[горобе́ц'], [молоде́ц']*. Тверда вимова цього звука характерна для кінця іншомовних слів та деяких вигуків: *[пла́ц], [шприц], [абза́ц], [ба́ц], [кла́ц]*.
11. Звук [**р**] постійно твердий у кінці слова та складу: *[кобза́р], [в'івча́р], [г'ірки́й], [г'ірс'ки́й]*. М'яка вимова [**р**] у зазначених позиціях — грубе порушення орфоепічних норм.
12. Усі зубні [**д, т, з, с, ц, л, н, д͡з**] перед [**і**] вимовляються м'яко: *[д'і́м], [с'і́м], [н'і́ж], [с'і́но]*. На межі частин складного слова, префікса й кореня, на стику слів ці приголосні вимовляються твердо: *[мѐдінсти^{е}ту́т], [пѐдінсти^{е}ту́т], [бе^{и}зме́н: ий], [бе^{и}зіде́йний], [д'і́д і ба́ба]*.
13. Приголосні [**д, т, з, с, ц, л, н, д͡з**] перед м'якими цієї ж групи вимовляються м'яко: *[д'л'а́], [ку́з'н'а], [д'н'і́], [к'і́н'с'кий], [с'н'іг], [молод͡з'ц'і́]*.
14. Подвійна вимова (із м'яким і твердим звуком перед наступним м'яким) допускається в таких випадках:
    а) якщо свистячі [**з, с, ц, д͡з**] уживаються перед напівм'якими губними [**б', п', в', м', ф'**]: *[с'в'і́т]* і *[св'і́т], [д͡з'в'а́кати]* і *[д͡зв'а́кати], [с'м'і́х]* і *[см'і́х], [з'в'і́т]* і *[зв'і́т], [ц'в'іркун]* і *[цв'іркун]*.
    б) у формах давального й місцевого відмінків жіночого роду однини та називного відмінка множини прикметників твердої групи, якщо звуки [**д, т, з, с**] уживаються перед кінцевими м'якими основи: *[наро́д'н'ій], [наро́д'н'і]* і *[наро́дн'ій], [наро́дн'і]; [барви́с'т'ій], [барви́с'т'і]* і *[барви́ст'ій], [барви́ст'і]; [о́браз'н'ій], [о́браз'н'і]* і *[о́бразн'ій], [о́бразн'і]*.

Винятки:

- Зубні [**д, т, з, с, дˆз**] звичайно не пом'якшуються перед напівм'якими губними [**б, п, в, м, ф**], задньоязиковими [**ґ, к, х**] та глотковим [**г**], після яких уживається [**і**] в закритому складі, що в сучасній українській мові чергується з [**о**] у відкритому складі (історично цей звук [**і**] розвинувся з давнього [**о**]): *[дв'ір], [сх'ід], [тх'ір], [тв'ір], [сп'ід]*. Пор.: *двору, сходу, тхора, твору, споду.*
- Не відбувається пом'якшення на межі префікса та кореня: *[бе^{и}зт'а́мний], [бе^{и}зд'і́л':а], [розс'ійати], [розд'ага́ти], [п'ідл'і́зти]*. Пом'якшуються тільки кінцеві префіксальні звуки [**д**] перед [**д´, т´, н´**]: *[в'ід':а́чи^{е}ти], [в'і́д':іл], [над'т'і́сувати], [в'ід'т'а́ти], [п'ід'н'а́ти], [в'ід'н'а́ти];* [**дз, с**] перед [**с´, ц´**]: *[п'ідˆз'с'і́сти], [в'ідˆз'с'іва́ти], [в'ідˆз'ц'і́джувати], [с'ц'іди́ти], [с':ікти́];* префікс **с-** перед [**т´**]: *[с'т'і́сувати], [с'т'а́гувати]*, а також в інших випадках утворення на межі префікса та кореня м'якого подовженого звука: *[роз':а́ви^{е}ти]*.

III. Вимова приголосних звуків

1. Шиплячі [**ж, ч, ш**] перед свистячими [**з, с, ц**] вимовляються як парні їм свистячі. Якщо шиплячий уживається перед м'яким свистячим, то відбувається подвійна асиміляція (уподібнення) — за місцем і способом творення та за м'якістю: *зважся [зва́з'с'а], смієшся [см'ійе́с':а], не мучся [не^{и}му́ц'с'а], річці [р'і́ц':і], мережці [ме^{и}ре́з'ц'і], пляшці [пл'а́с'ц'і]*.
2. Свистячі перед шиплячими вимовляються як парні їм шиплячі: *зжити [ж:и́ти], розчепити [рожче^{и}пи́ти], вирісши [ви́р'іш: и], зжовкнути [ж:о́вкнути], з джемом [ждˆже́мом]*.
3. Буквосполучення **-ться** вимовляється як [**ц´: а**]: *зумовлюється [зумо́вл'уйи^{і}ц':а], дивиться [ди́ви^{е}ц':а], транслюється [трансл'у́йи^{і}ц':а], в'ється [вйе́ц':а], ллються [л':у́ц':а], творяться [тво́р'ац':а]*.

Примітка. Детально про вимову звукосполучень читайте в **§ 13. Уподібнення приголосних.**

Вправа 4

І. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, при потребі скористайтесь Орфоепічним словником /Уклад. М.І. Погрібний. — К.: Радянська школа, 1984. Прочитайте слова відповідно до орфоепічних норм української мови, зверніть увагу на місця, де можливі помилки у вимові.

Могти, пругкий, губка, підзміна, часто, смерч, чемно, стілець, заводський, безініціативний, безсистемний, монумент, поетеса, подушка, розширити, легкий, вужче, запорожці, на дошці, збіжжя, вокзал, з джунглів, віджимається, зиґзаґ, джаз, відзначити, підземний, підзахисний, переджнив'я, надзвичайний, користуєшся, екземпляр, передмістя, цвітіння, збір, звір, новітні, футбол, хвиля, стрічці, захворюваність, джерґотати.

ІІ. Виправте помилки. Поясніть, чим вони зумовлені, які з них допускаєте Ви?

1. — Ми завтра йдемо на екскурсію на хвабрику чи на хверму?
   — А чому це тебе так филює?
   — Бо я ще хочу встигнути у хвотографвію. У мене брат працює хвотографвом, то хвото буде чудове!
   — А ти не фастайся… Як ти, коси заплетеш чи фіст зав'яжеш?
   — Мабуть, фіст… Хворму і хвартух не вдягну.
2. Я вже хожу до оди́надцятого класу. Чясто вранці немає чясу поспати, поїсти кукурузяних пластівців, бо звонить будильник — і до ґімназії.

ІІІ. Вивчіть напам'ять віршовані рядки, які допоможуть Вам із правильним наголошуванням слів.

1. Пам'ятай, де наголос у словах таких:
   Ко́мпас необхідний в орієнтуванні,
   В школі на *заня́ттях* задають *завда́ння,*
   Де лікують хворих — буде *диспансе́р,*
   В театральнім залі унизу — *парте́р.*
2. Будь уважним, розрізняй:
   Ве́рба кажуть по-російськи,
   А *верба́* — по-українськи.
   Українці кажуть *кре́мінь*,
   Ще *ім'я́,* й *петля́*, і *ре́мінь*,

У Росії ж це *кремéнь,*
Пéтля, úмя і *ремéнь.*
Стóляр ми вживаєм слово,
А *столя́р* — в російській мові.
В нас *тонкúй*, у них же — *тóнкий*,
Наш *дзвінкúй* — то їхній *звóнкий*,
Їхній *нóвый*, наш *новúй*,
Їхній *стáрый*, наш — *старúй*,
Дóчка в них, у нас — *дочкá*,
Ось різниця тут яка!
Бы́ло кажуть по-російськи,
А *булó́* — по-українськи.
Спúна в нас, у них — *спинá.*
Адже мова не одна.

3. Різний наголос в словах —
Це для нас не диво.
В українців — *кропивá,*
В росіян — *крапúва.*
Кличе хтось до телефону,
Буде з вами говорить.
В українців кажуть *дзвóнить*,
Мовлять в росіян — *звонúт.*
Хто по тундрі вволю
Скаче ніч і день?
Українці кажуть *óлень*,
Росіяни звуть *олéнь*.
«*Прия́тель* прийшов до тебе», —
Каже вихователь.
По-російськи ж мовить треба:
«К нам пришел *прия́тель*».
Нам відомо, що в *ознáки*
Є прикмети й різні знаки,
За якими визначають,
Що ж *ознáки* означають.

☺🔔 *Заради навчання я піду на все… навіть на пари.*

§ 3. Графіка. Алфавіт

Графіка (від грецьк. *γραφική, γραφω* — пишу, малюю) у лінгвістиці має два значення:

1) сукупність начертальних знаків (писаних, друкованих, мальованих), що вживаються для писемного відтворення усного мовлення;
2) розділ мовознавчої науки, у якому вивчається сукупність умовних знаків, за допомогою яких усне мовлення передається на письмі.

Сукупність усіх букв, розміщених у певному, прийнятому для даної мови порядку, становить **алфавіт** (від грецьк. *ἀλφάβητος*, що походить від назв грецьких літер — *альфа* та *бета*, новогрецька — *віта*). Синоніми: **абетка** (від назв перших літер слов'янського алфавіту — *а* та *бе*), **азбука** (від назв двох перших літер старослов'янського алфавіту — *азъ* та *букы*).

Абетка сучасної української літературної мови складається із 33 букв. Розташовані вони в такій послідовності й називаються так:

А а (а) Б б (бе) В в (ве) Г г (ге) Ґ ґ (ґе) Д д (де) Е е (е) Є є (є) Ж ж (же) З з (зе) И и (и) І і (і) Ї ї (ї) Й й (йот) К к (ка) Л л (ел) М м (ем) Н н (ен) О о (о) П п (пе) Р р (ер) С с (ес) Т т (те) У у (у) Ф ф (еф) Х х (ха) Ц ц (це) Ч ч (че) Ш ш (ша) Щ щ (ща) ь (м'який знак) Ю ю (ю) Я я (я)

☺🔔 — *Ти, Галинко, уже знаєш азбуку?*
— *Авжеж, знаю.*
— *Тоді скажи мені, будь ласка, яка буква йде після «А»?*
— *Усі інші букви.*

За алфавітом розміщують слова в довідниках, словниках, енциклопедіях тощо. Літери алфавіту використовують у традиційній нумерації підрозділів, хоча при цьому досить часто забувають про букву **ґ (ґе),** що йде після **г (ге)**, перед **д (де)**. До цього часу не зустрічається літера **ґ (ґе)** на сторінках багатьох українських видань, це часто пояснюють матеріально-фінансовою скрутою, однак причиною може бути звичайне небажання, що ґрунтується на невиправданому консерватизмі. Існує також

інша крайність: повернули до алфавіту «репресовану літеру» — громадяни дружно «заґекали», навіть у тих випадках, де для цього немає жодних підстав.

Звук [**ґ**] здавна існує в українській мові і є природним для нас. У давніх писемних джерелах цей звук позначався буквою **г**, сполученням **кг**, латинською **g**, пізніше з'являється спеціальна буква, схожа на **г** з додаванням до неї праворуч згори перпендикулярної риски. Літера **ґ (ґе)** як окрема (курсивний різновид грецької літери «гама») запроваджена до українського алфавіту одним з найосвіченіших філологів свого часу Мелетієм Смотрицьким. Ця графема широко вживана в його найавторитетнішій «Граматиці», що вийшла 1619 року в Єв'ї біля Вільна (тепер Вевіс Тракайського району в Литві). Літера **ґ (ґе)** поступово поширюється, стає природною і в західно-, і в східноукраїнській мовній практиці. Закономірно використовується буква **ґ (ґе)** у «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907–1909 рр.). Присутня вона і в офіційних українських виданнях, фіксується в Правописі 1929 р. Проте в радянські часи (із 1933 до 1990 р.) ця буква була вилучена як «націоналістична», хоч у Західній Україні вона проіснувала до 1939 року. Протягом такого тривалого часу складалася дивна ситуація: буква **г (ге)** позначала два звуки [**ґ**] і [**г**], відповідно потрібно було знати, у яких випадках який звук вимовлявся: фрикативний глотковий чи проривний задньоязиковий. Звідси розхитування орфоепічної норми. Четвертим виданням Українського правопису (1993 р. — масовий тираж, 1990 р. — проект, третє видання) було реабілітовано літеру **ґ (ґе)** й повернуто до українського алфавіту.

Учені дослідили, що звук [**ґ**] досить рідко використовується в нашому мовленні, як і звук [**дз**]. Підраховано, що на один мільйон звуковживань [**ґ**] зустрінеться не частіше 57 разів.

Трапляється, що неправильно відтворюють прописний варіант цієї букви — ***Ґґ***, який відрізняється від прописної літери **г (ге)**. У диктантах на слух легко розрізнити ці звуки й передати їх на письмі відповідними буквами.

Вам допоможуть такі приклади:

1. ***Гніт*** *нестерпний пече, наче* ***ґніт*** *палючий.* (Значення першого слова — «експлуатація», другого — «стрічка чи шнур для горіння»).

2. *Ходив на **ґулі**, доки не дістав **ґулі**.*
3. *Нашу малу **Ганку** посадили на високому **ґанку**.*
4. *Всі твої повсюдні **шмиги** мені зовсім не до **шмиґи**.* (Перше слово означає «вештання», значення другого виразу — «не до вподоби»).

Літера **ґ (ґе)** уживається в українських та запозичених словах, вигуках, іменах, прізвищах, географічних назвах тощо: *ґанджж, ґречний, ґатунок, ґава, ґанок, ґазда, ґеґати, ґеґотати, ґлей, ґоґель-моґель, ґонтар, ґрасування, ґратчастий, ґвалт, ґедзь, ґирлиґа, дзиґарі, сновиґати, дзиґлик, дриґати, хуґа, джиґун, ґалаконцерт, дзиґа, ґешефт, аґрус, ґринджоли, ґрунт, ґрунтовний, обґрунтувати, аґу, ґа-ґа-ґа, Ґандзя, Ґудзь, Ґжицький, Ґалаґан, Ґалятовський, Доленґо, Шміґельський, Ґресь, Ґудзій, Ґуглинський, Ломаґа, Ґронович, Ґлієр, Ґарлінка* (село), *Ґорґани* (гори), *Ґрофа* (вершина), *Ґданськ, Ґренландія, Ґібралтар, Ґетеборг.*

Літера **ґ (ґе)** уживається також при передачі іншомовних висловів: *ґран-прі, персона нон ґрата, фата морґана, терра інкоґніта, ґуд бай, альтер еґо*; назв іноземних фірм, компаній, часописів тощо: *«Проктер енд Ґембл», «Дольче енд Ґаббана», «Ґардіан», «Ґутен таґ», «Дойче Прессе — Аґентур», «Бостон ґлоуб»* та інші.

У словах грецького походження потрібно писати й вимовляти лише **г**, бо так вимовляють самі греки: *логіка, біографія, генеза, гігант, гімн, гімназія, графіка, організація, трагедія*. Відповідно в усіх утвореннях з компонентами **гео-, гетеро-, гігро-, гідро-, гіпер-, гіпо-, геліо-, голо-** (від гр. ***holos*** **—** «увесь», «цілий»), **гомо-** (від гр. ***homos*** **—** «рівний», «однаковий»), **граф-, лог-** та ін.: *геологія, гетерополярний, гігроскопічний, гідродинаміка, гіперцентралізація, гіпотрофія, геліотерапія, голографія, гомоциклічний, графодисплей, логометричний* тощо.

У давно запозичених словах також варто уживати **г**: *газета, геній, гвардія, градус, генерал.*

У новіших запозиченнях з латинської та інших, крім грецької, мов (переважно романо-германських) **г** використовується на місці **h**, а **ґ** на місці **g**. Тому-то ***ґатунок (Gattung), ґешефт (Geschäft), Ґріґ (Grieg),*** але ***ґумус (humus), ґуманізм (humanus), Гайдн (Haydn).*** Особливу увагу варто звертати на слова, де є обидва звуки: ***Геґель (Hegel), Гюго***

(Hugo). Таким чином, **ґ** у словах іншомовного походження можна писати лише там, де для цього є підстави. Якщо людина не засвоїла правил уживання літери **ґ (ґе),** то краще утриматися від надмірного ґекання чи послугуватися академічними орфографічними словниками після 1993 року видання.

Іншомовне сполучення **ch** найчастіше передається українською літерою **х (ха)**: ***Фрідріх (Friedrich), Халдея (Chaldaea)***. Буквою **г (ге)** слід передавати літеру **h**. Тому на відміну від російської в українській мові потрібно вживати: ***Ганс, Гельмут, Гофман, Йоганн, Йоганнесбург, Гемпшир, Гельсінкі, Гельсінська спілка, гінді, нігілізм*** і подібні.

Додатково можна використати:

1) Орфографічний словник української мови. — К.: Довіра, 1994, 1999 чи пізніших рр. вид. — С.166–167, де подані слова з літерою **ґ**;
2) Паночко М. Літера «Ґ» // Українська мова та література. — 1996. — № 1 (до речі, Михайло Паночко зібрав та опублікував близько двох тисяч слів із літерою **ґ (ґе)**);
3) Список слів із літерою Ґ // Дивослово. — 1998. — № 3. — С. 11 та ін.

Вправа 5

I. *Використовуючи словники, підручники, додаткову літературу, укладіть словничок лексем з літерою ґ (ґе) за алфавітом.*

II. *Перепишіть речення, з'ясувавши, чи потрібно в усіх зазначених нижче словах писати букву ґ (ґе).*

А. 1. Бували войни й військовії свари: Ґалаґани, і Киселі, і Кочубеї–Нагаї; Було добра того чимало (Т. Шевченко). 2. Лиш на Личакові є ще гробниці, Де ґабсбургів зотліли слуги ниці, І слово їх лежить, як пилюга, На камені могильному твердому (Д. Павличко). 3. Коли першовчителі слов'янства святі Кирило й Мефодій почали в IX столітті проповідувати в Моравії Христову віру зрозумілою для чехів мовою, то це викликало лютий опір, ґвалт, нападки з боку кліру пронімецької орієнтації (до речі, подібне ми спостерігаємо зараз в Україні з боку священиків промосковської орієнтації) (В. Горбачук). 4. Вона

[українська мова] може звучати на найрізноманітніших регістрах: попростацькому й найвишуканіше, нею легко віддавати найтонші настроєві гами, надається вона й до найповажнішого інтелектуального мислення й творення (В. Шевчук). 5. Люблю назвати колеґу — словесник. В тім слові чудовім вчуваються весни, В нім хвилю шовкову підносить Славута, І пісню народжує мова розкута (Б. Соя). 6. Тебе, бунтарське, кидали за ґрати, Терзали, як борця на засланні, А ти [рідне слово], нескорене, не спалене в огні, Прийшло в рядок живим солдатом стати (П. Дорошко). 7. Школярі свої ґринджоли З повіток подостають І по вулиці, мов бджоли, До сугорка загудуть… (Я. Щоголів). 8. Уста отверзлися — і слово, Лихим безбатченкам на зло, Під сонцем істини раптово, Як зерно в ґрунті, ожило (І. Гнатюк). 9. Ти сьогодні долю не зустрів. Ти мене проґавив, як зупинку (В. Балдинюк).

Б. 1. Батьківська мова — гучна, солов'їна, в чому, скажи, твоя смертна провина, за що тобі це підпілля леґальне — вічне тавро на одвічне лигання?! (Ю. Доценко). 2. Турґенєв… не без зловтіхи згадує про неґативну реакцію деяких Шевченкових земляків на російськомовний «Щоденник» поета, сам пише, що не поважав би себе, якби писав щось не російською мовою. А тим часом відомі не тільки листи, але й твори Турґенєва, писані французькою (Є. Сверстюк). 3. Отрясається з криги Синюха, Вивирається в степ, де леґенди і скитські боги (Б. Олександрів). 4. Любити й ненавидіти батьківщину дано ґеніям (М. Неврлий). 5. Маланюк потряс мене… Ерудит, енциклопедист… Багато цитат, від Малярме і Гюґо до Блока й Ґумільова (Л. Полтава). 6. Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їхніх закономірностей та одвічної волі неба (Б. Хмельницький). 7. Вони вийшли з під'їзду як молодята — стрункий білявий красень у смокінґу і вродлива жінка у віці елеґантности (див.: впр. 54. II, 6-е реч. — с. 150) (І. Роздобудько). 8. Блаженний муж, що серед ґвалту й гуку Стоїть, як дуб посеред бур і грому, На згоду з підлістю не простягає руку, Волить зламатися, ніж поклониться злому (І. Франко). 9. Головне лихо засміченості в тому, що русизми часто фіґурують в інших значеннях і, як неточне слово, затемнюють зміст або й порушують художню правду (О. Кундзіч). 10. Я ґвалтую папір олівцем. Викарбовую ніби

прокляття… Я ґвалтую німий папірець. Я стаю мимоволі тираном. Горів сірник. За ним рядки горіли. Я насолоджувалась запахом їдким Обпечених віршів (В. Балдинюк).

В. 1. Звучить все та ж музика зор Під скиптром дириґента — Бога, І заглуша сліпий простор Мою анатему епохам. 2. Підфарбована ґречність та чемність В комірці паперових чеснот. 3. Перґаментом папір розгортує листи, І майже без зусиль ляга під стрічку стрічка. 4. Крізь чорних днів крижану хуґу, Крізь свист степів, крізь порох трун — Виконуєш космічну фуґу На струнах зореметних рун. 5. А мені ти — фата-морґана На пісках еміґрантських Сахар — Ти, красо землі несказанна, Нам немудрим — даремний дар! 6. Десь за гуркотом бою, за обрієм простору — Голуба Скандинавія, вікінґів край. 7. Розтерзані хірурґом речі, Одвертий механізм часу — Все ясно і шкода перечить, Чи марно проклинать красу. 8. Західнє сонце вдарило в лісок, Мов золота ґраната. 9. Ранок, він гряде Неспішним кроком піліґрима (Із творів Є. Маланюка).

☺🔔 *Розмовляють сини «нових українців».*

— Мені тато за те, що я склав географію, цілий острів подарував!

— Це що! Ось мені предок купив твір «Як я провів літо», так тепер його висувають на Нобелівську премію в галузі літератури.

§ 4. Орфографія. Принципи української орфографії

Орфографія (від грецьк. *ορθογραφία* — правильно писати) має 4 значення:

1) історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів згідно з усталеними нормами, яку приймає і якою користується суспільство;
2) правила, що забезпечують однотипні написання в тих випадках, коли можливі різні варіанти;

3) дотримання всіма прийнятих написань;
4) розділ мовознавства, який вивчає та встановлює правила написання.

Орфограма — це написання, що вибирається з кількох можливих варіантів і ґрунтується на сформульованому й закріпленому в системі орфографії правилі.

Типи орфограм: буквені, небуквені.

Види орфограм за графічним вираженням:
1) орфограма-буква;
2) орфограма-дефіс;
3) орфограма-риска (знак переносу);
4) орфограма-пропуск (написання слів окремо);
5) орфограма-контакт (написання слів разом);
6) орфограма-апостроф.

Орфографічне правило — це особлива коротка, чітка рекомендація-інструкція, у якій перераховуються умови вибору тих чи інших єдино прийнятих написань як зразкових.

Принцип правопису (від лат. *principium* — основа) — це те, що лежить в основі правопису.

Український правопис визначають 4 принципи:
I. Фонетичний;
II. Морфологічний;
III. Історичний (або традиційний);
IV. Смисловий (або семантико-диференційний).

I. Згідно з **фонетичним принципом** слова записуються відповідно до літературно-нормативного звучання, тобто так, як вимовляються. Раніше вважалося, що в українській мові приблизно 50 % слів пишеться за фонетичним принципом. За найновішими даними встановлено, що на 76,7 % правописні форми українських слів збігаються з власною транскрипцією.

До конкретних випадків реалізації фонетичного принципу належать такі написання:
1) наголошені та ненаголошені [**а, у, і, о**], крім слів, у яких [**о**] вживається перед наголошеним [**у́**]: *ма́ти, ду́мка, мі́сяць, то́рба, карти́на, кури́пка, дівоо́чий, корогва́, карта́ти, кілоо́к, кулі́ш, мости́ти, мі́ряти, купува́ти;*

2) **о, е** після літер на позначення шиплячих приголосних: *ч**о**рний, ч**е**ремшина, ж**о**ржина, вече**р**яти, ж**о**натий, че**р**ствий, пш**о**но, ч**е**тверо;*
3) **а** на місці давнього звука [**о**] перед складом з наголошеним [**а́**]: *хазя́їн, гаря́чий, бага́тий, ка́чан, гара́зд, ка́жан, кала́ч;*
4) **е, и,** що позначають наголошені звуки: *ме́д, ке́др, мольбе́рт, студе́нт, коре́ктор, ви́шня, ти́хо, візни́к, ди́м, ди́хання;*
5) позначення приголосних звуків у позиції перед голосними: ***к**олихат**и**, **п**ерех**і**д, і**м**ен**и**ни, газе**т**а, озе**р**о, **м**олод**и**й, **к**ори**т**ися, галич**а**ни;*
6) усі чергування голосних і приголосних звуків, що фіксуються орфографічно: *к**от**ити — к**а**чати, с**а**дити — с**і**дати, н**о**га — н**о**зі — н**іж**ка, мука́ — у му**ц**і́ — му**ч**ний, му**х**а — мус**і** — му**ш**ка, л**е**тіти — л**і**тати, могти — мо**ж**у, т**е**кти — т**е**че, ку**п**ити — ку**пл**ений, тр**у**сити — тр**я**сти, д**у**х — д**и**хати;*
7) префікс **с-** перед кореневими **к, п, т, ф, х**: ***с**коротити, **с**пустити, **с**трусити, **с**фотографувати, **с**худнути;*
8) групи приголосних звуків, що утворилися внаслідок спрощення, закріпленого орфографічно: *ща**сл**ивий, під'їз**н**ий, ти**жн**евий, се**рц**е, че**сн**ий, жалі**сн**ий, обла**сн**ий, бли**сн**ути, брязнути, мі**сц**е, **скл**о, мі**ськ**ий;*
9) суфікси **-ств-, -цтв-, -зтв-** в іменниках середнього роду на **-о**: *товари**ств**о, новатор**ств**о, видавни**цтв**о, ремісни**цтв**о, убо**зтв**о, боягу**зтв**о;*
10) перші літери в прикметникових суфіксах **-ськ-, -цьк-, -ьк-, -зьк-**: *че**ськ**ий, біблейський, латиський, полі**ськ**ий, мите**цьк**ий, старогре**цьк**ий, наставни**цьк**ий, паломни**цьк**ий, печені**зьк**ий, варя**зьк**ий, магдебур**зьк**ий, абха**зьк**ий* та інші.

II. За **морфологічним принципом** значущі частини слова — морфеми — пишуться однаково незважаючи на те, що в різних частинах того самого слова чи в споріднених словах вимовляються по-різному. У таких словах спостерігається невідповідність між вимовою та написанням (тому слід бути особливо уважними). Фонетичний та морфологічний — два головні принципи української орфографії.

За морфологічним принципом здійснюються такі написання, що відрізняються від їх реальної вимови:

1) **е, и** на позначення ненаголошених голосних: *в**е**сня́ни́й, де́р**е**во, м**е**сти́, т**е**плохі́д, ч**и**сло́, ве́с**е**ло, ж**и**вопл**і**т;*
2) **о** на позначення ненаголошеного звука перед складом з наголошеним [**у́**]: *ч**о**му́, з**о**зу́ля, г**о**лу́бка, к**о**жух, л**о**пух;*
3) слова з наявними асимілятивними змінами (уподібненням за дзвінкістю, глухістю, місцем і способом творення, м'якістю в середині слова та на межі різних фонетичних слів — див.: **§ 13**), які відбуваються лише у вимові й не фіксуються орфографічно: *лі**ч**ба, бей**с**бол, моло**т**ьба, вогкий, **з**цементувати, без**п**ечний, роз**ч**есати, диви**ш**ся, від**ч**увати, не моро**ч**ся, рі**ч**ці, ума**н**ський, трудо**д**ні, пі**д**няти, лінгві**с**тів, доли**н**ці, пі**д** джипом, пере**д** дзеркалом, бе**з** жалю, прин**ц** чемний;*
4) букви на позначення подовжених звуків, що утворилися на межі морфем чи внаслідок асимілятивних змін: *бе**зз**убий, **зз**овні, пись-ме**нн**ик, від**дя**чити, воз**з**'єдна**нн**я, страше**нн**ий, насті**нн**ий, ма-ли**нн**ик, **лл**є**ть**ся, навма**нн**я, розрі**сс**я, зневодне**нн**я, сі**лл**ю, галу**зз**ю, су**дд**я, жи**тт**євий;*
5) слова, у яких спрощення відбувається у вимові, але не фіксується орфографічно: *максималі**ст**ський, ші**ст**надцять, ші**ст**сот, ші**ст**-десят, у хус**т**ці, невіс**т**ці, журналі**ст**ський, лейтенан**т**ський, де-каден**т**ство;*
6) випадки дисимілятивних змін (розподібнення), що відбуваються лише у вимові й не фіксуються орфографічно: *пшени**ч**ний, моло**ч**-ний, я**ч**ний, сма**ч**но, яє**ч**ня, соня**ч**ний* та інші.

III. Суть **історичного (або традиційного) принципу** полягає в тому, що написання деяких слів, їх частин, окремих літер не можна пояснити ні вимовою, ні позиційними змінами сучасної української літературної мови. Такі написання здійснюються за традицією, так, як було прийнято в давній мові чи в певний історичний період, і пояснити їх за допомогою законів розвитку мови на сучасному етапі не можна.

За історичною традицією пишуться:

1) літери **ї** та **щ**, які завжди позначають два звуки: *короїд, з'їзд, їздовий, солов'ї, твої, щука, хвощ, щоденник, пригорщі, хрящуватий;*
2) букви **я, ю, є,** що позначають по два звуки: *ящірка, коля, в'яз, юнак, воювати, тримаються, єнот, кольє, поєднатися;*
3) буква **ь (м'який знак)** у всіх випадках: *ляль**ь**ка, кинь**т**е, мід**ь**, ль**о**н, трь**о**х, калинонь**к**а, стіль**ц**і, прилинь, щирість;*
4) букви **д** і **ж, д** і **з,** що позначають один звук: ***дж**оуль, **дж**игіт, ка**дж**у, **дж**ин, **дж**окер, **дз**юдо, **дз**енькіт, **дз**иґлик, **дз**иґа, **дз**игарі;*
5) літери на позначення ненаголошених [**и**] та [**е**], що не перевіряються наголосом: *л**и**ма́н, к**и**ше́ня, л**е**ва́да, л**е**мі́ш, ко́м**и**н, т**е**пе́р, ч**е**ка́ти;*
6) **и** та **і** в словах іншомовного походження, що регулюються правилом «дев'ятки»: *д**и**верт**и**смент, пюп**і**тр, кор**и**да, в**і**з**и**т, арт**и**куляц**і**я, ід**і**ома, оф**і**ц**і**оз, Ват**и**кан, С**и**ц**и**л**і**я, Флор**и**да, Ч**и**лі, В**і**рдж**и**н**і**я, В**і**зант**і**я;*
7) подвоєння букв у словах іншомовного походження: *то**нн**а, ма**нн**а, не**тт**о, бру**тт**о, пе**нн**і, мулла, па**нн**а, мі**рр**а, мадо**нн**а, голландець, я**сс**ький, ші**лл**ерівський, Калькут**тт**а, Дік**к**енс, То**рр**ічеллі, Ад**д**ис-Абеба, Талл**і****нн**, Бо**нн**, Дебю**сс**і, Лол**л**обриджида, П**і****тт**сбург.*
8) уживання значка апострофа (') для роздільної вимови, тобто для позначення буквами **я, ю, є** двох звуків після твердих приголосних, чи для позначення деяких скорочених часток перед іншомовними власними іменами, а також з метою відображення на письмі явища **аферези** (втрати звука [**о**] на початку деяких слів під впливом попереднього слова, що закінчується голосним) та явища **редукції** (прикінцевого скорочення у вимові звуків та складів): *круп'є, розм'якнути, в'ялий, від'єднаний, кав'ярня, в'юн, Захар'їн, Дем'янськ; Д'Аламбер, Д'Аннунціо, Д'Обіньє, О'Коннелл, О'Коннор-Вілінська, О'Ніл, О'Генрі, О'Кейсі; Це ми за **'дин** день зробимо (Народна творчість). А ми в парі ходить будем, одно **'дного** любить будем (Народна творчість). Тільки що **'дцвіли** сади, а вже ось і літують. Мовчки сосни стоять — вітами похитують (П. Тичина). І взагалі: **ко'** б не було рабів, Цікаво, чи*

*з'явилися б тирани? (Л. Костенко). Хіба і мені не хочеться іноді згребти цього жирного павука і випустити з нього смердюче повітря… й затулити свого носа, щоб не вчадіти? **Хо'** і дуже **хо'**, але стерплю… (В. Яворівський). Може, бренькав я на лірі? **Мо'** в житті скакав телятком? А народ хай сам розсудить. Бджілку люблять з повним взятком (П. Тичина). **Мо'**, поміч потрібна? (В. Яворівський).*

IV. Смисловий (або семантико-диференційний) принцип полягає в тому, що різні написання слів та їх сполучень, які звучать однаково, залежать від різного лексичного значення.

До смислових написань належать:

1) розрізнення великої та малої літер у власних та загальних назвах: *горобець — **Г**оробець (прізвище), **к**арась — **К**арась (прізвище), **з**елений **б**арвінок — **З**елений **Б**арвінок (назва села), **з**емля (ґрунт) — **З**емля (планета), **м**акінтош (плащ) — **М**акінтош (прізвище), **а**мпер (фізична одиниця) — **А**мпер (прізвище), **з**ірка — **З**ірка (кличка корови), **в**улкан — **В**улкан (міфічна істота), **б**остон (тканина) — **Б**остон (назва міста), **а**рканзас (мінерал) — **А**рканзас (штат), **к'**янті (вино) — **К'**янті (провінція);*
2) написання слів разом та окремо (у тому числі розмежування частки **не** та префікса **не-**): *потри — по три, сонце — сон це, підвіз — під віз, задачею — за дачею, напам'ять — на пам'ять, ненаписаний — не написаний, немає — не має, недобре — не добре, неправда — не правда, нездужати — не здужати, якби — як би, щоб — що б, проте — про те, уп'ятьох — у п'ятьох, уперше — у перше, вкрай — в край, якнайліпше — як найліпше, нижчепідписаний — трохи нижче підписаний;*
3) написання слів окремо та через дефіс: *по березневому — по-березневому, по сусідському — по-сусідському, по святковому — по-святковому, по театральному — по-театральному, по їхньому — по-їхньому, по нашому — по-нашому;*
4) написання деяких закінчень, що залежать від конкретного лексичного значення слів: *вал**а** (колінчатого) — вал**у** (земляного),*

*апарат**а** (приладу) — апарат**у** (державного), рак**а** (тварина) — рак**у** (хвороба), томат**а** (рослина) — томат**у** (приправа), лексикон**а** (книжка) — лексикон**у** (запас слів), гранат**а** (дерево) — гранат**у** (мінерал), туш**і** (фарба) — туш**у** (музичне привітання), Ростов**ом** (назва міста) — Ростов**им** (прізвище), Куйбишев**ом** (назва міста) — Куйбишев**им** (прізвище);*

5) написання окремих літер залежно від смислу слова: *к**о**мпанія — к**а**мпанія, б**о**гатир — б**а**гатир, сердеш**ш**ний — сердеч**ч**ний, пов**и**лася — пов**е**лася;*

6) написання лапок залежно від контексту та лексичного значення слова чи словосполучення: *Ятрань (річка) — «Ятрань» (назва кінотеатру), Вітчизна — «Вітчизна» (назва журналу), Дніпро (річка) — «Дніпро» (назва готелю), Волга (річка) — «Волга» (марка машини), Челленджер (найбільша заглибина у світовому океані) — «Челленджер» (американський космічний корабель), Арктика — «Арктика» (атомохід)* та інші.

Слід зауважити, що написання в одному слові можуть здійснюватися за різними орфографічними принципами. Наприклад, у слові *поновітньому* — літери **п (пе), о, н (ен), о, в (ве), і, н (ен), о, м (ем), у** пишуться за фонетичним принципом; літера **т (те)**, що позначає м'який звук [т´] унаслідок уподібнення за м'якістю до наступного звука [н´], уживається за морфологічним принципом; **ь (м'який знак) —** за традиційним принципом; префікс **по-** фіксується в цьому слові через дефіс за смисловим принципом, тому що дане слово — прислівник.

Послідовність орфографічного розбору слова

1. Подати слово в орфографічному записі.
2. Визначити орфограми для аналізу, підкреслити їх (для зручності орфограми на різні правила краще підкреслювати неоднаково).
3. Сформулювати назву орфограми.
4. Встановити тип та різновид орфограми.
5. При потребі вказати морфему, у якій міститься орфограма.
6. За допомогою орфографічного правила пояснити конкретну орфограму.

7. Визначити й охарактеризувати принцип правопису аналізованої орфограми.
8. Дібрати слова з аналогічною орфограмою.

Примітка 1. Якщо орфограм у слові дві чи більше, то краще пояснення кожної позначати буквами алфавіту. Арабськими цифрами позначаються слова з орфограмами під час орфографічного аналізу речення або тексту.

Примітка 2. Під час стислого орфографічного розбору слова чи орфографічного аналізу речення (тексту) використовують підпункти: 1, 2, 6. До того ж у процесі орфографічного аналізу речення або тексту враховуються правила милозвучності.

Зразок:

Пер<u>е</u>хре́с<u>н</u>ий —

а) буквена орфограма; букви **е** в префіксі **пере-**; префікс **пере-** в українській мові завжди пишеться з двома літерами **е**; написання двох літер **е** здійснюється за морфологічним принципом, бо вимовляються два звуки [**е**^{и}] в ненаголошеній позиції; *переміщений, перешитий, переодягнений, перекладений, перебудований;*

б) буквена орфограма; спрощення в групі приголосних [**стн**]; у групі [**стн**] середній проривний звук [**т**] випадає (спрощується) у вимові, цей прикметник утворений від іменника *перехрестя*; написання **-сн-** здійснюється за фонетичним принципом, тому що явище спрощення відбувається у вимові й фіксується орфографічно; *злісний, обласний, пристрасний, доблесний, ненависний*.

☺🔔 *Зібратися з думками так і не пощастило: не було кворуму.*

Орфографічний аналіз речення (тексту)

Мій перший вірш написаний в окопі,
на тій сипкій од вибухів стіні,
коли згубили зорі в гороскопі
моє дитинство, вбите на війні (Л. Костенко).

Орфограми:

1) Мій — перше слово в реченні пишеться з великої букви;
2) написа**н**ий в окопі — а) дієприкметник пишеться з однією буквою **н (ен)**; б) за правилами милозвучності між приголосним та голосним уживається прийменник **в**;
3) си**п**кі́й — у корені вимовляється ненаголошений звук [**и**^{е}], а пишеться буква **и**, бо перевірне слово — **си́пати**;
4) **с**тіні — перед м'яким звуком [**т**´] унаслідок уподібнення за м'якістю звук [**с**´] пом'якшується у вимові, але **ь (м'який знак)** після букви **с (ес)** не пишеться перед наступним м'яким звуком;
5) зорі в гороскопі — за правилами милозвучності між голосним і приголосним уживається прийменник **в**;
6) ди**т**и́нство, **в**бите — а) у корені вимовляється ненаголошений звук [**и**^{е}], але пишеться буква **и**, тому що це слово потрібно запам'ятати чи перевіряти за орфографічним словником, у цьому корені звук [**и**] чергується із звуком [**і**] **(ді́ти)**; б) після паузи, що на письмі позначається комою, за правилами милозвучності на початку слова повинна вживатися буква **у**, в авторському варіанті не дотримано законів милозвучності, очевидно, через те, що це віршований текст і таке використання не порушує ритму, віршованого розміру поезії.

Вправа 6

Визначте, за якими принципами української орфографії здійснюються виділені написання в словах.

Ше**лест**кий, **ґ**елґіт, ро**ж**увати, ро**зч**есати, до**шц**і, ле**м**іш, л**юдст**во, вага**ються**, да**тч**анин, глада**чці**, пр**иїжджа**ти, вче**нн**я, молодо**ст**і, кни**ж**ка, соро**чці**, **л**ев — **Л**ев, **г**ончар — **Г**ончар, па**нн**а, мо**тт**о, ні**цць**кий, Коліївщина, жалі**сл**ивий, контра**стн**ий, трі**сн**ути, де**кад**е**нтст**во, тка**ць**кий, тка**ц**тво, воло**сь**кий, Куйбишев**о**м — Куйбишев**и**м, к**ир**г**изь**кий, торі**шн**ій, **с**ерде**чн**ий, **с**ерде**шн**ий, ви**щ**ий, ві**дж**и**мання**, **юн**нат, пі**дж**арити, на**дзел**е**нь**, пе**редзв**ін, сте**рег**ти, **союз**, **к**онурка, Ната**л**ці, во**зз'єдна**ння, осі**нн**ій, ма**нн**а, **Чи**каго, по_укра**їнськ**ому — по–української, до_купи — до**ку**пи, ра**дж**у, **ньюф**аундленд (порода собак) — **Н**ьюфаундленд (острів).

Вправа 7

Зробіть орфографічний аналіз поданих слів.

Ганчір'я, Андріївська церква, безпечність, будь-що-будь, Ватт, ват, вибирати, превелебний, презентація, видовженотупоконічний, суспільно корисний, галуззю, гіллячка, Гордєєв, гордіїв вузол, дев'ятеро, велетенський, страшенний, здешевлення, з-посеред, ненавидячи, ще не підписаний, Іллюшин, карабаський, кістлявий, навиворіт, отож-то, неначебто, що-небудь, яффський, Хмельниччина.

Вправа 8

Зробіть орфографічний аналіз речень.

1. Разом вдивляємось в марево — І бачимо скальпованого Гонту, Бачимо Богуна, Наливайка, Мазепу, Бачимо тих, кого гнали в Сибіри, Бачимо втоптаних в землю, Від волів повільніших — З ярмами на шиях, із хомутами, В наритниках, шорах, уздечках Емських, Петрівських, Лазарівських указів (М. Петренко). 2. Людське в людині те, що в ній є від Бога, на кожному кроці заперечує смерть і веде людину до вічного (В. Маринчак). 3. В усі роки нас вражало дивовижне співзвуччя Шевченкової поезії із сучасністю (М. Горинь). 4. Промінням ясним, хвилями буйними, прудкими іскрами, летючими зірками, палкими блискавицями, мечами хотіла б я вас виховать, слова! (Леся Українка). 5. Дзвінкий жайворонок то вгору, до сонця, Зів'ється, де сяє йому любий рай, То пісню співа й до людського віконця… — Лети ж, рідне слово, лети в рідний край! (Олена Пчілка). 6. Стверджуймо: вірш, пісня, слово Можуть самодостатніми бути, Оновлюватися самі І оновлювати душу, Від першої колискової До колядок різдвяних, До весільних обрядів, Веснянок, купальських пісень — Аж до печальних обрядів, Запечатаних останньою свічкою (М. Петренко). 7. Серце сукроватою 'бкипіло [обкипіло] І в болістях своїх зотліло й заніміло (П. Куліш). 8. А тітка Настя торби збирає, струснула крихти для горобців. — Попродавала, нічо' й немає, візьми, Митюшко, хоч гарбузців (Д. Білоус). 9. Зчиняє лемент птаство у своїй країні, що зветься Надроссям (С. Колесник).

Вправа 9

Зробіть орфографічний аналіз пропонованих текстів.

I. Гордо височить над околишніми травами китицею жовтих або синіх з металевим відливом шоломоподібних квіток аконіт, цар-трава — одна з найотрутніших рослин світу. Про аконіт відомо ще з сивої давнини. Римський поет Овідій оспівав чарівницю Медею, яка отруїла соком аконіту легендарного афінського царя Тесея.

Цікава міфологічна версія походження аконіту. Коли Геркулес витяг на світло триголового пса Цербера, який сторожував вхід до пекла, з усіх його пащ точилася на землю отруйна слина. На цьому місці вперше і виріс аконіт. Лише згодом він поширився скрізь (І. Шуліпенко).

II. Мова для будь-якого народу стає ніби другою природою, що органічно оточує його, живе з ним всюди й завжди, без неї, як і без сонця, повітря, рослин, людина не може існувати. Як великим нещастям обертається нищення природи, неповага до неї, відмова від її пошанування — так і катастрофічно боляче б'є по народові, нації зречення рідної мови чи навіть неповага до неї, що є рівноцінним неповазі до батька й матері. І якщо ми нарешті зрозуміли, що треба берегти природу, то давно треба зрозуміти, що екологія мови — це екологія наших душ, нас як розумних істот, а не просто як живих мешканців Землі. Зречення рідної мови призводить до найбільшої кари — духовного каліцтва (Г. Нудьга).

III. При Данилові Галицькому вперше з'явилося поняття України як державного об'єднання. Слово «україна», окраїна, було відоме й раніше, ще з часів «Слова о полку Ігоревім», але саме «Україна» — це від Галицького. До того ж часу належать перші офіційні документи, написані мовою, що її вважаємо українською… І ще цікавий момент: Данило Галицький запросив на руські землі євреїв з Німеччини, щоб оживити ремесла й торгівлю. А було це за часів священної Римської імперії, за часів жорстокого переслідування євреїв на Заході. І от прибули до нас люди в дивних строях, з чудернацькими манерами, з не схожою ні на що мовою. І на віки стали часткою нашого буття (В. Степаненко).

IV. Змалку я любив село, де дядьки на всьому знаються. І цікаво нам було, як вони перемовляються. Хто яких вживає слів, як у речення їх зв'язує. Ось розмову двох дядьків третій дядько переказує: «Хто

тобі, — ка’, — молотив?» Ка’: «Семен Пацула з Миною…» «Скільки ти, — ка’, — заплатив?» Ка’: «Три пуди з половиною…» Замість «каже» — просто «ка’ »: курманівська* мовна з’явинка — колоритна, слобідська, як у Квітки–Основ’яненка! (Д. Білоус).

☺🔔 *Освіта — це те, що залишається, коли забувається все, чому Вас навчили.*

§ 5. Чергування та правопис голосних

В українській мові відбувається низка позиційних змін голосних, як наприклад: найдавніші чергування — [**е**] — [**о**], [**е**] — [**і**], [**і**] — [**а**], [**о**] — [**а**] та інші; пізніші чергування — [**о**], [**е**] з [**і**]; [**о**] з [**е**] після шиплячих та [**й**]; [**о**], [**е**] з нулем звука тощо. Більшість із них не становлять великих проблем під час написання.

І. Найдавніші чергування голосних

Зміну звуків під час таких чергувань не можна пояснити законами сучасної української мови, тому їх потрібно запам’ятати. Відбуваються вони в першу чергу в дієсловах, рідше — в іменниках чи прикметниках, утворених від дієслів.

[**е**] — [**о**]: *вести — водити, нести — носити, мелю — молоти;*
[**е**] — [**і**]: *летіти — літати, текти — витікати, пекти — випікати;*
[**і**] — [**а**]: *сідати — садити, лізти — лазити, гінкий — ганяти;*
[**о**] — [**а**]: *ломити — ламати, скочити — скакати, стояти — стати;*
[**у**] — [**а**]: *трусити — трясти, грузнути — грязь;*
[**у**] — [**ов**]: *кувати — коваль, сунути — совати;*
[**и**] — [**і**]: *ліпити — липнути, сито — сіяти;*
[**и**] — [**Ø**]: *дожидати — ждати;*
[**и**] — [**о**] — [**Ø**]: *бити — бої — б’ю;*
[**и**] — [**у**] — [**о**] — [**Ø**]: *засихати — сушити — сохну — висхлий, дихати — дух — здохнути — тхнути;*
[**і**] — [**и**] — [**о**] — [**Ø**]: *вінок — вити — сувої — в’ю.*

*Курманівська — від Курмани — назви рідного села автора

ІІ. Пізніші чергування голосних

1. Чергування [**о**], [**е**] **з** [**і**] **—** одна з найхарактерніших рис української мови, тому що властиве тільки нашій мові й не відбувається в жодній іншій слов'янській. Звуки [**о**] та [**е**] вживаються у відкритому складі, звук [**і**] — у закритому, якщо не діє явище аналогії. Це чергування досить поширене, відбувається при словозміні та при словотворенні різних частин мови в префіксах, коренях, суфіксах та закінченнях: *відзивати — одзивати, свій — своєму, порядність — порядності, якім — якому.*

Особливу увагу слід звернути на такі слова: *Київ, Київщина, київський — Києва, Миколаїв, Миколаївщина, миколаївський — Миколаєва, Копачів, копачівський — Копачева, Ржищів, ржищівський — Ржищева, Витачів, витачівський — Витачева, Чугуїв, чугуївський — Чугуєва.* Часто сплутують назви населених пунктів з другою частиною **-піль,** утворених від **поле**, та на **-поль**, що походять від грецького слова **поліс — місто**. У перших у кінцевій частині **-піль** відбувається чергування [**і**] в закритому складі з [**о**] у відкритому: *Тернопіль — Тернополя, Златопіль — Златополя, Бориспіль — Борисполя, Ганнопіль — Ганнополя, Вишнопіль — Вишнополя, Ольгопіль — Ольгополя.* У географічних назвах на **— поль** зазначене чергування не відбувається: *Сімферополь — Сімферополя, Севастополь — Севастополя, Нікополь — Нікополя, Мелітополь — Мелітополя, Маріуполь — Маріуполя, Овідіополь — Овідіополя.* Літери, що вживаються в початковій формі, зберігаються й у прикметниках, утворених від назв населених пунктів: *Світлопіль — світлопільський, Катеринопіль — катеринопільський, Ряснопіль — ряснопільський, Крижопіль — крижопільський; Нікополь — нікопольський, Теофіполь — теофіпольський, Новосевастополь — новосевастопольський, Мелітополь — мелітопольський.*

У літературній мові фіксуються: *Запоріжжя, Запорізька Січ, запорізький, запоріжці* (у значенні — жителі міста *Запоріжжя*), але *запорожці* (у значенні — козаки) чи *запорозькі козаки, запорозьке військо*, порівняйте *«Запорожець за Дунаєм», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», марка машини — «Запорожець».* У текстах диктантів, особливо в уривках з історичних творів, можуть уживатися слова: *Запорозька Січ, запорозький* — як історизми.

Відбувається чергування також в українських чоловічих прізвищах на **-ів (-їв)**: *Пономарів — Пономарева, Федорів — Федорова, Лесів — Лесева, Андріїв — Андрієва, Тимофіїв — Тимофієва, Гуреїв — Гуреєва.*

Частина слов'янських прізвищ уживається з **о** чи **е**, а частина — з **і**: *Грабовський, Боровиковський, Садовський, Колосовський, Крижановський, Котляревський, Писаревський,* але *Дідківський, Васильківський, Голованівський, Вериківський, Білоцерківський.*

Прізвища російського походження мають суфікси **-ов, -ев (-єв), -еєв (-єєв)**, у яких голосні [**о**], [**е**] не чергуються з [**і**]: *Горбачов, Кузнецов, Степанов, Пономарьов, Тимофєєв, Федоров, Лазарев, Муромцев, Нехорошев, Андреєв, Менделєєв.* Зазначені суфікси зберігаються й у похідних прикметниках: *хрущовська епоха, Кіровський район, Ульяновський район, брежнєвський застій, сусловські заборони, федоровська лікарня* тощо. Зберігається [**о**] в похідних від абревіатури *НАТО — натовський, натовець.*

Як винятки функціонують: *оборогу — оборіг, морогу — моріг, смороду — сморід, порогу — поріг, просторінь; погірдний,* хоч *погорда; діловод, паровоз, тепловоз, медонос, хлібороб, риболов,* але *теплохід, пішохід, всюдихід, стравохід* (частина **-хід** завжди вживається з **і**)*, газопровід, носоріг, Козеріг* та інші.

2. Чергування [**о**] **з** [**е**] **після** [**ж, ч, ш, д͡ж**] **та** [**й**] у сучасній українській мові фіксується в небагатьох словах: *чотири — четвертий, пшоно — пшениця, чорний — черниця, вечора — вечеряти* тощо. У більшості прикладів потрібно твердити про закономірне чи незакономірне вживання цих голосних після шиплячих та [**й**].

Написання о, е після ж (же), ч (че), ш (ша), щ(ща), й(йот)

Звуки	Перед складом із звуком	Приклади
[**е**]	[**і**] [**е**] [**и**] (у рос. мові — И) м'якими приголосними	*четвірка* *чернетка* *шести (рос. — шест**и**)* *честь*

Звуки	Перед складом із звуком	Приклади
[**о**]	[**а**] [**о**] [**у**] [**и**] (у рос. мові — Ы чи інший звук, перед яким приголосний твердий)	*жонатий* *його* *жолудь* *чотири (рос. — чет**ы**ре)* *шостий (рос. — шест**о**й)*

Примітка. У словах типу *баєчка, лієчка, книжечка, чашечка* після букв, що позначають шиплячі та [**й**], пишеться **е**, тому що наступний звук [**ч**] колись був м'яким.

Винятки: *жерло, печера, червоний, черга, чекати, чепурний, черствий, щедрий, щепа, кочерга, пащека, черпати, щезнути, чемно, чесно;* а також *гайочок, свіжості, чорнило, чорниці* (ягоди), *чорніти, вечоріти* тощо.

3. Чергування [**о**], [**е**] **з нулем звука** частіше відбувається при словозміні, ніж при словотворенні: *сосен (сосон) — сосна, овес — вівса, квітень — квітня, журавель — журавля, крапель — крапля, посол — посла, кравець — кравця, вогонь — вогню, лінивець — лінивця; сотня — сто, дно — бездонний, праведний — правда, день — дніти, вітер — вітряний.*

Особливу увагу слід звернути на слова, у яких чергування [**о**] чи [**е**] з нулем звука одночасно відбувається в корені та суфіксі: ***жрець — жерця, мрець — мерця, жнець — женця, швець — шевця, чернець — ченця***, але в омонімічних прізвищах чергування з нулем звука не фіксується: ***Жнець — Жнеця, Швець — Шveця, Чернець — Чернеця.*** Подібне явище характерне й для інших тотожних загальних та власних назв: ***перець — перцю, шершень — шершня, щиголь — щигля***, але ***Перець — Переця, Шершень — Шершеня, Щиголь — Щиголя.*** У загальній назві ***лев*** чергування з нулем звука не відбувається, а для власного імені ***Лев*** можливі варіанти: ***Льва*** й ***Лева, Львові*** й ***Левові*** тощо.

4. Чергування [**ри, ли**] **та** [**ро, ло**] в українській мові зустрічається дуже рідко: *кривавий — кров, глитати — глотка, чорнобривий — брова*. У деяких словах сучасної мови фіксуються лише сполуки **-ри-, -ли-** у відкритих складах: *криниця, кришити, крихта, блищати, гримати, тримати, бриніти.*

Вправа 10

Змініть подані слова чи доберіть однокореневі так, щоб відбувалося чергування. З'ясуйте умови та причини чергування або вживання певних голосних. Поясніть випадки, коли чергування не відбувається.

Дзвенять, летіти, дорога, установа, камінь, борона, чернець, жнець, копійок, шматок, лієчка, джерело, місяцехід, шестеро, четвертий, лінієчка, бджоляр, щебінь, почепити, відомість, ступінь, кривавий, глотка, добові, боятися, підборіддя, вечорниці, наректи, очікування, земельний, вогненний, смуток, винести, войовничий, сохнути, змагатися, перемагати, качатися, трясти, узгір'я, велетень, віконце, сотня, смуток, ялинка, бранець, дружка.

Вправа 11

Запишіть подані слова та сполучення слів у формі родового відмінка однини, поясніть чергування голосних.

Тернопіль, Севастополь, Світлопіль, Іванопіль, Нікополь, Мелітополь, Горностайпіль, Скалопіль, Михайлопіль, Овідіополь, Жашків, Старокостянтинів, Старий Почаїв, Гур'їв, Великий Карабчіїв, Ананьїв, Малий Зліїв, Оржів, Львів, Миколаїв, Чернігів, Копачів, Солов'їв, Могилів-Подільський, Григоріїв вірш, Матвіїв гість, Юріїв день, Мефодіїв двір, Аркадіїв черпак, Лев Швець, Тиміш Шершень, Яків Щиголь, Федір Перець, гордіїв вузол, дамоклів меч.

☺🔔 *Справжній джентльмен — це той, хто кота завжди називає котом. Навіть коли перечепиться через нього й упаде.*

§ 6. Правопис ненаголошених голосних [е] та [и]

І. Чергування [е] та [и]

Чергування [**е**] та [**и**] характерне для небагатьох дієслівних коренів, у яких **и** з'являється перед наголошеним суфіксом **-а́-,** інколи перед — **-ува-,** ця літера зберігається й у похідних словах. Найголовніше те, що правопис таких слів не можна перевіряти за допомогою наголосу, їх потрібно запам'ятати:

уме́рти — умира́ти, невмиру́щий
беру́ — збира́ти, визби́рувати, збира́ний
деру́ — здира́ти, здира́ння
перу́ — обпира́ти, обпира́ння
просте́рти — простира́ти
спе́рти — спира́ти, спира́ння
ви́терти — витира́ти, витира́ння
же́рти — пожира́ти, обжира́ння
стели́ти — застила́ти, застила́ння (але: застеля́ти, застеля́ння)
клену́ (кляну́) — проклина́ти, заклина́ти, заклина́ння.

Для перерахованих слів найтиповіша помилка: неправильно пишуть *невме**е**рущий,* бо думають, що перевірне слово *вме́рти*. А правильно *невм**и**рущий,* тому що походить від *не вмира́ти*, тобто для цього кореня характерне чергування [**е**] та [**и**], перевіряти такі написання словом, у якому сумнівний звук наголошений, не можна.

ІІ. Загальні правила написання [е] та [и]

Загальні правила написання **е** та **и** стосуються в першу чергу коренів слів, деякі рекомендації використовуються для правильного написання префіксів та суфіксів.

1. Написання **е** та **и** в коренях слів перевіряється переважно за допомогою наголосу: *непримире́нний,* бо *ми́р, хибувати,* бо *хи́ба, зупинятися,* бо *зупи́нка, кленовий,* бо *кле́н, естетичні,* бо *есте́т,*

звертається, бо *зве́рнення.* Як виняток, за допомогою наголосу перевіряється написання **е, и** в суфіксах: *далеч,* бо *дале́кий, велич,* бо *вели́кий.*

2. Пишеться **е,** якщо сумнівний звук випадає: *південь,* бо *півдня, темніти,* бо *тьма, праведний,* бо *правда, вінценосець,* бо *вінценосця, молебень,* бо *молебню, стержень,* бо *стержня,* **але** в кількох дієслівних коренях випадає [**и**]: *прориватиме — прорву, обпинати — обіпну, відтинати — відітну, починати — почну, засинати — засну, згинати — зігну, переминати — перемну, вмикати — увімкну, зажинати — зажну.*
3. Пишеться **е**, якщо неясний звук чергується з [**і**] або [**о**]: *нести,* бо *ніс, носити, везти,* бо *віз, возити, гребенястий,* бо *гребінь, женитися,* бо *жонатий, кременя,* бо *кремінь, лебединий,* бо *лебідь,* **але** в деяких словах [**і**] чергується з [**и**]: *дитина — діти, сидіти — сідати, звисати — звіситися, злипатися — зліпитися.*
4. У сполученнях **-ере-, -еле-**, що повністю входять до однієї частини слова — префікса, кореня чи суфікса (це правило застосовується лише для власне українських слів, пор.: *периметр*): *перед'ювілейний, передгір'я, передчасний, перекидати, перелічувати, пересі́чний, пересічни́й, перехід; очерет, шелест, мережити, ожеледь, пелена, джерело; довжелезний, товстелезний,* **але** *перина, меливо, великий* на межі кореня та суфікса.
5. У відкритих складах **-ри-, -ли-** у власне-українських словах пишеться **и**: *кришити, бриніти* (хоч *бренькати*), *гриміти, дрижати, кривавий, криниця, стриміти, тривати, тривога, триножити, блищати, глитати.*
6. У деяких словах (переважно іншомовних) написання **е** та **и** потрібно запам'ятати або перевіряти за орфографічним словником: *фено́мен, менталітет, арсенал, атрибут, ритуал, алегорія, секретар, грейдер, дозиметр, ідентифікація, каземат, кишеня, лимон, минулий, пиріг, шинель, левада, леміш, легенда.*

Увага! ***Сеньйор, сеньйора, сеньйорита*** (в Іспанії та іспаномовних країнах); ***синьйор, синьйора, синьйорина*** (в Італії).

III. Ненаголошені [е] та [и] в префіксах

Ненаголошені **е** та **и** в префіксах в основному не викликають труднощів, оскільки частина префіксів завжди пишеться з **и (ви-, межи-, анти- (анци-), син- (сим-, си-), дис-)**, а частина — з **е (без-, обез-, не-, недо-, зне-, перед-, пред-, серед-, через-, інтер-, гіпер-, супер-, пер-, ре-, екс- (ек-, е-), екстра-, ен-, епі-, мета-)**: *вимóва, виходити, виробляти, межиріччя, межигір'я, межипліччя, антиколоніальний, антигуманізм, антидержавний, антидепресант, антициклон, антихрист* та *анцихрист, синхронізм, симбіоз, симфонічний, симетрія, дисбаланс, дисгармонія, дискваліфікація, дискомфорт, дислокація, диспропорція, дисфункція; безсоромний, безкорисливий, безрукавка, безсловесність, обезболений, обезбарвлення, обезводнений, обезриблювати, нерегулярний, нестабільність, несуттєвий, нетерплячість, недокрів'я, недочувати, недоплачування, недосушений, знедавна, знедоленість, знезаражений, знелюдніти, передплачений, передмова, передкризовий, передгроззя, представлення, предтеча, пред'явлений, представництво, середпартійний, середвідомчий, середкласовий, черезплічник, черезрядковий, черезсмужжя, черезсідельник, інтерактивний, інтернаціоналізм, інтерференція, гіпервітаміноз, гіперінфляція, гіперсонік* (надзвуковий літак), *гіпертрофія, супермаркет, супермен, суперпозиція, супертанкер, пергідроль, реабілітація, реактив, редемаркація* (перевірка визначеної раніше лінії державного кордону й відновлення прикордонних знаків), *реемігрaція* (повернення емігрантів на батьківщину), *екстраординарний, екстраверсія, екстраполяція, ендемія, ензоотія, епіцентр, епідіаскоп, епігенез, метагалактика, метафізичний, метатеорія, металогіка.*

Особливу увагу слід звернути на ті префікси, у яких залежно від значення пишеться **е** чи **и**:

1. В українській мові вживаються префікси **пре-, при-, прі-**.

   Префікс пре- пишеться:

   а) якщо в прикметниках, прислівниках, деяких іменниках має значення найвищого ступеня ознаки і його можна замінити словом «дуже»: *презавзятий, премудрість, препогано, предосить, пресвятий, преспокійний, прекумедний, прекраснодушність, препишно, препаскудно, препротивний;*

б) у деяких словах давньоукраїнського та старослов'янського походження: *презирливий, презирливість, презирство, превелебний, превелебність, преосвященний, преосвященство, преподобний, преподобіє, престол, престольний;*

в) в іноземних словах, якщо походить від лат. *prae* — попереду й має значення «передування» (тобто те саме, що й український префікс **перед-**): *преадаптація, препозитивний, препринт, препроцесор.*

Пре- вживається також на початку іншомовних слів і не виділяється в українській мові як префікс, написання таких слів потрібно запам'ятати:

преамбула	*презентація*	*прем'єра*	*преторіанець*
превалювати	*президент*	*преміальний*	*префект*
превентивний	*президія*	*препарат*	*префектура*
предикат	*презумпція*	*прерогатива*	*преферанс*
предикативний	*прейскурант*	*пресвітер*	*преференція*
предикативність	*прелат*	*престиж*	*префіксальний*
презент	*прелюдія*	*претендент*	*префіксація*
презентабельний	*прем'єр*	*претензія*	*прецедент*

☺🔔 *Учні вивчали на уроці правопис префікса пре-. Учителька звертається до хлопчика за першою партою:*

— Романчику, наведи приклад речення, де було б слово із префіксом пре-.

— Поїзд пре! — відповів хлопчик.

Префікс при- пишеться:

а) якщо має значення наближення: *прибуксирувати, привезти, припливти, пришкандибати, пришвартуватися,* а також у похідних словах: *приліт, приїзд, причал, прийшовши, пришвартований;*

б) якщо має значення приєднання: *пришити, пришпилити, приварити, приклеїти, прикріпити, припаяти, пригвинтити,* а також у похідних словах: *прикріплення, приварений, приплетений, пристрочений, приклеївши, пригорнувшись;*

в) якщо має значення неповноти, частковості дії: *присісти, прикрикнути, прив'янути, прикопати, пригубити, примружитися, пригрібати,* а також у похідних словах: *прикопаний, пригубивши, примружившись, пригребиця, прив'ялий;*

г) якщо має значення результату дії: *приборкати, привласнити, приготуватися, признатися, приручити, принишкнути, присмирніти, причарувати, примиритися, примудритися,* а також у похідних словах: *приготування, привласнений, присмирнівши, причарований, присудження, придуркуватий, примирення, прикраса;*

ґ) якщо має значення місцезнаходження біля чогось: *прикордонний, приміський, Причорномор'я, Придністров'я, Приуралля, Прикарпаття, прикореневий, присілок, присінки, пристанційний, притрасовий, присадибний, приболотний, прибережний;*

д) у словах: *природа, принагідний, приповідка, присяжний, пристаркуватий, привільний* та деяких інших.

Префікс прі- пишеться в трьох словах: *прізвище, прізвисько, прірва.*

2. Слід розрізняти власне-український префікс **пере-** та іншомовний **пери- (періс-** вживається перед наступними голосними**)**, що походить від грецьк. *περι…* й має значення «навколо», «кругом», «зверх», «через»: *перетьохкуватися, переміщення, перечікування, перештукатурити, переставлений, перестрибування, перерослий, перепал, переможниця, перекриття, передрукувати, перезаряджений, перекладацький;* іншомовні слова краще запам'ятати: *перигей, перикард, перикардит, перинатальний, периметр, перистиль, перитоніт, перифраз (перифраза), перинефрит, перигастрит, перипатетичний, перископ* та ін.

3. Різниця в написанні характерна також для іншомовних префіксів **дез-** та **диз-**. Префікс **дез-** походить від франц. *dés…* й означає «знищення, видалення, відсутність чи спотворення чогось»: *дезактивація, дезінвестиція, дезінсекція, дезінфекція,*

дезорганізація, дезорганізатор, дезорієнтація, дезоксидація, дезінтеграція, дезодорант, дезодорація.

Префікс **диз- (дис-** цей варіант, як зазначено вище, завжди вживається з **и)** від грецьк. *δυσ*..., лат. *dis*... має значення «утруднення, порушення, розлад, поділ, утрата, позбавлення»; надає поняттю, до якого додається, негативного або протилежного змісту: *дизасоціація, дизажіо, дизартрія, дизосмія.*

4. Різні значення мають також запозичений префікс **де-** та перша частина складних слів **ди-**. Префікс **де-** (від лат. *de*...) має два значення:
   а) віддалення, виділення, скасування, припинення, усунення чого-небудь;
   б) рух донизу, зниження: *деблокування, дегазація, дегероїзація, дедраматизація, деемульсатор, деемульсація, деескалація, декомпенсація, декваліфікація, декодування, деколонізація, демаркетинг, демілітаризація, демобілізація, демонетизація, деморалізація, демуніципалізація, денатуралізація, денаціоналізація, децентралізація* тощо.

Перша частина складних іншомовних слів **ди-** (грецьк. *δι*..., від *δις* — двічі) означає «подвійний», «двічі»: *дивакцини, диграма, дилогія, диморфізм, диптери, дисахариди, дифтонг.*

Примітка. Деякі з вищезазначених іншомовних суфіксів у шкільній практиці не виділяються, тому складні написання з ними потрібно запам'ятати.

IV. Ненаголошені [е] та [и] в суфіксах

У суфіксах написання **е** та **и** майже не перевіряється за допомогою наголосу (*глибина́ — глибини́, ро́димка — роди́мий*). Подібно до префіксів частина суфіксів завжди пишеться з **и**, а частина — з **е**.

З [и] пишуться:

1. Словотворчі форманти (словотворчий формант — це суфікс, за допомогою якого творяться нові слова, разом із закінченням) **-ик, -ник, -альник, -ильник, -чик(-щик), -ич, -ович, -иц(я), -ищ(е), -иськ(о), -ист(ий):** *ромбик, щотижневик, лобик, дзьобик,*

бавовник, вкладник, чиновник, нападник, палісадник, розвідник, постачальник, уболівальник, бомбардувальник, посівальник, умивальник, холодильник, будильник, прядильник, кріпильник, бурильник, коридорчик, шурупчик, самоварчик, бар'єрчик, помідорчик, заготовщик, забастовщик, паяльщик, паромщик, мотогонщик, родич, дідич, ***велич*** (бо ***вели́кий***), *шляхтич, Савич, Антонович, Андрійович, Леонідович, Вікторович, Феодосійович, гусениця, калюжниця, хрещениця, великомученица, лижниця, книгосховище, урвище, торжище, звалище, селище, дармоїдисько, чудисько, граблисько, чоловічисько, свекрушисько, об'ємистий, хуліганистий, щетинистий, пружинистий, розгонистий.*

Виняток: ***далеч,*** бо ***дале́кий.***

2. Словотворчий формант **-ив(о)** в іменниках середнього роду: *прядиво, мереживо, морозиво, паливо, мливо, печиво, коливо, вариво, добриво, куриво.*

Винятки: ***марево, мрево,*** а також рідковживані ***маєво, сяєво.***

З [е] пишуться:

1. Суфікси **-ець** та **-ень**, у яких [**е**] при словозміні випадає: *живописець — живописця, вінценосець — вінценосця, закарпатець — закарпатця, іновірець — іновірця, виборець — виборця, першотравень — першотравня, оповзень — оповзня, березень — березня, політв'язень — політв'язня, кусень — кусня.*

Виняток: ***красень — красеня*** й ***красня.***

2. Суфікси зменшено-пестливих слів **-еньк-, -есеньк-:** *горенько, козаченько, музиченько, личенько, чарівниченько, легшенький, кращенький, убогенький, покірненький, ласкавенький, недавненько, заможненько, охайненько, привітненько, суворенько, теплесенький, світлесенький, смутнесенький, вірнесенький, славнесенький, раноранесенько, дрібнесенько, частесенько, гарнесенько, хутесенько.*

3. Словотворчі форманти **-енк(о), -тель, -ер(о), -елезн(ий):** *бездатченко, безхатченко, Іванченко, Запорожченко, Кравченко, учитель, вихователь, мислитель, повелитель, засідатель, восьмеро, тридцятеро, кільканадцятеро, сімнадцятеро,*

чотирна́дцятеро, ушестеро, уп'ятеро, удесятеро, удев'ятеро, важелезний, предовжелезний.

Труднощі в написанні викликають ті суфікси, у яких уживання **е** чи **и** залежить від значення.

1. Можливе сплутування ненаголошених суфіксів **-ин** та **-ен.**

З літерою и вживаються:

а) формант **-ин(а)** в іменниках жіночого роду: *виноградина, перекладина, курятина, кролятина, телятина, кислятина, подряпина, западина, прим'ятина, широчина, солдатчина, вояччина, канцелярщина, довжина, городина, глибина;*

б) суфікси **-ин, -анин** в іменниках чоловічого роду на позначення назв осіб чоловічої статі за місцепроживанням, національністю, соціальним станом чи родом занять: *подолянин, харків'янин, освітянин, каторжанин, татарин, росіянин, парижанин, слобожанин, однополчанин, заводчанин, спілчанин, прихожанин, парафіянин, сіверянин, просвітянин, хуторянин, горянин, шляхтянин, городянин, вінничанин, львів'янин, киянин;*

в) суфікс **-ин** у присвійних прикметниках: *Галин, Світланин, Миколин, невістчин, ластівчин, неньчин, материн, мачушин, зозулин, сусідчин, рибалчин, куховарчин, тітчин, учительчин, панноччин, хазяйчин.*

З буквою е вживаються:

а) формант **-ен(ий)** у дієприкметниках: *відзначений, недоучений, применшений, забезпечений, прострочений, передплачений, прискорений, переплетений, обезжирений, потьмарений, підметений, звинувачений, виправлений, розпилений, обтесаний, заморожений, перевантажений;*

б) формант **-енн(я)** в іменниках середнього роду II відміни, утворених від дієслів: *уособлення, переплавлення, обрамлення, розроблення, підживлення, ознайомлення, покращення, притягнення, зіткнення, протиставлення, звільнення, примирення, знівечення, заболочення, розголошення, пошкодження, підвищення.*

Увага! Про вживання форманта **-инн(я)** дивіться в **§ 8 (II, п.2).** Слід запам'ятати слова з ненаголошеним суфіксом **-инн(я)** в

іменниках середнього роду II відміни із значенням збірності: ***гу́диння, огу́диння, ця́мриння, па́синня, шпага́тиння;***

в) формант **-ен(я)** в іменниках середнього роду IV відміни, що позначають невеликі предмети чи малі істоти: *білченя, лелеченя, кошеня, зайченя, горобеня, вуженя, ноженя, рученя, левеня, зозуленя, негреня, шпаченя, китайченя, хлопченя, внученя, мишеня, чортеня, тигреня, вороненя, гарбузеня, верблюденя, бровеня, голубеня;*

г) формант **-ен(а)** в іменниках: *імена, племена, письмена.*

2. Не слід змішувати написання слів із зменшено-пестливими суфіксами **-ечок, ечк(а)** та буквосполученнями **-ичок, -ичк(а)**, що є поєднанням двох суфіксів: **-ич- + -ок** та **-ич- + -к(а)**. Суфікс **-ич-** у сполученні **-ичок** є варіантом суфікса **-ик-**, до якого додається інший словотворчий засіб — **-ок** (кінцевий звук попереднього суфікса [**к**] чергується із [**ч**]): *возичок, шашличок, носовичок, ножичок, бубличок, кухличок, вареничок.* Зустрічається додавання суфікса **-ок-** до попереднього **-ник**: *чайничок, годинничок, словничок, палісадничок, збірничок, квітничок, рушничок.* Таким чином, у слові пишеться **-ичок**, якщо, відкинувши кінцеве **-ок**, отримаємо відоме літературній мові слово на **-ик** чи **-ник**. Наприклад, ***клаптичок*** пишеться з **и**, бо існує ***клаптик***; ***трикутничок*** пишеться з **и**, бо існує ***трикутник***.

Подібна ситуація із словами на **-ичк(а)**. Суфікс **-ич- —** варіант **-иц(я)**, до якого додають **-к(а)** (але в іменниках жіночого роду [**ц´**] чергується з [**ч**]): *ратичка, китичка, горничка, масничка, потиличка, падаличка, околичка, вуличка, паличка.* Формант **-к(а)** також може додаватися до суфікса **-ниц(я)**: *хлібничка, огородничка, розумничка, винничка, племінничка, хрінничка, цигарничка, цукерничка, сотничка, мірошничка, поливальничка.* У перерахованих словах простежується закономірність: якщо в мові існує слово на **-иц(я)** чи **-ниц(я)**, то в іменнику на **-ичк(а)** пишеться **и**, наприклад: ***падаличка***, бо ***падалиця***; ***розумничка***, бо ***розумниця***.

Але в деяких випадках словотворчий формант **-к(а)** додається до слів, у яких **-ич, -ик** або суфікс чоловічого роду, або частина кореня: *навичка, дідичка, родичка, прародичка, фізичка, позичка, карличка, наймичка, математичка* тощо.

В усіх інших випадках уживаються суфікси **-ечок, -ечк(а)**: *вершечок, бичечок, лужечок, пучечок, смужечок, дрючечок, мішечок; сережечка, книжечка, смужечка, стьожечка, зозулечка, хвилечка, річечка, комашечка, посмішечка, брунечка, люлечка.*

Але: ***го́рщичок, горще́чок.***

Вправа 12

На місці крапок поставте пропущені букви на позначення ненаголошених голосних **[*е*], [*и*]**. *При потребі користуйтесь орфографічним словником.*

В…нт…лятор, ест…тичний, зб…рання, акт…візувати, викр…сл…ний, характ…р…зувати, р…зультат, кр…тичний, б…р…жливість, практ…кант, т…хнічний, кат…горія, пробл…матичний, ал…горія, пов…ртається, р…сурси, р…ф…ративний, прод…ш…вити, к…рувати, пр…нц…повий, конц…нтрувати, д…ф…р…нціальний, д…ректор, р…жим, к…рпатий, тр…вога, м…лозвучний, мен…джм…нт, комп…нсація, пот…хеньку, фальс…фікація.

Вправа 13

Серед поданих нижче слів відшукайте ті, у яких допущені помилки.

А. 1. Акридитований. 2. Безперервний. 3. Призентація. 4. Делема. 5. Велетенський. 6. Делитантський.

Б. 1. Привласнити. 2. Притензія. 3. Пред'явити. 4. Приведений. 5. Пириметр. 6. Периорати.

В. 1. Добрево. 2. Далина. 3. Далич. 4. Огудення. 5. Предовжелезний. 6. Панноччин.

Г. 1. Стежичка. 2. Сережечка. 3. Словничок. 4. Метеличок. 5. Горличко. 6. Горличка.

Вправа 14

На місці крапок поставте букви е, и чи і. Поясніть їх правопис.

Пр…амур'я, пр…буття, пр…ватник, пр…дставництво, Пр…дніпров'я, пр…варений, пр…зирство, пр…звисько, пр…дковічний, пр…свої́ти, пр…права, п…р…права, п…р…міщення, пр…йдешність, Пр…сейм'я, п…р…ддипломний, пр…чеплювати, пр…старий,

пр…старкуватий, пр…рва, пр…чепурений, п…р…кваліфікований, пр…освященство, пр…звище, пр…мудрий, пр…мудритися, пр…везений, п…р…везений, пр…меншити, п…р…нес…ння, пр…криття, пр…дикативний, пр…стольний, пр…стойний, пр…рогатива, пр…сяга, пр…зентабельний, пр…красний, пр…красити.

Вправа 15

Замість крапок поставте пропущені букви е, є, и. Поясніть правопис суфіксів.

Безбатч…нко, пал…во, звелич…ний, безкорисл…вий, мар…во, копі…чка, вибор…ць, корж…чок, виверш…ний, віднош…ння, обруч…чка, город…на, дощ…чка, ба…чка, котуш…чка, свіж…на, вузл…чок, ожинн…к, городян…н, наполегл…вий, щебетуш…чка, стел…во, напор…стий, бувальщ…на, Тетян…н, руч…нята, нескош…ний, записн…чок, дев'ят…ро, цукорн…чка, мислит…ль, товст…л…зний, старч…ня, соромлив…нький, розбійн…чок, плем…на, гайдамачч…на.

Вправа 16

Від поданих слів утворіть нові, використовуючи суфікси із зменшено-пестливим значенням: -ечк-, -ечок-, -ок-, -к-. З'ясуйте правила вживання и чи е (є) в новоутворених словах.

Півник, внук, Тая, Марія, доня, блюдце, канарейка, дядько, годівниця, племінник, племінниця, сонце, літо, серце, стрічка, сито, розсольник, гарбузик, картузик, кораблик, гніздо, край (кінець), рушник, петлиця, горлиця, гнилиця, каплиця, жартівниця, ягниця, спідниця, хрещеник, хрещениця, одиниця, горниця, трійка, верх, моріг, кришка, долоня, молодиця, красуня, няня, Тоня, Софія, пиріг, дружка, стіг, плуг, знак, горщик, рій, льодяник, крюк, ящик, дрюк, вухо, птаха, качка, усмішка, мураха, сваха, смуга, возик, ложка, ліжко, полиця, синиця.

Вправа 17

Напишіть диктант.

Повелася неправильно, присвятити книжечку, вихователь дитсадка, маленьке козеня, зберігати дерева, пелена презирства, велетенський

примат, престиж прибічника, присвоїти прибуток, повилася стежечка, ретрансляція прем'єри, резиденція президента, преміювати диригента, генеральний директор, дискваліфікація рекордсмена, дегероїзація диктатора, компрометувати претендента, дресирувати мавпеня, директива президії, привілейований детектив, невмируща дилема, безпрецедентна диверсія, сентиментальний дезертир, синхронний переклад, дитяче ліжечко, видираючись на верховину, застеляти скатертину, розстилати рушники, кленові стружечки, березова вуличка, простирати ручечки, принести блюдечко, невеличке ситечко, усячина для тістечок, мережена подушечка, пристаркуватий батечко, тітчине намистечко.

☺🔔 *Оголошення: «Панове студенти! Просимо ставити Ваші «джипи» тісніше, тому що викладачам ніде приткнути свої велосипеди!»*

§ 7. Правопис ненаголошеного [о]

Про вимову звука [**о**] див.: **§ 2 (розділ І, п. 4)**.

1. У префіксах завжди пишеться **о:** *оплутаний, осунутися, обвуглений, обґрунтований, розлучений, розчулений, добути, докупи, допущений, пробудження, прогулянка*.
2. У коренях написання перевіряється наголосом чи за допомогою орфографічного словника: *г**о**лубка,* бо *г**о́**луб, р**о**зумний,* бо *р**о́**зум, к**о**зуля,* бо *к**о́**зи; л**о**пух, з**о**зуля.*
3. У дієслівному суфіксі **-ува- (-юва-)** та прикметниковому **-ват-(-ювáт-)** у ненаголошеній позиції пишеться **у(ю)**, а під наголосом — **о**: *розшнурува́ти — розшнурóваний, дешифрува́ти — дешифрóваний, дешифрува́ння, дресирува́ти — дресирóваний, дресирува́ння, відпрасува́ти — відпрасóваний, анонсува́ти — анонсóваний, анонсува́ння, роздратува́ти — роздратóваний, роздратува́ння, дисциплінува́ти — дисциплінóваність, спростува́ти — спростóвання* та *спростува́ння, угрупува́ти — угрупóвання* та *угрупува́ння, риштува́ти — риштóвання* та *риштува́ння, пошанува́ти — пошанóвання* та *пошанува́ння; мерзлякува́тий, рябува́тий, задавакува́тий, солонува́тий,*

простакува́тий, стовбува́тий, плескува́тий, плискува́тий,
але: *стовбо́ватий, плеско́ватий, плиско́ватий.*

4. Буква **у** вживається в словах: *ворушити, мармур, парубок, пурхати, яблуко, яблуня,* а також із початковим **су-**: *сузір'я, сувій, суглинок, супроводити, сусід, сутужний, сутулий, суперник.* У словах, похідних від *глухий,* пишеться **у**: *глухнути, заглухлий* (**але:** *сухий — сохнути, засохлий*).

Вправа 18

Перепишіть слова, розставляючи, де це потрібно, літери о чи у.

Р…зумний, с…бі, с…сідський, з…зуля, м…гутній, сп…лучення, ст…ліття, ришт…ва́ння, дивак…ватий, к…лупати, тр…туар, п…путний, х…мут, дв…юрідний, с…юз, д…ручення, сп…лука, зд…бути, зв…рушливо, т…бі, в…ююючий, пр…сунутий, слизьк…ватий, м…тузка, м…нумент, д…зування, бр…шура, б…рсук, п…суха, р…збурхати, р…згублений, к…нфуз, к…нструкція, п…рхати, п…тужність, гов…рю́, г…тую, допом…жу, р…здумати, трус…нути, п…лумисок, д…щу, у б…ю, н…шу, в…джу, одн…курсник, к…ч…гура, рв…нути.

☺🔔 *Викладач не кричить, він переконливо доводить свої погляди.*

§ 8. Розрізнення [и] та [і]

У кількох словах відбувається чергування [**и**] та [**і**]. Див.: **§ 5 (розділ I)** та **§ 6 (розділ II; п. 3).**

І. У незапозичених словах пишеться [і]:

1. Там, де сумнівний звук чергується з [**о**] або [**е**]: *жінка — женитися, жонатий; шість — шести, шостий; вечір — вечеря, звечора; кіт — кота, гірка — гора, хід — ходити, чіплятися — причепитися, прірва — прорвати, очікувати — чекати, щілина — ущелина, чільний — чоло, хіть — хотіти,* **але** *дощик — дощику, скирт — скирта, хибний — хиба.*

Примітка. Водночас не слід забувати про чергування в деяких дієслівних коренях [**е**] з [**и**] (Див.: **§ 6 (розділ І)**), хоча в деяких іменниках, утворених від цих дієслів, уживається **і**: *дерти — здирати,* але ***діра, дірка****; підперти — підпирати,* але ***підпірка****,* бо ***підпора****; затерти — затирати,* але ***затірка****,* бо ***затерта****.*

2. У формантах **-інь, -іш(ий), -ісіньк(ий)**: *гребінь, гущавінь, студінь, теплінь, ступінь, далечінь, височінь, гарячінь, тихіший, найвідоміший, якнайгучніший, якнайрішучіший, однаковісінький, сухісінький, свіжісінький, такісінький, самісінький, тихісінький;*
3. Відповідно до вимови після м’яких та напівм’яких приголосних: *мілкий, тісний, піна, тінь, ліс.* У тих випадках, коли в українській мові не можна підібрати слова, щоб сумнівний звук чергувався з [**о**] або [**е**], можна порівнювати з російськими словами. Якщо в російській мові в основах незапозичених слів уживається **о** або **е**, то в українській на цьому місці слід писати **і**: *вічність* — рос. *вечность, кількість* — рос. *количество, цінність* — рос. *ценность, чіткість* — рос. *чёткость, щілина* — рос. *щель.*

   Винятки: и пишеться:

   а) у відкритих складах **-ри-, -ли-**: *гриміти (*рос. *греметь), дрижати (*рос. *дрожать), тривога (*рос. *тревога), крихітний (*рос. *крохотный), стриміти, тривати, бриніти, кривавий, криниця, кришити, триножити, чорнобривий, блиск, глитати* (**але: *дрімати*, *тріщати***);

   б) у словах з **ий**: *чий, бий, пий, вий, ший;*

   в) у словах: *щиголь (*рос. *щегол), шия (*рос. *шея), утришия, кривошия* та ін.;
4. На початку слів: *іноді, індик, інакший, інший, ім’я, іній.*
5. У словотворчому форманті **-інн(я)**, що вживається у віддієслівних іменниках (хоч у твірних дієсловах може писатися **и**): *благовіння, падіння, садіння (садити), божіння (божитися), прядіння, удочеріння (удочерити), майоріння, переплетіння, хлюпотіння, торохкотіння, кип’ятіння (кип’ятити), зубожіння, ворожіння (ворожити), служіння (служити), волочіння (волочити), точіння (точити), кришіння (кришити), ворушіння (ворушити), вощіння*

(вощити), лущіння (лущити), а також у збірних іменниках, утворених від слів на **-інь**: *волосінь — волосіння, камінь — каміння, корінь — коріння.*

6. В абсолютному кінці іменників та прислівників після букв на позначення шиплячих: *бриджі, лижі, русичі, очі, харчі, латиші, калоші, гордощі, хвастощі, лестощі, прянощі, крайнощі, насторожі, опівночі, щоночі, утричі, двічі, позаочі, поночі.*
7. У закінченнях прикметників, дієприкметників, займенників, порядкового числівника *другий* у формі називного й знахідного відмінків множини (я к і? к о т р і?) після **г, к, х** та букв на позначення шиплячих: *убогі, вологі, строгі, дужі, гожі, хижі, ковзкі, в'язкі, рябенькі, широковерхі, слабодухі, напівглухі, законодавчі, мовознавчі, оздоровчі, довші, легші, дальші, тямущі, цілющі, роботящі, холонучі, благаючі, перемагаючі, освіжаючі, процвітаючі, згасаючі, оновлюючі, такі, усякі, другі.*

☺🔔 *— Ти знову десь лазив, знову дірка на коліні!*
— Не на коліні, мамо, а на штанях.

II. У незапозичених словах пишеться [и]:

1. Відповідно до вимови після твердих приголосних (звук [**и**] не чергується з [**о**] чи [**е**]): *гиркатися, хизуватися, сировина, пишатися.* Якщо сумнівний звук не чергується з [**о**] або [**е**], слово зіставляють із подібним російським. Де в російській мові вживається **и** чи **ы**, там в українській пишеться **и**: *бистрий (*рос. *быстрый*), *кип'ятити (*рос. *кипятить), кислий (*рос. *кислый), ширина (*рос. *ширина), читати (*рос. *читать).*
2. У форманті **-инн(я)**, що вживається в збірних іменниках середнього роду II відміни: *маковиння, очеретиння, павутиння, морквиння, гарбузиння, жабуриння, ластовиння, кукурудзиння, цибулиння, начиння, лопушиння, соняшничиння, бурячиння.* Переважно наголос у таких словах падає на суфікс, проте — ***гу́диння, огу́диння, ця́мриння, па́синня, шпага́тиння***.

3. Найчастіше в абсолютному кінці слова після **г, к, х** (див. **6-е** правило про написання **і**): *бесаги, печеніги, боги, триноги, навкруги, дрижаки, взнаки, навпаки, перемовки, завидки, казна-звідки, навприсідки, завдовжки, утямки, скільки, оскільки, побігеньки, по-лицарськи, по-геройськи, по-юнацьки, дітлахи, комахи, трохи, панчохи.*
4. В абсолютному кінці слів після шиплячих:
   а) у наказовому способі дієслів: *дрижи, бережи, волочи, мовчи, воруши, дзижчи, обсуши, розтрощи, полощи;*
   б) у дієприслівниках: *наїжджаючи, зроставши, радіючи, пломенівши, зав'янувши, розквітаючи, обслуговуючи, оточивши, сяючи.*

   Примітка. Не слід плутати вживання **и** та **і** в кінці дієслівних форм. У дієприкметниках у формі називного та знахідного відмінків множини фіксується закінчення **-і**, до того ж дієприкметник змінюється за родами, числами, відмінками й відповідає на питання — я к і? Дієприслівник — незмінювана форма дієслова, у реченні виконує синтаксичну функцію обставини, відповідає на питання — щ о р о б л я ч и? Наприклад, ***Замерзаючі*** *руки я ніяк не міг зігріти.* ***Замерзаючи,*** *руки я ніяк не міг зігріти.* У першому реченні дієприкметник перейшов у прикметник, бо виконує синтаксичну роль узгодженого означення й не має залежних слів, на кінці пишеться **і**. У другому реченні вживається дієприслівник, виконує синтаксичну функцію відокремленої обставини (виділяється в реченні комою), на кінці пишеться **и**, ця літера входить до складу дієприслівникового суфікса **-учи** (орфографічно **-ючи**);
   в) у прислівниках типу *по-ведмежи, по-хлоп'ячи, по-молодечи, по-вовчи, по-заячи, по-баб'ячи;*
   г) у прийменниках *межи, помежи;*
5. Про вживання **и** в префіксах та суфіксах див.: **§ 6 (розділи III, IV).**

Вправа 19

Перепишіть, розставляючи, де це потрібно, и чи і. Поясніть випадки, коли написання певної літери залежить від лексичного значення

слова. Із п'ятьома останніми словами завдання І складіть речення так, щоб у кінці писалося то и, то і.

І. Щ…р…сть, прив…д, огуд…ння, підпер…зувати, крич…ть, ч…тк… сть, оч…кувати, защ…пати, в…рити, зач…сувати, в…тати, наш…птувати, зв…ситися, виг…н, зл…питися, зл…патися, надвеч…р'я, скр…пка, кущ…к, к…шка, цямр…ння, к…птява, х…х…кати, к…стлявий, х…мерний, х…ба, щ…тка, к…п'ятильник, к…рка, служ…ння, шумов…ння, пром…ння, волоч…ння, ластов…ння, москв…ч, шпагат…ння, вдалеч…нь, щ…голяти, переш…птуватися, зат…рка, відпочиваюч…, наступаюч…, плаваюч…, затухаюч…, стабілізуюч….

ІІ. 1. Так, мабуть, і в час… Бояна Кв…тчалася пора весняна, І накрапал… молод… дощ…, І хмар… насувал… з Таращ…, І яструб… за обр…й углибали, І дзв…нко озивал…ся ц…мбал…, І в прал…сах озера голуб… Вглядал…ся в небесну д…вну ясн…сть (В. Мисик). 2. Слухайте шеп…т хвої на хребтах і гом…н в…кових в…т (М. Семенко). 3. Цв…ркун, що побл…зу мене, і в думку не бере: сп…ва соб…, с…гнал…зуюч…, як …скра рад…о, що вже дз…жч…ть там у св…ти (В. Поліщук). 4. Кр…вав…й зах…д знов мовч…ть, і западає т…нь в дол…н…, і в…тер з п…вночі шум…ть (Н. Лівицька-Холодна). 5. Глухе пад…ння яблук, наче крок год…н н…чн…х, коли з н…мого гл…бу, як с…м'я всесв…ту, струмк… з…рок спадають на земну родючу ск…бу (В. Мисик). 6. Далі, за школою, хащ… бур'ян…в, почорн…л… соняшн…к… на досл…дн…х д…лянках, пр…в'язане гарбузове огуд…ння, зачахл… стебла кукурудз…, заплетен… с…в…м павут…нням ранньої осен… (І. Цюпа). 7. Л…н…я берегова — це час тр…вання озера, а його в…чн…сть — це хмар…на, що зад…в…лася в глад…нь вод…: розкв…тла ср…берно р…б…на см…ється — як вода, рад…є — як вода, та, як вода, спл…ває за с…в…й обр…й (В. Кордун). 8. Л…н…в…й дв…ч… ход…ть, скуп…й дв…ч… плат… ть (Народна творчість).

☺🕭 *Студент має навчатися так, щоб у разі відрахування за отримані від здачі порожніх пляшок гроші він міг поновитися в університеті.*

§ 9. Розрізнення [а] та [о]

1. У сучасній українській мові в деяких словах уживається **а** на місці давнього [**о**] перед складом з наголошеним [**а́**]: *гара́зд, хазя́їн, халя́ва, гаря́чий, гаря́чка, кача́н, кала́ч, кажа́н,* ***багати́р*** (бага́ч), *бага́тий, бага́то.*

   Винятки: *крохмаль, монастир, отаман, поганий, солдат, гончар, козак, лопата, корявий, собака, товар,* ***богатир*** (силач); слід звернути увагу також на слова, у яких **а** пишеться в російській мові, а в українській — **о**: *борсук, комиш, комірка, кропива, погон, пором, слов'яни* та ін.
2. У деяких дієслівних коренях [**о**] чергується з [**а**] перед наступним суфіксом **-а-** чи **-ува-**, причому дієслова з **о** зазвичай позначають тривалу, нерозчленовану дію або одноразову, закінчену, дієслова з **а —** повторювану, багаторазову дію: *гонити — ганяти, котити — качати, кроїти — краяти, ломити — ламати, виламувати* (і *виломлювати*)*; могти, змогти, допомогти — вимагати, допомагати; скочити — скакати, перескакувати; схопити — хапати, стояти — стати, проводити — запроваджувати.*

   Однак у коренях більшості дієслів пишеться **о**, що не чергується з [**а**]: *виростити — вирощувати, вимовити — вимовляти, простити — прощати, виношувати, утрамбовувати, умотивовувати, згуртовувати, перебинтовувати, працевлаштовувати, розсортовувати,* **але** *випровадити — випроводжати.*

Вправа 20.

Перепишіть слова, вставляючи пропущені букви о чи а.

Х…зяйство, зб…гачений, г…рячка, к…рявий, б…гатир (багатий), к…зачка, л…паточка, к…чанистий, г…рячкувати, кр…хмальний, …таманський, м…настирський, к…мпанійський, к…лачик, к…ляска, к… мбінат, шк…ралупа, …рендувати, виборча к…мпанія, сл…в'янський, б…рсучок, п…ром, кр…пивниця, к…ряга, г…нчарство, ск… кати, підск…чити, допом…гти, допом…гати, перег…ни, перег… няти, вкл…нятися, покл…н, кл…нятися, перем…гти, перем… гати, відл… мувати, відл…млювати, х…патися, сх…питися,

ух…пити, б… гатир (*сильний*), ск…тити, підк…чати, к…титися, к…чатися, кр… їти, кр…яти.

Вправа 21

Прочитайте й запам'ятайте значення слів.

Осміхнувсь учитель і сказав Надії:
— Придивись, подумай, — різні це слова:
мовиться про заходи чи воєнні дії –
пишеться *к**а**мпанія* — з літерою ***а***.
А коли це група, де зібрались люди
На пікнік, на гулі чи на торжество –
написання слова зовсім іншим буде –
пишеться *к**о**мпанія* — з літерою ***о***.
… Перше з них *кампанія* — не збагнеш ніколи –
йде від слова *campus*, по-латині *поле*,
тобто битва в полі, де ведуть вогонь, –
це й було первісне значення його.
Друге з них — *компанія* — теж цікаве слово.
І його стлумачимо не бездоказово.
І воно з латині, зазирнімо вглиб:
com — прийменник *разом*, ну, а *panis* — хліб.
Звичні словотвори, все у тому ж дусі,
Бо в розмовній мові виникло з потреби.
Первісно *компанія* означало: друзі,
Що хліб-сіль звичайно ділять поміж себе (Д. Білоус).

☺🔔 — *Мамо, дай мені щось фантастичне почитати.*
— Візьми он татів річний звіт.

§ 10. Прикметникові суфікси -ов-, -ев- (-єв-)

1. Суфікс **-ов-** уживається:
   а) незалежно від наголосу в прикметниках після твердого приголосного: *службовий, добовий, кавовий, позачерговий,*

безготівковий, безпомилковий, гротесковий, мельхіоровий, брезентовий, фаянсовий, гранатовий, гвинтовий, стартовий, оцтовий;

б) у прикметниках після букв **ж(же), ч(че), ш(ша), щ(ща), й(йот)**, а також після тих, що позначають м'які приголосні, якщо наголос падає на закінчення: *дріжджови́й, ножови́й, плечови́й, кочови́й, душови́й, маршови́й, хрящови́й, переддощови́й, больови́й, кахльови́й, життьови́й, безтіньови́й, гирьови́й, тертьови́й, взуттьови́й, сажньови́й, дуттьови́й;*

в) у присвійних прикметниках жіночого й середнього роду, утворених від іменників твердої групи: *батькова, батькове, Карпова, Карпове, інженерова, інженерове, професорова, професорове, ювілярова, ювілярове, пасажирова, пасажирове, Кіндратова, Кіндратове.*

2. Суфікс **-ев-** уживається:

а) у прикметниках після м'яких чи шиплячих приголосних, якщо наголос падає переважно на основу слова: *багатогалузе́вий, ве́нзелевий, криштале́вий, грудне́вий, соболе́вий, квасоле́вий, сірководне́вий, різнокорене́вий, свѝтло-бе́жевий, спа́ржевий, овоче́вий, вече́вий, за́мшевий, бездоще́вий;*

б) у прикметниках, утворених від іменників II відміни м'якої групи, які в початковій формі мають кінцевий твердий приголосний основи: *місце — місцевий, серце — серцевий, підсерцевий, навколосерцевий, кільце — кільцевий, сільце — сільцевий, яйце — яйцевий, лице — лице́вий, сонце — сонцевий, вінце — вінцевий;*

в) у присвійних прикметниках жіночого та середнього роду, утворених від іменників м'якої та мішаної груп: *Ігорева, Ігореве, Лазарева, Лазареве, бондарева, бондареве, секретарева, секретареве, лікарева, лікареве, слухачева, слухачеве, школярева, школяреве, ковалева, ковалеве.*

3. Суфікс **-єв-** пишеться:

а) у прикметниках з наголосом на основі, у яких перед суфіксом уживаються м'які приголосні [**н´:**], [**т´:**], [**й**]: *значенне́вий,*

насіннє́вий, сміттє́вий, миттє́вий, життє́вий, лата́ттєвий, взуттє́вий, суттє́вий, чуттє́вий, поняттє́вий, привілеє́вий, геліє́вий, кремнієвий, терцієвий, туєвий, магнолієвий, акаційєвий, кальцієвий;

б) у присвійних прикметниках жіночого й середнього роду, утворених від іменників м'якої групи з кінцевим приголосним основи [**й**]: *Аркадієва, Аркадієве, Сергієва, Сергієве, Анатолієва, Анатолієве, добродієва, добродієве, самураєва, самураєве, корифеєва, корифеєве.*

Варто звернути особливу увагу на прикметники, у яких можливе вживання різних суфіксів залежно від наголосу, а також від лексичного значення слова:

життє́вий — життьови́й
взуттє́вий — взуттьови́й
борще́вий — борщови́й
дієвий — дійови́й
миттє́вий — миттьови́й
вече́вий — вічови́й
пальце́вий — пальцьови́й
лице́вий — лицьови́й
кінце́вий — кінцьови́й
бездоще́вий — бездощови́й **тощо.**

Вправа 22

Перепишіть прикметники, розставляючи пропущені букви, поясніть свій вибір, окремо виділіть випадки, коли можливі варіанти написання, що залежать від наголосу чи лексичного значення слова. За найменшого сумніву звіртеся з орфографічним словником.

Алюміні…вий, квасол…вий, плющ…вий, стал…вий, раді… вий, свинц…вий, чесуч…вий, ясен…вий, оселедц…вий, жолуд…вий, ало… вий, янтар…вий, чебрец…вий, коч…вий, конвалі…вий, взутт… вий, насінн…вий, несутт…вий, віч…вий, магнолі…вий, переддощ…вий, гост…вий, спориш…вий, кінц…вий, дин…вий, фарш…вий, кальці…вий, прижитт…вий, саджанц…вий, сторож…вий, кахл… вий,

меж…вий, шарж…вий, жакард…вий, гіпюр…вий, матрац…вий, нігт… вий, кущ…вий, притч…вий, смерч…вий.

Вправа 23

Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфіксів -ов-, -ев- (-єв-). Поясніть правопис. У складних для Вас випадках звертайтеся до орфографічного словника.

Гай, вермішель, взуття, нутрія, груша, дія, замша, вірш, соя, кварц, марганець, марш, нуль, серце, плече, звичай, кільце, павич, оцет, насіння, промінь, парча, ситець, життя, хрящ, стержень, яблуня, песець, значення, акація, тінь, взірець, дьоготь, четвер, дріжджі, клей, бій, почуття, торець, палац, гроші, гиря, куля, лице, ключ, мить, скумбрія, обліпиха, стиль, сміття, плюш, стрій, джаз, туя, палець, борщ, женьшень, помаранч.

☺🔔 *У класі звучить учителеве запитання:*
— Чим відрізняється життя до революції від того, що зараз?
Пилипко відповідає:
— До революції казали: «Пшол вон!» А тепер говорять: «Приходьте завтра!»

§ 11. Чергування приголосних

Серед чергувань у системі приголосних найголовнішими є такі:

1. [**г**] — [**з´**] — [**ж**]**:** *нога — нозі — ніжка*
[**к**] — [**ц´**] — [**ч**]**:** *рука — руці — ручка*
[**х**] — [**с´**] — [**ш**]**:** *вухо — у вусі — вушко*
При цьому чергування [**г, к, х**] із [**з´, ц´, с´**] відбувається при відмінюванні іменників перед закінченням **-і:**

а) у давальному та місцевому відмінках однини І відміни (в основному жіночого роду) послідовно, практично без обмежень, поширюється на власне українські та запозичені слова: *інтрига — інтризі, в інтризі; ватага — ватазі, при ватазі;*

морока — мороці, у мороці; пасіка — пасіці, на пасіці; ковалиха — ковалисі, при ковалисі; макуха — макусі, у макусі; Мажуга — Мажузі, при Мажузі; Задирака — Задираці, при Задираці; Дробаха — Дробасі, при Дробасі (прізвища); *Ольга — Ользі, при Ользі; Варка — Варці, при Варці; Домаха — Домасі, при Домасі* (імена); *Яруга — Ярузі, у Ярузі; Голубенка — Голубенці, у Голубенці; Комишуваха — Комишувасі, у Комишувасі* (назви населених пунктів);

б) у місцевому відмінку однини II відміни чоловічого та середнього роду: *одяг — в одязі; діалог — у діалозі; барак — у бараці; рік — у році; горіх — на горісі; альманах — в альманасі; око — в оці; вухо — у вусі; Євсуг — у Євсузі; Малий Маяк — у Малому Маяці; Капелюх — у Капелюсі* (назви населених пунктів). У цій групі зазначене чергування відбувається непослідовно, оскільки назви істот, у тому числі прізвища, власні імена, частіше фіксуються з паралельними закінченнями **-у, -ові, -еві(-єві),** хоча: *Глух — при Глуху, Глухові* і *Глусі* (прізвище) тощо; загальні назви середнього та чоловічого роду із суфіксами **-к-, -ок-, -ик-, -ак-,** іншомовні іменники, у тому числі англійського походження на **-инг, -інг,** назви населених пунктів, що закінчуються на **-ик, -ськ, -зьк, -цьк, -ок, -очок, -иськ-о, -енк-о, -к-о,** уживаються в місцевому відмінку однини із закінченням **-у,** уникаючи чергування [**к**] **—** [**ц′**]: *у ліжку, у ставку, на горбку, на возику, на держаку, у спарингу, у кастингу, у кікбоксингу, на брифінгу* і *на брифінзі, у Круглику, у Світловодську, у Градизьку, у Донецьку, у Студенку, у Глибочку, у Городиську, у Вороненку, у Залазьку*; у географічних назвах на **-ак, -ук** переважає закінчення **-у,** хоча паралельно вживається й **-і:** *у Сагайдаку, у Бурчаку, у Зеленчуку, у Боянчуку; у Янчекраку* і *в Янчекраці; у Кременчуку* і *в Кременчуці*;

в) як виняток, у називному відмінку множини: *друг — друзі.*

Чергування [**г, к, х**] — [**ж, ч, ш**] відбувається при словозміні:

а) у формі кличного відмінка перед закінченням **-е** в іменниках чоловічого роду II відміни: *друг — друже, ворог — вороже,*

Олег — Олеже й *Олегу, чоловік — чоловіче, козак — козаче, Явтух — Явтуше, Артюх — Артюше*; проте іншомовні власні імена на [**г, к, х**], а також із суфіксами **-ик, -к** уживаються із закінченням **-у** в кличному відмінку однини, уникаючи зазначеного чергування: *Джеку, Жаку, Людвігу, Фрідріху, Генріху, Ярополку, Кирику, Лазарику, Тодоску, Романку*;

б) у формах множини іменників середнього роду II відміни **око, вухо**: *очі, очей, очам, очі, очима, у вічі, очі; уші, ушей, ушам, уші, ушима, в ушах, уші*. Фіксується це чергування й при словотворенні: *друг — дружба, берег — бережок, облога — обложити, всякий — всячина, вовк — вовчище, Варка — Варчин, комаха — комашка, міх — мішечок, сухий — сушити*.

2. Необхідно у зв'язку з поверненням літери **ґ (ге)** до української абетки відновити чергування [**ґ**] **—** [**д͡з´**] **—** [**д͡ж**]**,** яке засвідчується в тих же позиціях, що й попереднє: *гирлиґа — гирлидзі, на ґирлидзі — гирлиджка; дзиґа — дзидзі, на дзидзі; мамалиґа — мамалидзі, на мамалидзі; хурдиґа — хурдидзі, у хурдидзі; Гааґа — Гаадзі, у Гаадзі;* прізвища: *Ґриґа — Ґридзі, при Ґридзі; Ломаґа — Ломадзі, при Ломадзі; Василеґа — Василедзі, при Василедзі;* назви міст: *Вінніпеґ — у Вінніпедзі, Гамбурґ — у Гамбурдзі.* Далеко не всі сучасні нормативні словники фіксують зазначене чергування.

3. Перед закінченням **-е** кличного відмінка однини іменники чоловічого роду із суфіксом **-ець** мають чергування [**ц´**] **—** [**ч**]**:** *молодець — молодче, отець — отче, хлопець — хлопче.* Проте в більшості назв осіб, у тому числі в прізвищах, на **-ець** у кличному відмінку вживається закінчення **-ю** й чергування приголосних уже не відбувається: *американець — американцю, чужинець — чужинцю, мічурінець — мічурінцю, Задніпрянець — Задніпрянцю, Жнець — Жнецю, Швець — Швецю, Чернець — Чернецю,* хоч *жнець — женче, швець — шевче.*

4. Чергування [**ц**] **—** [**ч**] відбувається при словотворенні небагатьох іменників із зменшено-пестливими суфіксами**:** *лице — личко, яйце — яєчко, серце — сердечко, сонце — сонечко, кільце — колечко.*

5. Окремо виділяються чергування, характерні переважно для дієслівних форм, що пов'язані найчастіше з дієвідмінюванням, хоча ці чергування можливі й при словотворенні:

а) [**г**] — [**ж**]**:** *могти — можу, лягти — ляжу;*
[**к**] — [**ч**]**:** *текти — течу, пекти — печу — спечений, плакати — плачу;*
[**т**] — [**ч**]**:** *летіти — лечу, платити — плачу — заплачений — заплачено, хотіти — хочу, крутити — кручу — кручений, світити — свічу — свічка — засвічений — засвічено, освіта — освічений;*
[**х**] — [**ш**]**:** *рухати — рушу — зрушений, брехати — брешуть, колихати — колишу, стихати — тиша;*
[**з**] — [**ж**]**:** *мазати — мажу, возити — вожу, сказати — скажуть, витверезити — витвережений, розгалузити — розгалужу — розгалужений — розгалуженість — розгалуження;*
[**с**] — [**ш**]**:** *писати — пишу, просити — прошу — запрошений — запрошено, носити — ношу — ношений;*
[**д**] — [**д͡ж**]**:** *водити — воджу, кадити — каджу, лагодити — лагоджу, садити — саджу — посаджений — посаджено, ходити — ходжу — сходження* (в інших частинах мови [**д**] чергується із [**ж**]: *правда — справжній, погода — погожий, переходити — перехожий, огородити — огорожа, смуга — посмужений, пилюга — запилюжений;* **увага:** *чужий — відчуження*);
[**зд**] — [**жд͡ж**]**:** *їздити — їжджу — необ'їжджений;*
[**ст**] — [**шч**] **(**буква **щ (ща)):** *мастити — мащу — змащений, оснастити — оснащу, хрестити — хрещу — хрещений, чистити — чищу — вичищений;*

б) [**б**] — [**бл´**]**,** [**бл**]**:** *голубити — голублю — голублячи, вабити — ваблю — ваблячи — звабленій — звабленo, оздобити — оздоблю — оздоблюючи — оздоблений — оздоблено, губити — гублю — гублячи — загублений — загублено;*
[**п**] — [**пл´**]**,** [**пл**]**:** *укріпити — укріплю — укріплюючи — укріплений — укріплено, захопити — захоплю — захоплюючи —*

захоплений — захоплено, закупити — закуплю — закуплений — закуплено;

[в] — [вл´], [вл]: *відправити — відправлю — відправляючи — відправлений — відправлено, умовити — умовлю — умовляючи — умовлений — умовлено, прославити — прославлю — прославляючи — прославлений — прославлено;*

[м] — [мл´], [мл]: *усвідомити — усвідомлю — усвідомлюючи — усвідомлений — усвідомлено, надломити — надломлю — надломлюючи — надломлений — надломлено, присоромити — присоромлю — присоромлюючи — присоромлений — присоромлено;*

[ф] — [фл´], [фл]: *розграфити — розграфлю — розграфлюючи — розграфлений — розграфлено.*

Вправа 24

Подані слова змініть чи доберіть однокореневі так, щоб продемонструвати можливі чергування приголосних, поясніть їх за допомогою правил. Окремо з'ясуйте випадки, коли чергування приголосних не відбуваються.

I. Блюдце, кольчуга, браунінг, вухо, шопінг, туга, бідолаха, кравець, бідолага, доброзичливець, смокінг, ліга, чоловік, універмаг, черемха, шибка, пух, швець, полеміка, фрамуга, реп'ях, око, обсяг, ґанок, поверх, байрак, армреслінг, старець, друг, утіха, дяк, лелека, нудьга, макуха, консалтинг, жнець, онука, онук, сміх, уродженець, панчоха, рівновага, кожух, брифінг, лінгвістика, місяць, капелюх, низка.

II. *Населені пункти*: Ільник, Олесько, Кременчук, Новоархангельськ, Новгородка, Стебник, Великий Лог, Замчисько; *річки*: Бобрик, Буг, Синюха, Кам'янка, Гнилий Ташлик, Деренюха, Журавлинка, Макариха, Троянка; *прізвища*: Романюк, Лепеха, Винник, Калинчук, Тодосько, Вихованець, Швець, Чернець; *власні імена*: Одарка, Інга, Святополк, Солоха, Ганька, Олег, Тодоська, Олеська, Мелашка, Явдоха, Параска, Ониська, Генріх, Ісаак, Каленик, Кирик, Марк.

Вправа 25

Доберіть і запишіть однокореневі слова чи інші форми слів, у яких можливі чергування приголосних, поясніть їх.

Уособити, схрестити, оформити, заморозити, ростити, відокремити, губити, вирядити, обеззаразити, окропити, привносити, переколошматити, плавити, зіставити, наладити, пропустити, знекровити, підживити, хотіти, омолодити, випрямити, розтрусити, занапастити, ознайомити, постригти, розщепити, прографити, підсолодити, засудити, загрузити, косити, берегти, виїздити, остудити, сікти, послабити, погасити, плакати.

☺🔔 *— Тарасику! А де твій шкільний щоденник?*
— Та його Миколка взяв. Батьків лякати буде.

§ 12. Правопис приголосних

1. Якщо в середині слова приголосний вимовляється нечітко, то слово потрібно змінити так, щоб після сумнівного приголосного вживався голосний чи сонорний звук: *дужка — дужечка, брязк — брязнути, могти — могла, кігті — кіготь, дьогтю — дьоготь, гадка — гадати, гатка — загатити, бігцем — бігом, мабуть — має бути, лічба — лічити, мимохідь — мимо проходячи, мимохіть — помимо хотіння, Великдень — великий день, скибка — скибочка, скрипка — скрипочка, похапцем — хапатися, отже — отож.*
2. Написання деяких слів перевірити таким способом не можна, їх слід запам'ятати: ***тхнути, тхір, натхнення, натхнений, зітхати, зітхання*** (хоч *дихати, надихати*), ***вокзал, призьба, мерехтіти, анекдот, футбол, баскетбол, рюкзак, якби, осьде, осьдечки, екзамен, аякже, айсберг*** тощо.
3. У кінці префіксів **від-, над-, перед-, пред-, од-, під-, понад-, об-, між-, роз-, без-, через-** незалежно від вимови пишеться буква на позначення дзвінкого звука — **д (де), б (бе), ж (же), з (зе)**: *відпочити, надпотужний, передчасний, представник, одсипати,*

підточити, понадстроковий, обтрусити, міжконтинентальний, розсипати, безформний, черезплічник.

4. Перед **к, п, т, ф, х (*кафе «Птах»*)** завжди пишеться префікс **с-,** перед іншими приголосними **-з-:** *скотити, сплатити, стоптати, сфокусувати, схарактеризувати; зціджувати, зсовувати, зчорнілий, зчудуватися, зшиток, зчинити.*

Вправа 26

Напишіть правильно слова, підібравши відповідну букву з дужок. Поясніть вимову та написання поданих слів.

Гря(д,т)ка, (з,с)каламутити, кла(д,т)ка, ле(г,х)кий, (з,с)кам'яніти, (ш,з,с)шити, (ш,ж,з,с)чепити, за(д,т)хлий, (з,с)кип'ятити, (з,с)причинити, допомо(г,х)ти, ві(д,т)танути, (з,с)проектований, стере(х,г)ти, бе(з,с)крилий, моло(д,т)ьба, ро(з,с)фасувати, мере(ж,ш)ка, (з,с)сушити, пі(д,т)сіяти, (с,з)сипати, бе(з,с)цінний, (з,с)фокусувати, бе(з,с)порадний, бе(з,с)чинство, на(д,т)щерблений, на до(ш,с)ці, ві(д,т)щепнути, коро(б,п)ка, (з,ж)жувати, зустріне(ш,с)ся, (з,с,ш)чищати, запоро(ж,з)ці, кори(т,ц)це, ві(д,т)повідник, б'є(ш,ж,с)ся, пі(д,т)порядкування, коро(т,ч)ший, (з,с)чорнілий, (з,с)кріпити, (з,с)цілення, мимохі(д,т)ь (*мимоволі*), повся(ґ,к,г)денно, (з,с)кісний, бе(з,с)перестанку, бе(з,с)відмовний, (з,с)клеювати, бе(з,с,ш)шовний, рі(д,т)кий, бе(з,с)посередній, (з,с)цементувати, чере(з,с)смужжя, мабу(д,т)ь, хто-небу(д,т)ь, мимохі(д,т)ь (*минаючи щось, між іншим*).

☺🔔 *Данилко перший день у школі. Повертається додому, мама питає:*

— *Данилку, а який предмет тобі в школі найбільше сподобався?*

— *Дзвінок.*

§ 13. Уподібнення приголосних

Явище **уподібнення** (**асиміляції**, від лат. *assimilatio* — уподібнення) полягає в тому, що один приголосний звук під впливом іншого змінює одну чи кілька диференційних (класифікаційних) ознак. У сучасній українській мові, як правило, явище уподібнення відбувається в усному

мовленні й не фіксується орфографічно, найчастіше наступний звук впливає на попередній.

І. Уподібнення за дзвінкістю відбувається завжди, без обмежень, у середині слова й на стику слів, полягає в тому, що глухий приголосний перед наступним дзвінким вимовляється як парний йому дзвінкий: *моло**ть**ба [моло**д**ба́], про**сь**ба [про́**з**ба], во**к**зал [во**г**за́л], фу**т**бол [фу**д**бо́л], хо**ч** би [хо́**дж** би], о**сь** де [о́**з**де], я**к** би [йа́**г** би], на**ш** дім [на**ж** дім].*

ІІ. Уподібнення за глухістю не таке поширене явище (як наприклад, у російській мові), відбувається в таких випадках:

1. Префікс і прийменник **з-** перед глухими, крім шиплячих, вимовляється як [**с**]: ***з**ці́лити [**с**'ц'іли́ти], **з**ці́пити [**с**'ц'і́пи^е^ти], **з**сади́ти [**с**:ади́ти], **з**сунути [**с**:у́нути]* (префікс оглушується, таким чином, лише перед [**ц**] та [**с**]), ***з** порогу [**с** поро́гу], **з** кабінету [**с** каб'іне́ту], **з** коромислом [**с** коро́ми^е^слом].*
   Примітка. Перед **к (ка), п (пе), т (те), ф (еф), х (ха)** і вимовляється [**с**], і пишеться **с (ес)**: ***с**коротити, **с**порожнити, **с**турбований, **с**фотографувати, **с**хвильований*.
2. У словах *нігті, кігті, легко, вогко, дьогтю, дігтяр* звук [**г**] вимовляється як [**х**]: *[н'і́**х**т'і], [к'і́**х**т'і], [ле́**х**ко], [во́**х**ко], [д'о́**х**т'у]*.
   Примітка. У словах **пругкий, пругко, бігкий** звук [**г**] не оглушується, вимовляється дзвінко, відповідно до правопису.
3. Префікси **роз-** і **без-** мають подвійну вимову: перший у швидкому й нормальному, другий у швидкому темпі вимовляються з кінцевим [**с**], у повільному ж темпі (а префікс **без-** і в нормальному) вимовляються з кінцевим [**з**]: *ро**з**писати [ро**с**пи^е^са́ти]* і *[ро**з**пи^е^са́ти], **без**перестанку [бе^и^**с**пе^и^ре^и^ста́нку]* і *[бе^и^**з**пе^и^ре^и^ста́нку]; **без**квитковий, **без**поворотний, **без**смертя, **без**талання, **без**цінь, ро**з**кошувати, ро**з**повідач, ро**з**стелений, ро**з**тирати, ро**з**християнин, ро**з**цвітати.*

ІІІ. Уподібнення за місцем і способом творення:

1. **Свистячі** приголосні перед **шиплячими** вимовляються як парні їм **шиплячі** (протиставлення цих приголосних можна запам'ятати

за допомогою вислову: **ще їжджу — сце їздзу — [ш] — [с], [с´]; [ч] — [ц], [ц´]; [ж] — [з], [з´]; [д͡ж] — [д͡з], [д͡з´]**):

с + ш — [**ш:**]: *вирісши, перенісши, масштаб [машта́б]* (в останньому слові подовжений [**ш:**] вимовляється як [**ш**] нормальної довготи внаслідок стягнення в позиції між голосним та приголосним звуками)*;*

з + ш у середині слова — [**жш**], на межі префіксів **роз-, без-** та коренів — паралельно [**ш:**]: *підвізши, безшумний, розщедритися, розшаровувати, безшерстий;*

з + ш на початку слова — [**ш:**]: *зшити;*

з + ж — [**ж:**]: *зжовкнути, безжалісний, розжувати, зжинати, безжурний, розжалувати;*

з + ч у середині слова — [**жч**]**,** на межі префіксів **роз-, без-** та коренів — паралельно [**шч**]: *безчесний, розчистити, розчиняти, розчулити;*

з + ч на початку слова — [**шч**]: *зчитувати, зчищати, зчепити, зчорнілий, зчісувати;*

з + дж — [**жд͡ж**]: *з джерела, з джемом, з джазу, з джунглів, з Джамбула.*

Це явище — асиміляція свистячих до шиплячих — відбувається й на межі різних слів: *кла**с ч**етвертий* [**шч**]**,** *шприц **ч**истий* [**ч:**], *ріс **ш**коляр* [**ш:**], *віз **ш**ифер* [**жш**].

2. **Шиплячі** приголосні перед **свистячими** вимовляються як парні їм **свистячі**:

ш + с´ — [**с´:**]: *піднімаєшся, берешся, користуєшся, намагаєшся;*

ж + с´ — [**з´с´**]: *зважся, обмежся, розважся, не бентежся, не тривожся, не скаржся;*

ч + с´ — [**ц´с´**]: *не морочся, вибачся, убезпечся, не пантеличся, не покалічся;*

ш + ц´ — [**с´ц´**]: *на дошці, у пляшці, на ромашці, на іграшці, на шишці, в усмішці, на мушці, у юшці;*

ж + ц´ — [**з´ц´**]: *на смужці, на стежці, на книжці, на мережці, у діжці, на доріжці, у фляжці;*

ч + ц´ — [**ц´:**]: *у хусточці, на кісточці, у шапочці, на палітурочці, на латочці, у сіточці, на ящірочці, у бухточці.*

На межі слів шиплячі перед свистячими не зазнають асимілятивних змін: *до**щ** **з**атих* [**шчз**], *коми**ш** **ц**віте* [**шц**], *на**ш** **с**имвол* [**шс**], *всупере**ч** **ц**ензурі* [**чц**], *пейза**ж** **с**умний* [**жс**].

3. **Проривні** [д] і [т] перед **щілинними** [**з, с, ж, ш**] вимовляються як **африкати**, або **зімкнено-щілинні**:

д + с — [**д͡зс**]: *відступ, дармоїдство, передсердя, підсилити, підскакувати, підсобляти, підсолоджувати;*

д + з — [**д͡зз**]: *відзвук, відзнака, надзвуковий, відзначити, передзимовий, надзвичайний, підземний;*

д + ш — [**д͡жш**]: *підшити, відшліфувати, відшукати, рідшати, гладшати, швидше, молодшати, посолодшати;*

д + ж — [**д͡жж**]: *переджнив'я, відживати, переджовтневий, віджати;*

т + с — [**ц**]: *братство, багатство, лауреатство, марнотратство, контрагентство, банкротство, донкіхотство;*

т′ + с′ — [**ц′:**]: *змагається, обурюється, загартовується, поєднуються, розхитуються, рятуються;*

т + ш у нормальному темпі мовлення — [**чш**], у жвавому мовленні — [**ч:**]: *багатшати, коротшати.*

4. **Проривні** [д], [т] перед **африкатами** [**д͡з, ц, д͡ж, ч**] вимовляються як **африкати (зімкнено-щілинні)**:

д + дз — [**д͡з:**]: *віддзеркалити, під дзвіницею, перед дзигарями, над дзотом, від дзюрчання, перед дзьобом;*

д + дж — [**д͡ж:**]: *під Джамбулом, над джмелем, над джунглями, перед джерелом, від джентльмена, від джигіта;*

д + ц — [**д͡зц**]: *відцуратися, відцвітати, відціля, відцентровий, відціджений;*

д + ч — [**д͡жч**]: *відчиняти, відчувати, передчуття, передчасний, надчутливий, надчеревний;*

т + ц — [**ц:**]: *коритце, золотце, копитце, болітце;*

т + ц′ — [**ц′:**]: *на хвіртці, в обгортці, на картці, у чвертці, у куртці, при удмуртці, митці, закарпатці, читці, винуватці, братці, отці;*

т + ч — [**ч:**]: *тітчин, обквітчати, делегатчин, брюнетчин, льотчик, Вітчизна.*

Примітка. Як правило, у школі випадки асиміляції з **п. 3** та **4** не розглядаються.

IV. Уподібнення за м'якістю:

1. Приголосні [**д, т, з, с, ц, л, н, д͡з**] (запам'ятати ці звуки допоможе речення — **де ти з'їси ці лини**) перед м'якими приголосними цієї ж групи вимовляються м'яко: *сього[д′н′]і, [т′л′]іти, пі[с′н′а], мі[ц′н′]іти, грі[з′н′]і, моло[дз′ц′]і, [с′н′]іг, ірпі[н′с′]кий, ку[з′н′а], на гі[л′ц′]і, економі[с′т′]ів,* але: *на [вóлз′і].*
2. **Свистячі** [**з, ц, с, д͡з**] перед напівм'якими губними [**б', п', в', м', ф'**] мають подвійну вимову, тобто можуть вимовлятися твердо та м'яко: *[зв']ір* і *[з′в']ір, [св']іт* і *[с′в']іт, [цв']іт* і *[ц′в']іт, [д͡зв']інок* і *[д͡з′в']інок, [см']іх* і *[с′м']іх, [цв'ах]* і *[ц′в'ах], [св'а́то]* і *[с′в'а́то].*

Див.: § 2. Орфоепія. II. Вимова приголосних звуків: правило 14 б) та винятки.

Вправа 27

Серед поданих нижче слів відшукайте ті, у яких допущені помилки. Порівняйте вимову та правопис цих слів.

А. 1. Росщеплення. 2. Бесчесний. 3. Зцідити. 4. Розсортувати. 5. Сцементувати. 6. Зфальшивити.

Б. 1. Оптрусити. 2. Впереміжку. 3. Вперемішку. 4. Кісьба. 5. Воґзал. 6. Берехти.

В. 1. Меценацтво. 2. Сподіваєшся. 3. Заквіччати. 4. Вітчизна. 5. Не муцся. 6. Клянешся.

Г. 1. Маштаб. 2. У чашці. 3. У каплиці. 4. Книжці. 5. Точці. 6. На квіцці.

Вправа 28

Перекладіть словосполучення українською мовою, поясніть їх вимову та правопис.

Пробираться по тропинке. Влажная спецодежда. Пожелание подружке успехов. Когти хищника. Уход за ногтями. Легкое задание. В геологической разведке. Наладчик автоматов. В мелкой стружке. По дорожке вдоль цеха. Сцепленные вагоны. Разыскать в тумбочке. Стиснуть зубы. Беспроцентный заем. Разложенный чертеж. Раскупить акции. Распределить дивиденды. Растопить недоверие. Отпуск на Камчатке.

☺🔔 *Оголошення: «Протягом тижня в студмістечку очікуються перебої з гарячою та холодною водою. Переб'ються гуртожитки № 2, 3, 4».*

§ 14. Зміни приголосних при словотворенні

І. Зміни приголосних перед суфіксом **-ш(ий):**

При творенні вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників кінцеві приголосні основи [**г, ж, з**] перед суфіксом **-ш(ий)** змінюються на **-жч(ий),** а **с + -ш(ий) —** на **-щ(ий)**: *дорогий — дорожчий, дорожче; вузький — вужчий, вужче; низький — нижчий, нижче; важкий — важчий, важче; дужий — дужчий, дужче; високий — вищий, вище;* але ***легкий — легший, легше.***

Ці зміни зберігаються й у дієсловах, утворених від основи прикметників вищого ступеня: *дорожчати, вужчати, ближчати, важчати, ви́щати, кращати*, а також у похідних від них іменниках: *подорожчання, підвищення*.

ІІ. Зміни приголосних перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о):

1. Кінцеві приголосні основи [**к, ц, ч**] (запам'ятати їх можна за допомогою слів, що демонструють чергування приголосних: *рука — ру**ц**і — ру**ч**ка*) + **-ськ(ий), -ств(о)** дають **-цьк(ий), -цтв(о):** *юнак — юнацький, юнацтво; козак — козацький, козацтво; молодець — молодецький, молодецтво; перекладач — перекладацький; ткач — ткацький, ткацтво; Вишній Волочок — вишньоволоцький; Кременчук — кременчуцький; Гринвіч — гринвіцький; Бахмач — бахмацький;* ***Ніцца — ніццький***.

2. [**г, з, ж**] (*нога — нозі — ніжка*) + **-ськ(ий), -ств(о)** дають **-зьк(ий), -зтв(о):** *убогий — убозтво; Волга — волзький; боягуз — боягузький, боягузтво; Париж — паризький; Запоріжжя — запорізький; Виборг — виборзький; Гамбург — гамбурзький; Люксембург — люксембурзький; Лейпциг — лейпцизький; Страсбург — страсбурзький; Лодзь — лодзький.*
3. [**х, с, ш**] (*вухо — у вусі — вушко*) + **-ськ(ий), -ств(о)** дають **-ськ(ий), -ств(о):** *птах — птаський, птаство; чех — чеський; товариш — товариський, товариство; залісся — заліський; волох — волоський; Карабах — карабаський; Кандалакша — кандалакський; латиш — латиський; Золотоноша — золотоніський;* ***Ясси — ясський; Пруссія — прусський****.*

   Винятки: ***Дамаск — дамаський, Нью-Йорк — нью-йоркський, Кембридж − кембриджський, Мекка — меккський, Малакка — малаккський, Перемишль — перемишльський, Цюрих — цюрихський, Па́лех*** *(місто)* ***— па́лехський, Ла-Манш — ла-маншський, баски — баскський, тюрки — тюркський, казах — казахський, о́рок — о́рокський, о́роч*** *(народність)* ***— о́рочський, ацтек — ацтекський, франкський*** *(має відношення до Франції)****, ге́рцог — ге́рцогський, ге́рцогство, шах — шахський*** тощо.
4. Інші приголосні твірних основ незалежно від вимови перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** на письмі зберігаються: *люд — людський, людство; солдат — солдатський; багатий — багатство; брат — братський, братство; завод — заводський; студент — студентський, студентство.*

   Винятки. За фонетичним принципом пишуться прикметники ***міський (міст (о) + -ськ(ий))*** і ***хва́цький (хват + -ськ(ий)).***
5. У прикметниках на **-ськ(ий)**, утворених від російських, українських та інших власних географічних назв із суфіксом **-к-,** цей суфікс випадає: *П’ятихатки — п’ятихатський, Камчатка — камчатський, Чукотка — чукотський, Індигірка — індигірський, Димерка — димерський, Ясногородка — ясногородський, Прохорівка — прохорівський, Горлівка — горлівський.*

6. Якщо географічні назви пишуться через дефіс, то таке ж написання мають похідні від них прикметники із словотворчими формантами **-ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий):** *Орєхово-Зуєво — орєхово-зуєвський, Баня-Лука — баня-луцький, Гвінея-Бісау — гвінея-бісауський, Ельзас-Лотарингія — ельзас-лотаринзький, Пуща-Водиця — пуща-водицький, Кам'янець-Подільський — кам'янець-подільський, Івано-Франківськ — івано-франківський, Дмитро-Варварівка — дмитро-варварівський, Аддис-Абеба — аддис-абебський, Буенос-Айрес — буенос-айреський, Сан-Франциско — сан-франциський, Фолл-Ривер — фолл-риверський, Атлантик-Сіті — атлантик-сітинський, Новосілки-на-Дніпрі — новосілківський-на-Дніпрі, Ростов-на-Дону — ростовський-на-Дону, Франкфурт-на-Майні — франкфуртський-на-Майні, Яр-під-Зайчиком — ярський-під-зайчиком, Булонь-сюр-Мер — булонь-сюр-мерський, Бург-ель-Араб — бург-ель-арабський, Ла-Манш — ла-маншський, Ла-Плата — ла-платський.*
7. Прикметникові форми від географічних назв, що складаються з якісного прикметника та іменника або відносного прикметника (без формантів **-ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий)** і суфіксів присвійності) та іменника, пишуться разом: *Гостра Могила — гостромогильський, Біла Церква — білоцерківський, Ясна Поляна — яснополянський, Житні Гори — житньогірський, Липова Долина — липоводолинський, Кам'яна Балка — кам'янобалківський.*

   Примітка. Через дефіс пишуться прикметники:

   а) утворені від географічних назв, до складу яких входять прикметники із суфіксами **-ів(-їв), -ов, -ев(-єв), -ин(-їн), -ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий)**: *Давидів Брід — давидово-брідський, Олійникова Слобода — олійниково-слобідський, Мишурин Ріг — мишурино-різький, Вільша́нська Новоселиця — вільша̀нсько-новосе́лицький, Вінницькі Стави — ві̀нницько-ставсько́ий;*

   б) утворені від географічних назв, що становлять поєднання імені та прізвища: село *Івана Франка — івано-франківський.*

8. Прикметники, утворені від складних особових імен, що пишуться через дефіс, зберігають це написання: *Жан-Жак — жан-жаківський.*
9. Прикметник, утворений від імені та прізвища чи від псевдоніма, який за структурою нагадує власне ім'я та прізвище, пишеться через дефіс: *Вальтер Скотт — вальтер-скоттівський, Жуль Верн — жуль-вернівський, Марк Твен — марк-твенівський.*
10. Прикметники від китайських, корейських, в'єтнамських та індонезійських власних особових назв пишуться разом: *Мао Цзедун — маоцзедунівський, Кім Ір Сен — кімірсенівський.*
11. Прикметники від прізвищ типу *ван Бетховен, фон Бісмарк* утворюються тільки від іменника: *бетховенський, бісмарківський.* Якщо прикметник утворюється від прізвища з часткою, артиклем тощо, то він пишеться разом: *де Голль — деголлівський, Нур ед Дін — нуреддінівський.* Прикметники від прізвищ типу *Д'Аламбе́р* зберігають апостроф після частки: *д'аламберівський.*

Не утворюються прикметники:

а) від складних прізвищ, прізвиськ і псевдонімів (у тому числі багатокомпонентних складених) типу *Гулак-Артемовський, Марко Вовчок, Річард Левове Серце;*

б) від тюркських, вірменських, арабських та інших особових назв типу *Керогли, Осман-паша;*

в) від невідмінюваних іншомовних прізвищ типу *ді Віттóріо, Ламетрі́, Д'Обіньє́.*

III. Зміни груп приголосних -цьк-, -ськ-, -зьк-, -ск-, -шк-, -зк-, -ст- при словотворенні такі:

1. Сполучення **-цьк-** змінюється на **-чч-** при творенні іменників із суфіксом **-ин(а)**: *вояцький — вояччина, козацький — козаччина, гайдамацький — гайдамаччина, німецький — Німеччина, турецький — Туреччина.*

   Виняток: *галицький — Галичина.*
2. Групи приголосних **-ськ-, -ск-** змінюються на **-щ-** при творенні іменників із суфіксом **-ин(а):** *кіровоградський — Кіровоградщина, львівський — Львівщина, харківський — Харківщина, тріск —*

тріщина, віск — вощина, пісок (піску) — піщина, лісок (ліска) — ліщина.

3. Групи приголосних **-ск-, -шк-** змінюються на **-щ-** при творенні прикметників та іменників із суфіксом **-ан-(-ян-)**: *віск — вощаний, вощанка, дошка — дощаний, пісок (піску) — піщаний.*
4. Групи приголосних **-ск-, -ст-** змінюються на **-щ-,** а група **-зк- —** на **-жч-** при творенні багатьох форм дієслів II дієвідміни: *вереск — верещати, блиск — блищати, виск — вищати, ляск — лящати, луска — лущити, спустити — спущу, простити — прощаю, прощати,* але: *простить, простиш; брязк — бряжчати, бряжчу, бряжчиш* тощо.
5. При творенні прізвищ на **-енк(о), -ук** буквосполучення **-ськ-** змінюється на **-щ-,** а **-зьк- —** на **-жч-:** *Васько — Ващенко, Ващук, Ісько — Іщенко, Іщук, Онисько — Онищенко, Онищук, Параска — Паращенко, Паращук, Водолазький — Водолажченко, Кузько — Кужченко, Кужчук.*

   Примітка. При творенні присвійних прикметників із суфіксом **-ин** від власних імен із групами приголосних **-ск-, -ськ-, -зьк- с (ес)** та **з (зе)** на письмі зберігаються, а замість **к (ка)** з'являється **ч (че)** (унаслідок чергування приголосних): *Параска — Парасчин, Ониська — Онисьчин, Пріська — Прісьчин, Кузько — Кузьчин, Рузька — Рузьчин.* Проте **-шк-** дає **-щ-** [**шч**]**:** *Мелашка — Мелащин.*

IV. Сполучення -чн-, -шн-.

Кінцеві приголосні основи [**к, ц′, ц**] змінюються на **ч (че)** перед суфіксами **-н-, -ник:** *рік — річний, вік — вічний, кібернетика — кібернетичний, безпека — безпечний, галактика — галактичний, кінець — кінечний, місяць — місячний, місячник, околиця — околичний, полуниця — полуничний, столиця — столичний, теплиця — тепличний, одиниця — одиничний, серце — **сердечний*** (той, що має відношення до серця)*, сердечник, сонце — сонячний, яйце — яєчня.*

Літера **ч (че)** у кінці твірної основи зберігається: *поміч — помічний, помічник, ніч — нічний, нічник, піч — пічний, пічник, жовч — жовчний, параліч — паралічний, ключ — ключник, ячмінь — ячний* або *ячмінний.*

Винятки. У кількох словах відповідно до вимови пишеться сполучення **-шн-:** *дворушник, мірошник, рушник, рушниця,* ***сердешний*** (бідолашний), *соняшник, торішній.*

Зверніть особливу увагу! У небагатьох словах вимовляється звукосполучення [**шн**] **(так повинні читати під час диктанту)**, але писати при цьому потрібно **-чн-:** ***ячний, яєчний, яєчня, смачний, смачно, сонячний, пшеничний, молочний, місячний***. Проте інколи вимова залежить від лексичного значення слова, наприклад: ***моло*[*шн*]*а каша, моло*[*чн*]*а кухня, моло*[*чн*]*о-товарна ферма; міся*[*шн*]*а ніч, міся*[*чн*]*а поверхня, міся*[*чн*]*ий ґрунт.***

Вправа 29

Від поданих слів утворіть нові слова за допомогою суфіксів -ськ(ий), -ств(о), де це можливо.

І. Печеніг, курд, якут, каракалпак, таджик, чуваш, кріпак, Петербург, Прилуки, Новослобідка, Цюрих, Великий Устюг, Черкаси, Острог, Великі Луки, птах, Черемош, Калуга, Калуш, співробітник, Верхня Слобідка, Вільшана-Слобідка, багач, багатий, шах, Новобіличі, Ясси, чиновник, дивак, Карпати, Умань, Полісся, Джуринська Слобідка, Кіровоград, Золотоноша, Дрогобич, Ніцца, парубок, Страсбург, Лодзь, Велика Андріївка, Карабах, латиш, жінка, бджільник, Палех, ацтек.

ІІ. Садівник, убогий, словак, Дамаск, Гринців Ріг, Сиракузи, Перемишль, Ла-Манш, Кандалакша, Ростов-на-Дону, Вільховий Ріг, Івано-Франківськ, Сан-Франциско, Давидів Брід, Лас-Вегас, Липовий Ріг, Глинськ-Загора, Іссик-Куль, герцог, Михайло-Коцюбинське, Липів Ріг, Лос-Анджелес, Па-де-Кале, Борівська Андріївка, орок, Ріо-де-Жанейро, Мельники-Річицькі, Романове Село, Нове Село, Коломійцеве Озеро, Солоне Озеро, Нове Запоріжжя, Гринів Яр.

Вправа 30

Перекладіть слова українською мовою. Поясніть їх правопис.

Запорожский, франкский, чешский, одесский, казацкий, харьковский, хмельницкий, винницкий, волжский, французский, меккский,

криворожский, побужский, кременчугский, гаагский, онежский, абхазский, кипрский, нацистский, тюркский, бухарестский, измаильский, малаккский, суэцкий, мозамбикский, арзамасский.

Вправа 31

Утворіть нові слова за допомогою суфікса –ин(а). Поясніть їх правопис.

Кіровоградський, турецький, вінницький, черкаський, київський, херсонський, одеський, курський, чернігівський, сумський, івано-франківський, луганський, миколаївський, чернівецький, львівський, волинський, кріпацький, козацький, галицький.

Вправа 32

Серед поданих слів визначте ті, у яких допущені помилки, поясніть орфограми.

А. 1. Пісчаний. 2. Дорожчий. 3. Вишчий. 4. Вущати. 5. Вища́ти. 6. Полегшення.

Б. 1. Дрогобиччина. 2. Донецьчина. 3. Тернопільщина. 4. Трісчина. 5. Онижченко. 6. Кужчук.

В. 1. Сердешний. 2. Сердечний. 3. Смачний. 4. Яєшня. 5. Молошний. 6. Сонячно.

Г. 1. Казахський. 2. Латишський. 3. Малаккський. 4. Солдацький. 5. Гонконгський. 6. Дамаський.

Вправа 33

Перепишіть речення, на місці крапок вставляючи потрібні букви. Обґрунтуйте написання.

І. 1. Гіллястий воло…кий горіх розкинув густу тінь (М. Коцюбинський). 2. Селяни лопатами відгортали пі…ані замети від своїх облуплених мазанок (О. Гончар). 3. Народ шотлан…ький вільним звався, захоче — буде вільним знов (Леся Українка). 4. Кожна людина — маленька краплина вселен…кого океану. 5. Уперед до завзятого бою за грома...кі та власні права (М. Грабовський). 6. Коли після літніх канікул Студен…тво заповнює місто, Місто моє моло…ає — Місту

від радощів тісно (С. Бурлаков). 7. Хва…кий сержант Василь у танкіс…кому комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається (С. Журахович). 8. Крізь Бранденбур…кі ворота крокували солдати (За Б. Степанюком). 9. Той Анатоль був з Богуслав…ини (Б. Степанюк). 10. Рід…е у гості ходи — будеш доро…ий тоді (М. Довгалевський).

II. 1. Пісні про кріпа…ину — це присуд ганебному кріпосни…тву і кріпосникам (М. Стельмах). 2. Тужать в лузі чайки, пахне косовиця зіллям ворожби…ким на зорі (О. Білаш). 3. Ягняті нікуди тікати, стоїть, серде…не, та дрижить (Л. Глібов). 4. В серде…нім співі та розмові щирій як непомітно відпливає час (О. Ющенко). 5. Міся…ним шляхом пішов я із дому, — соня…ним шляхом прийшов (В. Сосюра). 6. Довкола, скільки кинеш оком, слався безмежний моло…ний сніг (Є. Гуцало). 7. Знов прибули до нашої шпаківні її, мабуть, торі…ні хазяї (М. Рильський). 8. Пливло зерно — земні янтарні зорі, і пахнула доба космі…ним хлібом (А. Камінчук). 9. Готують молодий пшени…ний коровай в бджолинім вересні в дубових темних діжах… (А. Малишко). 10. Світлі думи таджи…кий співець Повіряє коханій Вкраїні (М. Міршакар).

☺🔔 *В одному з підмосковних підземель знайдена бібліотека Івана Грозного. Цікаві помітки знайшли археологи на читацьких формулярах: «Відрубати голову!», «Четвертувати!», «Почекати — може, ще поверне книжечку…».*

§ 15. Спрощення в групах приголосних

У процесі словотворення (частіше) і при словозміні (рідше) в українській мові виникають групи приголосних, які важко вимовляти. Тому часто один або два звуки випадають у мовленні. Як правило, це проривні [**д**], [**т**], зрідка [**к**] чи сонорні [**л**], [**р**], що знаходяться найчастіше в середині сполук. Втрата у вимові одного із звуків називається **спрощенням**. У мовознавстві це явище називають терміном **дієреза** (грецьке *διαίρεσις* — поділ, викидка) — втрата звука внаслідок асиміляції чи дисиміляції.

Звукосполучень із трьох або й чотирьох–п'яти приголосних, що не приймаються мовою, а тому спрощуються, існує багато. М. Ф. Наконечний нарахував їх **49**. На думку Ю. О. Карпенка, таких звукосполучень більше.

1. Спрощення відбувається у вимові та фіксується орфографічно в таких групах приголосних:
   [**ждн**] **—** [**жн**]**:** *тиждень — тижня, тижневий, каждый (рос.) — кожний;*
   [**здн**] **—** [**зн**]**:** *бороздити — борозна, проїзд — проїзний, виїзд — виїзний, під'їзд — під'їзний* та інші з коренем **-їзд-**;
   [**слн**] **—** [**сн**]**:** *ремесло — ремісник, масло — масний, мисль — умисний, навмисне;*
   [**стц**] **—** [**сц**]**:** *містити — місце;*
   [**лнц**] **—** [**нц**]**:** *солнце (рос.) — сонце;*
   [**рдц**] **—** [**рц**]**:** *серденько — серце;*
   [**сткл**] **—** [**скл**]**:** *стекло (рос.) — скло;*
   [**стс´к**] **—** [**с´к**]**:** *місто — міський;*
   [**рнч**] **—** [**нч**]**:** *горно — гончар;*
   [**ртк**] **—** [**рк**]**:** *скатерть — скатерка;*
   [**рнц´**] **—** [**нц´**]**:** *чернець — ченця;*
   [**шчк**] **—** [**шк**]**:** *горщок — горшка, дощок — дошка, зморщок — зморшка, витріщатися — витрішки.*
2. Групи приголосних [**стл**]**,** [**стн**] спрощуються на [**сл**]**,** [**сн**] у вимові, це явище фіксується орфографічно: *щастя — щасливий, капуста — капусний, піст — пісний, перстень — персня, вість — вісник, область — обласний, прихвостень — прихвосні, свист — свиснути, пристрасть — пристрасний.*
   Винятки — [**стл**]**:** ***кістлявий, пестливий, хвастливий***;
   [**стн**]**:**
   а) ***хвастнути, зап'ястний, хворостняк, властна, властні*** (від властен), ***шістнадцять*** (в останньому слові спрощення відбувається у вимові, але це явище не фіксується орфографічно [ш'і**сн**а́д^з´ц´ат´]; у всіх попередніх словах спрощення не відбувається у вимові й не фіксується орфографічно);

б) у прикметниках, утворених від іншомовних іменників на **-ст** за допомогою суфікса **-н-,** у вимові відбувається часткове спрощення, яке не фіксується орфографічно: ***аванпостний*** (аванпост — передовий сторожовий пост), ***баластний*** (баласт — 1) гравій, щебінь, насипаний на залізничне полотно; 2) вантаж, що поліпшує мореплавні якості корабля; 3) перен. — непотрібна річ), ***компостний*** (компост — органічне добриво, яке одержується з різних органічних решток унаслідок розкладу їх під дією мікроорганізмів), ***контрастний*** (контраст — різко окреслена протилежність), ***форпостний*** (форпост — 1) передня позиція на ділянці фронту; 2) передня варта, сторожа). У всіх словах група приголосних [**стн**] вимовляється як [**с^{т}н**].

3. Спрощення відбувається у вимові й фіксується орфографічно в групах приголосних [**зкн**], [**скн**], при цьому випадає середній проривний звук [**к**]: *бризки — бризнути, плюск — плюснути, тріск — тріснути, брязк — брязнути, блиск — блиснути, тиск — тиснути.*
Винятки — [зкн]: *брезкнути (забрезкнути)* (зробитися одутлим, рос. — обрюзгнуть);
[**скн**]**: *випускний, пропускний*** і т. д., ***рискнути*** (і *ризикнути*), ***вискнути*** (від *виск*)**, *тоскно, скна́ра, скніти*** (животіти, нидіти, рос. — прозябать, влачить жалкое существование), від *писк* — *писнути* і (рідше) ***пискнути.***
4. У словах ***шістдесят, шістсот*** спрощення відбувається у вимові й не фіксується орфографічно [**стд**] →[**сд**] → [**зд**] — [ш’і**зде**^{и}**с´а́т**], [**стс**] → [**сс**] → [**с:**] — [ш’і**с:**о́т].
5. Спрощення відбувається лише у вимові й не фіксується орфографічно:
   а) при словозміні [**стц´**] → [**сц´**] → [**с´ц´**]: *бандуристці, у частці, гімназистці, у пастці, сценаристці, на зубочистці, у кістці, у відпустці, танцюристці, кар’єристці, еквілібристці, туристці, егоїстці;* [**нтц´**] → [**нц´**] → [**н´ц´**]: *офіціантці, арештантці, дипломантці, гувернантці, аспірантці,*

квартирантці, опонентці, конкурентці, абітурієнтці, клієнтці, пацієнтці, педантці, лаборантці, комедіантці; при словотворенні [**стч**] → [**сч**] → [**шч**]: *невістчин, мемуаристчин, авантюристчин, аферистчин, фольклористчин, терористчин, пацифістчин, парашутистчин, рецидивістчин, стенографістчин, гандболістчин, медалістчин;*

б) при творенні нових слів за допомогою суфіксів **-ськ(ий), -ств(о)** від іншомовних іменників на **-нт, -ст** — [**нтс´к**] → [**нс´к**] → [**н´с´к**]: *парламентський, диригентський, гігантський, екскурсантський, капітулянтський, сектантський, комендантський, протестантський;* [**стс´к**] → [**сс´к**] → у повільному темпі [**с´: к**], у звичайному [**с´к**]: *центристський, пропагандистський, мілітаристський, реваншистський, суб'єктивістський, анархістський, модерністський, монополістський;* [**нтств**] → [**нств**]: *студентство, педантство, інтендантство, декадентство, комедіантство, агентство, президентство, регентство, капітулянтство, дилетантство, сектантство, ад'ютантство.*

Вправа 34

На місці крапок, де потрібно, вставте пропущені букви. Поясніть правопис слів.

Улес…ливий, тиж…невий, декабрис…ський, на пелюс…ці, віс…ник, кількіс…ний, капус…няк, ціліс…ний, кіс…лявий, проїз… ний, паспортис…чин, захис…ний, учас…ник, капус…ниця, корис…ний, інтеліген…ський, у хімчис…ці, безвіс…ний, антифаши…ський, перехрес…ний, курсан…ський, мас…ний, пес…ливий, волейболіс…чин, декаден…ство, колективіс…ський, студен… ський, ях…смен, віце-президен…ський, фемініс…ці, шіс…надцять, повіс…ці, очис…ний, емігран…чин, ус…ний, хрус…нути, шіс…десят, капос…ний, у кіс…ці, у хус…ці, провіс…ник, гус…нути, компос…ний, пристрас…ний, надкіс…ниця, об'їж…чик, гітарис…чин, дебютан…ці, рекру…ький.

Вправа 35

Перекладіть словосполучення українською мовою. Порівняйте написання й вимову груп приголосних в обох мовах.

Туристское агентство, дилетантское суждение, полезащитная полоса, радостное событие, поздняя осень, обрюзгнуть в результате болезни, честный человек, глубокая борозда, золотое сердце, злостный нарушитель, доблестный труд, громоздкое сооружение, яркое солнце, областное управление, жить безвыездно, постное лицо, безжалостное истребление, солдатский отпуск, скоростной спуск, абонентский ящик, пацифистская демонстрация, лейтенантские погоны, эмигрантская организация, проездной билет.

Вправа 36

Перепишіть, вставляючи, де це потрібно, пропущені букви.

1. Кожне тіло складається з гіган…ської кількості молекул і атомів, які ні на мить не припиняють свого руху (С. Гончаренко). 2. Забувши щоденні турботи, він вологими од щастя очима оглядав нові ниви, як до своїх дітей, торкався до них руками, радіс…но усміхався, коли колос пощипував йому міцні, затверділі від праці руки (М. Стельмах). 3. Машина м'яко с…лалась по шелес…кому бруку (М. Бажан). 4. Мес…ники дужі приймуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою (Леся Українка). 5. Віють вітри перехрес…ні й зустрічні (А. Малишко). 6. Барвінок цвів і зеленів, с…лався, розстилався (Т. Шевченко). 7. Ефірні масла містять тільки близько десяти відсотків легколетючих сполук, які зумовлюють характерний аромат ефірного масла, решта дев'яносто ві…сотків припадає на балас…ні речовини (Із журналу). 8. Ті, що говорять правду, вважаються ненавис…ними (Г. Кониський). 9. Хоч би тобі миша пис…нула в кутку старої хати (Є. Гуцало). 10. І відчайдушний танець між ножами шотлан…ки танцювали на столах (Л. Костенко).

☺🔔 — *Чому ви не віддали перстень, який знайшли?*
— *Бо на ньому був напис: «Навіки твій».*

§ 16. Уживання м'якого знака

І. М'який знак пишеться:

1. Після літер **д (де), т (те), з (зе), с (ес), ц (це), л (ел), н (ен)** (***де ти з'їси ці лини***), що позначають м'які приголосні, в абсолютному кінці слів, у середині слів перед **о** та перед твердими нешиплячими приголосними, у тому числі в родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи І відміни та іменників середнього роду м'якої групи ІІ відміни на **-нн(я), -ц(е)**: *вождь, дьоготь, паморозь, увесь, гаманець, карамель, мішень, тьохкати, дзьоб, сьомий, цьогорічний, льон, у нього, дядько, батько, низько, військо, хвацько, вітальний, сонько; читалень, стаєнь, вишень, вулиць, полуниць, лижниць, умінь, поздоровлень, доручень, сердець, віконець, кілець.*
2. У словах на **-зький, -ський, -цький, -зькість, -ськість, -цькість, -зько, -сько, -цько, -зькому, -ському, -цькому, -зьки, -ські, -цьки, -енька, -енько, -онька, -онько, -енький, -есенький, -ісінький, -усінький, -юсінький**: *слизький, сусідський, читацький, близькість, громадськість, хвацькість, низько, картоплисько, чудернацько, по-киргизькому, по-геройському, по-розбійницькому, по-французьки, по-лицарськи, по-парубоцьки, вербиченька, місяченько, ластівонька, дитятонько, смаглявенький, м'якесенький, однісінький, мацюпусінький, дрібнюсінький.*

   Винятки. Якщо сполучення **-зк-, -ск-** не є одним суфіксом, то м'який знак не пишеться: ***баский, боязкий, в'язкий, дерзкий́, жаский, ковзкий, плаский (плоский), порский́, різкий.*** Таке написання зберігається й у похідних утвореннях: ***боязкість, боязко, різкість, різко*** тощо.
3. Після літери **л (ел)** перед наступними м'якими, напівм'якими, шиплячими приголосними, якщо звук [**л**΄] вимовляється м'яко: *їдальня, гуральня, пальці, постояльці, умільці, мільйон, павільйон, медальйон, Тернопільщина, Гальченко, Михальчук, Безпальча, Гульчак, Пахольченко, Смольський.*

   Після **л (ел)** завжди пишеться м'який знак перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)**, навіть якщо його не було у твірному слові:

маршал — маршальський, маршальство, ангел — ангельський, ідол — ідольський, посол — посольський, посольство, консул — консульський, консульство, рибалка — рибальський, рибальство, любитель — любительський, любительство.

Винятки. Після **л (ел)** в іменникових суфіксах **-алн(о), -илн(о)** м'який знак не пишеться: *пу́жално, де́ржално, ціпилно, сапилно, кочержилно,* але в зменшених формах м'який знак пишеться: *пужальце, держальце* та ін.

4. У дієслівних закінченнях третьої особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу дійсного способу, у дієсловах наказового способу після літер, що позначають м'які приголосні; причому в дієсловах перед постфіксом **-ся (-сь)** м'який знак зберігається: *намагається, рипить, чекають, палахкотить, кричіть, навчіть, зліпіть, дирчить, пищить, завадять, хиляться, відкриваються, зберуть, іскряться, сядь, станьмо, киньте,* ***підносьсяся — підносься,*** але ***підніс — піднісся.***

5. У буквосполученнях **-льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-, -сьц-, -сьч-,** якщо вони походять від **-лък-, -ньк-, -сък-**. Коли ж сполучення **-лц-, -лч-, -нц-, -нч-, -сц-, -сч-** утворені від **-лк-, -нк-, -ск-,** то м'який знак не пишеться. ***Зверніть особливу увагу на це правило!*** В основному воно стосується іменників першої відміни переважно жіночого роду на **-к(а)**. Якщо в початковій формі такого слова пишеться м'який знак, то він зберігається в давальному та місцевому відмінках однини, а також у присвійних прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-ин**. І навпаки, коли в називному відмінку однини в іменнику жіночого (дуже рідко чоловічого, наприклад: *хлопчинка*) роду перед **-к(а)** м'який знак не вживається, то незалежно від вимови м'який знак не пишеться в давальному, місцевому відмінках однини та похідних присвійних прикметниках на **-ин** (останні творяться від назв істот):

	-лък-	**-лк-**
Н. в. одн.	***Галька***	***галка*** *(птах)*
Д. та М. в. одн.	***(при) Гальці*** [*л́ц́і*]	***(на) галці*** [*л́ц́і*]
Присв. прикм. на -ин	***Гальчин***	***галчин***

	-нък-	**-нк-**
Н. в. одн.	***ненька***	***ненка*** *(ненець)*
Д. та М. в. одн.	***(при) неньці*** [***н´ц´ї***]	***(при) ненці*** [***н´ц´ї***]
Присв. прикм. на -ин	***неньчин***	***ненчин***
	-сък-	**-ск-**
Н. в. одн.	***Ориська***	***Параска***
Д. та М. в. одн.	***(при) Орисьці*** [***с´ц´ї***]	***(при) Парасці*** [***с´ц´ї***]
Присв. прикм. на -ин	***Орисьчин***	***Парасчин***

Інші приклади: *приятельці, приятельчин,* бо *приятелька; учительці, учительчин,* бо *учителька; козульці, козульчин,* бо *козулька; на скельці,* бо *скелька; в осельці,* бо *оселька; на топольці,* бо *тополька; на парасольці,* бо *парасолька; няньці, няньчин,* бо *нянька; доньці, доньчин,* бо *донька; на ліщиноньці,* бо *ліщинонька; Рисьці, Рисьчин,* бо *Риська* (від Оре́ста); *Марисьці, Марисьчин,* бо *Мариська; Прісьці, Прісьчин,* бо *Пріська; білці, білчин,* бо *білка; перепілці, перепілчин,* бо *перепілка; монголці, монголчин,* бо *монголка; у профспілці,* бо *профспілка; на сопілці,* бо *сопілка; вихованці, вихованчин,* бо *вихованка; парижанці, парижанчин,* бо *парижанка; у вишиванці,* бо *вишиванка; на ладанці,* бо *ладанка; на лежанці,* бо *лежанка; на чеканці,* бо *чеканка; гусці, гусчин,* бо *гуска; лисці, лисчин,* бо *лиска; метисці, метисчин,* бо *метиска; у рясці,* бо *ряска; у тенісці,* бо *теніска; на ковбасці,* бо *ковбаска; на пасці,* бо *паска.*

Примітка. Увага! Коли м'який знак уживається у формі називного відмінка інших іменників, то він зберігається й у всіх непрямих відмінках; якщо ж у називному відмінку м'якого знака нема, то не пишеться він і в непрямих відмінкових формах: *редька — редьці, забудько — забудьків, бузько — бузьків, кузька — кузьці, Кузьма — Кузьмі, батько — батьків, письмо — на письмі, більмо — на більмі, гальмо — на гальмі, хвалько — хвальків, пальто — у пальті, кицька — кицьці, цяцька — цяцьці,* **але:** *ягідка — ягідці, низка — низці, клітка — у клітці, пасмо — у пасмі.*

ІІ. М'який знак не пишеться:

1. Після **р (ер)** у кінці складу чи слова: *секретар, перукар, пластир, янтар, бунтар, воротар, інвентар, буквар, тепер, ушкварте, пропарте, обмірте, перевірте, утихомирте, тюрма, Харків, бур* (від *буря*), *ларки.*

   Виняток: ***Горький.***

   Перед **о** при м'якій вимові звука [**р´**] на початку та в середині складу м'який знак пишеться: *забрьоханий, згорьований, трьох, трьом, чотирьох, чотирьом* (але *чотирма*).
2. Після літер, що позначають постійно тверді губні та шиплячі приголосні звуки [**б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, дˆж**]: *дріб, насип, кров, сім, верф, настіж, паж, грабіж, Січ, не морщте, нехворощ, пишеш, туш, котедж.*
3. Після букв на позначення м'яких приголосних, крім **л (ел)**, перед іншими м'якими чи напівм'якими: *колодязні* (хоч *колодязь*), *вінця, кінцівка, гордістю, обачність, блакитні* (хоч *блакить*), *помутніти, смітити, щастя, кузня, після, пісня, спів, майбутнє, світ, сміх.*

   Винятки: ***різьбяр, тьмяний***; див. також примітку до **розділу І, 5-го правила.**
4. Після **н (ен), д (де), т (те)** перед наступними шиплячими та перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)**: *інший, менший, тонший, інжир, цвірінчати* (хоч *цвірінькати*), *кінчик, вінчати, бакенщик, Грінченко, Зінчук, Камінчук, Клименчук, Порохончук, Панчишин, Сенченко, Радченко, Федченко, Осадчук, Радчук, Федчишин, промінчик* (хоч *промінь*), *Уманщина, уманський* (хоч *Умань*), *кубанський* (хоч *Кубань*), *шампанський* (хоч *Шампань*), *кінський* (хоч *кінь*), *велетенський* (хоч *велетень*), *прип'ятський* (хоч *Прип'ять*), *канадський, шведський, громадський, безбатченко* (хоч *батько*), *Яблонський, Познанський, селянство, преосвященство, блаженство, чаклунство.*

   Винятки: ***няньчити, бриньчати, женьшень, Маньчжурія, Покиньчереда*** (українське прізвище).

   Примітка. У деяких посібниках, підручниках, довідниках, навіть в українському правописі до зазначеного правила подають

винятки *доньчин, няньчин, неньчин*. Це видається недоцільним, оскільки написання цих слів регламентує окреме правило — див. **розділ І, 5-е правило.** Тоді до винятків потрібно відносити весь список слів на **-ньчин**.

5. Між двома однаковими літерами на позначення м'якого подовженого звука: *каміння, буття, життя, значеннєвий, гіллястий, колосся, приладдя, переллєш, спросоння, навчання, міццю, сіллю, галуззю, міддю, лляний* (хоч *льняний*).
   Але: ***підносься*** (бо *піднось*), ***кицьці, цяцьці*** (бо *кицька, цяцька*) тощо.
6. Після **ц (це)** у кінці слів — іменників чоловічого роду іншомовного походження, а також у деяких вигуках: *плац, шприц, палац, кварц, паяц, Галац; бац, буц, гоц, клац.* Прізвища, утворені від вигуків та звуконаслідувальних слів, зберігають твердий кінцевий [**ц**]: *Гоц, Пац,* **але:** *Буць, Миць, Праць, Тоць* тощо.
7. В українських власних назвах (іменах та деяких прізвищах осіб) перед **я**: ***Наталя, Тетяна, Уляна, Омелян, Касян*** (ім'я, але прізвище ***Касьян***), ***Севастян; Дяченко, Касяненко, Третяк.***
   Але: *Кальян, Тальянчук.*

Вправа 37

Замість крапок поставте, де треба, м'який знак.

Пот…мянін…ня, куз…ня, ц…вірін…чати, міл…йонер, дуд…ці, гіл…ці, віз…му, колодяз…ні, в'яз…кіс…т…, мен…ший, Гор…кий, гір…кий, у долин…ці, тан…ці, низ…ко, шіст…сот, п'ят…десят, кут… ній, Мирон…чук, Ман…чжурія, віз…мут…ся, Кол…с…кий, плат…ня, кіл…кіс…т.., майбут…нє, вітал…ня, ц…огоріч…ний, стіл… ці, л…ляний, аптекар…, рибал…ці, рибал…чин, одмір…те, піч…, суміш…, Уман…щина, близ…нята, нен…чин, галуз…ці, Гуцул…щина, Волин… с…кий (прізвище), Хар…ків, не морщ…те.

Вправа 38

Від іменників утворіть прикметники, додаючи до них суфікс -ськ(ий). В одну колонку випишіть слова, у яких перед цим суфіксом

пишеться м'який знак, у другу — ті, у яких м'який знак у цій позиції не пишеться.

Рязань, селяни, Чукотка, завод, маршал, різьбяр, Урал, Ковель, люди, гуцул, Арал, шахтар, Курили, любитель, Чигирин, Умань, Польща, Ірпінь, Сімферополь, рибалка, Прип'ять, Ізмаїл, Тула, Бершадь, чудь, велетень, Чорнобиль, кінь, село, Хорол, спілка, Познань, Коростень, Ворзель, Ясногородка, Азербайджан, Бретань, Ангола, Кубань, Ніжин, Константинополь.

Вправа 39

Серед поданих нижче слів відшукайте ті, у яких допущені помилки.

А. 1. Жменці. 2. Грядці. 3. Господинці. 4. Авосьці. 5. Мисьці. 6. Кульці.

Б. 1. Уляна. 2. Касьян. 3. Омельян. 4. Третьяковська. 5. Паньчук. 6. Михальченко (*три перші слова — власні імена*).

В. 1. Дзеленьчання. 2. Бриньчання. 3. Пустуньчик. 4. Льняний. 5. Підніcься. 6. Женьшень.

Вправа 40

Перекладіть слова українською мовою. Запишіть їх, зіставте правопис.

Украинский, Сечь, дочь, секретарь, сегодня, узкий, инженер, верфь, рукопись, дробь, отрежь, слесарь, Керчь, вещь, Сибирь, роскошь, богатырь, доброволец, степь, вставьте, радуешься, смотришь, календарь, тюрьма, знакомься, фальшь, экономьте, редактируешь, восемьсот, шестьдесят, разбираешься, турецкий, девятьсот, пятьдесят, венчать, дворец.

Вправа 41

В одну колонку запишіть слова без м'якого знака, у другу — із м'яким знаком. Окремо виділіть слова, у яких уживання м'якого знака залежить від конкретного лексичного значення чи певної словоформи.

І. Матін…чин, жител…ці, у шпаргал…ці, Пріс..ці, сиротинон…чин, монгол…ці, кобзон…ці, гуцул…чин, блондин…ці, Пріс…чин, подружен…ці, на карамел…ці, у пісен…ці, мусульман…ці, на

фіран… ці, у мас…ці, на карусел…ці, Мос…чин, гуцул…ці, сиротин… ці, Марин…ці, Тос…чин, на криничен…ці, у цибул.. ці, театрал…чин, на шпил…ці, зозул…чин, у лан…ці, блондин…чин, на черешен…ці, у гуморес…ці, Світлан…ці, у читал…ці, Тос.. ці, у скрин…ці, худібон… ці, ескімос…ці, зозул…ці, у колисан…ці, нен…чин, Маринон…ці, нен… ці (національність), рибин…ці, рибон…ці.

II. Лихоман…ці, у глибин…ці, у колис…ці, ескімос…чин, у кухон…ці, у сукон…ці, у цидул…ці, сиротин…чин, молдаван…ці, Світланон…ці, на брун…ці, зозулен…чин, на хмаринон…ці, Оленон…ці, у футбол…ці, ластівон…ці, на стежин…ці, рибалон…чин, сиротинон…ці, у лічил…ці, бджілон…ці, русал…чин, дружинон…ці, русалон…чин, бджіл…ці, матін…ці, бенгал…ці, на скатертин…ці, Зос…ці, на скатертинон…ці, на прас…ці, у ряжан…ці, у скорботон…ці, служан…чин, тітон…ці, вагонет…ці, сніжин…ці, на вивіс…ці, яблун…ці, у запас…ці, снігурон…ці, у колисон…ці.

Вправа 42

Перепишіть речення, вставляючи, де це потрібно, м'який знак.

I. 1. Ластівка ден…починає, а соловей його кін…чає (Народна творчість). 2. Косарі вмивают…ся до сонця чистою, студеною водою з голубої, доброї криниці (М. Рильський). 3. Отак і сходят…ся піс…ня і життя, присмерк давнини і світанок с…годення (В. Сосюра). 4. Велетен…с…кі бачу цілі я на обріях с…вітів (М. Рильський). 5. Запарувала рілля, т…мяно заблищали на сон…ці одвернуті лемешами скиби землі (Григорій Тютюнник). 6. Усе залежит…від люд…с…ких зініц…: в широких відіб'єт…ся вся епоха, у звужених — збіговис…ко дрібниц… (Л. Костенко). 7. Відгодована зліс…т…, і хитріс…т…, і закута в броню брехня атакують… добро і щиріс…т… серед ночі й білого дня (В. Симоненко). 8. Народ ніяк не стане нян…читис… з таким, який йому чужий (П. Тичина). 9. Голова робіткому зазирнула у вагон…чик бул…дозеристів (О. Гончар). 10. Мово моя украї́н…с…ка, бат…ківс…ка, материн…с…ка, рідна мені до болю — дужий я із тобою (В. Бичко).

II. 1. Сам Орфей не був корифей. Він навіт… не бував у Спіл…ці. Сидів собі і грав на сопіл…ці (Л. Костенко). 2. На невеликому терені

нинішн…ої Уман…щини розміщувалося понад 253 поселення аріїв (М.Іванченко). 3. Проводили купал…с…кий обряд на березі річ…ки, на леваді, луках чи лісовій галявин…ці, але з неодмінною умовою — наявніс…тю води (За В. Скуратівським). 4. З отця Василя зірвало вихором його скуфійку і понесло гет… униз по Д…ністровс…кій долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тіл…ки-но держал…но уломило (М. Старицький). 5. Настала ніч… жас…ка і химородна. Купал…с…ка ніч…(М. Бажан). 6. Летіт…, соловейки, На нашу земел…ку, Спішіт…, ластівон…ки, Пасти корівон…ки! (Народна творчість). 7. Берізка пол…ова згортає квіточ…ки він…чиком у парасол…ку — на негоду (З народних прикмет). 8. Місто Хар…ків розташоване на древн…ому городищі, де Лопан…, приймаючи свою ліву притоку Хар…ків, впадає в Уди (М. Янко). 9. Подумати тіл…ки, що коїт…ся на терені Корсун…щини (С. Колесник). 10. Вночі [Улас] спав як убитий, не чуючи мелодійного побрин…кування гітари в теплі серпневі ночі (Григорій Тютюнник).

☺🔔 *Кирилко зупиняє машину:*

— *Дядьку, підвезіть до школи.*

— *Я їду в інший бік.*

— *Тим краще.*

§ 17. Уживання апострофа

І. Для позначення роздільної вимови твердих приголосних перед наступними **я, ю, є, ї** ставиться апостроф у таких випадках:

1. Після букв **б (бе), п (пе), в (ве), м (ем), ф (еф)**, що позначають губні приголосні звуки: *риб'ячий, сап'янці, зів'ялий, крем'яний, мереф'янський, В'ячеслав, В'ятка, Дерев'янко, Крип'якевич, П'ятницький, Клим'юк, Пилип'юк, Сав'юк, Придніпров'я.*

   Примітка. Апостроф не пишеться, коли перед буквою, що позначає губний звук, є приголосний (крім **р, л, й**), який належить

до кореня: *цвях, свято, дзвякнути, тьмяний, мавпячий, різьбяр, морквяний, бруквяний, різдвяний, духмяний, Довбяга, Лихвяк.* **Але: *комп'ютер.***

Якщо ж перед буквою на позначення губного звука вживається **р (ер)**, рідко **л (ел), й (йот)**, то апостроф пишеться: *черв'як, сурм'яний, верб'я, арф'яр, торф'яний, Черв'яченко, Карп'юк, по́лб'яний* (полба — різновид пшениці), ***Присейм'я***.

Пишеться апостроф і тоді, коли приголосний перед губним належить до префікса: *підв'язати, розм'яклий, зв'язок, підв'лений.*

2. Після літери **р (ер)**, якщо вона позначає твердий приголосний у кінці складу: *подвір'я, кар'єр, матір'ю, на узгір'ї, Заполяр'я, Кир'ян, Мар'яненко, Мар'єнко.* У кінці складу, тому що приголосні [**р**] та [**й**] — обидва сонорні й належать до різних складів (після апострофа при роздільній вимові наступні букви **я, ю, є** (а **ї** завжди) позначають по два звуки, перший із яких [**й**]). Порівняйте: *бур'ян [бу**р/й**а́н]* та *буряк [бу/**р**'а́к]*.

Примітка. Апостроф не пишеться, коли букви **я, ю, є** позначають м'якість попереднього приголосного [**р**´] та голосні [**а, у, е**]: *бу́ряний, рюмсати, Рєпін, крякати, рябий, ряд, крюк, порятунок, гарячий.*

3. Після **к (ка)** перед **я** у слові **Лук'ян** і похідних від нього: *Лук'янівка, лук'янівський, Лук'янець, Лук'яненко, Лук'янчук, Лук'яниха.*

4. Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *роз'яснити, роз'юшити, під'юдити, між'ярусний, з'їзд, під'їхати, без'язикий, з'єднати, з'явитися, пів'ящика, пів'яблука, пів'юрти, напів'ява, пан'європейський, дит'ясла, Мін'юст, З'явин, Під'ярків, Під'язичний.* **Але** з власними назвами **пів-** пишеться через дефіс: *пів-Кіровограда, пів-Одеси, пів-Євпаторії.*

Примітка. Після префіксів та першої частини складних слів з кінцевими приголосними перед наступними голосними апостроф не пишеться: *зокрема, зуміти, безіменний, загітувати, зекономити, безініціативний, зобов'язаний, педінститут, техуніверситет.*

Вправа 43

Серед поданих нижче слів знайдіть ті, у яких допущені помилки.

А. 1. Вячеслав. 2. Святослав. 3. Рязань. 4. Вятка. 5. Герасим'юк. 6. Безпятюк.

Б. 1. Пів'ящика. 2. Дитясла. 3. Панєвропейський. 4. Двоярусний. 5. Під'юджувати. 6. Півїдальні.

В. 1. Різдв'яний. 2. Горохв'яний. 3. Інтерв'юер. 4. Медв'яний. 5. Розв'юнитися. 6. Стервятник.

Вправа 44

Перепишіть слова, замість крапок поставте, де потрібно, апостроф; обґрунтуйте написання.

Від…ємний, П…ятигорськ, духм…яний, п…єдестал, межигір.. я, рум…янець, моркв…яний, повітр…я, сузір…я, в…юнитись, вербл…я, нап…ясти, підв…язати, Валер…ян, кур…єр, возз…єднання, бур… як, б…юро, мавп…ячий, під…яремний, роз…яснення, б…юджет, скіф… янка, суб…єктивний, рутв…яний, слов…яни, без…ядерний, об…ємний, Стеф…юк, Щерб…юк, Прокоп…юк, вп…ятьох, фарб… яр, лижв… яр, розп…ясти, Стовп…яга, Ужв…юк, комі-перм…як, Карп… юк, передз…їздівський, кур…йозний, підв…язати, подзв…якувати, ґав…ячий, транс…європейський.

Вправа 45

Перекладіть слова українською мовою; поясніть правопис.

Пядь, Вьетнам, Заполярье, разъединитель, Изяслав, подъемник, фотосъемка, предъявить, Приазовье, Причерноморье, Обью, верховье, двухаршинный, Сырдарья, Приднепровье, каменистый, вьюн, предъюбилейный, пламя, посвященный, интервью, честью, Захарьин, мясорубка, рыбий, рябой, съесть, забьешь, вьючный, пятница, соловьи, матерью, семья, священный.

Вправа 46

Перепишіть речення, вставляючи на місці крапок, де це потрібно, апостроф.

І. 1. Мені здається, що я зараз злечу над землею і, підхоплений тією чарівною піснею жайворонка, полину в безмежному просторі, легкий, як пір…їнка (Д. Ткач). 2. Почуття самотності й туги за Батьківщиною знов охопило поета, його тугу роз…ятрювала жагуча відраза до муштри (З. Тулуб). 3. У золотому шумі жнив…я розбрелись покосами в…язальниці (І. Цюпа). 4. Далина співала василькова, і лунала з голубих орбіт солов…їна українська мова (П. Біба). 5. Пшениці пахнуть, аж п…янять, і створюють урочистий настрій (О. Гончар). 6. Майбутнє автодвигунів зв…язане з найдавнішими матеріалами — склом і керамікою (Із журналу). 7. Духм…яніше пахтить свіжа зелень (В. Козаченко). 8. У всякому подвір…ї своє повір…я (Народна творчість). 9. Сприймати світ всер…йоз — твоя повинність (І. Драч). 10. М…яка, з торф…яною кришкою земля пружинила під колесами (М. Стельмах).

ІІ. 1. Кілька разів кінні роз…їзди противника з…являлися на видноокрузі (О. Гончар). 2. Любов…ю живиться життя. Розлуками — лише погости. І — вже розп…ято вільний стяг (Н. Фурса). 3. І сп…янілий до нестями вечір квітами пропах, солов…їними піснями заливається в кущах (В. Сосюра). 4. Голос був тихий, повільний, напрочуд багатий різнобарв…ям тональності (В. Швець). 5. Андрій майже весь час мовчить, і, краєм ока ловлячи його профіль, помічаю в міжбрів…ї ледь-ледь означену складку, що свідчить про якусь вперту, невідв…язну думку…(Є. Гуцало). 6. Маю гієну ту щодня і щогодини, навколо себе чую плач і скрегіт, щодня мені черв…як той точить серце (Леся Українка). 7. Дорога на Заяр…я — не така близька, та зараз їхати безпечно, до сонця встигне…(Є. Гуцало). 8. Щось назрівало — це відчували всі, як в бездощів…я по ломоті в кістках відчувають прихід грози (В. Земляк). 9. Промисловець тяжко сперся на стіл, вп…явши очі в кришталеву прозорість вітрини (С. Васильченко). 10. Консовський іде з книгарні з виглядом людини, яку через редакцію республіканської газети розшукує «Ін…юрколегія» (Є. Гуцало).

ІІІ. 1. Життю — ні кінця, ні начала. І вічно по колу землі: Комусь — лебеді від…ячáли (*ячáти — перев. про птахів — жалібно кричати*), Комусь — ще сурмлять журавлі (Б. Олійник). 2. Мічурін запрошує кожного з присутніх з…їсти пів…яблука і пів…абрикоса нових сортів

(О. Довженко). 3. Він закоханими очима дивиться на передвесняний плач природи, на безмір…я таких до болю знайомих гаїв, на пронизані промінням прогалини (М. Стельмах). 4. На екрані — африканська савана, велетенський баобаб із могутньою шатристою кроною, ціла мавп…яча гірлянда поміж пальчастого листя (Є. Гуцало). 5. Куди не повернешся — золоте верб…я росте (Народна творчість). 6. Вона надовго засяде у своїй хаті і там, за поміччю пасьянсу, розв…язувать буде соціальне питання (М. Коцюбинський). 7. З шовковиць падають з гілок липкі плоди, немов медв…яний дощ (М. Бажан). 8. З тьм…яних очей наче зійшла полу́да, вони прояснилися і засвітились думкою (І. Волошин). 9. Бережись такого слова, яке роз…єднує людей (Л. Толстой).

☺🕭 — *Запам'ятай! Коли сьогодні принесеш трійку, то будеш тричі битий!*
— Тоді я принесу одиницю, — сказав Вітя.

§ 18. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних звуків

Досить часто сплутують два терміни: **«подовження»** та **«подвоєння»**. **Подовжуються** в українській мові лише приголосні звуки, тобто перший термін — фонетичний. Причини цього явища різні: давня прогресивна асиміляція за місцем і способом творення попереднього м'якого приголосного звука з наступним [й], наприклад: *життя, знання, сіллю, ніччю*, фонетичні зміни в процесі словотворення: *гайдамаччина, каччин*, випадковий збіг приголосних на межі значущих частин слова (морфем): *беззубий, кінний* та інші. **Подвоюватися** можуть літери на позначення подовжених приголосних звуків. Термін **«подвоєння»** стосується галузі орфографії чи графіки. Тому-то можливі варіанти при поясненні. Наприклад: слово **«знання»** має подовжений приголосний [**н′:**] унаслідок давньої прогресивної суміжної повної асиміляції за місцем і способом творення звука [**н′**] з наступним [**й**], результат якої закріпився орфографічно в іменнику середнього роду ІІ відміни на **-я** в позиції між

двома голосними. Також у цьому слові відбувається подвоєння букви **н (ен)** (тобто пишуться дві літери **н (ен)**) у результаті закріплення орфографічно (на письмі) наслідку давньої прогресивної суміжної повної асиміляції за місцем і способом творення в іменнику середнього роду ІІ відміни на **-я** в позиції між двома голосними. Інший приклад: у слові **«кінний»** подовжується звук [**н:**] унаслідок збігу на межі кореня й суфікса; у цьому ж слові відбувається подвоєння букви **н (ен)** на межі значущих частин слова — кореня й суфікса. В орфографії розглядаються випадки подвоєння букв на позначення подовжених приголосних звуків.

І. Подвоєння на межі морфем (значущих частин слова)

1. На межі двох префіксів: *возз'єднання, беззастережний, ввійти, ззамолоду, ззовні, беззаперечний*.
2. На межі префікса й кореня: *ввезти, беззвучний, беззлобність, оббілити, оббризканий, наддалекий, наддністрянський, наддунайський, відданість, віддерти, віддієслівний, віддзеркалений, переддень, переддощовий, піввідра, піввіку, півватний, півверсти, співвітчизник, Беззубко, Піддубник.*
3. На стику кореня й суфікса (найчастіше при цьому до останньої букви **н (ен)** кореня додаються такі словотворчі форманти **-н(ий), -н(ій), -ниц(я), -ник**: *балконний, ресторанний, баклажанний, уклінний, щозмінний, осінній, ранній, сторонній, віконниця, охоронниця, манекенниця, винниця, відмінниця, караванник, багатогранник, пісенник, ожинник, малинник, чинник, наколінник, сезонник, прикордонник, Царинний, Курінний, Парокінний, Винник, Линник, Тютюнник,* а також у похідних утвореннях: *кінний — кіннота, стінний — стіннівка, безвинний — безвинно — безвинність, гостинний — гостинно — гостинність* тощо.
   Увага! Слово ***священик*** пишеться без подвоєння.
4. На стикові двох суфіксів: *письменник, старовинний, рослинність, тваринник, поіменний, воєнний.*
5. У дієсловах на межі кореня на **-с** та постфікса **-ся** (афікса, що вживається після закінчення, у цьому випадку після нульової флексії): *розрісся, понісся, пасся, трясся, піднісся,* **але *підносься***.

6. На межі частин складного слова: *деффак* (дефектологічний факультет), *юннат* (юний натураліст), *міськком* (міський комітет), *військкомат* (військовий комісаріат), *заввідділу* (завідувач відділу), *страйкком* (страйковий комітет), *омметр, вакуумметр.*

ІІ. Подовження звуків унаслідок давньої асиміляції

У позиції між двома голосними подовжені м'які [**д′:, т′:, з′:, с′:, ц′:, л′:, н′:**] **(де ти з'їси ці лини)** та напівм'які шиплячі [**ж':, ч':, ш':**] утворилися внаслідок давньої прогресивної суміжної повної асиміляції попереднього м'якого приголосного та наступного [**й**], результати якої закріпилися орфографічно. Зазначені подовжені приголосні відповідно позначаються подвоєними буквами в таких випадках:

1. У всіх відмінкових формах деяких іменників І відміни чоловічого та жіночого роду (за винятком форми родового множини із закінченням **-ей:** ***статей,*** проте ***статтею*****;** ***бадей,*** проте ***баддею***): *суддя, рілля, стаття, баддя, Ілля, судді, суддею, суддів, ріллі, ріллю, ріллею, статті, статтю, баддями, у баддях, Іллі, Іллю, Іллею, Ілле* тощо, зберігається подвоєння і в похідних утвореннях: *суддівство, суддівський, Ілліч, Іллєнко, Іллюк, Ілляш, Ілляшенко.*
   Примітка. Не подовжуються приголосні в словах: *кутя, попадя, свиня,* а також у формах числівника *третє, третя, третю.*
2. У всіх відмінкових формах іменників середнього роду ІІ відміни, що в називному однини мають закінчення **-я** (крім форм родового множини з нульовою флексією типу *знарядь, піддаш, облич, знань, оголошень*): *міжряддя, міжряддю, на міжрядді, узбережжя, узбережжю, на узбережжі, пониззя, пониззю, на пониззі, провалля, проваллю, проваллями, дозвілля, дозвіллю, на дозвіллі, вишивання, вишиванню, у вишиванні, випробовування, випробовуванню, у випробовуванні, протиставлення, протиставленню, у протиставленні, узлісся, узліссю, на узліссі, кровопролиття, кровопролиттю, у кровопролитті, відкриття,* ***відкриттів****, відкриттями, почуття,* ***почуттів****, у почуттях, узбіччя, узбіччю, на узбіччі, узвишшя, узвишшю, на узвишші.* Подовження зберігається в похідних словах: *гілля — гіллястий, життя — життєдайний.*

Примітка 1. В іменниках середнього роду IV відміни подовження не відбувається: *порося, теля, козеня, маля, оленя, вороненя* та інші.

Примітка 2. Не відбувається подвоєння в іменниках середнього роду II відміни на **-я** в початковій формі, якщо перед закінченням фіксується збіг двох приголосних, тобто немає позиції приголосного між двома голосними: *зап'ястя, передмістя, щастя, тертя, осердя, причастя, перехрестя, узгір'я, недокрів'я;* подібне явище характерне для похідних слів: *подільський* від *Поділля, трипільський* від *Трипілля, покутський* від *Покуття, закарпатський* від *Закарпаття, заліський* від *Залісся.*

3. У формі орудного відмінка однини перед закінченням **-ю** в позиції між двома голосними іменників жіночого роду III відміни: *ожеледдю, сповіддю, маззю, памороззю, педаллю, фореллю, горизонталлю, геранню, гортанню, іпостассю, м'якоттю, пам'яттю, міццю, подорожжю, північчю, ніччю, піччю, тушшю, розкішшю.*

Примітка. Проте при збігові двох різних приголосних подовження не відбувається: *нехворощю* (буква **щ (ща)** завжди позначає два звуки [**шч**]), *жовчю, Керчю, фальшю, праведністю, начитаністю, поміркованістю, богобоязливістю, цікавістю, честю, матір'ю, кров'ю, любов'ю* (у трьох останніх прикладах збіг приголосних [**рй**] та [**вй**]).

4. Перед **я, ю** в прислівниках: *зрання, навмання, спросоння, попідтинню, попідвіконню.*

5. Перед **є, ю** (у просторіччі перед **я**) у формах теперішнього часу дієслова *лити* (*литися*): *ллю, ллєш, ллємо, ллєте, ллють, ллється, ллються*, а також у похідних: *виллю, наллю, переллєш, налляти.*

III. Написання -нн- у прикметникових суфіксах

1. Дві літери **н (ен)** пишуться в наголошених прикметникових суфіксах **-е́нн(ий), -а́нн(ий) (-я́нн(ий))**, що вказують на більшу, ніж звичайна, чи найбільшу міру якості, а також на можливість або неможливість дії: *силе́нний, числе́нний, нужде́нний, здорове́нний, широче́нний, страше́нний, височе́нний, незбагне́нний,*

здійсне́нний, недозволе́нний, неспале́нний, зціле́нний, непримире́нний, невблага́нний, недоторка́нний, несказа́нний, пізнава́нний, неподола́нний, непізна́нний, неописа́нний, безнаста́нний, бездиха́нний, незрівня́нний, порівня́нний, непорівня́нний тощо.

2. Подвоюється **-нн-** у прикметниках на **-енн(ий), -анн(ий) (-янн(ий))** старослов'янського походження: *благослове́нний, блаже́нний, огне́нний (вогне́нний), свяще́нний, преосвяще́нний, мерзе́нний, окая́нний, спасе́нний, богоспасе́нний,* а також: *боже́ственний, стара́нний, притама́нний, непритама́нний, захла́нний, проще́нний, непроще́нний, нужде́нний, дерзнове́нний, сокрове́нний, страждене́нний, оглаше́нний, покая́нний, осія́нний, спонта́нний, благоуха́нний, первозда́нний, же́ртвенний.*

Увага! Можливе паралельне вживання прикметника ***явле́ний*** і ***явле́нний*** (церковне слово із значенням «чудодійний»: *явле́на (явле́нна) ікона*, не плутати із дієприкметником **я́вле́ний** (який з'явився), наголос на першому складі)**.**

Написання **-нн-** чи **-н-** зберігається в похідних іменниках та прислівниках: *незрівня́нність, незрівня́нно,* бо *незрівня́нний; непримире́нність, непримире́нно,* бо *непримире́нний;* **проте:** *ви́хованість, ви́ховано,* бо *ви́хований; шале́ність, шале́но,* бо *шале́ний.*

Примітка.

1. Не подвоюється буква **н (ен)** у прикметниках, які не вказують на більшу, ніж звичайна, міру якості, та в дієприкметниках (у тому числі й субстантивованих): *бу́квений, каза́рмений, порефо́рмений, дерев'я́ний, олов'я́ний, коно́пляний, пшоня́ний, вогня́ний, пото́мственний, ца́рственний, кля́твений, скаже́ний, навіже́ний, шале́ний, червле́ний, сирокопче́ний, довгожда́ний, свяче́ний, скле́ний, тороплений, кип'яче́ний, збу́джений, зва́жений, жада́ний, да́ний, студе́ний, введе́ний, накла́дений, поо́раний, забезпе́чений, хреще́ний, зако́ханий, пі́дданий, уче́ний, військовозобов'я́заний, наречений, полоне́ний.* Проте — *на́тхне́ний* (дієприкметник) і *натхне́нний* (прикметник).

2. Потрібно розрізняти однозвучні прикметники та дієприкметники. У прикметниках найчастіше наголошений суфікс і пишуться дві літери **-нн-,** а в дієприкметниках часто цей суфікс

ненаголошений і завжди пишеться одна буква **н (ен)**: *здійсне́нний* (який може здійснюватися — прикметник) і *здійснений* (який здійснився — дієприкметник), *нездола́нний* (непереможний — прикметник) і *нездо́ланий* (якого не подолали — дієприкметник), *незліче́нний* (представлений у дуже великій кількості) і *незлі́чений* (не порахований — дієприкметник) та інші.

Проте **увага!** З однією літерою **н (ен)** завжди пишуться: *пече́ний, варе́ний, завче́ний, бережене́ний, товче́ний, точе́ний, копче́ний* (прикметники з наголошеним суфіксом) і *пе́чений, ва́рений, за́вчений, бере́жений, то́вчений, то́чений, ко́пчений* (дієприкметники з наголосом на корені чи префіксі).

IV. Інші випадки подвоєння

1. Подвоюються букви на позначення подовжених приголосних звуків у словах: *бовван, лляний, оввa, ссати*, а також здебільшого літери на позначення сонорних приголосних переважно в запозичених двоскладових, іноді три- та багатоскладових власних іменах: *Ганна, Іванна, Алла, Белла, Жанна, Інна, Нонна, Елла, Емма, Віолетта, Аполлінарія, Ізабелла, Сусанна, Аполлон, Палладій, Геннадій* тощо. Подовження зберігається в похідних словах: *бовваніти, виссати, ссавці, Ганнин, Геннадіїв.*

   Примітка. Не подвоюються в українській мові букви в іменах: *Інокентій, Іполит, Кирило, Сава, Пилип, Агрипина* та інших.
2. Подвоюється буква **ч (че)** в іменниках жіночого роду І відміни із суфіксом **-ин(а)**, утворених від прикметників на **-цьк(ий)**: *гайдамацький — гайдамаччина, турецький — Туреччина, кріпацький — кріпаччина, вояцький — вояччина, словацький — Словаччина, німецький — Німеччина, вінницький — Вінниччина, донецький — Донеччина, козацький — козаччина.*

   Виняток. ***Галичина***, слово утворене, очевидно, від *Галич*, а не від прикметника *галицький*, хоча можлива подвійна мотивація.
3. Відбувається подвоєння **-чч-** у присвійних прикметниках на **-ин**, утворених від іменників жіночого роду на **-чка** (перед голосним переднього ряду [**и**] приголосний [**к**] чергується із [**ч**]): *Марієчка — Марієччин, Галиночка — Галиноччин, Лідочка — Лідоччин,*

донечка — донеччин, панночка — панноччин, лисичка — лисиччин, качечка — качеччин, собачка — собаччин, переписувачка — переписуваччин, узбечка — узбеччин, ненечка — ненеччин, кішечка — кішеччин, внучка — внуччин.

Вправа 47

Перепишіть слова, замість крапок поставте, де це потрібно, пропущені букви. Поясніть правопис.

Бов…аніти, зозулеч…ин, домен…ий, монотон…ий, пружин…ий, с…авці, без…емел…я, пів…атний, повніст…ю, навман…я, обез…аражен…я, безліч…ю, Покут…я, затвердін…я, співач…ин, стат…ей, стат…ею, сільгосп…одаток, без…аборон…ий, л…яний, сміт…єпровід, без…акон…ість, самовлад…я, прилад…я, врожайніст…ю, фронтович…ин, машин…обудівний, незлічен…ий, машин…о-тракторний, вимушен…ий, дан…ий, під…ан…ий, лисич…ин, під…ослідний, роз…єднан…ий, без…астережний, зав…ід…ілен…я, роз…ява, Він…ич…ина, Лівобереж…я, нал…яти, міськ…ом, переніс…я, піднос…я, підніс…я, трьохсот…исячний, швач…ин, район…ий, Галич…ина.

Вправа 48

Перекладіть слова з російської мови українською. В одну колонку випишіть слова, у яких приголосні подовжуються, у другу — без подовження.

Отраслью, значением, спросонок, счастье, обобщение, верфью, напряженность, досье, третье, дневной, чугунный, старательный, бетонный, рысью, Обью, поверье, бессодержательный, предместье, апельсинный, отделиться, бессмертие, конферансье, эскадрилья, огрубелостью, Пермью, Поволжье, скатертью, шестидесятилетие, поколение, гостья, Побужье, спиралью, поднебесье.

Вправа 49

Перепишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Із п'ятьма словосполученнями (на вибір) складіть речення.

Спонта(н,нн)е випромінювa(н,нн)я, розкри(т,тт)я глиби(н,нн)их законів природи, використа(н,нн)я наукових досягне(н,нн)ь, маши(н,нн)е ві(д,дд)іле(н,нн)я, небаче(н,нн)е відкри(т,тт)я, автоматизова(н,нн)е проектува(н,нн)я та планува(н,нн)я, щоде(н,нн)а ві(д,дд)ача, п'ятнадця тимільйо(н,нн)ий комп'ютер, весня(н,нн)е бездорі(ж,жж)я, здобу(т,тт)я авторитету, оволоді(н,нн)я спеціальніс(т,тт)ю, погоди(н,нн)а оплата, о(б,бб)ігти (з,зз)аду, обговоре(н,нн)я ста(т,тт)ей, су(д,дд)івське ріше(н,нн)я, довгожда(н,нн)ий свяще(н,нн)ик, божестве(н,нн)а первозда(н,нн)ість, закоха(н,нн)а нарече(н,нн)а, притама(н,нн)ий нашій ментальності, освіче(н,нн)і пі(д,дд)а(н,нн)і, благослове(н,нн)а Ві(н,нн)и(ч,чч)ина, свяще(н,нн)а дерзнове(н,нн)ість, виклада(ч,чч)ина натхне(н,нн)ість, Га(н,нн)а бо(в,вв)аніла на осо(н,нн)і, запроше(н,нн)і до місь(к,кк)ому, стодвадцятип'ятирі(ч,чч)я з дня народже(н,нн)я, тря(с,сс)я рі(л,лл)ею попідти(н,нн)ю, ми(т,тт)ю підні(с,сс)я, обе(з,зз)араже(н,нн)я угі(д,дд)ь, з І(л,лл)ею І(л,лл)ічем, сокрове(н,нн)ий жи(т,тт)єпис.

Вправа 50

Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис слів, у яких відбувається подвоєння літер.

І. 1. Тисячолі(т,тт)я вкраїнського слова — катува(н,нн)я, ганьби — і чека(н,нн)я, що по(л,лл)ється співуча мова, та звучить все лунк іше — мовча(н,нн)я (В. Пахаренко). 2. Благослове(н,нн)а ця тиша дозріва(н,нн)я землі, дозріва(н,нн)я надій хлібороба (М. Стельмах). 3. Ось і шатристий дуб із дуплом за(в,вв)ишки з людський зріст, де зовсім недавно довелось перечікувати грозу, коли обвалювались блискавки й громи, а ти сам собі увижався дубом, що закоренився в земну твердь, що підні(с,сс)я до небесного безме(ж,жж)я (Є. Гуцало). 4. Соковиту, напоє(н,нн)у зеле(н,нн)ю порість розметали шляхи далечі(н,нн)ю високою (А. Малишко). 5. Затамувавши подих, тремтячи від недобрих передчу(т,тт)ів, через щілину в балко(н,нн)их пі(в,вв)ідчине(н,нн)их дверях я зазирнула до кімнати (Є. Гуцало). 6. Над головою проні(с,сс)я, клекочучи лю(т,тт)ю, снаряд... (М. Бажан). 7. І особисте щас(т,тт)я, і власні бажа(н,нн)я, всі мрії і всі почу(т,тт)я ми зі(л,лл)яли в однеєди(н,нн)е стремлі(н,нн)я, прагне(н,нн)я перемоги (О. Гончар).

8. Вогне(н,нн)им потоком (л,лл)ється з мартена розплавле(н,нн)а сталь для тракторів, для верстатів, для тисяч машин (Із журналу). 9. Не заздри тим, котрі творять бе(з,зз)ако(н,нн)я (В. Мономах). 10. У тих чи тих знаках, образах, сюжетах, темах тощо ві(д,дд)зеркалюється мудра цілісність світу нашого (В. Скуратівський).

II. 1. Через африканську випале(н,нн)у сава(н,нн)у котився в шале(н,нн)ому галопі безбережний табун антилоп (Є. Гуцало). 2. Мов тихий дзвін гірського кришталю, неска́за(н,нн)е лишилось несказа́(н,нн)им (Л. Костенко). 3. Ще одним ново(в,вв)еде(н,нн)ям, ймовірно запозиче(н,нн)им із Азії, було застосува(н,нн)я першого мета(л,лл)у — міді (О. Субтельний). 4. Блаже(н,нн)ий муж на лукаву Не вступає раду (Т. Шевченко). 5. Коли рі(л,лл)ю намислюють засіяти збі(ж,жж)ям, то добре її приготовляють (П. Могила). 6. Хто живе в благослове(н,нн)ому подру(ж,жж)і, той живе розважливо (К. Сакович). 7. Горить усе: живе і мертве. Сире гі(л,лл)я(ч,чч)я й хмиз сухий (В. Тимченко). 8. Крізь чужи(н,нн)омовні хащі Пробирався я, пробираюсь... (П. Ротач). 9. (Л,лл)ється світло в оксамиті хмар За неспокій тихого дозві(л,лл)я, Мов неви(н,нн)ість золотих примар, Мов солодке і духмя(н,нн)е зі(л,лл)я (К. Рубан). 10. Старша Трохимова дочка Мар'яна вдало вийшла заміж за свяще(н,нн)ика з сусіднього села і як «матушка» стала вільною (В. Лис).

III. 1. Зустріч з вели(ч,чч)ю робить нас скромнішими (Григір Тютюнник). 2. Вслухайся лиш: мати, мама, ненька — Неповторне милозву(ч,чч)я слів! Ра(н,нн)ій жайвір голосом тоненьким Шле віта(н,нн)я з росяних полів (В. Григоренко). 3. Приірпі(н,нн)я — створе(н,нн)а природою яскрава перлина в короні зеленої зони київського кільця здоров'я (З газети). 4. Велика, свяще(н,нн)а і прекрасна любов до Батьківщини жила, живе й житиме в усіх чесних і щирих серцях (В. Симоненко). 5. Піти б навма(н,нн)я до такого бага(т,тт)я, може, повернулося б те, що не вертається, і розтопилися у тілі холодний біль, холодний щем, нудьга холодна, що у снах не покидала його (М. Стельмах). 6. Хати на рівнинах Закарпа(т,тт)я оточе(н,нн)і садками, вибіле(н, нн)і; високі дахи криті соломою, з великими пі(д,дд)а(ш,шш)ями вздовж головного фасаду, де дуже часто влаштовують галерею-підхижу (Із журналу).

7. А після урага(н,нн)ої вітря(н,нн)ої бурі натрощило гі(л,лл)я не тільки на горі, а й у селі, з сільради сказали, аби троще(н,нн)е гі(л,лл)я з обійс(т,тт)ь повиносили на дорогу, поскладали під загорожами (Є. Гуцало). 8. Як хочеться вину, що душу (с,сс)е, Звалить на когось! (Б. Олійник). 9. Андрій, вийшовши з машини, йде по стежці, ро(з,зз)ирається, потім рве ожину (Є. Гуцало). 10. Ці трударі, працюючи від світанку до ночі, ще примудрялися у міжря(д,дд)ях і на узбі(ч,чч)ях основних культур виростити на продаж десятки то(н,нн) солодких кавунів (Із журналу).

IV. І за зустрі(ч,чч)ю, і за розмовою стояло щось значно більше. Кость Дейнека був невпізна́(н,нн)ий (Є. Гуцало). 2. Прозрі(н,нн)я нам уже не притама(н,нн)і (Л. Костенко). 3. Я вчилась на бібліотечному ві(д,дд)іле(н,нн)і, вона збиралася стати клубним працівником, повернутись на Ві(н,нн)и(ч,чч)ину у рідне село, яке й послало її на навча(н,нн)я (Є. Гуцало). 4. Щось несказа(н,нн)о чарівне і зворушливе криється в природі, коли під місяцем бо(в,вв)аніють чи іскряться розливчастим відливом чубаті полукіпки (М. Стельмах). 5. Всі ми разом творимо велелю(д,дд)я, але хіба кожне з нас не самотнє на цьому велелю(д,дд)і? (Є. Гуцало). 6. На кожнім кроці — зна(н,нн)я, зна(н,нн)я, — інакше йтимеш ти навма(н,нн)я (Д. Білоус). 7. Чи нам судились пошуки натхне(н,нн)і, зна(н,нн)я якісь нові і нестеме(н,нн)і? Чи тільки смуток золотої згадки з неміря(н,нн)ого обширу загадки? (Л. Костенко). 8. Ця осі(н,нн)єва символіка, Листогорі(н,нн)я бісове! (В. Балдинюк). 9. В осі(н,нн)ю глиб (В,вв)і(л,лл)явся хлип Віоліни... (П. Верлен; перекл. з франц. С. Гординського). 10. У голові таке снувалось — годі розібрати. Передчу(т,тт)я незна(н,нн)ого жи(т,тт)я, вроста(н,нн)я у безхмарне майбу(т,тт)я — і сум за тим, що довелось пізнати (Л. Горлач).

☺🔔 *— Татку, — питає хлопчик, — чи зумів би ти із заплющеними очима написати своє прізвище?*

— Звичайно.

— То напиши його, будь ласка, у моєму щоденнику.

§ 19. Уживання великої букви

1. З великої літери пишеться перше слово, яким починається текст чи речення, перше слово після будь-якого розділового знака в кінці попереднього речення чи після знака оклику, яким відокремлюється звертання, вигук, стверджувальне або заперечне слово тощо, перше слово кожного рядка у віршах незалежно від наявності розділового знака в кінці попереднього рядка (хоч це й не обов'язково):

Науко! Справжня дочко давнини!
Все змінює твоя нещадна сила,
Співця катує, рве натхнення й сни,
Мов гриф, кому нудна реальність — крила
(Е. По; перекл. з англ. Д. Павличка).

Але: *Добре, в кого є дерзання сміле*
Ціль високу й чисту осягти,
Усміх дружби, сльози гіркоти –
Все віддать їй нероздільно ціле
(Я. Коллар; перекл. з чеськ. Д. Павличка).

Примітка 1. Після крапок (три крапки), знака оклику (у тому числі й після вигука в середині речення) чи знака питання, що вживаються в середині речення для позначення переривчастості мови, надання окличної або питальної інтонації словам, наступне слово пишеться з малої літери: *Сьогодні ж… мов у сад з'явивсь маляр, провів квачем — і стало свіжо, біло. На тебе полетять смішки без тями — мов дружня критика… й за шию теж (П. Тичина). От і кажуть: важке діло ціпом махати або косою тягти. Брехня! писати важче (Панас Мирний). Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину (І. Жиленко). Надходить літо, чуєш-бо? — надходить лі — Томліє гай (П. Тичина).*

Примітка 2. Коли крапки, знак питання чи знак оклику вживаються в кінці прямої мови, то наступні слова автора (перша лексема) пишуться з малої букви: *— Мамо… — з серцем повертається до невеличкої постаті, а невеселі очі беруться кригою: ну, чого їй додивлятись за ним, наче за немовлям (М. Стельмах). — Тепер хоч на край світу, товаришу гвардії підполковник! — не втерпів Хаєцький, щоб і тут не*

висловитись (О. Гончар). «Куди він клинці б'є?..» — подумав дід Пилип, потерпаючи, щоб Праць якоюсь штукою не покоробив релігійні почуття віруючих (В. Бабляк).

2. З великої літери пишуться ремарки-фрази, подані в дужках, що вказують на ставлення слухачів до слів (промови) якоїсь особи: *Слава й честь борцям за вільну незалежну Україну (Тривалі бурхливі оплески. Присутні встають і співають національний гімн) (З газети).*

УВАГА! З великої літери пишуться й інші ремарки та посилання, узяті в дужки, що стоять після закінченого речення: *Не звання дає знання, а навпаки* ***(Українське прислів'я).*** *Мусимо визнати: якби зберегти все те, що посаджено в місті за останні п'ять років, то зе́лені вистачило б на три Києви…* ***(Газета «Вечірній Київ»).*** *Жінки складають половину населення земної кулі, виконують дві третини всієї роботи, одержують одну десяту всієї зарплати й у їхніх руках знаходиться одна сота частина загального багатства всього людства* ***(З газети).***

3. З великої літери пишеться перше слово рубрик тексту, якщо кожна рубрика закінчується крапкою:

Проводиться конкурс творів студентської та учнівської молоді «Кохаю ніжно місто над Інгулом» за такими напрямками:

I. Квітуча долоня степів — колиска для мене і тебе (Історія рідного міста).

II. Люди — найбільше багатство нашого краю (Про найкращих земляків, у тому числі бабусь, дідусів, татів, мам тощо).

III. Цвіти із миром і добром віки! (Яким я бачу рідне місто в майбутньому).

З малої літери пишеться перше слово рубрик, якщо вони відокремлені одна від одної крапкою з комою:

Конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка:

а) приймає Статут Товариства, а також вносить зміни й доповнення до нього;

б) обирає Головну раду й визначає кількісний склад її органів;
в) заслуховує й затверджує звіти Головної ради; визначає чергові завдання Товариства;
г) розглядає інші питання, пов'язані з діяльністю товариства (Із журналу).

Якщо такі рубрики граматично самостійні та структурно досить розлогі, то вони можуть починатися великою літерою:

До закінчення курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» студент повинен:

1. Оволодіти орфографічними, пунктуаційними, граматико-орфоепічними нормами сучасної української літературної мови.
2. Розрізняти й правильно використовувати елементи мовних засобів, які відображають специфіку різних функціональних стилів, вільно володіти літературним розмовним мовленням.
3. Виробити навички роботи з українськими лексикографічними джерелами (словниками) та іншою довідковою літературою.
4. Володіти навичками грамотного оформлення ділової документації, реферування наукової літератури, уміти готувати й виголошувати усні публічні повідомлення під час зборів, нарад, наукових конференцій, диспутів тощо.
5. Аналізувати вивчені види окремих документів, робити орфографічно-пунктуаційний аналіз тексту.

4. З великої літери пишуться індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, конспіративні клички, прізвиська (у тому числі кожен компонент складних прізвищ, псевдонімів, імен, що пишуться через дефіс): *Марко Лукич Кропивницький, Трублаїні (М. П. Трублаєвський), Марко Черемшина (Іван Юрійович Семанюк), Панас Мирний (Панас Якович Рудченко), Грицько Григоренко (Олександра Євгенівна Косач-Судовщикова, дружина брата Лесі Українки), Жорж Санд (Аврора Дюдеван), Марк Твен (Семюель Клеменс), Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач), Кукринікси (Ку — Купріянов, кри — Крилов, нікс — Ніколай Соколов), Мстислав Великий (син Володимира Мономаха), Людовік*

ІХ Святий, Нестор Літописець, Великий Кобзар, Кобзар (про Т. Г. Шевченка), *Великий Каменяр, Каменяр* (про І. Я. Франка), *Михайло Панасович Драй-Хмара, Василь Еллан-Блакитний, Іван Карпенко-Карий, Юрій-Болеслав Тройденович, Жан-Артур Рембо́, Марія-Тереза,* **але:** *Еріх Марія Ремарк, Ґеорґ Вільгельм Фрідріх Ге-ґель* та ін.

УВАГА! Не можна скорочувати псевдоніми типу ***М. Вовчок, Л. Українка,*** їх необхідно записувати повністю: ***Марко Вовчок, Леся Українка*** тощо.

Примітка 1. Різні частки (прийменники, сполучники, прийменники з артиклями) у середині чи на початку прізвищ та імен іншомовного походження пишуться з малої літери (***ван, да, де, ді, дю, дер, ед, ель, ла, ле, фон*** та ін.): *Леонардо да Вінчі, Лопе де Вега, Мігель де Сервантес, Абд ель Керім, ле Шапельє, Бретон́ де лос Ерре́рос, Варнго́ген фон Енне, Олексій фон Явленський, Нур ед Дін, де ла Куе́ва, де ла Мотт, ді Вітторіо, дю Гар.*

Скорочена частка **д** та ірландська частка **о** пишуться з власними іменами через апостроф: *Д'Аламбе́р, Д'Артаньян, Д'Обіньє, О'Генрі, О'Ке́йсі, О'Ко́ннейль*; частки ***Ван-, Мак-, Сан-, Сен-***, які передують прізвищам і разом з тим становлять їх невід'ємну частину, пишуться через дефіс: *Ван-Дейк, Мак-Магон́, Мак-Клюр, Сан-Мартін, Сен-Сімон́.*

У деяких випадках частки пишуться разом із прізвищем, бо в такій формі засвоїла їх українська мова: *Декандо́ль, Деліль, Дерібас, Лага́рп, Ламеттрі́, Лафонтен́, Леса́ж, Фонвізін.*

Примітка 2. Слово ***дон*** («пан») перед особовим ім'ям як форма ввічливого звертання пишеться з малої букви окремо: *дон Базіліо, дон Педро, дон Хосе.* У власних назвах відомих літературних героїв це слово пишеться з великої літери: *Дон Жуан, Дон Кіхот.*

У загальному значенні слово ***донжуан*** пишеться разом і з малої літери.

Примітка 3. Тюркські, вірменські та інші особові назви з компонентами ***бей, заде́, мелі́к, огли́*** й под., що вказують на соціальний стан, родинні стосунки, пишуться разом: ***Ізмаїлбей, Турсунзаде, Керогли.*** Але арабське ***ібн*** пишеться окремо з великої букви: ***Ібн Ру́сте, Ібн***

Сі́на, Ібн Фадла́н, а тюркське ***паша́*** **—** через дефіс і з малої літери: ***Гедік-паша́, Осма́н-паша́.***

Примітка 4. Складні китайські імена та прізвища, після яких завжди ці імена вживаються, пишуться з великої букви: *Го Можо́, Ден Сяопі́н, Та́о Юаньмі́нь, Сунь Ятсе́н.*

Примітка 5. У корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських і таїландських прізвищах та іменах усі складові частини пишуться з великої літери: *Кім Ір Сен, Лім Хон Ін; Фам Ван Донг, Хо Ші Мін; У Ну Мунг, У Чин Су; Вілуйо́ Пуспоюдо́, Суджоно́ Хадіното́; Кула́б Сайпради́т, Луа́нг Вічи́т Ватака́н.*

Примітка 6. З першими частинами **анти-, пан-** (у складних словах відповідає поняттям «все», «всеосяжний»), **квазі-, псевдо-, лже-**, які на початку мають малу букву, власні назви пишуться через дефіс і з великої літери: *анти-Дюринг, пан-Дарвін, квазі-Франко, псевдо-Рафаель, лже-Ісус.*

Примітка 7. Назви народів, племен, а також назви людей за національною ознакою або за місцем проживання пишуться з малої літери: *австралійці, європейці, індонезійці, ірокези, тиверці, древляни, бойки, гуцули, киргиз, англійка, українка, туркмен, турок, галичанка, кіровоградець, вінничанин, кримчанка.*

Примітка 8. Імена та прізвища людей, які стали загальними назвами осіб чи предметів, пишуться з малої літери: *ловелас, хуліган, ментор, меценат, робінзон, браунінг* (пістолет), *галіфе* (штани), *дизель* (двигун), *макінтош* (одяг), *максим* (кулемет), *рентген* (апарат), *френч* (одяг).

Так само пишуться загальні назви, утворені від власних імен чи прізвищ: *пушкініана, толстовка, мічурінець, бонапартизм.*

Примітка 9. Прізвища людей (реальних осіб), які вживаються в загальному значенні, при цьому не втрачаючи свого індивідуального змісту (тобто ще повністю не перейшли до розряду загальних назв, переважна більшість мовців знає, про яку конкретну історичну особу йде мова), пишуться з великої літери, якщо мають позитивне забарвлення: *Колись шукали істин* ***Піфагори****, і для жерців горів огонь наук (М. Рильський). Хлопчик того віку, коли фантазія цвіте і берегові дітлахи почувають себе* ***Магелланами*** *(О. Гончар). Од тих незліченних*

кривд, що їх завдано народові українському, шляхта видавалася геть безголовим звіром з утробою ненажерливою, насправді ж була гідрою многоголовою, многоречивою, часом і многомудрою, в питанні й величанні возносила свою Річ Посполиту аж до римських діянь, прагла мати й своїх ***Тарквінітів, Цезарів і Цицеронів*** *(П. Загребельний).*

Якщо ж такі прізвища та імена вживаються із негативним чи зневажливим відтінком, то пишуться з малої літери: *сучасні* ***гітлери,*** *новітні* ***квіслінги*** (зрадники).

5. З великої літери пишуться індивідуальні назви міфологічних істот, божеств, персонажів казок, байок, драматичних творів, героїв кіно-, відео-, мультфільмів, віртуальних комп'ютерних істот, популярних іграшок тощо: *Зевс, Антей, Перун, Кліо, Ехо* (німфа), *Ра, Хонсу, Венера; Ворон, Заєць, Лисиця, Хо, Мауглі; Мавка, Лісовик, Той, що греблі рве* (персонажі драми), *Дід Мороз, Троянда, Щука, Хліб; Лілу* (героїня фільму «П'ятий елемент»), *Роккі* (герой однойменного фільму), *Діллі, Чито, Френсіс, Чебурашка* (герої мультфільмів), *Маріо* (персонаж комп'ютерних ігор), *Сінді, Барбі* (назви ляльок).

Примітка 1. Родові назви міфологічних істот пишуться з малої літери: *ангел, демон, лісовик, муза, німфа, русалка, титан, фавн, фея.*

Примітка 2. Індивідуальні міфологічні назви, назви персонажів казок, літературних творів і т. ін., що перейшли в загальні або вживаються в переносному значенні, пишуться з малої літери: *На спортивну арену виходили сучасні* ***геркулеси*** *та* ***афродіти****;* ***молох*** *війни;* ***дід-мороз, баба-яга, іван-побиван;*** *Тут — хто більший, хто менший — але всі невтоленні, усі як* ***фаусти*** *(О. Гончар).*

6. З великої літери пишуться назви найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Генеральний секретар ООН, Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, Прем'єр-міністр*, а також найвищих державних посад інших країн згідно з вимогами дипломатичного протоколу (під час офіційних візитів до України тощо): *Президент США, Прем'єр-міністр Канади, Президент Франції, Прем'єр-міністр Польщі.*

7. Назви посад, звань, учених ступенів тощо пишуться з малої літери: *голова, декан, ректор, міністр, академік, президент компанії, директор, генерал-майор, заслужений діяч мистецтв, народний артист України, лауреат Державної премії ім. Тараса Шевченка, член-кореспондент, доктор наук, кандидат наук, секретар.*

З малої літери пишуться також назви титулів, рангів, чинів: *барон, герцог, граф, імператор, князь, колезький асесор, король, королева, принц, принцеса, цар, цариця, шах, падишах* тощо.

Примітка 1. Назви посад міністрів, послів, президентів академій тощо в офіційних документах, а також для підкреслення урочистості можуть писатися з великої літери: *Міністр охорони здоров'я України, Президент НАНУ, Директор Інституту української мови НАНУ.* В офіційних документах та листах слова *Ви, Ваш* тощо вживаються з великої букви.

Примітка 2. Умовні власні назви в актах, договорах та інших офіційних документах пишуться з великої букви: *Високі Договірні Сторони, Надзвичайний і Повноважний Посол, Автор і Видавництво* тощо.

8. Клички домашніх (у тому числі свійських) тварин та приручених чи дресированих звірів, птахів та ін. пишуться з великої літери: *Білий Бім Чорне Вухо, Рессі, Маді, Тімоті, Буран, Вірний* (собаки), *Пушок, Сніжинка, Мурчик* (коти), *Чемпіон, Стріла* (коні), *Квітка, Лиска* (корови), *Круторогий, Сивий* (воли), *Раві, Шаші* (слони), *Петруша, Фараон* (папуги).

Назви порід тварин, птахів, риб тощо пишуться з малої літери: *червона степова, сименталка* (корови), *пудель, вівчарка, такса, бультер'єр* (собаки), *івасі, білуга, щука, осетр* (риби), *сибірський, ангорський* (коти), *рисак, ваговоз* (коні), *леготи, первомайські, полтавські* (кури), *миргородська, біла степова* (свині), *тонкорунна, асканійська* (вівці), *роменська, переяславська* (гуси) та інші.

Примітка. Назви груп тварин, хоч вони й походять від індивідуальних кличок, пишуться з малої букви: *З випасу поверталися* ***рекордистки*** *й* ***лиски.*** *За підводою з голосним гавкотом бігли* ***рябки*** *та* ***сірки.***

9. Назви сортів рослин у спеціальній літературі пишуться з великої букви: *малина Мальборо, морква Нантська, картопля Чарівниця,*

пшениця Дніпропетровська-521, пшениця Миронівська-808, жито Таращанське-2, жито Одеське, троянда Марія-Луїза, груша Лісова красуня, яблуня Сніговий кальвіль, слива Рекорд.

У текстах, не переобтяжених назвами сортів рослин, овочів, фруктів, тобто в загальному вжитку, вони пишуться з малої літери в лапках чи без лапок: *обліпиха «чуйська», бузок «вогні Москви», полуниця «вікторія», яблука «шафран-китайка»; білий налив, антонівка, пепенка* (яблуні), *ренклод, угорка* (сливи), *лутовка, шпанка* (вишні).

10. Астрономічні назви (незалежно від кількості їхніх складників) пишуться з великої літери: *Сатурн, Юпітер, Велика Ведмедиця, Козеріг, Гінчі Пси; Море Дощів, Океан Бур* (на Місяці).

Так само пишуться народні назви сузір'їв, галактик та інших астрономічних об'єктів: *Великий Віз, Квочка, Пасіка, Чумацький Шлях.*

Примітка 1. Родові означення та загальні назви при власних астрономічних назвах звичайно пишуться з малої літери: *туманність Андромеди, зірка Ерцгерцога Карла, комета Біе́ла, комета Галлея, сузір'я Великого Пса, Тунгуський метеорит, галактика Велика Магелланова Хмара, альфа Малої Ведмедиці, бета Вагів, протуберанці на Сонці.*

Примітка 2. Слова ***земля, місяць, сонце*** пишуться з великої літери тоді, коли вони вживаються як астрономічні назви: *Навколо* ***Сонця*** *обертається* ***Земля*** *зі своїм супутником* ***Місяцем.*** **Але:** *обробіток* ***землі****, схід* ***сонця,*** *із-за хмари виглянув* ***місяць.***

11. Назви сторін світу ***захід, південь, північ, схід, норд-ост, південний захід*** звичайно пишуться з малої літери. Якщо під цими назвами розуміються краї чи народи, тоді вони пишуться з великої літери: *Західна Україна, курорти Півдня, говірки Північного Степу, країни Заходу, народи Близького Сходу, Північна Буковина, Південне Полісся, Південний берег Криму.*

12. Географічні й топографічні власні назви пишуться з великої літери, крім службових слів і родових означень типу ***затока, хребет, мис, гора, пік, острів, архіпелаг*** тощо: *річка Прип'ять, штат Нью-Джерсі, озеро Арпорт-Цо, протока Де-Брейне, гора Мауна-Кеа, гора Ай-Петрі, вулкан Рано-Рараку, мис Кабу-Фріу, порт*

Нумеа, острів Березань, річка Південний Буг, Полонинський хребет, гора Мала Чучель, озеро Світязь, Північнокримський канал, Східноєвропейська рівнина.

Примітка 1. Коли означуване слово, що входить до географічної назви, не виражає родового поняття, то воно пишеться з великої букви: *Чеський Ліс* (хребет), *Біловезька Пуща* (заповідник), *Булонський Ліс* (парк), *Красний Лиман, Золотий Ріг, Лисі Гори, Гола Пристань* (населені пункти).

Так само з великої літери пишуться складові частини географічних назв, що позначають титули, посади, фах і т. ін.: *мис Капітана Джеральда, протока Королеви Шарлоти, бухта Принца Фредеріка, острів Святої Олени, набережна Лейтенанта Шмідта, вулиця Космонавта Попова, вулиця Художника Їжакевича, вулиця Генерала Жадова, вулиця Маршала Говорова.*

Примітка 2. Прийменники, артиклі й сполучники в середині географічних назв пишуться з малої літери й відокремлюються дефісом: *Орадур-сюр-Глан, Пінар-дель-Ріо, Шуазі-ле-Руа, Ріо-де-Жанейро, Фонтен-сюр-Рон, Франкфурт-на-Майні, Кросценко-над-Дунайцем.*

Артиклі й частки, що стоять на початку іншомовних географічних назв пишуться з великої букви й приєднуються дефісом: *Де-Брейне́, Ла-Манш* (протоки), *Ле-Крезо́, Лос-Анджелес* (міста), *Лос-Фра́йлес* (острови).

Примітка 3. В іншомовних складних географічних назвах, що пишуться через дефіс, велика літера вживається й на початку слів, що позначають родові поняття: *Іссик-Куль* (куль — озеро), *Муюн-Кум* (кум — пісок), *Порто-Алегре* (порто — порт), *Ріо-Негро* (ріо — річка), *Хара-Нур* (нур — озеро), *Аю-Даг, Чатир-Даг* (даг — гора), **але:** *Алатау, Амудар'я, Сирдар'я, Дихтау.*

Якщо ж складова частина такої назви увійшла в українську мову як загальна родова назва, то вона пишеться з малої літери: *Вара́нгер-фіо́рд, Дю-фіо́рд, Бонна-фіо́рд.* Так само з малої літери пишуться й родові позначення в іншомовних назвах вулиць, майданів, бульварів: *Мічиган-авеню, Пенсільванія-авеню* (авеню — широка вулиця), *Берклі-сквер, Трафальгар-сквер* (сквер — площа), *Лібкнехт-штрасе* (штрасе — вулиця), *Уолл-стрит* (стрит — вулиця), *Кайзер-плац, Трептов-парк.*

Примітка 4. Географічні назви, ужиті в переносному значенні, зберігають написання з великої букви: *Версаль* (у значенні «Версальський мир»), *Канни* (у значенні «оточення та розгром»), *Мюнхен* (у значенні «Мюнхенська угода 1938 р.»), *Парнас* (у значенні «світ поезії»), *Седан* (у значенні «воєнний розгром»).

13. У назвах вулиць, бульварів, провулків, проспектів, залізничних, морських та ін. шляхів, каналів, морських течій, майданів, площ, парків тощо з великої букви пишеться, як правило, перше слово, якщо інші слова — власні назви, то вони зберігають велику літеру, родові позначення пишуться з малої букви: *вулиця Героїв Сталінграда, площа Дружби народів, майдан Незалежності, Ковалівський парк, Андріївський узвіз, Кловський узвіз, Військово-Грузинська дорога, Південно-Західна залізниця, Північний морський шлях, течія Гольфстрім.*

Примітка 1. Якщо в назвах вулиць, проспектів, населених пунктів тощо слова ***брід, вал, шлях, ворота, міст, яр*** і т. ін. вже не сприймаються як родові позначення, то вони пишуться з великої літери: *провулок Косий В'їзд, вулиця Кавказька Площа, вулиця Солодка Балка, вулиця Районний Бульвар, урочище Козинські Горби, село Сухий Яр,* **але:** *вулиця Грузовий двір.*

Якщо до складу географічних назв входять початкові слова типу ***верхній, нижній, великий, малий, перший, другий*** тощо, то з великої літери пишуться зазначені слова, що виконують означальну функцію, а також означувані компоненти (у їх ролі також може вживатися прикметник, що перейшов в іменник — субстантивувався), при цьому родові загальні назви пишуться з малої букви: *вулиця Велика Пермська, провулок Верхній Степовий, вулиця Нижня П'ятихатська, ущелина Великий Каньйон, Велике Ведмеже озеро, Велика Австралійська затока, півострів Мала Азія, штат Нижня Південна Каліфорнія, Нижня Північна Каліфорнія* (Мексика), *село Третій Інтернаціонал,* причому в назвах населених пунктів такі компоненти пишуться з великої літери завжди, незалежно від місця вживання: *Лозова Перша, Нова Калуга Друга, Кути Перші, Зайці Другі, Ясенове Друге.* Числівникові компоненти в назвах вулиць, провулків тощо з великої літери пишуться тоді,

коли є першим словом найменування, якщо ж уживаються на другому місці, то пишуться з малої літери: *вулиця П'ята Будівельна,* **але:** *провулок Бережанський перший, провулок Маріупольський шостий, вулиця Лінія третя.*

Примітка 2. Утворені від географічних найменувань назви тварин, птахів, страв, напоїв, тканин і т. ін. пишуться з малої букви: *бостон* (тканина), *коньяк* (алкогольний напій), *бордо, мадера, токай* (сорти вина), *йоркшир* (порода свиней), *легорн* (порода курей), *сенбернар, ньюфаундленд* (породи собак) тощо.

14. У назвах груп або союзів держав і найвищих міжнародних організацій усі слова, крім родових позначень, пишуться з великої літери: *Антанта, Балканські країни, Союз держав Центральної Африки, Європейське Економічне Співтовариство, Співдружність Незалежних Держав, Всесвітня Рада Миру, Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй, Троїстий союз.*

15. В офіційних назвах держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць з великої літери пишуться всі слова: *Арабська Республіка Єгипет, Автономна Республіка Башкиртостан, Китайська Народна Республіка, Республіка Білорусь, Князівство Монако, Королівство Бельгія, Республіка Болгарія, Сполучені Штати Америки, Україна.*

У назвах автономних областей та округів, а також країв, областей, районів, сільрад, адміністративних одиниць зарубіжних держав тощо з великої літери пишеться лише перше слово: *Хакаська автономна область Російської Федерації, Кіровоградська область, Ямало-Ненецький національний округ, Хабаровський край, Новгородківський район, Розаліївська сільрада, департамент Верхні Піренеї* (Франція), *префектура Хоккайдо* (Японія), *штат Вірджинія* (США), *провінція Сичуань* (Китай), *земля Вюртемберґ-Баден* (Німеччина).

Це правило поширюється й на назви старого адміністративно-територіального поділу: *Херсонська губернія, Бе́регівський округ, Вітебське воєводство, Лохвицький повіт, Со́сницька сотня, Стародубський полк, Черкаське староство.*

Примітка. Неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу та образні назви географічних об'єктів, у тому числі найменування на ***-щина, -ччина(-чина)***, а також ті, що творяться за допомогою префіксів ***за-, над-, по-, при-, під-*** та суфікса ***-й-*** одночасно від власних географічних назв різних класів, пишуться з великої літери: *Буковина, Слобожанщина, Наддністрянщина, Київщина, Кіровоградщина, Вінниччина, Галичина, Закавказзя, Закарпаття, Забужжя, Надросся, Побужжя, Покуття, Поділля, Поволжя, Приазов'я, Причорномор'я, Придністров'я, Приамур'я, Підкарпаття, Підмосков'я, Славутич* (Дніпро), *Золотоверхий* (Київ) тощо.

У спеціальному стилістичному вживанні пишуться з великої літери й загальні назви: *Ба́тьківщи́на* тощо. **Практично будь-яке слово за бажанням автора може бути написане з великої букви з метою додаткового графічного виділення стилістично вагомого компонента в контексті, на це слово найчастіше падає логічний наголос:** *В зіницях* ***Часу*** *предковічний лід (Л. Костенко).* Досить часто з великої літери пишуться ключові слова на транспарантах, закликах типу *Свобода, Правда, Рівність, Братерство* тощо.

16. У словосполученнях на позначення назв державних, партійних, громадських, профспілкових, місцевих установ та організацій, міністерств і їхніх головних управлінь, партій, академій, інститутів, науково-дослідних установ, кінотеатрів, театрів, музеїв тощо як України, так і інших держав з великої букви пишеться тільки перше слово, що входить до складу назви: *Спілка письменників України, Національний банк України, Збройні сили України, Державна телерадіомовна компанія України, Національна академія наук України, Кіровоградська міська державна адміністрація, Верховний суд США, Народна палата Республіки Індії, Національна рада Демократичної партії України, Лейбористська партія Великобританії, Республіканська партія США, Національна гвардія, Центральна управа Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Демократична партія України, Народний рух України, Австралійський конгрес тред-юніонів, Гельсінська спілка, Міністерство культури України, Палата мір і вимірних приладів, Цивільний повітряний флот*

України, Федерація незалежних профспілок України (**але:** *профком Кіровоградського державного педагогічного університету, страйкком, фабком* тощо)*, Кіровоградський обласний відділ охорони здоров'я, Київський військовий округ, Державний музей українського образотворчого мистецтва, Національна опера України, Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова.*

Це стосується й назв державних установ минулого: *Державна дума, Земський собор, Тимчасовий уряд.*

Але в назвах найвищих державних установ України всі слова пишуться з великої букви: *Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Кабінет Міністрів України, Центральна Рада.*

Примітка 1. Традиційні, неофіційні назви закордонних державних органів, які періодично скликаються, пишуться з малої літери: *бундесрат, джирга́, конгрес, ландта́г, меджлі́с, національні збори, парламент, сейм, сенат, сто́ртинг.*

Примітка 2. Якщо першим словом у назві організації є родове загальне найменування, то воно теж пишеться з великої букви: *Кінотеатр імені О. Довженка, Парк культури імені М. Рильського, Інститут мовознавства НАН України, Книжкова палата, Будинок культури метробудівців, Театр імені Є. Вахтангова* тощо.

17. Якщо підприємство, установа, заклад і т. ін. мають символічну назву чи носять чиєсь ім'я, то їх можна писати повністю або скорочено. При цьому в повних назвах початкове слово та перше слово взятої в лапки умовної (символічної) назви, ім'я тощо пишуться з великої букви, а всі інші слова — з малої: *Київський завод «Арсенал», Республіканське виробниче об'єднання «Поліграфкнига», Центральна наукова бібліотека НАН України імені В.І. Вернадського.*

У скорочених назвах перше слово звичайно пишеться з малої букви, символічна назва — у лапках з великої літери: *ансамбль танцю «Пролісок», швейна фабрика «Зорянка», стадіон «Динамо», спортивне товариство «Трудові резерви».*

Примітка. Якщо скорочена назва вживається замість повної (на вивісках, етикетках тощо), то її початкове слово пишеться з великої літери: *Комбінат «Прогрес», Кооператив «Садівник», Середня школа № 2.*

18. З великої літери пишеться перше слово складених назв типу *Київський будинок мод, Львівський палац одруження, Харківський клуб метробудівців.*

З великої літери може писатися перше слово й скороченої назви, якщо відповідна повна назва вже згадувалася в тексті, а також — на вивісках: *Будинок учителя, Клуб письменників, Палац урочистих подій, Палац спорту* і т. ін. **Але:** *будинок побуту, будинок відпочинку* тощо.

19. Якщо до складу офіційного найменування установи входить словосполука, яка може вживатися як самостійна неофіційна чи скорочена назва установи, то вона пишеться з великої літери й окремо, і в складі офіційної назви (коли ці компоненти входять до неї): *Києво-Печерський заповідник* (від *Державний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*), *Третьяковська галерея* (від *Державна Третьяковська галерея*), *Оперний театр* (від *Державний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка*) тощо.

20. Назви частин, відділів, відділень, секторів та інших підрозділів установ, організацій, а також слова *актив, збори, з'їзд, конференція, президія, сесія, симпозіум,* ***рада*** (інституту тощо) пишуться з малої букви: *шоста сесія Київської обласної ради, кафедра української мови Кіровоградського педінституту, засідання президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, рада філологічного факультету, вчена рада Одеського державного університету, конференція Міжнародної асоціації україністів.*

Примітка. Видається доцільним повернути правило про те, що в назвах з'їздів, конференцій, конгресів тощо з великої літери пишуться слова типу *міжнародний, всесвітній, всеукраїнський*, при цьому порядковий номер з'їзду, конференції, конгресу та ін. подається або римською цифрою, або словами (з великої букви), в обох випадках написання вищезазначених слів з великої літери зберігається (хоча це правило не подане в Українському правописі, але в повсякденній практиці його дотримуються): *X Всеукраїнська ономастична конференція* **або** *Десята Всеукраїнська ономастична конференція; II Всеукраїнські*

науково-теоретичні граматичні читання **або** *Другі Всеукраїнські науково-теоретичні граматичні читання; V Міжнародна науково-практична конференція «АВІА — 2003»* **або** *П'ята Міжнародна науково-практична конференція «АВІА — 2003».*

21. У складених назвах іноземних телеграфних агентств усі слова, крім родового найменування, пишуться з великої букви й без лапок: *агентство Пре́нса Лати́на, агентство Франс Пресс.*

Назви іноземних та вітчизняних фірм, компаній, банків беруться в лапки, і з великої букви пишеться тільки перше слово, а також власне ім'я, коли воно входить до складу цієї назви: *концерн «Дженерал моторс корпорейшн», фірма «Юнайтед фрут компані», «Істмен кодак компані», «Брейтеш петроліум», «Проктер енд Ґембл», «Саймон енд Шустер», «Ербас індастрі», «Крістіан Діор», «Мері Кей».*

Примітка. Написання всіх слів, крім початкових та власних найменувань, що входять до складу офіційних назв іноземних та українських організацій, фірм, компаній тощо, є **порушенням чинного «Українського правопису».** А це часто трапляється під впливом іншомовних орфографічних правил.

22. У назвах художніх, музичних та інших творів, наукових праць, газет, журналів, писемних історичних пам'яток тощо перше слово пишеться з великої букви, а назва береться в лапки: *роман «Собор», картина «Соняшники», кінофільм «Війна», опера «Іоланта», пісня «Там, де Ятрань круто в'ється», підручник «Сучасна українська літературна мова», газета «Народне слово», журнал «Політика і культура», писемні історичні пам'ятки: «Руська правда», «Повість врем'яних літ», «Літопис Самовидця».*

Примітка 1. Написання всіх слів з великої букви в подібних випадках є **порушенням чинного «Українського правопису».** Досить часто, знову ж таки під впливом іноземних правописних норм, такі написання невиправдано з'являються в назвах пісень навіть вітчизняних виконавців на лазерних дисках, касетах, у телепередачах, на шпальтах періодичних видань тощо.

Примітка 2. У подвійних складених назвах творів, газет, телефільмів і т. ін. з великої літери пишеться також перше слово другої назви: *«Де́йлі телегра́ф енд Мо́рнінг пост», «Глитай, або ж Павук», «Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє — тьма», «Іронія долі, або З легкою парою!».*

Примітка 3. З великої літери, але без лапок пишуться назви найважливіших культових книг: *Апостол, Біблія, Євангеліє, Псалтир, Часослов, Коран, Веди* тощо.

23. Назви вокзалів, залізничних станцій, портів, пристаней пишуться з великої букви: *Курський вокзал, станція Куцівка, порт Бердянськ, пристань Ржищів* тощо.

Примітка 4. Назви станцій метро беруться в лапки й перше слово пишеться з великої літери: *станції метро «Театральна», «Золоті ворота», «Контрактова площа», «Майдан Незалежності», «Палац «Україна»* та інші.

24. У назвах пам'яток архітектури, замків, храмів, історичних подій, епох, війн, революцій, народно-визвольних рухів, повстань, революційних свят, знаменних дат тощо перше слово пишеться з великої букви, родові поняття — з малої: *Володимирський собор, Мукачівський замок, Хотинський замок, Десятинна церква, Андріївська церква, Колізей, Золоті ворота; епоха Відродження, Коліївщина, Семирічна війна, Велика французька революція, Лютнева революція, Революція 1905 року, Паризька комуна, Полтавська битва, Льодове побоїще, Ренесанс, Дев'яте січня, Перше травня, Новий рік, День учителя, Міжнародний жіночий день, День незалежності України, Свято перемоги.*

Примітка 1. Загальні назви історичних подій, епох, воєн, геологічних періодів пишуться з малої букви: *греко-перські війни, хрестові походи, громадянська війна, доба феодалізму, античний світ, середні віки, середньовіччя, неоліт, палеоліт, трипільська культура, палеозойська ера.*

Примітка 2. Якщо порядковий числівник у складеній назві свята чи знаменної події записується цифрою, то назва місяця пишеться з великої букви: *8 Березня, 9 Травня, 9 Січня, 1 Травня.*

25. З великої літери пишуться назви релігійних понять, свят, постів та ін.: *Пресвята Богородиця, Аллах, Магомет, Будда, Брахма, Бог* (але *бог Перун*), *Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* (але ***святий Петро***), *Богородиця, Благовіщення, Великдень, Паска, Івана Купала, Покрова, Різдво, Теплого Олекси, Великий піст, Зелені свята, Масниця, Стрітення, Петрівка, Пилипівка, Спасівка.*

26. З великої літери пишуться назви конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів: *Конгрес захисту культури* (у Парижі 1935 року), *Конституція України, Програма ДемПУ, Потсдамська угода, Версальський мир, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав людини.*

27. У назвах орденів, медалей, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки перше, крім родових найменувань, пишеться з великої букви: *орден Богдана Хмельницького, медаль Нахімова, орден Дружби народів, орден Почесного легіону, орден Вітчизняної війни.*
Якщо така назва береться в лапки, то теж із великої букви пишеться перше слово та інші власні назви, якщо вони входять до складу найменування: *орден «Мати-героїня», медаль «За оборону Києва», медаль «За відвагу», медаль «За бойові заслуги», медаль «За визволення Варшави».*

28. З великої літери в лапках пишуться умовні назви будинків відпочинку, санаторіїв, пансіонатів, дитячих таборів, готелів, кемпінгів, кав'ярень, ресторанів, магазинів, найменування літаків, автомобілів та інших видів техніки, назви товарних знаків, брендів, марок, сортів, моделей, виробів, продуктів тощо: *пансіонат «Здоров'я», будинок відпочинку «Гусарське урочище», дитячий табір «Артек», магазин «Товари Кіровоградщини», ресторан «Козацька застава», кафе «Круті сходи», літак «Руслан», поїзд «Верховина», автомобілі «Ісудзу-родео», «Таврія», «Міцубісі», «Феррарі», трактор «Білорусь», американський космічний модуль «Юніті», станція «Венера-7», підводний атомохід «Огайо», літак-винищувач «Торнадо», холодильник «Норд», цукерки «Гусячі лапки», печиво «Ніжне», горілка «Українська з перцем», цигарки «Столичні», солодка вода «Живчик».*

Примітка 1. Загальновідомі сорти вин і їх назви не сприймаються як індивідуальні й пишуться з малої літери: *бордо, мускат, шампанське, портвейн, рислінг,* **але:** *шампанське «Мадам Кліко», вино «Чорний доктор», «Перлина степу»* тощо.

Примітка 2. У розмовно-побутовому мовленні чи стилізації під нього назви військової техніки, автомобілів без номера моделі, а також ужиті в загальному значені пишуться в лапках з малої букви: *«дуглас», «хейнкель», «боїнг», «цеппелін»* (дирижабль)*, «леопард», «пантера», «тигр»* (танки)*, «газик»; усі іноземні авто дідусь називав «форди» або «джипи».*

29. З великої літери пишуться прикметники, утворені від власних особових назв людей за допомогою суфіксів **-ів (-ов, -ев), -їв (-єв), -ин, -їн,** якщо вони означають належність чогось даній особі: *Тетянина вишивка, Романові вірші, Богданова музика, Шевченків стиль, Лесина поезія, Грінче́нків словник, Маріїн виступ,* **але: *дніпрові береги***.

30. З великої букви пишуться прикметники, що входять до складених особових назв людей як прізвиська: *Володимир Великий, Данило Галицький, Костянтин Багрянородний, Дюма Старший, Карл Сміливий, Олександр Невський, Ярослав Мудрий.*

31. Прикметники, утворені від власних назв за допомогою суфікса **-ськ-,** що може ускладнюватися додатковими компонентами, пишуться з малої літери: *шевченківський стиль, київські вулиці, гоголівська образність, пушкінські метафори, франківські сонети, петриківський розпис, опішнянська декоративна кераміка.*

Примітка 1. Якщо прикметники, у тому числі й на **-ський,** мають значення «імені когось», «пам'яті когось», то пишуться з великої букви: *Нобелівська премія, Шевченківська премія, Франківська кімната, Макаренківські читання.*

Примітка 2. Якщо прикметник на **-ський** — перше слово в назві організації, установи, навчального закладу, то пишеться з великої букви: *Полтавський педінститут, Донецький державний університет, Тернопільський державний педагогічний університет,* **але:** *херсонські вищі навчальні заклади, тернопільські гімназії та ліцеї.*

32. Незалежно від наявних суфіксів з малої букви пишуться прикметники, що входять до складу фразеологізмів чи наукових термінів: *авгієві стайні* (безладдя, занедбані справи), *валаамова ослиця* (мовчазні й покірні люди, що несподівано починають обурюватися), *варфоломіївська ніч* (жорстока масова розправа), *гадесові поля* (царство мертвих), *іудин поцілунок* (вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду), *ганнібалова клятва* (тверда рішимість боротися до кінця), *аттична сіль* (витончений дотеп), *гордіїв вузол* (заплутана справа), *мафусаїлів вік* (довголіття), *прокрустове ложе* (надумане мірило упередженої людини, яка підганяє під нього факти дійсності), *сізіфова праця* (безплідна, важка, нескінченна робота), *базедова хвороба, євстахієва труба, бертолетова сіль, віттова хвороба, гайморова порожнина, архімедова спіраль.*

Вправа 51

Перепишіть, замінюючи, де потрібно, малу букву на велику. Обґрунтуйте написання.

Лауреат (ш)евченківської (п)ремії, (з)иновій — (б)огдан (х)мельницький, майбутні (с)уворови та (н)ахімови, (к)ияни, (т)алаат (п)аша, (р)ектор (к)іровоградського (д)ержавного (п)едагогічного (у)ніверситету, (ч)лен-(к)ореспондент (н)аціональної (а)кадемії (н)аук (у)країни, (п)резидент (р)осії, (г)олова (в)ерховної (р)ади (у)країни, (к)іровоградські (і)нститути, 1 (т)равня, (в)осьме (б)ерезня, (р)іздво, (б)іблія, (б)ожа (м)атір, (є)вангеліє, (с)вято (п)еремоги, (ч)умацький (ш)лях, (н)ароди (с)ходу, провулок (с)ередній (в)'їзд, вулиця (м)ежовий (б)ульвар, вулиця (а)кадеміка (к)орольова, вулиця (в)ерхня (б)иківська, вулиця (г)енерала (р)одимцева, вулиця (і)нгульська (н)абережна, вулиця (м)аршала (к)онєва, вулиця (о)зерна (б)алка, вулиця (х)удожника (я)рошенка, вулиця (д)вадцять (р)оків (м)іліції, вулиця (с)орок (р)оків (п)еремоги, вулиця (л)інія (д)есята, вулиця (д)ев'ятого (с)ічня, провулок (с)орок (р)оків (у)країни, вулиця (а)рхітектора (д)остоєвського, вулиця (н)ародного (о)полчення, (у)олл-(с)трит, (т)рептов-(п)арк, (ж)итомирська (а)втострада, (п)івнічний (м)орський (ш)лях, (г)аральд I (п)рекрасноволосий *(король Норвегії)*, (є)вропейське (е)кономічне (т)овариство,

(б)удинок (а)рхітектора, (б)удинок (п)обуту, (п)алац (о)друження, (г)рінченків (с)ловник, (в)инниченківські (ч)итання, (в)ан-(д)ейкова мадонна, (е)зопова (м)ова, (б)ертолетова (с)іль, (а)хіллесова (п)'ята, (г)ерой (у)країни, (г)олова (в)ченої (р)ади (у)ніверситету, (з)аслужений (а)ртист (у)країни, (м)ис (к)апітана (д)жеральда, (п)ам'ятник (н)евідомому (с)олдату, (с)ьома (с)имфонія Д. Шостаковича, (п)отсдамська (к)онференція 1945р., IX (в)сеукраїнська (о)номастична (к)онференція, (т)ринадцятий (м)іжнародний (з)'їзд (с)лавістів, (р)ічка (с)вятого (л)аврентія, (п)алеозойська (е)ра, (м)еморіальний (а)рхітектурно-(с)кульптурний (к)омплекс (х)атинь, (м)еморіальний (м)узей (к)осмонавтики, (т)рипільська (к)ультура, (б)лаговіщення, (ю)рський (п)еріод, (в)елике (г)ерцогство (л)юксембург, (с)трашний (с)уд, (г)амаліївський (х)арлампіїв (м)онастир, (г)артманн (ф)он (а)уе, (н)овгородківська (с)елищна (р)ада, картопля (е)ла, (к)ерівник (г)оловного (у)правління (з) (і)нформації (а)дміністрації (п)резидента (у)країни, (з)ахідний (б)ерег (р)ічки (й)ордан *(політико-адміністративна одиниця)*.

Вправа 52

Напишіть твір у художньо-белетристичному стилі, використовуючи власні назви.

Пропоновані теми:

1. Моя мала батьківщина.
2. Зоряна карта неба.
3. Офіційні та неофіційні власні назви мого міста (селища, села).
4. Видатні особистості нашого краю.

Вправа 53

Розкрийте дужки, написавши велику чи малу літеру, поясніть її вживання.

I. 1. У небо дивиться, вслухається (з)емля крізь всі свої тривоги і турботи, та поруч невідомого здаля нових (г)агаріних зове в нові польоти (М. Нагнибіда). 2. У цей день у просторому (б)удинку (к)ультури проходила (р)айонна (н)арада комбайнерів (Ю. Збанацький). 3. У (с)тародавніх (в)авилоні і (є)гипті довжину вимірювали

ступнею дорослої людини (С. Гончаренко). 4. Звуки (б)ахового концерту розгортали перебіг часу у кожній найкрихітнішій його часточці — на дрібніше не спромогтися жодному виконавцеві, увиразнювали втрату (чи набуток) кожної тієї крихти, єднали всі часи й тисячоліття спільним для всіх людей відчуттям непоправних часових утрат; відчуттям, що найінтенсивніше пульсує у латинському слові — fuga… (А. Содомора). 5. Спочатку (є)вропа, а вже після (ф)ранцузької (р)еволюції і весь світ починає процес повсюдної національної самоідентифікації (В. Скуратівський). 6. Фракція (н)ародної (р)ади вдалася до відчайдушних спроб, аби не допустити обрання членів (к)онституційного (с)уду (у)країни (З газети). 7. Книга (е)клезіастова — одна з найбільших пам'яток давньої афористичної словесності (В. Скуратівський). 8. За часів існування (д)авньоруської (н)ародності вперше назва «(у)крайна» згадується в (к)иївському (л)ітописі у 1187 році й пов'язана з (п)ереяславською (з)емлею. 9. В описі історичних подій за 1189 рік (к)иївський (л)ітопис «(у)крайною» називає (п)ониззя — частину (г)алицької (з)емлі між річками (п)івденним (б)угом і (с)іретом (УРЕ). 10. Відомий (п)рофесор (і)сторії та (п)олітології (й)оркського (у)ніверситету в (т)оронто ((к)анада) (о)рест (с)убтельний починав наукову та викладацьку діяльність у (г)арвардському (у)ніверситеті (США) у 1973 році, тоді ж захистив (д)исертацію на здобуття (в)ченого (с)тупеня (д)октора (ф)ілософії з теми «Зв'язки (г)етьмана (п)илипа (о)рлика з (к)римським (х)анством і (о)ттоманською (п)ортою. 1710–1742» (За С. Кульчицьким).

II. 1. Воістину безсмертні (ш)евченкова любов і ненависть, як безсмертні (п)ушкінський заклик до світла, (т)олстовське неспокійне правдолюбство, бентежна ніжність (л)есі (у)країнки, (г)орьківська віра в (л)юдину, (ф)ранкова каменярська готовність вирівнювати шлях людям до їх щасливого майбутнього (П. Федченко). 2. На виступ журналу повинні відреагувати (п)рокуратура (у)країни та (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я (Із журналу). 3. Після (л)юблінської (у)нії 1569 р. (п)ольське (к)оролівство і (в)елике (к)нязівство (л)итовське об'єдналися в одну державу — (р)іч (п)осполиту (За С. Кульчицьким). 4. Десять (б)ожих (з)аповідей у (с)тарому (з)аповіті. Затим настанови (н)ового (з)аповіту.

І, нарешті, урочиста афористика (к)орану (В. Скуратівський). 5. Через два дні їзди поштовими кіньми, минувши мальовничу (г)уберлу, розташовану в (г)уберлінських горах, (ш)евченко здалека побачив сумнозвісну (о)рську кріпость (Є.Єнджеєвич). 6. Про глибини мікросвіту виведено формули і навіть змайстровано технічні пристрої на їхній основі, а де (е)йнштейни, (б)ори, (к)урчатови в царині людської психіки, де теорія, рівноцінна (к)вантовій (м)еханіці, що взялася б розтлумачити, що таке любов, ненависть, страх, огида, сум, печаль, зрада, жорстокість, і взагалі — що таке мислення та емоції? (За В. Ковтуном). 7. Навіть ті, хто майже нічого не чув про нашу країну, напевно знають (с)офію (к)иївську, (а)ндріївську (ц)еркву чи (у)спенський (с)обор (п)ечерської (л)аври (Ю.Івашко). 8. Чумацький (ш)лях оперізував небо велетенським миготливим поясом. Високо над головою сяяла (п)олярна (з)оря. А трохи на (с)хід пасла своїх курчаток золота (к)вочка (*народна назва сузір'я*) (І. Цюпа). 9. Унікальні явища природи, довго не знаходячи пояснення, нерідко так обростають легендами, що згодом виколупати з них зернятко істини коштує багатьох років майже (с)ізіфової праці (Із журналу). 10. За пропозицією комісії (п)аризької (а)кадемії (н)аук за одиницю довжини було прийнято десятимільйонну частку чверті (п)аризького (г)еографічного (м)еридіану (С. Гончаренко).

III. 1. По програмі (ч)ас — хроніка внутрішнього життя, щоденник міжнародних подій. Андрій приготував уроки, читає (с)естру (к)еррі. 2. Скільки квітів о цій порі на (в)олодимирському (б)азарі! 3. Купую чорнобривці, беру ще айстри, спокушаюся пасмом хмелю, не втримуюсь від пучка пригіркло-зів'ялої м'яти — й по звивистій вулиці (я)мській, через зодягнену в бетонну сорочку каламутну (л)ибідь їду на (б)айкове (к)ладовище. 4. Скільки кіл мало (д)антове пекло? Дев'ять? 5. Я сам собі видався (с)ізіфом з (у)країни, котрий мало чого навчився за піввікове своє життя. 6. За всі роки, що я працюю в книгарні, він іще ніколи не забув поздоровити з (н)оворічним (с)вятом, а в переддень (в)осьмого (б)ерезня — прийти з пучком пролісків чи з екзотичною гілкою мімози. 7. Спускаюсь до площі (л)енінського (к)омсомолу, тут розвертаюсь довкола клумби, і вже машина біжить угору по вулиці (к)ірова — мимо (м)узею (у)країнського (о)бразотворчого (м)истецтва,

урочистої (а)дміністративної споруди (р)ади (м)іністрів та мимо світлої й легкої будівлі (п)резидії (в)ерховної (р)ади, мимо ясного будиночка, в якому (п)ушкін зустрічався з (д)екабристами, членами (п)івденного (т)овариства… (Із творів Є. Гуцала).

IV. 1. «Ніщо не є щасливим зусібіч» — чи не найглибша з (г)оративних сентенцій (А. Содомора). 2. До складу (р)ади (н)аціональної (б)езпеки й (о)борони (у)країни за посадою входять: (п)рем'єр-(м)ініструкраїни, (м)іністр (о)борони (у)країни, (г)олова (с)лужби (б)езпеки (у)країни, (м)іністр (в)нутрішніх (с)прав (у)країни, (м)іністр (з)акордонних (с)прав (у)країни (Із Конституції). 3. Між (к)авказом, (х)арковом, (м)осквою Станція зустрілась степова. В тихім місті загубились двоє На (м)алій (с)адовій, номер два (Т. Масенко). 4. Світову погоду визначатимуть найбільш вільні особистості, найгеніальніші (м)оцарти й (е)йнштейни (М. Наєнко). 5. Новітні (ш)ерлоки (х)олмси ретельно й детально проштудіювали всі твори Травена (І. Глинський). 6. Проте небезпека бути викритим через отой вірш «(д)амокловим (м)ечем» висіла над ним (А. Головко). 7. У (х)аркові відбувався (д)ругий (з)'їзд (в)сеукраїнської (с)пілки (п)ролетарських (п)исьменників, і наш (м)иколаївський (л)ідер (я)ків (г)ородський всю (м)иколаївську (л)ітературну (б)ратію забрав на цей (з)'їзд (С. Крижанівський). 8. Глядачі вагалися, кому з акторів — виконавців п'єси «(г)литай, (а)бо ж (п)авук» — віддати пальму першості, і, врешті, розподілили її між усіма учасниками (П. Саксаганський). 9. Все, каже, од (б)ога, (в)седержителя (с)вятого, А більш ні од кого (Т. Шевченко). 10. Шон (о) (к)ейсі! Дружби токи — вічні, вічні, не пропащі (П. Тичина) *(У звертанні — ім'я та прізвище ірландського письменника)*.

Вправа 54

Перепишіть речення, пояснивши вживання великої чи малої букви.

I. 1. Олесь Гончар був одним із Дон Кіхотів в українській літературі ХХ століття (М. Наєнко). 2. Сама [Ядзя] в червоно-зеленій хустині, яка так їй личила, скидалася здалеку на велике достигле яблуко, загублене серед великого, щедро всіяного золотою барвою простору цариці Осені (В. Лис). 3. Арабський письменник і купець Ібн Хаукаль у своєму

дещо компілятивному творі «Книга шляхів і держав» (70-і роки X століття), написаному після тридцятирічних мандрів по світах, подав деякі відомості про життя русів і згадав про їхню мову, відмінну від мови сусідів (За Г. Нудьгою). 4. Пророки несли в Слові Його первісний сенс — Дух, Божі настанови І Пісню всіх Пісень (Є. Сверстюк). 5. Вісімка ЯКів одержала складне бойове завдання перетнути шлях «юнкерсам» та «мессершміттам», не дати їм вийти на розташування наших з'єднань, що зосередилися для прориву фашистської оборони (Ю. Петрашевич). 6. Навіть не хочеться згадувати вже вкотре про те, що ніде в світі на чесні гроші в «Мерседесах» на роботу не їздять (О. Мізантропова). 7. Художнє слово не тільки підносило все прекрасне, світле й радісне в нашому житті, але й було ювеналовим бичем, що вражає все негативне, прогниле й омертвіле, яке перешкоджає рухові вперед (З підручника). 8. Установча конференція затвердила статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка, прийняла резолюцію та звернення до українського народу (Із журналу).

II. 1. У центрі міста зруйнували всі дешеві забігайлівки під невибагливими, але такими зрозумілими назвами — «Пиріжкова», «Рюмочна», «Пельменна» або «Варенична». Натомість, як гриби, повиростали «Санта-Барбари», «Голлівуди», «Аль Капоне» й навіть «Притулок грішників» (І. Роздобудько). 2. На дорозі нікого, попереду нас рухаються лише дві наші власні тіні, жердинясті, довготелесі, мов донкіхоти (О. Гончар). 3. Океанські хвилі б'ють у берег, Даль пливе, як синя течія, Тих чужих земель, чужих Америк Не ношу в своєму серці я (А. Малишко). 4. А Солопіїв Черевиків, і Цибуль, і Хіврь, і Парась, і Грицьків — повнісінький ярмарок (Остап Вишня). 5. Поорані віком смагляві лиця: Горпини і Теклі, Тетяни і Ганни — Сар'яни в хустках, Ван-Гоги в спідницях, Кричевські з порепаними ногами (І. Драч). 6. Орест повернувся до дійсности [*закінчення — **и** в Р. в. одн. деяких іменників III відміни — граматична норма, що існувала до 1933 року в українському правописі і яку пропонують відновити*], яка також скидалася на марення: з різних кутків зали йому плескали Олені та Ведмеді, Імператори та Куртизанки, Відьми, Мавки, Колібрі [*люди у відповідних масках*]… (І. Роздобудько). 7. Ми, люди Апокаліптичної епохи, які відчувають на власній потилиці

подих Чорнобилів, які уявляють природну смерть, як щось далеке, майже зоряно-космічне, проте живуть в атмосфері постійного передчуття ядерного кінця (З газети). 8. Одинадцять томів «Словника української мови» — ніби одинадцять ермітажів, що їх, здається, і за все своє життя не обійти, не осягнути (С. Плачинда).

III. 1. Головними органами ООН є: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат (Із журналу). 2. Червона Рожа зацвіла, І треба ж, на біду, край неї Хміль пустився! (Є. Гребінка). 3. Нинішнього Першовересня поріг школи переступили понад тисячу вчителів української мови і літератури (Із журналу). 4. Як то можна! та де се видано! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась (Марко Вовчок). 5. Стоїте ви, хлопці, відомими і невідомими воями десь по Європах та Азіях, по сходах і заходах (М. Олійник). 6. Хто зна, де цей тесляр з Крайньої Півночі міг навчитися рицарських тонкощів (О. Гончар). 7. Вийшов чернець поглядом святим на море позирнути, Господа Бога й Творця вславословити (Остап Вишня). 8. Пусти! Та й склич до нас тих навісних панів, Що воду із своїх виварюють Рябків… (П. Гулак-Артемовський).

Вправа 55

Напишіть по 10–15 прикладів за рубриками:

1. Назви посад, звань, учених ступенів, титулів, рангів, чинів.
2. Назви організацій, установ, державних органів, міністерств, заводів, фабрик, комбінатів, виробничих об’єднань, шахт, театрів, музеїв, навчальних закладів і т. ін.
3. Написання присвійних прикметників.
4. Назви історичних епох, періодів, війн, революцій, подій, повстань, рухів, свят, знаменних дат.
5. Назви з’їздів, конференцій, сесій, пленумів, засідань, конгресів, документів, договорів.
6. Назви творів літератури, мистецтва, наукових праць, періодичних видань, писемних історичних пам’яток.
7. Найменування кораблів, поїздів, літаків, автомобілів, тракторів та ін.

8. Назви сортів рослин (у тому числі злакових).
9. Назви пам'яток архітектури, замків, храмів, релігійних персонажів, свят, постів.
10. Назви вокзалів, станцій (у тому числі станцій метро), портів, пристаней.
11. Назви орденів, відзнак, нагород.

☺🔔 *Вовочка:*

— Мамо, сьогодні директор школи запитав, чи є в мене брати й сестри, і твій син сказав, що, на жаль, я — єдина дитина в сім'ї.

— І що ж він відповів?

— Він промовив: «Слава Богу!»

§ 20. Загальні правила написання складних слів. Правопис складних іменників, прикметників та непоширених прикладок

І. Загальні правила правопису складних слів

Разом пишуться:

1. Слова, утворені від підрядного словосполучення, тобто такі, у яких від одного твірного слова до іншого можна поставити питання: *віки* (які?) *середні — середньовіччя, сховище* (яке?) *овочів — овочесховище, подібний* (до чого?) *до конуса — конусоподібний, правити* (що?) *кості — костоправ, писати* (про що?) *про життя — життєпис, бетон* (який?) *із склом — склобетон, слов'яни* (які?) *східні — східнослов'янський, Європа* (яка?) *Західна — західноєвропейський, очі* (які?) *карі — кароокий, навантажувати* (що?) *силос — силосонавантажувач, білий* (як що?) *як сніг — білосніжний, день* (який?) *трудовий — трудодень* тощо.

2. Складні слова з першою числівниковою частиною, що записується словами: *п'ятитонка, шестиденка, тисячап'ятисотліття, чотирикутник, двадцятивосьмивідсотковий, семимильний,*

стошістнадцятиповерховий, десятилітровий, восьмисотсімдесятидев'ятитисячний, багатомільярдний, **але:** *1500-ліття, 28-відсотковий, 116-поверховий, 879-тисячний.*

У складних словах (іменниках та прикметниках) з першим компонентом ***дво-, три-, чотири-*** наступна частина повинна починатися приголосним звуком: *двокомпонентний, трикутник, чотириярусний;* якщо ж наступний компонент починається голосним, то на початку вживаються — ***двох-, трьох-, чотирьох-***: *двохоктавний, трьохелементний, чотирьохопорний.*

Із кінцевими числівниковими компонентами ***-тисячний, -мільйонний, -мільярдний*** уживаються початкові — ***двох-, трьох-, чотирьох-***: ***двохтисячний, трьохмільйонний, чотирьохмільярдний.***

3. Складноскорочені слова, а також похідні від них: *Укртелеком, філфак, райрада, профспілковий, облвиконкомівський, соцстраховський, міськшвейпромспілка, райземвідділ.*

За цим же правилом пишуться слова з першою частиною ***авіа-, авто-, агро-, біо-, вело-, водо-, газо-, геліо-, гео-, гідро-, голо-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, квазі-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, радіо-, рентгено-, соціо-, стерео-, супер-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото-*** й подібні: *авіаквиток, автостоп, агротехніка, біоінженерія, велокрос, водообмін, газопроникний, геліоустановка, геоцентризм, гідронасос, голограма, екзосфера, екстраординарний, електрошок, зоопалеонтологія, ізолінія, квазінауковий* (**але: *квазі-Рафаель***)*, кіноактор, космографічний, лжепророк* (**але: *лже-Христос***)*, макросейсмічний, метагалактика, метеослужба, мікрокалькулятор, мілісекунда, моноопера, мотодром, неокласик, палеоботанік, псевдофахівець* (**але: *псевдо-Езоп***)*, радіотаксі, рентгенодіагностика, соціолінгвістика, стереозапис, суперзірковий, телеефір, термореле, турбоповітряний, фонокардіограма, фотоефект.*

4. Географічні назви:

а) що походять від прикметника або числівника та іменника, двох іменників, з першою чи другою дієслівною частиною,

з'єднаних сполучним звуком, а також прикметники, утворені від них: *Старокостянтинів, Братолюбівка, Круглолугівка, Семикозівка, Водорізівка, Дев'ятибратове, П'ятипілля, Травотолоки, Восьмихатки, Слов'яносербськ, Високогірне, Першотравенськ, Гуляйполе, Копайгород, Жнибороди, Вернигородок, Сорокадуби, Райозеро, Білокриниччя, Верболози, Індокитай, Страхолісся* (**але:** *Австро-Угорщина, Азово-Чорномор'я* тощо); *братолюбівський, п'ятипільський, копайгородський, верболізький, індокитайський, страхоліський.*

Примітка. Це правило поширюється й на складні прикметники, утворені з двох прикметникових основ, які означають назви морів, лісів, низин, областей, залізниць тощо й мають при собі номенклатурні терміни типу *море, гора, ліс, хребет, озеро, низовина, острів* та ін.: *Західносибірська низовина, Нижньодунайська низовина, Новосибірські острови, Південноукраїнський канал, Східноєвропейська рівнина, Східноказахстанська область, Східнокитайське море;*

б) географічні назви з другою частиною *-град, -город, -піль, -поль; -абад, -акан, -бург, -бугґ, -ленд, -пілс, -таун, -шир, -штадт*: *Вишеград, Новомиргород, Новозлатопіль, Новосевастополь; Ашгабад, Бранденбурґ, Петербург, Кемберленд, Даугавпілс, Кейптаун, Йоркшир, Рудольфштадт; вишеградський, новозлатопільський, бранденбурзький, йоркширський;*

в) прикметники, утворені від географічних назв, що складаються з якісного прикметника та іменника чи відносного прикметника (без суфіксів *-ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий)* і суфіксів присвійності) та іменника: *чорноморський* (від Чорне море), *східноукраїнський* (від Східна Україна), *новозбур'ївський* (від Нова Збур'ївка), *старовишнівецький* (від Старий Вишнівець), *солоноозерський* (від Солоне Озеро), *козачомайданівський* (від Козачі Майдани), *веселогірський* (від Веселі Гори).

Через дефіс пишуться:

1. Слова, утворені від сурядного словосполучення (перед кожною частиною можна поставити сполучник ***і***): *і сніжний і*

білий — сніжно-білий, і сірий і бурий і малиновий — сіро-буро-малиновий, і кислий і солодкий — кисло-солодкий, і блок і система — блок-система, і марш і маневр — марш-маневр, і хата і читальня — хата-читальня, і бал і маскарад — бал-маскарад, і автомобіль і цистерна — автомобіль-цистерна, і навчальний і виховний — навчально-виховний, і плоский і опуклий — плоско-опуклий, і підзолистий і болотний — підзолисто-болотний, і суспільний і політичний — суспільно-політичний, і м'ясний і молочний — м'ясо-молочний.

Але разом пишуться**:** *жовтогарячий, червоногарячий, хитромудрий, глухонімий, сліпоглухонімий, грудочеревна* (перепона)**,** *лінгвостилістичний, зловорожий, головоногі, округлояйцеподібний, видовженотупоконічний, короткогрушоподібний,* що утворюють одне поняття.

2. Повторення того самого слова, синонімів чи антонімів, слів із тим самим коренем, але різними префіксами й суфіксами: *сидів-сидів, носив-носив, синій-синій, легкий-легкий, дуже-дуже, тихо-тихо, бом-бом, ха-ха, гей-гей; сам-один, гидко-бридко, зроду-віку, тишком-нишком, часто-густо; більш-менш, видимо-невидимо, прибутково-видатковий, купівля-продаж, розтяг-стиск; великий-превеликий, давним-давно, з давніх-давен, з діда-прадіда, мало-помалу, повік-віки, радий-радісінький, сила-силенна, тихий-тихесенький.*

Але якщо повторюється те саме слово в різних відмінкових формах, то таке сполучення пишеться окремо: *кінець кінцем, одним одна, честь честю, чин чином, сама самотою, нога в ногу, рука в руку, з року в рік, раз у раз, рік у рік.*

3. Поєднання слів, що передають одне поняття: *хліб-сіль, батько-мати, щастя-доля, життя-буття*.

4. Деякі іншомовні слова: *шок-шоу, ток-шоу* (**але:** *авіашоу, автошоу*), *мас-медіа, диск-жокей, тет-а-тет, цірліх-манірліх, грин-карт, джаз-банд, рок-опера, імплоймент-бюро, уїк-енд, бугі-вугі, пап'є-маше, прайм-тайм, топ-менеджер, шоп-тур, веб-майстер* тощо.

5. Власні географічні назви:

а) що складаються з двох іменників (без сполучного звука), іменника й наступного прикметника, двох імен або імені та прізвища (прізвиська), іншомовних елементів — повнозначних слів, а також похідні від них прикметники: *Рай-Олександрівка, Чернігово-Токмачанськ, Руденки-Гончарі, Конча-Заспа, Ханти-Мансійськ, Пуща-Водиця, Петропавловськ-Камчатський, Бєлгород-Дністровський, Берізки-Бершадські, Харків-Товарний, Віта-Поштова, Кам'янець-Подільський, Михайло-Коцюбинське, Дмитро-Варварівка, Петро-Дмитрівка, Івано-Федорівка, Ганно-Леонтовичеве, Михайло-Лукашеве* (**але:** *Індокитай, Югославія*), *Іссик-Куль, Нар'ян-Мар, Улан-Уде, Буенос-Айрес* (**але:** *Алатау, Амудар'я, Махачкала, Сирдар'я*); *чернігово-токмачанський, харків-товарний, дмитровварварівський, михайло-коцюбинський, буенос-айреський;*

б) з початковими складовими частинами ***соль-, спас-, усть-; вест-, іст-, нью-, сан-, санкт-, санта-, сен-, сент-*** і под., а також із кінцевими ***-ривер, -сіті, -сквер, -стрит, -фіорд*** і похідні від них прикметники: *Соль-Ілецьк, Спас-Клепики, Усть-Каменогорськ; Вест-Палм-Біч, Іст-Лондон, Нью-Мехіко, Сан-Марино, Санкт-Петербург, Санта-Фе, Сен-Мартен, Сент-Джонс; Фолл-Ривер, Атлантик-Сіті, Сахо-сквер, Бонна-фіорд; соль-ілецький, іст-лондонський, фолл-риверський;*

в) що складаються з іменників, які поєднуються українськими чи іншомовними прийменниками, сполучниками або мають при собі частку, артикль, а також утворені від них прикметники: *Василівка-на-Дніпрі, Микільське-на-Дніпрі, Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Ліпно-на-Влтаві, Вранов-на-Топлі, Молдава-на-Бодві, Яр-під-Зайчиком, Болонь-сюр-Мер, Ла-Плата, Лас-Вегас, Сан-Мітель-де-Тукуман, Санта-Крус-де-Тенеріфе, Сантьяго-де-Куба; василівський-на-Дніпрі, франкфуртський-на-Майні, ярський-під-зайчиком, ла-маншський;*

г) про написання через дефіс інших прикметників, утворених від географічних назв **див.: § 14, розділ II, примітка до 7-го правила.**

6. Складні власні прізвища, псевдоніми, подвійні імена: *Антоненко-Давидович, Гулак-Артемовський, Римський-Корсаков, Сен-Санс, Сент-Екзюпері, Анна-Марія, Зиновій-Богдан* тощо.

7. Поєднання слів, що означають приблизність: *день-другий, година-дві, не сьогодні-завтра.*

Примітка. Поєднання слів зі значенням приблизності або певних числових меж можуть складатися з двох числівників, позначених цифрами. У таких випадках між ними ставиться тире: *7–8 уроків, протягом XIX–XX століть, учні 5–9 класів.*

8. Найменування марок, моделей та ін., а також літерні абревіатури з належними до них цифрами та літерами: *«Мерседес-Бенц-Унімог-1650» (підмітально-поливальна машина), «Ауді-АЛ2» (легковий автомобіль), «Аеростатика-02» (дирижабль), «Боїнг-767» (літак), «Союз-ТМ» (транспортний космічний корабель), Бе-200 (гідролітак для гасіння пожеж, виготовлений НТК ім. Г. М. Берієва), Т-90 (танк), В-130 (велосипед), К-21 (підводний човен), С-300, «Стріла-10М» (самохідні зенітно-ракетні комплекси).*

9. Найменування паралельних класів у школі з літерними позначками: *5-Д, 10-Б, 8-А, 1-В.*

10. Терміни, до складу яких входить літера алфавіту: *У-подібний, П-подібний, Т-подібний.*

11. Складні слова з першою частиною ***віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-, генерал-***: *віце-губернаторський, віце-консул, віце-прем'єр-міністр, екс-король, екс-президент, екс-спікер, лейб-гусар, лейб-гвардійський, максі-спідниця, міді-мода, міні-автомобіль, міні-футбол, обер-прокурор, обер-кондукторський, генерал-аудитор, генерал-ад'ютантський.*

Довідка. Дефіс (нім. *Divis* — риска, від лат. *divisio* — розчленування) — у широкому розумінні це коротка риска, яка в друкованому (чи рукописному) тексті вживається як знак переносу, з'єднувальний елемент між частинами складних слів та при скороченні слова, наприклад: *т-во, вид-во* тощо. Буквально означаючи «той, що розділяє», дефіс є

водночас знаком з'єднання. У вузьколінгвістичному термінологічному значенні **дефіс** — це знак орфографії між частинами слова, який сприяє збереженню внутрішньої форми слова, прозорості словотвірної структури і тим самим полегшує сприйняття понятійного змісту слова. Наприклад: *синьо-біло-червоний, не-Європа, віч-на-віч, як-небудь, з-посеред, із-за, отож-то.*

II. Правопис складних іменників

Разом пишуться:

1. Складні іменники, утворені поєднанням двох основ за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ, прикметникової, числівникової, займенникової та іменникової основ, кінцевою дієслівною основою чи початковою частиною у формі дієслова наказового способу: *лісостеп, світломузика, світлотехнік, музеєзнавець, верболіз, носоріг, трудодень* (**але: *людинодень***), *чорнослив, лісосмуга, білокрівці, дурносміх, довгоносик, жовтоцвіт, двокрапка, двоєженець, двовладдя, шестиклинка, одноліток, самокритика, самодіяльність, самоконтроль, самоскид, боєготовність, землетрус, дощомір, життєпис, хлібопостачання, шовкоткацтво, бетономішалка, всюдихід, скоропис, гуртожиток, крутивус, вертихвістка, перекотиполе, зірвиголова, пройдисвіт, горицвіт.*
2. Українські прізвища, утворені від словосполучень, дієслова в наказовому способі та іменника, прикметника з іменником за допомогою сполучного голосного тощо: *Добрийвечір, Нетудихата, Панібудьласка, Великийчоловік, Малийчоловік, Покиньчереда, Длябога, Добридень, Отченаш; Вернигора, Затуливітер, Непийвода, Перебийніс, Підкуймуха, Недайкаша, Тягнирядно; Білоус, Чорноіваненко, Довгопол, Кривоніс, Скороход, Тригубенко, Парокінний,* а також слов'янські імена: *Тихомир, Людмила, Творимир, Всеволод, Святослав, Володимир, Рогволод, Остромир, Ратмир, Судимир, Святополк, Ярополк, Владислав, В'ячеслав, Мирослава, Ярослава, Ростислав, Богдан, Предислава.*

3. Слова з частинами ***пів-, напів-, полу-***: *пів'ящика, піввікна, піваркуша, півномера, півоберта, півстоліття, півсферичний, півфінальний, пів'їдальні, пів'юрти, пів'яблука, напіврозчинний, напівосвітлений, напівавтомат, напівписьменний, напівнатяк, напівпустеля, напівправда, полукіпок, полумисок.*

Примітка 1. Частина ***пів-*** пишеться через дефіс лише з власними назвами: *пів-Кишинева, пів-Єгипту, пів-Антарктиди, пів-Гімалаїв, пів-Десни, пів-Байкалу, пів-України, пів-Новгородки.*

Примітка 2. Якщо між ***пів*** і словом, до якого воно відноситься, уживається прийменник чи якесь інше слово, то пишеться окремо: *о пів на восьму, пів десертної ложки, пів стандартної цистерни.*

4. Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: *гідрометеослужба, мінералометалокераміка, наркопсихотерапія, телерадіоапаратура, гідроелектростанція, автомототранспорт, овочекартоплесховище, маслосиромолочний, гідроаеродинаміка, гідрометеобюро, гідроелектрометалургія, гідроенергоресурси.*

Через дефіс пишуться:

1. Іменники, що означають спеціальність, професію: *хімік-органік, шеф-редактор, шеф-кухар, шеф-механік, читець-декламатор, льотчик-космонавт, палеонтолог-стратиграф, бухгалтер-ревізор, інженер-технік-технолог.*
2. Іменники, у яких перший компонент підкреслює певну ознаку, прикмету, особливість предмета, явища, названого другим компонентом: *дівич-вечір, свят-вечір, багат-вечір, рай-дерево, зелен-сад, буй-тур, цвіт-калина, плакун-трава, ромен-зілля, чар-зілля, дизель-мотор, крекінг-процес, вакуум-апарат, жар-птиця, козир-дівка, стоп-кран, яхт-клуб, дубль-дієз, дубль-бемоль.*
3. Іменники, що позначають державні посади, військові, наукові звання: *генерал-губернатор, прем'єр-міністр, унтер-офіцер, штабс-капітан, контр-адмірал* **(але: *контрреволюція*)**, *приват-доцент, член-кореспондент* (**але: *членкор***).

4. Іменники, що позначають складні одиниці виміру: *кіловат-година, тонно-кілометр, людино-день, грам-атом, грам-калорія, міліампер-секунда, міліграм-процент, мілікюрі-година, міліом-метр, міліпаскаль-секунда, вольт-секунда, ват-секунда, машино-день, літако-виліт.*
5. Іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-вест, норд-ост, вест-норд-вест, зюйд-вест, зюйд-ост.*
6. Сполучення, що переважно позначають назви рослин: *люби-мене* (незабудка), *мати-і-мачуха, брат-і-сестра* (братки), *євшан-зілля, розрив-трава* (бальзамін), *сон-трава* (рослина родини жовтецевих).
7. Назви чорних клавіш на фортепіано або підвищення чи зниження звука на півтона тощо: *ре-дієз, ля-бемоль, соль-дієз, сі-бемоль.*
8. Перша частина складного слова (яке пишеться разом або через дефіс), коли далі йде слово з такою ж другою частиною: *авіа- та автомоторобудування, кіно- та фотодокументи, відео- та аудіозаписи, максі- та міні-мода.*

III. Написання непоширених прикладок

1. Якщо в ролі прикладки вживається видова (вужча за значенням, це може бути власна) назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: *ріка Ятрань, трава полин, птах ворон, гора Ведмідь, місто Лондон, риба голка.*

   Якщо ж у ролі прикладки вживається родова (ширша за значенням) назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставиться дефіс: *Ятрань-ріка, полин-трава, ворон-птах, Ведмідь-гора, Лондон-місто, голка-риба.*
2. Прикладка, що вживається після означуваного слова й співвідноситься з прикметником (має атрибутивне значення), пишеться через дефіс: *дівчина-красуня, хлопець-богатир, завод-велетень, пан-жаднюга, ведмідь-ласун.*

   Якщо ж такий іменник уживається перед означуваним словом, то пишеться окремо: *красуня дівчина, богатир хлопець, велетень завод, жаднюга пан, ласун ведмідь.*

3. Прикладки, що входять до складу термінів, пишуться через дефіс: *орлан-білохвіст, рак-самітник, кінь-гіпаріон, осел-кулан, лисиця-корсак, заєць-біляк, тхір-перев'язка, клоп-черепашка, лебідь-шипун, білка-телеутка, льон-довгунець, гриб-паразит, жук-носоріг, яструб-перепелятник.*
4. Імена з кваліфікаційними прикладками: *Іван-царенко, Кирик-мужичок, Іван-солдат, Іван-покиван, Іван-побиван.* Між власним ім'ям та розгорнутою прикладкою ставиться тире: *Іван — мужичий син*, рідше — кома: *Іван, селянський син.*
5. В усіх інших випадках непоширені прикладки — загальні назви — пишуться через дефіс, незалежно від місця компонентів: *бабуся-американка, американка-бабуся, тополі-сторожі, сторожі-тополі, горобці-розбишаки, розбишаки-горобці, сльоза-роса, роса-сльоза, очі-зірочки, зірочки-очі, воїн-месник, месник-воїн, матінка-природа, природа-матінка, синок-ясенок, ясенок-синок, вовк-бурлака, бурлака-вовк.*

IV. Правопис складних прикметників

Разом пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *авіаконструкторський* (авіаконструктор), *шлакобетонний* (шлакобетон), *червоноземний* (червонозем), *спектрометричний* (спектрометр), *боговідступницький* (боговідступник), *електромагнітний* (електромагніт), *катеринославський* (Катеринослав), *світлосигнальний* (світлосигнал), *сейсмотектонічний* (сейсмотектоніка), *лінгвостилістичний* (лінгвостилістика).
2. Складні прикметники, утворені поєднанням узгодженого прикметника з іменником, числівника (перший компонент) з іменником, займенника чи іменника з прикметником чи дієприкметником (дуже рідко з іменником), іменника та дієслівної основи: *ясночолий* (ясне чоло), *круторогий* (круті роги), *народнопоетичний* (народна поезія), *однотипний* (один тип), *п'ятимовний* (п'ять мов) (**але:** *90-літній*), *самозакоханий* (сам закоханий (у себе)),

саморобний (робити самому), *працездатний* (здатний до праці), *життєрадісний* (радісний у житті), *всебічний* (з усіх боків), *потусторонній* (по ту сторону), *паливопостачальний* (постачати паливо), *шляхоексплуатаційний* (експлуатувати шляхи), *плодоконсервний* (консервувати плоди), *китобійний* (бити китів), *волелюбний* (любити волю), *світлонепроникний* (не проникати світлу), *вузлов'язальний* (в'язати вузли), *болезаспокійливий* (заспокоювати біль).

Примітка. Прикметники з другою дієслівною префіксальною основою пишуться через дефіс: *вантажно-розвантажувальний, контрольно-вимірювальний.*

3. Складні прикметники, утворені сполученням прислівника з прикметником чи дієприкметником: *малоуявний, багатонаціональний, новостворений, тимчасовозобов'язаний, вічнозелений, вічномерзлий, душевнохворий, свіжовидрукований, свіжоспечений, новопризначений, вищепойменований, вищеописаний, нижченаведений, нижчеперелічений,* **але:** ***трохи нижче поданий, трохи вище згаданий,*** бо є пояснювальне слово.

Примітка 1. Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, які, як правило, зберігають на собі логічний наголос, пишуться окремо з наступними прикметниками чи дієприкметниками: *психічно хворий, психічно здоровий, суб'єктивно оцінений, структурно різнорідний, економічно розвинений, безпосередньо залежний, абсолютно сухий, діаметрально протилежний, послідовно миролюбний, різко окреслений, суспільно корисний, суспільно необхідний, суспільно небезпечний, умовно зарахований, хімічно зв'язаний, матеріально вигідний, матеріально відповідальний, матеріально забезпечений, матеріально зацікавлений, опозиційно настроєний, соціально активний, дзеркально відображений, генетично споріднений, життєво важливий, експресивно забарвлений, абсолютно чистий, гармонійно розвинутий, густо замішаний, помірно континентальний* тощо.

Увага! У кінці посібника, перед диктантами, поданий **словник написання деяких прикметників разом, окремо, через дефіс,** скористайтеся ним для засвоєння цієї теми.

Примітка 2. У складних термінах прислівник — компонент, що уточнює значення складного прикметника, пишеться разом із цим прикметником: ***округлояйцеподібний, видовженотупоконічний, коротконогрушоподібний.***

4. Складні прикметники, утворені з кількох прикметників — неоднорідних означень (як правило, при цьому основне смислове навантаження передається останнім прикметниковим компонентом, а попередні лише звужують, уточнюють його зміст), такі слова мають термінологічне значення: ***давньоверхньонімецький*** (діалект), ***староцерковнослов'янська*** (мова), ***глухонімий, сліпоглухонімий, грудочеревна*** (перепона), ***лінгвостилістичний*** (аналіз), ***головоногі*** (молюски), ***поперечношліфувальний*** (верстат), ***складнопідрядне*** (речення), ***вузькодіалектне*** (явище), ***двовуглекислий*** (газ).

Через дефіс пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від складних іменників, які пишуться через дефіс: *порт-суданський* (Порт-Судан), *альфа-променевий* (альфа-промені), *анархо-синдикалістський* (анархо-синдикаліст), *національ-ліберальний* (націонал-ліберал), *екс-чемпіонський* (екс-чемпіон), *генерал-лейтенантський* (генерал-лейтенант).

Примітка. В окремих випадках, коли прикметник утворюється від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставиться: *Москва-ріка — москворіцький.*

2. Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному (між ними можна поставити сполучник ***і***): *складально-клепальний, шахово-шашковий, терористично-диверсійний, шкіряно-взуттєвий, родинно-побутовий, структурно-функціональний, спинно-мозковий, причинно-наслідковий, поштово-телеграфний, парфумерно-косметичний, дробильно-сортувальний, виставково-демонстраційний,*

бюджетно-фінансовий (**але: *хитромудрий, зловорожий,***), а також узвичаєні: *літературно-художній, народно-визвольний, підзолисто-болотний, всесвітньо-історичний* (**але: *всесвітньо відомий***).

3. Складні прикметники з першою частиною на ***-ико(-іко)***: *техніко-економічний, хіміко-фармацевтичний, стилістико-семантичний, мелодико-гармонійний, медико-гігієнічний, економіко-географічний, ботаніко-географічний, політико-масовий, історико-суспільний.*
4. Складні прикметники з першою частиною ***військово-, воєнно-***: *військово-авіаційний, військово-слідчий, військово-хірургічний, військово-юридичний, військово-геодезичний, воєнно-економічний, воєнно-історичний, воєнно-стратегічний, воєнно-промисловий, воєнно-політичний.*

Примітка. Складні субстантивовані прикметники (перейшли в іменники, позначають назви осіб, уживаються як єдине поняття) *військовозобов'язаний, військовополонений* пишуться разом.

5. Складні прикметники, у яких перша частина не має прикметникового суфікса, але яка за змістом є однорідною з другою частиною й приєднується до неї за допомогою літер **о, е, є,** що позначають сполучні голосні звуки: *м'ясо-молочний, м'ясо-вовняний, крохмале-патоковий, товаро-пасажирський, ліро-епічний, індо-африканський, індо-малайський.*

Примітка. Але складні прикметники такого типу, що функціонують як терміни, пишуться разом: *товаротранспортний, нафтогазовий, головоногі, грудочеревна* (перепона), *індоіранський* (у лінгвістиці), *індогерманський, індоєвропейський, індонезійський* (від Індонезія), *індокитайський* (від Індокитай).

6. Складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *кривавo-червоний, пурпурово-червоний, насичено-зелений, тепло-жовтий, світло-бузковий, темно-брунатний, матово-сріблястий, буряково-червоний, біло-синьо-червоний, солом'яно-жовтий,*

темно-темно-бірюзовий; гірко-терпкий, терпкувато-кислий, гіркувато-солодкий, гіркувато-солоний, кислувато-солодкий, солоно-кислий, солоно-солодкий.

Винятки: ***жовтогарячий, червоногарячий*** (назви окремих кольорів).

7. Складні назви проміжних сторін світу: *південно-західний, північно-східний, норд-остовий, норд-вестовий, норд-норд-вестовий, норд-норд-остовий, зюйд-остовий, зюйд-вестовий,* **але:** *північно-український, південнослов'янський, західнодвінський, східносибірський.*
8. Складні прикметники з першим числівниковим компонентом, записаним цифрами: *850-річний, 12-поверховий, 9-класний.*
9. Прикметники, утворені від музичних термінів — сполучень типу **до мажор, соль мінор, мі-бемоль мажор, ре-дієз мінор:** *до–мажорний, соль–мінорний, мі–бемоль–мажорний, ре–дієз–мінорний.*

УВАГА! Тема **«Написання складних прикметників»** досить важка, не завжди орфографічне правило підкаже, як правильно відтворювати певне слово. Необхідно писати словникові диктанти, постійно користуватися орфографічним словником, енциклопедіями, правописом, учитися логічно мислити, розвивати мовну інтуїцію, чуття, а це неможливо без практики, без щоденної копіткої роботи. Як уже зазначалося, у кінці посібника вміщений словничок особливо складних випадків написання прикметників, опрацюйте його, час від часу переписуйте повністю чи частково, пишіть на його основі диктанти, виділяйте слова й словосполучення, у яких Ви допускаєте помилки, виписуйте такі слова заново, заучуйте напам'ять. Особливу увагу звертайте на словосполучення, що пишуться окремо.

Слід розрізняти складні прикметники, першою частиною яких є прикметник, утворений від іменника за допомогою суфікса: ***хлібно-булочний, фанерно-стругальний, плодово-овочевий***, які пишуться через дефіс, та складні прикметники з першою іменниковою частиною, що приєднується до наступної за допомогою сполучного голосного: ***хлібобулочний, фанероструга́льний, плодоовочевий***, які пишуться разом.

Потрібно навчитися розрізняти логічно різні написання слів чи словосполучень з однаковими або подібними компонентами, наприклад: *спинно-черевний* (і спинний і черевний), *грудочеревна перепона* (науковий термін), *солянокислий* (від підрядного словосполучення — соляна кислота), *соляно-лужний* (і соляний і лужний), *симетрично-протилежний* (і симетричний і протилежний), *симетрично розташований* (необхідно запам'ятати, що це словосполучення), *радіаційно-активний* (і радіаційний й активний), *радіаційно-стійкий* (і радіаційний і стійкий), *радіаційнозахисний* (від підрядного словосполучення — захищати від радіації), *прямолінійний* (від підрядного словосполучення — пряма лінія), *прямо протилежний* (необхідно запам'ятати, що це сполучення слів пишеться окремо), *нервово збуджений* (подібно до попереднього словосполучення), *нервово-судинний* (і нервовий і судинний), *нервовохворий* (від нервова хвороба), *народнорозмовний* (від народна розмова), *народно-визвольний* (і народний і визвольний), *інтонаційно-акцентний* (й інтонаційний й акцентний), *інтонаційно виділений* (завчити напам'ять, бо правило на практиці мало в чому Вам допоможе), *буквено-цифровий* (і буквений і цифровий), *буквенодрукувальний* (від друкувати букви) та ін. Якщо спочатку важко логічно розібратися, просто завчайте напам'ять (зазубрюйте) написання складних для Вас випадків, періодично повертайтеся до цієї теми й перевіряйте себе.

Вправа 56

Від поданих словосполучень (чи на їх основі) утворіть, де можливо, складні слова. Поясніть написання. Складіть сім речень, використавши на вибір новоутворені слова.

Висока кваліфікація, культура і побут, обернена пропорція, Біла Церква, 365 гектарів, 24 поверхи, чітко виражати, взаємно перпендикулярний, взаємно паралельний, висока оплата, плавити сталь, охолоджувати повітря, ячмінь і жито, білий як сніг, кам'яне вугілля, красно мовити, сніжний і білий, свердлильний і шліфувальний, лічильний і обчислювальний, збирати зерно, подібний до дзвоника, різати метал, заготівля льону, управління заводу, бетон і залізо, вісімнадцять градусів,

атомний і молекулярний, скло і бетон, зварювати арматуру, колісний і гусеничний.

Вправа 57

Розкрийте дужки, написавши слова разом, окремо або через дефіс. Поясніть правопис.

І. (Вантажо) підйомність, (інженер) дослідник, (фото) ефект, (машинно) тракторний, (автомобіле) будування, (сільсько) господарський, (науково) технічний, (військово) зобов'язаний, (високо) температурний, (хімічно) зв'язаний, (багато) галузевий, (кіловат) година, (координаційно) плановий, (яйце) (живо) родний, (тонно) кілометр, (матеріально) відповідальний, (вище) зазначений, (матово) білий, (п'ятсот) кілометровий, (безпосередньо) близький, (скло) очисний, (суспільно) корисний, (663) сильний, (аграрно) сировинний, (суспільно) небезпечний, (вантажно) розвантажувальний, (видовжено) (тупо) конічний, (блок) схема, (синьо) жовтий, (125) квартирний, (радіо) таксі, (імплоймент) бюро, (оксамитово) чорний, (ток) шоу, (авіа) шоу, (авто) шоу, (арт) шоу, (міні) спідниця, (екс) кур'єр, (джаз) рок, (плей) оф, (мі) (бемоль) мажорний, (фа) (дієз) мінор, (пів) юрти, (пів) острова, (пів) острів, (полу) мисок, (напів) відчинений, (пів) Австралії, (пів) Євпаторії, (пів) Карпат.

ІІ. (Болотно) лісовий, (болотно) луговий, (болотно) трав'яний, (блок) пост, (блок) контакт, (блок) схема, (індо) європейський, (близько) споріднений, (близько) розташований, (близько) східний, (індо) малайський, (близько) значний, (біологічно) активний, (учений) (гідро) метеоролог, (біолого) (агро) технічний, (азотисто) водневий, (азотисто) кислий, (азото) добувний, (азотно) (фосфорно) калійний, (індо) германський, (нафто) газовий, (бі) (полярно) заряджений, (буксирно) (вантажо) пасажирський, (борошно) (мельно) круп'яний, (дво, двох) (хромово) кислий, (індо) європеїстика, (чотири, чотирьох) тисячний, (три, трьох) актовий, (дво, двох) тисячний, (три, трьох) мільйонний, (чотири, чотирьох) дюймовий, (п'яти, п'ятьох) основний, (дво, двох) мільярдний, (шести, шістьох) мільярдний, (тридцяти) (три, трьох)

річний, (чотири, чотирьох) юрідний, (дво, двох) осьовий, (три, трьох) опорний, (чотири, чотирьох) класний, (дво, двох) аршинний, (три, трьох) томний, (п'яти, п'ять, п'ятьох, п'ят) (десяти) тонний.

III. (Австро) (у)горщина, (Мало) (к)остянтино (п)іль, (Ріу) (ґ)ранді (ду) (н)орті (*штат*), (Ниви) (з)олочівські (*населений пункт*), (Санта) (к)атаріна (*штат*), (Могилів) (п)одільський, (Сіхоте) (а)лінь (*гори*), (Ново) (о)лександро (п)іль, (Волліс) (і) (ф)утуна (*територія*), (Склодовська) (к)юрі, (Кам'янка) (б)узька (*місто*), (Сьюдад) (х)уарес (*місто*), (Смаль) (с)тоцький, (Сьєрра) (м)адре (*гори*), (Такла) (м)акан (*пустеля*), (Татар) (с)тан (*держава*), (Карло) (л)ібкнехтівськ, (Поліно) (о)сипенкове, (Ґ)евара (де) (ла) (с)ерна (*справжнє прізвище Че Ґевари — латиноамериканського революціонера, ідола молодіжного бунтарства 60-х у Європі*), (Мельники) (м)остище (*населений пункт*), (Порт) (о) (п)ренс (*місто*), (Тринідад) (і) (т)обаґо, (Майдан) (к)арачієвецький (*населений пункт*), (Уебі) (ш)ебелі (*річка*), (Сир) (д)ар'я, (Володимиро) (в)олинське князівство, (Серро) (де) (п)аско (*місто*), (Біло) (в)ежі (п)ерші, (Сент) (п)ол (*місто*), (Новосілка) (ш)евченкове, (Андорра) (ла) (в)'єха.

IV. (Гарасевич) (де) (н)ойштерн (*український історик, церковний діяч*), (Караван) (с)олодкий (*населений пункт*), (Ново) (с)евасто (п)оль, (Чернігово) (т)окмачанськ, (Сент) (в) інсент (і) (ґ)ренадини (*держава*), (Мало) (я)рославець (д)ругий, (Джанбу) (ель) (б)агр (*місто*), (Сен) (т)ропез (*місто*), (Вест) (і)ндія, (Мар'є) (к)остянтинівка, (Семенов) (т)янь (ш)анський, (Порт) (оф) (с)пейн (*місто*), (Ріо) (г)ранде (*річка*), (Семи) (п)алатинськ, (Дар) (ес) (с)алам (*порт*), (Сан) (х)уан (*порт*), (Тарасо) (ш)евченкове, (Сан) (т)оме (і) (п)рінсіпі (*держава*), (Гвінея) (б)ісау, (Калинове) (б)орщувате (*населений пункт*), (Санто) (д)омінго (де) (ґ)усман (*місто*), (Волинсько) (п)одільська височина, (Сан) (р)емо (*місто*), (Джерсі) (с)іті (*місто*), (Жовто) (о)лександрівка, (Михайло) (о)лександрівка, (Сан) (л)уїс (п)отосі (*місто, штат*), (Ріу) (ґ)ранді (ду) (с)ул (*штат*), (Нью) (д)жерсі (*штат*), (Арпорт) (ц)о (*озеро*), (Сакко) (і) (в)анцетті (*назва населеного пункту в Донецькій області*).

Вправа 58

Перекладіть слова українською мовою, поясніть правопис. Чи завжди однаково пишуться лексичні відповідники різних мов?

Первоисточник,телеаппаратура,теплоэлектроцентраль,многогранный, первоэлемент, пятибалльный, радиометрический, самоуглубленность, аварийно-восстановительный, административно-управленческий, водогазонепроницаемый, взаимоприемлемый, взаимно выгодный, азотно-водородный, аккуратно разложенный, аппаратчик-гидрометаллург, внутренне содержательный, сверхмощный, выпукло-вогнутый, пол-арбуза, пол-лаборатории, пол-яблока, глухонемой, душевнобольной, сложносочинённое (предложение), северо-запад, земноводные, свежемороженый, быстрорастворимый, перекати-поле.

Вправа 59

Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання слів разом, окремо, через дефіс.

І. 1. Фраза прозвучала (напів) (ствердно) (напів) (запитально) (Є. Гуцало). 2. (Аеро) (фото) (знімання) допомогло уточнити обриси великих (першо) (міст) також поблизу сіл Сушківка, Томашівка, (Добро) води, Тальянки (М.Іванченко). 3. Інженер подивився в сторону (стале) (ливарного) цеху, який уже зовсім заховався в густій темряві осіннього вечора (В. Собко). 4. Ми тривожим (страто) (сферу), атомне ядро і сферу (П. Тичина). 5. Дипломи були присуджені Сашкові за перемоги на змаганнях (радіо) (любителів) (коротко) (хвильовиків) (О. Гончар). 6. Поміж столиками відкритого літнього кафе ростуть яблуньки, де-не-де на гіллі видніють (рум'яно) (бокі) дрібні яблука, гудуть бджоли та оси, гіркувато пахне медом, і (сонячно) (ясним) щебетом озиваються горобці (Є. Гуцало). 7. Пильнуйте, люди добрі й щирі, не спіть, учені і женці! Чатують нас (людино) (звірі) з страхіттям атомним в руці (В. Симоненко). 8. Страшно (безсило) (малим) чути себе перед смертю, але страшніше, коли ні за що вмерти! (Б. Олійник). 9. В'яже осінь ліси перевеслами (бурштиново) (коралово) (жовтими) (Н. Забіла). 10. Ріка скидає з себе льодовий панцир, у який восени закував її жорстокий (лицар) (мороз) (В. Гжицький).

II. 1. (Вічно) (юно) цвіте там сад — святості розарій (Давид Дума). 2. (Ожиново) (пташиний) ліс. Озера всі в лататті (Л. Костенко). 3. Не славте кобзаря піснями голосними: Дзвенить йому хвалу його (тридцяти) (струнна) (П. Куліш). 4. (Білим) (білим), (Чистим) (чистим), (Кришталево) (урочистим), (Срібно) (дзвінно), (Синьо) (вінно) День вродився (Г. Сподарик). 5. Біля вольєрів людський натовп весело та усмішливо дивиться на (людино) (подібних) (Є. Гуцало). 6. Піч з'явилася дуже давно: це слово (загально) (слов'янське) (Із журналу). 7. Ще в XIX столітті лікар І. Буяльський переконливо довів: представник вітчизняної медицини може стати (всесвітньо) (відомим) ученим (За Ю. Чайковським). 8. Навколо школи в (жовто) (гарячому) кипінні осені — ясени й клени, (зелено) (листі) акації ще в літній буйності, хоч уже бенкетує вересень (І. Цюпа). 9. (Свіжо) (зібраним) (серпо) (різом), або (тисячо) (лисником), на Запорозькій Січі користувалися й для лікування (вогне) (стрільних) ран (За Л. Павленко). 10. Зустріч (псевдо) (Мечислава) з майбутнім батьком вийшла доволі прохолодною (В. Лис).

III. 1. Під кущистими бровами очі в старого сиділи так тихо, як до пори й до часу сидять чорти в болоті, лиш лукаві (іскорки) (бульбашки) спливали з їхньої карої глибини (Є. Гуцало). 2. На полях половіли жита, у садах червоніли вишні, пахло (свіжо) (скошеним) сіном і медами (Ф. Дубковецький). 3. (Ангели) (хранителі) також мають почуття страху (Є. Дудар). 4. Видовбує древо (без) (струсо) (мізкова) пташина (В. Балдинюк). 5. Море спеки навалилось на груди, хлюпотіло в очах, схоже на полум'я, переливчасте й мінливе, з хапливими (золотаво) (синьо) (білими) відтінками (Є. Гуцало). 6. Зоря (тисячо) (літтям) не знає (пусто) (цвіттям) (М. Вінграновський). 7. Записку я отримав із тих рядів, що (ліво) (руч), від дівчини з (рідко) (вживаним), але гарним і звучним ім'ям — Юстина (А. Содомора). 8. Часом твір позначається прізвищем (реально) (існуючих) людей, навіть письменників, хоч насправді вони його не писали. Це явище зветься містифікацією (За В. Шевчуком). 9. При (радіо) (активних) перетвореннях ядер багатьох (ізо) (топів) водночас із (альфа) або (бета) (частинками) виникає (гамма) (проміння)

(Із словника). 10. У громі дня, в оркестрах (деци) белів ми вже були, як хор (глухо) (німих) (Л. Костенко).

IV. 1. Ще звечора прийшло на хутір повідомлення, щоб всі (військово) (зобов'язані) з'явилися до (військ) (комату) (Ю. Збанацький). 2. Роман Олексійович домовився зустрітися з Орестом у (псевдо) (китайській) (кав'ярні) (альтанці) «Шанхай» о пів на другу (І. Роздобудько). 3. Рідко який художник будь-коли домагався такої (казково) (багатої) розмаїтої палітри тонів і відтінків, як мозаїсти часів Ярослава Мудрого (Д. Степовик). 4. Майстрували нам стелю до млості, до одуру, із найкращих ідей, з настановами згідно, знявши мірку з пресованих бовдурів і (пружинно) (спіральних) негідників (Л. Костенко). 5. Марія прочуняла з (пів) (сну) (споминів), заломила руки та й закричала. — Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? (В. Стефаник). 6. Загордився купецький (Нов) (город), сам хотів жити, а його хотіли підбити під свою руку (владимиро) (суздальські) князі (А. Хижняк). 7. (Ре) (бемоль) інакше можна назвати (до) (діезом), а звук сі — (до) (бемолем) (Із посібника). 8. Вже сумно вечір колір свій міняв з багряного на (сизо) (фіалковий) (П. Тичина). 9. Заграли знову труби до походу, війнуло громом з (Тясмина) (ріки) (Л. Костенко). 10. Хто, як не він, краще введе в курс (вітро) (балчанських) подій! (А. Головко).

Вправа 60

Перепишіть, поясніть написання складних слів.

1. Купана-цілована хвилями Дніпровими. Люблена-голублена сивими дібровами. З колоска пахущого, з кореня цілющого, Із усмішки і сльози, сонця, вітру і грози Наша мова (Н. Білоцерківець). 2. Щирозолоті монети; Щирозлотне проміння; Дніпром людці перевозили всяке добро: шовки, оксамити, парчі сутозлоті (Марко Вовчок). 3. Ой ходжу-блуджу я по уленьці, як приблудная вівця, Та ні до кого мені промовити та вірненького слівця (Народна пісня). 4. А тим часом і Дніпро, і Волгу, і численні, колись живодайні й солодководі ріки висмоктує, запруджує, занапащає і мертвить ненаситна мінводгосп-атоменерго-гесівська гідра (І.Іллєнко). 5. Невтомні зливачі націй, лжеінтернаціоналісти, хіба

не готували вони нам мовний Чорнобиль, запевняючи, що процес асиміляції мов виникає стихійно (О. Гончар). 6. Говорили-балакали дві вдови за селом. Говорили-шепталися дві тополькы гінкі (Б. Олійник). 7. Гами фа-дієз-мажор і соль-бемоль-мажор, а також паралельні до них ре-дієз-мінор і мі-бемоль-мінор енгармонійно рівні, тобто звучать однаково та граються на тих самих клавішах, одними й тими ж пальцями (З посібника). 8. Декому таке прізвище [Цаберябий] здається смішним, а є ж іще смішніші: Пищимуха, Непийпиво, Обійдихата. Був ще у нас в полку старшина Панібудьласка, тепер уже нема… (О. Гончар). 9. Вже тяжко хворий батько мій Садив в дворі горіх, Неначе йшов в останній бій… І смерть він переміг (В. Давидов). 10. Сонце весело осміхалось до яро-зелених акацій, жовтих комишевих тинів, прибитої росою дороги (М. Коцюбинський).

Відповіді до вправи 57

III. Малокостянтинопіль, Ріу-Ґранді-ду-Норті, Ниви-Золочівські, Санта-Катаріна, Сіхоте-Алінь, Волліс і Футуна, Сьюдад-Хуарес, Сьєрра-Мадре, Такла-Макан, Карло-Лібкнехтівськ, Поліно-Осипенкове, Ґевара де ла Серна, Мельники-Мостище, Порт-о-Пренс, Тринідад і Тобаґо, Майдан-Карачієвецький, Уебі-Шебелі, Серро-де-Паско, Біловежі Перші, Сент-Пол, Новосілка-Шевченкове, Андорра-ла-В'єха.

IV. Караван-Солодкий, Чернігово-Токмачанськ, Сент-Вінсент і Ґренадини, Малоярославець Другий, Джанбу-ель-Багр, Сен-Тропез, Мар'є-Костянтинівка, Семенов-Тянь-Шанський, Порт-оф-Спейн, Ріо-Гранде, Дар-ес-Салам, Сан-Хуан, Тарасо-Шевченкове, Сан-Томе і Прінсіпі, Гвінея-Бісау, Калинове-Борщувате, Санто-Домінґо-де-Ґусман, Джерсі-Сіті, Жовтоолександрівка, Михайло-Олександрівка, Сан-Луїс-Потосі, Ріу-Ґранді-ду-Сул, Арпорт-Цо, Сакко і Ванцетті.

☺🔔 — *Мамо, — каже дев'ятирічна дівчинка, — ти знаєш ту вазу, яка переходить у нашій родині з покоління в покоління?*

— *Так, — відповідає мати. — А що?*

— *Моє покоління тільки що її розбило.*

§ 21. Написання складноскорочених слів і графічних скорочень

І. Складноскорочені слова

1. Скорочені назви (абревіатури) установ, закладів, організацій тощо, утворені з частин слів пишуться разом:
   а) з великої букви, коли позначають назви окремих установ: *Укрінформ, Міненерго, Мін'юст, Київміськрада, Кабмін України, Мінвуглепром, Мінекобезпеки, Донбас, Дніпрогес;*
   б) з малої букви, якщо такі слова є родовими загальними назвами: *медінститут, облвиконком, райвно, райдержадміністрація, райвійськкомат.*
2. Складноскорочені назви, утворені з початкових (ініціальних) букв, імен власних і загальних, пишуться великими літерами: *НЛО (неопізнаний літальний об'єкт), ОАД (Організація американських держав), ОАЄ (Організація африканської єдності), АТС (автоматична телефонна станція), СНІД (синдром набутого імунодефіциту), МП (мале підприємство), УСПП (Українська спілка промисловців і підприємців), ДАІ (державна автоінспекція), ВО (виробниче об'єднання), МВС (Міністерство внутрішніх справ), ХДПУ (Християнсько-демократична партія України), МЗС (Міністерство закордонних справ).*

Великими буквами записуються й ініціальні скорочення, утворені від іншомовних словосполучень: *КРОВКАСС (CROWCASS, Central Register of War Criminals and Suspected Subjects — Центральний реєстр військових злочинців та підозрюваних осіб; список винуватців та підозрюваних у скоєнні військових злочинів, започаткований 1945 року в Парижі при Головному командуванні збройних сил союзників), ГЕАО (англ. HEAO, High Energy Astronomy Observatory — Астрономічна обсерваторія високих енергій; серія американських супутників для дослідження рентгенівського і гамма-випромінювання астрономічних джерел, а також космічних променів), МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії), ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд Організації*

Об'єднаних Націй), НАТО (Організація Північно-Атлантичного Договору), ОЕСД (Організація економічного співробітництва і розвитку), ГУЛАГ (Главное управление исправительно-трудовых лагерей).

3. Великими й частково малими літерами записуються деякі складноскорочені слова: *ДемПУ (Демократична партія України), КУІн (Конгрес української інтелігенції), БєлАЗ (Білоруський автомобільний завод), Іж-1 (мотоцикл, від Іжевськ), Іл-96Т, Ту-336, Ан-24 (назви літаків від прізвищ конструкторів — Іллюшин, Туполєв, Антонов), Су-34 (військовий літак-винищувач, виготовлений КБ імені П. О. Сухого), Ка-60 (вертоліт фірми «Камов»).*
   Іноді допускається паралельне написання: *КамАЗ* і *КАМАЗ, КрАЗ* і *КРАЗ.*
4. Частина абревіатур, особливо з кінцевою літерою на позначення приголосного звука відмінюється, закінчення дописуються малими літерами: *в УНІАНі (Українське національне інформаційне агентство новин), скористатися СУМом (Словник української мови в 11-ти томах), багато ЗІЛів (завод імені Лихачова), ТЮГу (театр юного глядача), з ВАКу (Вища атестаційна комісія),*
5. Деякі скорочення від загальних назв пишуться малими літерами й відмінюються: *дот — дота, дзот — дзота, неп — непом, загс — у загсі, бомж — бомжеві, вуз — вузом, вузи* (замість останнього слова вживається в сучасній українській — ВНЗ (вищий навчальний заклад) або ВЗО (вищий заклад освіти)).
6. Цифрові та літерні позначки, що входять до складу абревіатур, записуються, як правило, через дефіс: *ВАЗ-118, ЛуАЗ-969У, АК-630 (автомат Калашникова), БМД-3 (бойова машина десанту), БА-64 (бронеавтомобіль), РПГ-7Д (роз'ємний гранатомет для парашутистів-десантників), ЗСУ-57-2С-68 (зенітна самохідна установка), БРЕМ-80у (броньована ремонтно-евакуаційна машина), Мі-34 (вертоліт КБ М. Л. Міля), ТУР-10К (технологічний універсальний робот),* **але:** *П36 (паровоз), ТЕ2, 2ТЕ10Л, ВЛ60, ТЕП75 (тепловози).*
7. Деякі запозичені абревіатури стали загальними відмінюваними чи невідмінюваними (якщо закінчуються на певні голосні, рідше

приголосні) назвами й не сприймаються як складноскорочені слова: *лавсан — лавсаном (лабораторія високомолекулярних сполук академії наук), лазер — лазером (прилад для генерування або підсилення монохроматичного світла,* утворене з початкових літер англійського словосполучення — *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation*, що дослівно перекладається так: *підсилення світла за допомогою індукованого випромінювання), джі-ай (американський солдат, GI — амер. government issue «казенного взірця»,* утворене під впливом абревіатури американських інтендантів *g. i. (galvanized iron) «цинкова бляха»), джі севен (велика сімка — G7), піар — піару (англ. PR — public relations, зв'язок з громадськістю), ді-джей — ді-джея (DJ,* як варіант уживається *диск-жокей).*

8. У складних абревіатурах, утворених із назв літер іншомовного алфавіту, з великої букви пишуться лише відповідники іншомовних літер, що передаються засобами української графіки, допоміжні ж букви, що вказують тільки на вимову, записуються малими символами, кожен елемент назви подається через дефіс: *Ей-Бі-еС (англ. ABS — Anti-Block System, електронна система в автомобілях, що дозволяє запобігати блокуванню коліс в момент гальмування), еН-Пі-Ті (англ. NPT — Non-Proliferation Treaty, договір про непоширення ядерної зброї), ІД (англ. ID — identity card, посвідчення особи, службова перепустка), Бі-Бі-Сі (BBC, British Broadcasting Corporation, Британська радіомовна корпорація), Бі-Бі-еС (BBS, Bulletin Board System, електронна дошка оголошень), Сі-Ді (CD, компакт-диск), Сі-Ді-РОМ (CD-ROM, Compact Disk — Real Only Memory, оптичний диск, призначений тільки для зчитування,* це слово теж поступово переходить до розряду загальних назв).
9. Похідні прикметники із словотворчими формантами **-ськ(ий), -івськ(ий), -инськ(ий)** та іменники із суфіксами **-івц(і), -овець, -іст**, що утворилися від ініціальних абревіатур, пишуться малими буквами: *НТР — ентеерівський, МХАТ — мхатівці, ОМОН — омоновець, ЧК — чекіст, ВАК — ваківський* тощо.

ІІ. Графічні скорочення

Від абревіатур варто відрізняти умовні графічні скорочення, які вимовляються повністю, а скорочуються лише на письмі. Наприклад, пишемо *10 т*, читаємо: *десять тонн.*

1. Слова на письмі не скорочуються на літеру, що позначає голосний звук, якщо вона не початкова в слові, і на ***ь (м'який знак).*** Слова скорочуються на букву, що позначає приголосний звук. Наприклад, слово ***український*** може бути скорочене: ***укр., україн., українськ.*** При збігові двох однакових букв на позначення подовжених приголосних скорочення треба робити після першої з двох однакових букв: ***погодин. оплата, травматологічне відділен.*** При збігові двох і більше різних приголосних скорочення можна робити як після першої літери на позначення приголосного звука, так і після останньої, залежно від структури слова: ***власноруч.*** або ***власноручн. (власноручний),*** але тільки ***власт. (властивий).***

Примітка. Якщо скорочення збігається з кінцем розповідного чи спонукального неокличного речення, то на кінці ставиться одна крапка, а не дві: *Основоположником науки географії є видатний давньогрецький учений Ератосфен, який жив у ІІІ* ***ст. до н. е.*** *Окремі вершини Гімалаїв стали трохи вищими після землетрусу 1965* ***р.*** Крапка після скорочення зберігається перед іншими розділовими знаками (**?!..**), а також у кінці прямої мови перед лапками, якщо вживається розповідне чи спонукальне неокличне речення: *Чи стали трохи вищими окремі вершини Гімалаїв після землетрусу 1965* ***р.?*** *Окремі вершини Гімалаїв стали трохи вищими після землетрусу 1965* ***р.!*** *Окремі вершини Гімалаїв стали трохи вищими після землетрусу 1965* ***р. …*** *Учені стверджують: «Окремі вершини Гімалаїв стали трохи вищими після землетрусу 1965* ***р.».***

2. Графічні скорочення найчастіше пишуться з крапками на місці скорочень, при цьому зберігається написання великих та малих літер, як і в повних назвах, проте через дефіс фіксуються скорочення складних слів, що пишуться повністю разом або через дефіс: *півн.-сх. (північно-східний), півд.-зах. (південно-західний),*

с.-г. (сільськогосподарський), ст.-сл. (старослов'янський). Скорочення, утворені від сполучень слів, пишуться окремо: *с. г. (сільське господарство).*

3. Крапка не ставиться при скорочених назвах мір: *6 кг, 8 т, 5 год 47 хв, 67 км, 130 м, 20 Гц (герц)* тощо, а також між подвоєними буквами, що вказують на множину: *рр.* — роки, *тт.* — томи.
4. Якщо в графічному скороченні залишаються початок і кінець слова, то на місці пропущених букв ставиться лише дефіс (без крапки): *вид-во — видавництво, р-н — район, д-р — доктор, п-ів — півострів, ф-ка — фабрика, ун-т — університет, ін-т — інститут, т-во — товариство, ф-т — факультет.* Такі скорочення не розриваються для переносу.
5. Скорочення, що позначають складні одиниці виміру, пишуться без крапок через скісну (похилу) риску: *км/год, м/с, кВт/год, т/км* та інші (іноді подібні скорочення записуються через горизонтальну риску —).

Похилою рискою розділяються, крім того, частини таких скорочених сполучень слів: *поштова скринька — п/с, військова частина — в/ч, обертів на хвилину — об/хв* тощо.

До найпоширеніших скорочень належать такі:

акад. — академік
вид. — видання
гр. — громадянин
див. — дивись, дивіться
д. — добродій
доц. — доцент
ім. — імені
і т. д. — і так далі
і т. ін. — і таке інше
і под. — і подібне
напр. — наприклад
н. е. — наша ера
до н. е. — до нашої ери
о. — острів
обл. — область
оз. — озеро
п. — пан, пані
пор. — порівняй, порівняйте
проф. — професор
Р. Х. — Різдво Христове
до Р. Х. — до Різдва Христового
р. — рік, річка
рр. — роки
с. — село, сторінка
ст. — станція, століття
т. — товариш, том
тов. — товариш
тт. — товариші, томи

Вправа 61

Перепишіть речення, поясніть значення та правопис складноскорочених слів.

І. 1. Читаєш: «СНІД», і давишся сніданком (Л. Костенко). 2. Від перекладу до перекладу — то наче від дисертації до дисертації… Одна лише різниця (не враховуючи вимог ВАКу): дисертація завершується захистом; переклад, за недавнім звичаєм, — презентацією (А. Содомора). 3. Як тій дитині зватися Богданком, коли епоха зветься НТР?! (Л. Костенко). 4. Жаль, що я не розпитав у Г. Кочура, якими були лекції, що їх читав десь у тридцятих роках у Київському інституті народної освіти (КІНО) М. Зеров (А. Содомора). 5. Не можу добрим словом не згадати ЛАУ (Лігу американських українців), де випало кілька разів гостювати, і її щирих активістів, які багато прислужились у справі дружби поміж нашими країнами (Є. Гуцало). 6. Мене часто запитують про НЛО (неопізнані літаючі об'єкти, як кажуть учені), про можливість життя розумних істот на інших планетах, про вірогідність зустрічі в космосі із зореплавцями далеких планет (П. Попович). 7. Ми прагнемо парадоксальної речі — незалежності суджень та думок на держТБ (З газети). 8. Лідера СДПУ(о) під час виборів до ВР було запрошено на політичне ток-шоу (З газети). 9. На телеканалах Києва і в УНІАНі визріла хвиля журналістських протестів проти політичного тиску та політичного контролю над ЗМІ (З газети).

ІІ. 1. Колишніх американських «джі-ай» можна зустріти сьогодні в 52 країнах світу (З газети). 2. Після одинадцятої вечора в усіх гуртожитках на вході перевіряють студентські квитки (або ж просто ІД — ідентифікаційні картки) (З газети). 3. У СУМі, зокрема, засвідчено іменник *квіття* (З довідника). 4. З подіями на ЧАЕС пов'язані типові вислови професійного та офіційно-ділового мовлення — *ліквідувати наслідки аварії, ліквідація наслідків аварії* (З посібника). 5. Працівники сектора історичної географії та картографії Інституту історії НАНУ вирішили створити до Днів скорботи і пам'яті карту «Голодомор в Україні: 1932–1933 рр.» (З посібника). 6. Статистика смертей від голоду була спотворена згідно з командою вищих ешелонів влади; відділи

ЗАГСу ретельного обліку не вели, медики не встигали реєструвати факти смертей, неопізнаних померлих ховали у ровах десятками тисяч (З посібника). 7. — Цей підлеглий не підбивав під мене клинці, не говорив, що в нього все гурчало б дні й ночі, аби він став директором МТС? (М. Стельмах). 8. У резолюцію ПАРЄ (Парламентська Асамблея Ради Європи) було внесено ініційовану українцями поправку, яка стосувалася політичного тиску з боку Адміністрації Президента (З газети). 9. 9 грудня 1917 року генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра направив телеграму до призначеного РНК головнокомандуючим військами М. Криленка з протестом і вимогою звільнити представників українських фронтових та армійських рад, заарештованих більшовицькими ревкомами (З посібника).

Вправа 62

Випишіть з періодичних видань 20–30 речень з абревіатурами, з'ясуйте, як вони розшифровуються, користуючись словником. Зверніть увагу на правопис у скороченому та повному вигляді.

Вправа 63

З підручників, посібників, додаткової літератури з математики, фізики, хімії тощо, а також із вступних статей чи передмов до словників та енциклопедій випишіть різні умовні скорочення, з'ясуйте їх значення та особливості написання.

☺🕭 *Учень приніс у кінці року табель з поганими оцінками, дає його батькові й каже:*

— Знаєш, тату, мені чомусь уже не хочеться їхати в туристичну подорож… Та й велосипед, що ти обіцяв, ні до чого…

§ 22. Правила переносу

Варто пам'ятати, що перенос слів з рядка в рядок, поділ на склади та морфемна будова (морфеми — значущі частини слова: корінь,

префікс, закінчення, суфікс тощо) — це різні явища, які лише частково взаємозалежні чи збігаються й кожне регламентується окремою системою правил. При переносі слово ділиться **на дві частини**, тому, щоб показати всі можливі варіанти переносу, слово необхідно записувати стільки разів, скільки цих варіантів існує. Наприклад: ***мо-локо, моло-ко,*** а не ***мо-ло-ко.*** Орфографічні правила переносу, на відміну від фонетичних правил складоподілу, більш послідовно враховують морфемну будову слова. Наприклад, професор П. П. Чучка вважає, що не потрібно ставити правила переносу слів із рядка в рядок у зв'язок із морфемною будовою слова, бо це лише техніка письма. Серби та хорвати всю цю премудрість викладають в одному правилі. Правила переносу закріплені четвертим виданням «Українського правопису». Порівняно з попередніми виданнями ці правила дещо спростилися, але частина викладачів та вчителів іноді вимагає дотримання старих рекомендацій і навіть вважає помилковим, наприклад, порушення при переносі межі префікса та кореня. У підручнику І. П. Ющука «Практикум з правопису української мови» в таких випадках подається подвійний перенос: ***ви-йшов*** і ***вий-шов.*** При цьому автор зазначає, що краще не спотворювати зміст слова й переносити ***на-гляд, про-мчати*** (а не ***наг-ляд, пром-чати***). На його думку, другий варіант є небажаний, хоч помилковим його вважати не можна. Таким чином, нижче подаються обов'язкові правила переносу, яких необхідно дотримуватися, бо порушення їх кваліфікується як орфографічна помилка. Крім того, осібно виділено рекомендаційні правила переносу, дотримання яких є не обов'язковим (це не помилка, бо що не заборонено — те дозволено), але використання цих правил засвідчить Вашу додаткову лінгвістичну обізнаність, яка виходить за межі традиційного підручника. Трапляється, що іноді вимагають у випадку переносу на місці дефіса в складних словах, переносити його (дефіс) у наступний рядок. Ця вимога безпідставна, бо такого правила немає, якщо необхідно здійснити перенос на місці дефіса, то два знаки — переносу й дефіс — зливаються в один на попередньому рядку: *ясно-фіолетовий, музично-танцювальний, пів-Полісся* тощо.

І. Орфографічні (загальні) правила переносу

1. Слова з одного рядка в другий переносяться за орфографічними складами: *мо-лодий, моло-дий; пе-рехід, пере-хід; мо-ре*. Одна буква не залишається й не переноситься, хоча може становити фонетичний склад. Тому слова *олія, моя, алея, мию, юний* переносити не можна.

   Дві букви на позначення голосних звуків переносити можна: *ае-родром, ае-робус, ае-робіка, іо-носфера, іо-нізувати*. Подібно переносяться слова *мо-єю, мрі-єю, ши-єю*.
2. Не розриваються при переносі букви ***дж (де* і *же), дз (де* і *зе)***, що позначають один звук, тобто відносяться до кореня: *кукуру-дза, хо-джу, гу-дзик, во-джу, по-дзвонити.*

   Якщо ж літера ***д (де)*** належить до префікса, а ***з (зе)*** чи ***ж (же)*** до кореня, тобто ці букви позначають два різні звуки, то при переносі вони розриваються: *під-земний, під-живити, перед-жнивний, над-звуковий.*
3. М'який знак і апостроф при переносі залишаються на попередньому рядку (не відокремлюються від попередньої літери), якщо на цій межі можливий перенос: *гайдамаць-кий, молоть-ба, кільце, винось-те, пів'-яблука, Лук'-ян, роз'-їхатися, дит'-ясла*.
4. При переносі складних слів не залишається в попередньому рядку початок другої частини слова, якщо він не становить складу: *західно-слов'янський* (а не *західнос-лов'янський*), *багато-звучний* (а не *багатоз-вучний*), *низько-продуктивний* (а не *низькоп-родуктивний*).
5. Не розриваються сполучення ***йо, ьо*** при перенесенні: *ра-йон, Вороб-йов, ма-йор, подзьо-баний, крайньо-го, цьо-го.*
6. Не можна розривати ініціальні абревіатури чи відокремлювати від них цифри: *ЛАЗ-105, ООН, НАТО, ЮНЕСКО, ЗІЛ-111*.
7. В усіх інших випадках при збігу кількох приголосних на стику морфем перенос довільний: *брате-рство, братер-ство, братерс-тво, братерст-во, май-стер, майс-тер, інтеліге-нтський, інтеліген-тський, інтелігент-ський, інтелігентсь-кий*.

ІІ. Технічні правила переносу

1. Не можна відривати від прізвища при переносі ініціали або інші умовні скорочення: *Л.І. Глібов* (а не *Л.І.// Глібов*), *акад. Іваненко* (а не *акад.// Іваненко*), *канд. техн. наук Ткачук* (а не *канд. техн. наук// Ткачук*), *п. Петрук* (а не *п.// Петрук*).
   Якщо імена, по батькові, звання, шанобливі звертання подаються повністю, то можна переносити: *Тарас // Григорович Шевченко*, *пан // Яковенко, професор // Сосновський.*
2. Не відривають різного роду скорочень від цифр, до яких вони належать: *1998 р.* (а не *1998 // р.*), *300 га* (а не *300 // га*), *20 см*^{3} (а не *20 // см*^{3}). Назви мір, подані повністю, переносити можна: *25 // кілограмів, 50 // хвилин.*
3. У наступний рядок не можна переносити граматичні закінчення, з'єднані з числами через дефіс: на *10-му* поверсі (а не *10- // му*), *22-а* група (а не *22- // а*), *5-й* (а не *5- // й*).
4. Не можна розривати умовні графічні скорочення типу *і т. д., і т. ін., та ін., вид-во, т-во, ун-т*.
5. Не можна в наступний рядок переносити розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку чи відкриті лапки.

ІІІ. Рекомендаційні орфографічні правила переносу

1. З двох однакових букв на позначення приголосних одна, як правило, залишається в попередньому рядку, інша переноситься в наступний: *тон-на, без-застережний, розріс-ся*. Подвійний перенос допускається в словах, де подовження виникло внаслідок давньої асиміляції, тобто в деяких іменниках І відміни, іменниках середнього роду на -я ІІ відміни, в орудному відмінку однини перед закінченням -ю іменників ІІІ відміни: *стат-тя* і *ста-ття*, *дозвіл-ля* і *дозві-лля*, *річ-чю* і *рі-ччю*. Це поширюється й на похідні слова, утворені від іменників І та ІІ відмін: *суд-дівство* і *су-ддівство*, бо *суд-дя* і *су-ддя*; *гіл-лястий* і *гі-ллястий*, бо *гіл-ля* і *гі-лля*, *сміт-тєпровід* і *смі-ттєпровід*, бо *сміт-тя* і *смі-ття*. Також у прислівниках *зран-ня* і *зра-ння*, *попідвікон-ню* і *попідвіко-нню*, *навман-ня*

і *навма-ння*, *спросон-ня* і *спросо-ння*, *попідтин-ню* і *попідти-нню*. Два варіанти переносу допускаються в словах: *Віннич-чина* і *Вінни-ччина, козач-чина* і *коза-ччина; бов-ваніти* і *бо-ввaніти; пан-на* і *па-нна; віл-ла* і *ві-лла*. Але в словах *ви-ллю, не-ввічливий, ново-введення* дві літери переносяться в наступний рядок, бо з них починається корінь (у двох перших прикладах) та друга частина складного слова (в останньому).

Допускається подвійний перенос і в прикметниках із суфіксами **-анн- (-янн-), -енн-** та іменниках і прислівниках, утворених від них: *незрівнян-ний* і *незрівня-нний, нескінчен-ний* і *нескінче-нний, нескінчен-ність* і *нескінче-нність, нескінчен-но* і *нескінче-нно*. Але краще *закон-ний, закон-ність, закон-но*, бо дві однакові літери належать до різних морфем.

2. При переносі рекомендується не відривати початкову частину кореня, якщо вона не становить складу: *на-вчання* (а не *нав-чання*), *при-ймати* (а не *прий-мати*), *від-святкувати* (а не *відс-вяткувати*), *розі-рваний* (а не *розір-ваний*). При цьому можливий перенос: *розо-рати, зе-кономити, зо-браження, за-гітувати*, тобто букву на позначення голосного звука від кореня при переносі можна відірвати.
3. Не рекомендується відривати кінцеву літеру на позначення приголосного звука односкладового префікса перед наступним приголосним кореня: *пред-ставник* (а не *пре-дставник*), *без-системний* (а не *бе-зсистемний*), *най-колоритніший* (а не *на-йколоритніший*). Якщо корінь після подібного односкладового префікса починається на голосний, то можливий подвійний перенос: *без-іменний* і *бе-зіменний, без-аварійний* і *бе-заварійний*, *роз-охатися* і *ро-зохатися*.

   Кількаскладові префікси можна розривати: *пе-ремогти* і *пере-могти*, *ро-зібрати* і *розі-брати*, *пе-ред'ювілейний* і *перед'-ювілейний*, *ан-тимонопольний і анти-монопольний, ар-хіважливий* і *архіважливий.*
4. Рекомендується в попередньому рядку залишати букву ***й (йот)***, якщо це можливо: *лій-ка, трій-ка, край-ній*, але *при-йти*.

Вправа 64

Переписуючи слова, позначте всі можливі варіанти переносу, окремо виділіть рекомендаційні випадки.

Зразок: *Су-ддівство, суд-дівство, судді-вство, суддів-ство, суддівс-тво, суддівст-во.*

І. Корінний, аудитор, підскочити, затримати, беззастережний, підзолистий, нововведення, високоавторитетний, яєчня, Вінниччина, пан'європейський, наймитування, перейти, східнояпонський, ядерно-активний, шестигранний, розірваний, зустрічний, подзвонити, підзвітний, безаварійний, подзьобаний, аудиторія, підземелля, навчений, юний, розорати, приймати, багатоактний, надзвичайний, кольчуга, тер'єр, павільйон, об'єктивний, морозостійкий, віддзеркалення, передзбиральний, зовнішньоекономічний, погляд, третьокурсник, зображення, відсвяткувати, керівництво, індо-африканський, відділення, засмучений, свіжоскошений, наддзьобувати, передзимовий.

ІІ. В. К. Винниченко, проф. Гнатюк, Лариса Петрівна Косач, на 10-му версі, 40 кубічних сантиметрів, учні 10-Б кл., 1999 р., 35 га, академік Білодід, 22 см^3, 16 куб. см, і т. д., і т. ін., та ін., та інші, 29 %, студенти 12-ої групи, XX–XXI ст., 7–9 тт., 5 год 20 хв 40 с, 870 Дж, 25 Н, 600 Вт, 10 Гц, вид-во педун-ту, канд. філол. наук К. Г. Осадча.

Вправа 65

Подані слова поділіть на фонетичні склади, зробіть морфемний аналіз (розбір за будовою, Вам допоможуть словники: Полюга Л. М. Словник українських морфем. — Львів, 2001; Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. У 2-х т. — К, 1980–1981, бажано використати традиційні позначки частин слова), виконайте всі можливі варіанти переносу з рядка в рядок.

Віється, поздоровлення, під'яремний, освітлюються, двокласний, відгримів, щілинний, сповіщаючи, вистуджувалися, виссаний, переймається, півстоліття, перев'язь, підігну, несплачений, ілюзія, запліччя, заокруглила.

Зразок:

Транскрипція	Будова слова	Перенос
[п’і/дˆз: е^{и}р/ка́л´/ни^{е}к]	під/дзеркаль/ник$^{\lceil}$	під-дзеркальник піддзе-ркальник піддзер-кальник піддзерка-льник віддзеркаль-ник
[дѐ/зор/га/н´і/зу/ва́/ти^{е}/с´а]	дез/організ/ува/ти/ся	де-зорганізуватися дез-організуватися дезо-рганізуватися дезор-ганізуватися дезорга-нізуватися дезоргані-зуватися дезорганізу-ватися дезорганізува-тися дезорганізувати-ся

☺🕭 *Урок зоології.*

— Дмитрику, а як називаються істоти, що можуть жити й у воді, і на суші?

— Матроси.

§ 23. Правопис слів іншомовного походження. Українська латиниця

І. Подвоєння в іншомовних словах

1. У загальних назвах іншомовного походження букви на позначення подовжених приголосних звуків, як правило, не подвоюються: *бароко, лібрето, піанісимо, стакато, інтермецо, сума, шосе, беладона, бравісимо, ват* (хоч ***Ватт***), *групето, гун (гуни), каса, метал, піцикато, фортисимо, шасі, фін (фіни), комуна, комісія* тощо.

Винятки: ***аннали*** (записи найважливіших подій по роках у Стародавньому Римі й деяких країнах Західної Європи за середніх віків;

на Русі їм відповідали літописи), ***бонна*** (вихователька дітей), ***брутто*** (вага товару з упаковкою), ***ванна (ванний), мадонна, манна (манний), мотто*** (епіграф, дотепний чи влучний вислів), ***нетто*** (вага товару без упаковки), ***панна, пенні*** (грошова одиниця), ***тонна, білль*** (проект закону чи закон), ***булла*** (папська грамота), ***вілла, мулла*** (в ісламі нижчий сан служителя релігійного культу), ***дурра*** (назва рослини), ***мірра*** (ароматична смола), ***гамма*** (1) третя літера грецького алфавіту; 2) мільйонна частка грама; 3) стотисячна частка ерстеда — одиниці напруженості магнітного поля), а також перша частина складних слів ***гамма-*** (означає стан речовини або зв'язок з ***гамма-випромінюванням***)**:** ***гамма-глобуліни, гамма-активний, гамма-апарат, гамма-астрономія, гамма-залізо, гамма-сигнал, гаммаскопія, гамма-функція, гамма-спектрометр.***

2. У випадку збігу кінцевого приголосного префікса та початкового приголосного кореня подвоєння відбувається тоді, коли в мові вживається паралельне непрефіксальне слово: *інновація* (бо є новація), *сюрреалізм* (бо є реалізм), *апперцепція* (бо є перцепція), *імміграція* (бо є міграція), *ірраціональний* (бо є раціональний), *ірреальний* (бо є реальний), *контрреволюція* (бо є революція), *іматеріалізм* (бо є матеріалізм).

Примітка. Букви на позначення приголосних звуків на межі префікса й кореня не подвоюються тоді, коли іншомовне префіксальне слово далеке за змістом від безпрефіксального: ***нотація*** (повчання, висловлене людині, яка допустила якийсь промах) — ***анотація*** (стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису) — ***конотація*** (додаткове значення слова, що накладається на основне й служить для вираження експресивно-емоційної оцінки).

3. У власних назвах іншомовного походження подвоєні букви на позначення подовжених приголосних звуків зберігаються відповідно до мови, з якої слово запозичене: *Голландія, Руссо, Торрічеллі, Марокко, Калькутта, Маттью, Бетті, Ріккі, Жульєтт, Песталоцці, Кессо, Хеллоуей, Саллівен, Россіні, Гаммі* (кличка собаки), *Діллі* (персонаж мультфільму), *Маккензі* (затока), *Барроу* (мис), *Хеллох* (печера), *«Пратт-Уїтні»* (авіаційний двигун), *«Дольче енд Ґаббана»* (торгова марка), *«Феррарі»* (автомобіль) тощо.

Примітка. Подвоєння зберігається й у всіх похідних загальних назвах: *боннський (Бонн), ніццький (Ніцца), яффський (Яффа), андоррець (Андорра), голландський (Голландія), равеннський (Равенна), меккський (Мекка), пруссацтво (Пруссія)* та інші.

ІІ. Написання и, і, ї в іншомовних словах

1. В основах загальних іншомовних назв після дев'яти букв **д (де), т (те), з (зе), с (ес), ц (це), ч (че), ш (ша), ж (же), р (ер) (*«де ти з'їси цю чашу жиру»*)** перед наступними приголосними, крім [**й**], пишеться **и** («правило дев'ятки»): *динаміт, титул, фізика, іригація, речитатив, джинси, цистерна, режим, шифр, агностицизм, афоризм, штатив, цистерна, джип, директор, цирк, шифер.*
2. Після всіх інших букв, тобто тих, що не входять до «правила дев'ятки» **(б (бе), п (пе), в (ве), м (ем), ф (еф), г (ге), ґ (ге), к (ка), х (ха), л (ел), н (ен))**, перед наступними приголосними пишеться **і**: *кіно, архів, бізнес, міф, ефір, логіка, ніша, пілот, вібрація, колібрі, ліміт, бісквіт, адміністратор, нігілізм, вітамін, гідравліка, хірург.*
   Винятки. Після літер, що не входять до «дев'ятки», **и** пишеться перед наступними приголосними, крім [**й**], у таких випадках:
   а) давно запозичених іншомовних словах: ***кипарис, бурмистер*** (але **бургомістр**), ***вимпел, єхидна, імбир, лиман, миля, мирт, нирка, спирт, химера, бинт, графин, лимон, литаври, миш'як*** тощо;
   б) у словах, запозичених із східних мов, переважно тюркських: ***башкир, гиря, калмик, кизил, кинджал, киргиз, кисет, кишлак, кишмиш***;
   в) у словах церковного вжитку: ***диякон, єпископ, єпитрахи́ль, єпити́мія, камила́вка, ми́тра, митрополит, християнство*** тощо.
3. На початку слів уживається ***і***: *ідея, ізольований, Іліада, ілюзія, ідіома, ієрогліф, ікебана, інтернет, імпульс, інгаляція, інтрига, Іран, Іртиш, Ірландія, Італія, Ісландія, Іо* (жриця Гери), *Ігуасу* (водоспад), *Ісалько* (вулкан), *Ідху* (острів), *Імоджен, Ібсен, Івон, Ізабелла.*

4. Після букв на позначення всіх приголосних звуків (крім [**й**]) пишеться **і** перед голосними та звуком [**й**] **(я, ю, є, ї, й)**; **іа** в кінці слів передається звичайно через **ія** (у кінці деяких власних імен та прізвищ — **іа**): *архієрей, віолончель, гіацинт, діарама, міокард, сієста, тіара, фіаско, стронцій, радій, біоінженерія, істерія, антипатія, адаптація; Кіану, Віардо, Ліліан, Піаф, Аппіа, Клаудіа, Гарсіа.*

Іноді [**і**] в середині слова перед голосним переходить у [**й**] і відповідно передається на письмі: *курйоз, серйозний, кар'єра, п'єса, бар'єр.*

5. В абсолютному кінці невідмінюваних слів пишеться **і**: *ралі, колібрі, жалюзі́, харакірі, конфеті, попурі, візаві, парі, таксі,* а також перед наступним приголосним у невідмінюваному слові *гра́тіс* і под.
6. **Ї** пишеться після голосного: *мозаїка, наївний, прозаїк, руїна, Енеїда, Каїр, Ізмаїл, акмеїзм, акмеїст, хокеїст, іудаїзм, архаїзм, атеїзм, егоїзм, героїзм, китаїст, бобслеїст, пантеїст, ліцеїст, дзюдоїст, каноїст.*

Примітка. У складних словах, перша частина яких закінчується голосним, на початку другої частини пишеться **і**: *староіндійський, новоірландський, новоіракський.*

7. Після префіксів, що закінчуються голосним чи приголосним, пишеться на початку кореня **і**: *антиісторичний, антиінфекційний, доімперіалістичний, заідеологізований, заімпонувати, заінтригувати, переінструментовка; безідейний, дезінсекція, дезінтеграція, дезінфекційний, дезінформація, розіграш.*
8. В іншомовних власних назвах **и** пишеться в таких випадках:
   а) в основах власних імен, прізвищ, географічних назв після шиплячих та [**ц**] перед наступними приголосними, крім [**й**]**,** та в похідних від них словах: *Абашидзе, Вашингтон, Джигарханян, Джинна, Джильї, Жильєрон, Тажибаєв, Цицерон, Цибо, Циммерманн, Жижка, Жирардо, Жискар, Чиковані, Чингісхан, Фучик, Шиллер, Ширак; Джибуті, Джизак, Чилі, Чикаго, Шингу, Шицзячуан, Цилінь, Цинань, Цингай, Циндао, Цинциннаті, Цицигар, Алжир, Гемпшир, Вірджинія, Лейпциг, Сан-Франциско; шиллерівський, чиказький, цинциннатський* тощо;

б) у географічних назвах з кінцевими **-ида, -ика:** *Мексика, Флорида, Корсика, Атлантида, Балтика, Антарктида, Америка, Антарктика, Арктика, Атлантика, Африка.* **Але: *Колхіда***;

в) у географічних назвах із сполученням **-ри-** перед приголосними: *Мадрид, Великобританія, Рига, Рим, Крит, Мавританія, Париж, Цюрих;*

г) в інших географічних назвах після **д (де), т (те)** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою: *Аддис-Абеба, Единбург, Кордильєри, Сардинія, Скандинавія, Аргентина, Братислава, Ватикан, Палестина, Тибет, Бразилія, Єгипет, Єрусалим, Китай, Пакистан, Сиракузи, Сирія, Сицилія, Вавилон, Ассиро-Вавилонія, Нью-Мексико, Бастилія, Киргизія, Узбекистан, Лідице,* а також у похідних словах: *бразилець, тибетський, аргентинський.*

9. В інших випадках в іншомовних власних назвах пишеться **і**:

а) в іменах та прізвищах (не після шиплячих та **ц**): *Діллі, Кімберлі, Гурамішвілі, Біно́ш, Пі́кфорд, Рика́тто, Пертіні, Емінеску, Міцу́, Жеріко́, Бріка́, Фрідріх, Діккенс, Дідро, Дізель* (але *дизель*), *Зільберт, Грімм, Россіні;*

б) у географічних назвах (не після шиплячих, [**ц, р, д, т**] тощо): *Сідней, Занзібар, Лісабон, Гельсінкі, Гельсінгфорс, Вільнюс, Гімалаї, Нікарагуа, Зімбабве, Пількомайо, Київ, Віші;*

в) перед голосними та [**й**]: *Маріо, Жіоно́, Фабліо, Тиціан, Чіаурелі, Чіампі; Чіапас, Чіуауа, Шіофок, Кабу-Фріу* (мис), *Адріатика, Онтаріо, Австрія, Греція, Ріо-де-Жанейро, Ріо-Гранде, Ріу-Негру;*

г) в абсолютному кінці невідмінюваних назв: *Бахрі, Сент-Екзюпері, Леонардо да Вінчі, Сінді, Барбі, Шаші, Тімоті, Джеррі, Пірі, Лі, Нуралі, Джанні, Луїджі, Одрі, Демі, Наомі, Бетті, Ріккі; Сочі, Поті, Капрі, Нансі* (місто)*, Міссурі, Нью-Джерсі* (штати)*, Малі, Сомалі* (країни)*, Босумтві, Ері* (озера)*, Маккензі* (затока)*, Ай-Петрі* (гора)*, Стромболі* (вулкан)*, Калахарі.* **Але:** *Лао-Цзи, Менцзи, Духовни, Керогли, Язгельди, Берди, Акушти, Асли, Назли; Янцзи* тощо.

III. Апостроф в іншомовних словах

1. Апостроф в іншомовних словах пишеться перед **я, ю, є, ї**:
   а) після букв **б (бе), п (пе), в (ве), м (ем), ф (еф), г (ге), ґ (ґе), к (ка), х (ха), ж (же), ч (че), ш (ша), р (ер)**: *інтер'єр, інтер'юер, вольтер'янство, п'єдестал, прем'єра, миш'як, Іх'ямас, Ф'єзоле, Руж'є, Рейк'явік, Г'юз, Г'юстон, Джоґ'якарта, Кюв'є, Дьєнб'єнфу, П'ячентіні;*
   б) після кінцевого твердого приголосного префіксів та першої частини складного слова: *ін'юнктив, пан'європейський, ад'юнкт, ад'ютант, супер'ядро, супер'яхта, ін'єкція, кон'юнктура, об'єкт, диз'юнкція, транс'європейський, фельд'єгер.*
2. Апостроф не пишеться:
   а) перед **йо**: *курйоз, серйозний;*
   б) коли **я, ю** позначають пом'якшення попереднього приголосного перед [**а, у**]: *гюрза, бюджет, бюро, гяур, пюпітр, гравюра, рюкзак, манікюр, фюзеляж, кювет, варяг, пюре, Чюрльоніс, Барбюс, Мюллер, Вюртемберг, Пюджин, Гюбнер, Жямайтія.*

IV. М'який знак в іншомовних словах

1. М'який знак в іншомовних словах пишеться після літер **д (де), т (те), з (зе), с (ес), л (ел), н (ен):**
   а) перед **я, ю, є, ї, йо, о:** *конферансьє, альянс, монпансьє, віньєтка, вольєр, браконьєр, коньяк, павільйон, батальйон, медальйон, каньйон, шиньйон, шампіньйон, компаньйонка, ательє, пасьянс, мільярд, ксьондз; Марсельєза, Лавуазьє, Люсьєн, Маттью, Жульєтт, Альєнде, Шарпантьє, Мерсьє, Дьюї, Кальяо* (порт), *Дьєнб'єнфу* (військова база), *Ель Ніньо* (течія);
   б) відповідно до вимови після **л (ел)** перед приголосним: *асфальт, мультфільм, альбатрос, фальсифікація, тальк, альтруїст, Альваро, Гюльчатай, Дельфи, Нельсон, Пількомайо* (річка), *Ісалько* (вулкан), *Вальпараїсо, Акапулько* (порти), **але:** *залп, болт, катафалк, напалм, полк* тощо;

в) відповідно до вимови в кінці слів: *фланель, падеспань, дуель, ферзь, діагональ, вуаль, шампунь, мечеть, Адель, Нінель, Етель, Булонь, Базель, Рафаель,* **але:** *бал, метал, рулон, шоколад, набат, полонез, пафос*.

2. М'який знак не пишеться:
   а) перед **я, ю,** коли вони позначають сполучення напівм'якого приголосного з [**а, у**]: *мадяр, тюбик, нюанс, ілюзія, тюль, люкс, Цюрих, Аляска, Дрю, Дюма, Золя, Лю, Ніколя, Кюсю* (острів);
   б) в абсолютному кінці слова після **ц (це)**, у тому числі в кінці власних імен, прізвищ, прізвиськ німецького походження: *шприц, плац, палац, Суец, Фріц, Ганц, Гольц, Фільц,* **але:** *пуерториканець, мексиканець, австралієць* тощо, бо суфікс **-ець** — український і завжди пишеться з м'яким знаком на кінці.

V. Інші складні випадки правопису іншомовних слів

1. У словах, запозичених із французької мови, після букв на позначення шиплячих **ж (же), ш (ша)** пишеться українська літера **у**, а не **ю**: *журі, парашут, брошура, Жуль Верн, Жусьє,* а також з **у** пишуться слова: *парфуми, парфумерія.*
2. У позиції між двома голосними в запозичених загальних назвах звук [**й**] не передається додатково окремою буквою: *буєр, конвеєр, лояльний, параноя, плеяда, рояль, саквояж, секвоя, фаянс, феєрверк.*
   Винятки: ***фойє, майя*** (народність); ***Гойя, Савойя, Фейєрбах*** тощо, а також ***війя*** (дишель у воловому возі).

VI. Українська латиниця

Близькою до правопису слів іншомовного походження є інша проблема: передача українських власних і загальних назв засобами латиничного письма, так званою українською латиницею, у паспортах, угодах, оголошеннях, вивісках, документах, інформаційних банках, у міжнародних телеграмах, електронній пошті, на картах і в інших

друкованих та телекомунікаційних джерелах. Розробка стандарту української латиниці запропонована Термінологічною комісією з природничих наук Київського університету імені Тараса Шевченка, схвалена низкою вітчизняних та закордонних організацій, комісій, конференцій. Наприклад, правильно латиницею потрібно записувати ***Ukrajina, Kyjiv*** (Україна, Київ), а не *Ukraine, Kyiv* чи якось інакше. У поемі «Трубить Трубіж» Борис Олійник заступився за самоназву «Україна»:

Новий хазяїн світового чину
Твій рід і люд наївний, як курей,
Заманить вміло в імпортну торбину
І Україну нарече… *Юкрейн.*

Один з авторів та популяризаторів української латиниці Максим Вакуленко пропонує стандартизувати написи на упаковках української продукції, що йде на експорт: *Vyrib Ukrajiny* (Виріб України), *Zrobleno v Ukrajini* (Зроблено в Україні).

Апостроф уживається перед **ja, ju, je, ji, jo** за відсутності м'якшення та на межі складних слів для роздільної вимови *j* з наступними голосними: *bur'jan, Volynj'avto, raj'uprava.*

№	Кирилиця	Латиниця	Міжнародна транскрипція
1	а А	a A	[a]
2	б Б	b B	[b]
3	в В	v V	[v] / [w]*
4	г Г	gh Gh	[ɣ]
5	ґ Ґ	g G	[g]
6	д Д	d D	[d]
7	е Е	e E	[e]
8	є Є	je Je	[je] / [’e]**
9	ж Ж	zh Zh	[ʒ]
10	з З	z Z	[z]
11	и И	y Y	[y]
12	і І	i I	[i]

№	Кирилиця	Латиниця	Міжнародна транскрипція
13	ї Ї	ji Ji	[ji]
14	й Й	j J	[j]
15	к К	k K	[k]
16	л Л	l L	[l]
17	м М	m M	[m]
18	н Н	n N	[n]
19	о О	o O	[o]
20	п П	p P	[p]
21	р Р	r R	[r]
22	с С	s S	[s]
23	т Т	t T	[t]
24	у У	u U	[u]
25	ф Ф	f F	[f]
26	х Х	kh Kh	[h]
27	ц Ц	c C	[ts]
28	ч Ч	ch Ch	[tʃ]
29	ш Ш	sh Sh	[ʃ]
30	щ Щ	shch Shch	[ʃtʃ]
31	ь	j	[’]**
32	ю Ю	ju Ju	[ju] / [’u]**
33	я Я	ja Ja	[ja] / [’a]**

Примітка: * — у кінці слова та перед голосними, ** — після приголосних.

Вправа 66

Перекладіть слова українською мовою, поясніть їх правопис.

Дезинформация, жюри, аксиома, мотто, акционер, алгоритм, дискриминация, иерархия, маникюр, педикюр, номинальный, тарификация, циркуляр, утилитарный, трансмиссия, дифференциал,

гидроаккумулятор, рессора, буддизм, турбокомпрессор, масса, тонна, Ватт, ватт, корректор, коэффициент, шасси, процесс, маккартизм, дезинтеграция, эффективность, компьютеризация, компаньон, миллион, территория, инновация, маррист, диссертация, аттестат, иррациональный, голландский, марокканец, кастинг, диктофон, дизель.

Вправа 67

Перепишіть власні назви, вставляючи, де це потрібно, пропущені букви.

Алж…р, Д…зель, м. Ваш…нгтон, Джордж Ваш…нгтон, Аргент…на, Рус…о, Баст…лія, Тор…ічел…і, Калькут…а, Флор…да, С…ц…лія, Корс…ка, Мекс…ка, Вірдж…нія, Ч…каго, Ґр…ґ, Мадр…д, Брат…слава, Браз…лія, Вав…лон, Ват…кан, Кен…еді, С…рія, Гр…нв…ч, Сканд…навія, Т…бет, Ж…ль Верн, Лід…це, Ж…льєн, Ч…нгісхан, Гар…бал…ді, С…ракузи, Йоган…есбурґ.

Вправа 68

Наведені слова запишіть українською мовою. Поясніть уживання чи невживання в них апострофа та м'якого знака.

Фельдъегерь, монсеньор, дюшес, рантье, брошюра, Ружье, Ньютон, курьёзный, Ривьера, портьера, компьютер, кутюрье, шампиньон, конъюнктивит, Бретань, Женевьева, арьергард, Лавуазье, папье-маше, Севилья, Цюрих, фокстерьер, мезальянс, Суэц, Булонь, Дельфы, Барбюс, шиньон, конъюнктура, Кордильеры, бульон, конферансье, карьера, конъюнктива, Ньюфаундленд, трильон, каньон, мюзикл, модельер.

Вправа 69

І. *Використовуючи слова іншомовного походження, напишіть твір на одну з тем:* «Місця, у яких я мрію побувати», «Чи поєднувані геній і злодійство», «Моя книжкова полиця».

ІІ. *Запишіть латинськими літерами власне ім'я, прізвище, по батькові, місце народження, а також 20 українських географічних назв, пов'язаних з Вашою малою батьківщиною. Для цього скористайтесь українською латинницею.*

Вправа 70

Запишіть слова іншомовного походження, пов'язані з Вашим майбутнім фахом, згрупувавши їх за розділами:

а) неподвоєні й подвоєні букви на позначення приголосних;
б) уживання літери і;
в) уживання літери и;
г) апостроф;
ґ) м'який знак (до кожного розділу підібрати не менше 20 слів).

Вправа 71

Перепишіть речення, розкриваючи дужки, поясніть написання слів іншомовного походження.

І. 1. Ми віримо в магію небес, але не віримо в ма(н,нн)у небесну (І. Драч). 2. Бу(д,дд)(и,і)сти вважають, що камінь — кінцева суть природи, скелет її, а вода — її кров (З газети). 3. Єп(и,і)трахиль (широка, довга, гаптована золотом смуга, обернена довкола шиї) є символом Божої благодаті, що сходить на священика для здійснення ним служіння (Із журналу). 4. Баро(к,кк)о — це стиль тих церков — шедеврів сімнадцятого — вісімнадцятого століть, які стали візитною карткою України в усьому світі (Із журналу). 5. Зараз здається, що я — на гіл(ьо,ьйо)тині, й ось-ось має опуститися смертельна сокира (Є. Гуцало). 6. Золота бу(л,лл)а, видана 1356 року імператором Італії та Німеччини Карлом IV Люксембурзьким, — найславніша з усіх золотих бу(л,лл), оскільки визначала правові основи політичного устрою Німеччини XIV століття (З посібника). 7. Про ту важку од(и,і)(с,сс)ею одинадцятилітнього підлітка та його подальшу долю читач згодом дізнається з творів автора [Григора Тютюнника] (Б. Олійник). 8. Мені про Та(л,лл)і(н,нн) розказували, про фі(н,нн)ів, які туди приїжджають, вони ж там з естонцями якісь близькі родичі, то у них взаємна ностальгія (Є. Гуцало). 9. Під час навчання гри на фортеп(і,и)ано необхідно досконало вивчити всі га(м,мм)и. 10. Може, фотозбільшувач пособить розгадати і(р,рр)еальність чужої психіки і, розгадана, і(р,рр)еальність уже не буде і(р,рр)еальністю?.. (Є. Гуцало).

ІІ. 1. Перші давньоримські історики, які описували події в хронологічній послідовності, за роками, називалися а(н,нн)алісти-лі-

тописці (Із словника). 2. Га(м,мм)а-метод — це метод розвідування корисних копалин, що ґрунтується на вимірюванні інтенсивності випромінювання природних радіоактивних елементів, які є в гірських породах (Із словника). 3. Кам(и,і)лавкою в країнах Близького Сходу називають шапку з верблюжої вовни; у православних ченців та священиків це висока шапка з фіолетового оксамиту, право носити яку давали за особливі заслуги (Із словника). 4. Пе(н,нн)і, або пенс, — дрібна розмінна монета, що використовується у Великій Бр(и,і)танії та Фінляндії (Із словника). 5. Слово «ма(к, кк)(и,і)авел(и,і)зм» походить від імені політичного діяча Флорентійської республіки Н. Ма(к,кк)(и,і)аве(л,лл)і (1469–1527) й означає політику, яка здійснюється підступними методами, не гребує нічим заради досягнення мети (Із словника). 6. І(р,рр)еальний світ, який не існує в дійсності, а тільки в мисленні чи змодельований на комп…ютері, останнім часом іменується в(и,і)ртуальним. 7. І(н,нн)овації активно поширюються не лише в науково-технічній царині, а й у фінансово-кредитній, організаційно-управлінській, навчально-освітній та інших галузях. 8. М(и,і)тра — л(и,і)тург(и,і)йний головний убір вищого духовенства хр(и,і)ст(и,і)янських церков (УСЕ). 9. І мудрість йшла, як сон і парано(й)я, Сновида лжива між живих сновид (І. Драч). 10. Музи́ки розставили свої п…юпітри, порозкладали ноти (І. Нечуй-Левицький).

☺🕭 *Студентська телеграма: «Папа, терміново вишли гроші!» Адреса: «Ватикан. Папі».*

§ 24. Передача слов'янських власних назв українською мовою

І. Передача російських власних назв українською мовою

І. Російська буква е в українських відповідниках передається:

1. Буквою **е** після приголосних: *Кузнецов, Лермонтов, Державін, Александров, Венгеров, Веселовський, Озеров, Петров, Степанов,*

Федін; Бездна, Верхоянськ, Воронеж, Зеленодольськ, Новочеркаськ; Ветлуга, Лена, Нева, Онега, Пенза.

2. Буквою **є:**
   а) на початку слова: *Євдокимов, Єгоров, Євтушевський, Єланський, Єршов, Єрошкін, Єпіфанов; Єнісей, Єйськ, Єкатеринбург, Єлець;*
   б) у середині слів після голосного та при роздільній вимові після приголосного (тобто після апострофа чи м'якого знака): *Бердяєв, Буєраков, Вересаєв, Гуляєв, Достоєвський; Аляб'єв, Афанасьєв, Григор'єв, Євгеньєва, Зинов'єв; Єгор'євськ, Колгуєв, Посьєт;*
   в) після приголосних (за винятком літер на позначення шиплячих звуків **ж (же), ч (че), ш (ша), щ (ща),** а також **р (ер)** і **ц (це)**) у суфіксах **-єв, -єєв**: *Ломтєв, Медведєв, Алексєєв, Веденєєв, Гордєєв, Матвєєв, Менделєєв; Ле́жнєво, море Лаптєвих,* **але:** *Плещеєв, Подьячев, Нехорошев, Бестужев, Тютчев, Андреєв, Лазарев, Писарев, Рум'янцев, Мацеєв; Плещеєво, Ржев, мис Рум'янцева;*
   г) коли російській літері **е** кореня відповідає в українських аналогічних загальних назвах **і**, що не чергується з [**е**] у відкритому складі, тобто походить з давньої літери **ѣ (ять)**: *Бєлінський, Бєлов, Бєлий; Бєлгород, Бєлово, Бєлорєцьк* (рос. — *белый; река,* укр. — *білий, білого; ріка, рікою*), *Звєрев* (рос. — *зверь*, укр. — *звір, звіра*), *Сєров* (рос. — *серый*, укр. — *сірий, сірого*), *Мєщанінов* (рос. — *мещанин*, укр. — *міщанин, міщанином*), *Рєпін* (рос. — *репа*, укр. — *ріпа, ріпою*), *Твердохлєбов* (рос. — *хлеб*, укр. — *хліб, хліба*), *Лєсков, Лєснов* (рос. — *лес*, укр. — *ліс, лісу*), *Мєстечкін* (рос. — *место*, укр. — *місце, місцем*), *Пєшковський* (рос. — *пешком*, укр. — *пішки*), *Столєтов* (рос. — *лето*, укр. — *літо, літа* (застар. *рік*)); *Бєжецьк* (рос. — *бежать*, укр. — *бігти, бігають*), *Благовєщенськ* (рос. — *весть*, укр. — *вість, вістю*), *Желєзноводськ* (рос. — *железо*, укр. — *залізо, залізом*), *Орєхово-Зуєво* (рос. — *орех*, укр. — *горіх, горіха*).

Примітка 1. Якщо в українській мові [**і**] чергується з [**е**], то в українському відповіднику власної назви пишеться **е:** *Лебедєв* (рос. — *лебедь*, укр. — *лебідь, лебедя*), *Каменєв* (рос. — *камень*, укр. — *камінь, каменя*), *Хмельов* (рос. — *хмель*, укр. — *хміль, хмелю*) тощо.

Примітка 2. У географічних назвах, що мають у російській мові форму, спільну з відповідною українською загальною назвою, така буква **е** передається через **і:** *Арабатська Стрілка*, *річка Біла, озеро Біле, Вітка, Лісна, Негоріле, Піщане, Сінне, Сірий мис, Біловезька Пуща, Цілиноград* і под.

II. Російська буква ё передається:

1. Сполученням **йо** на початку слова, у середині після голосних, а також після **б (бе), п (пе), в (ве), м (ем), ф (еф),** після букв, що позначають шиплячі, коли **ё** позначає звукосполучення [**й+о**]: *Йолкін, Бугайов, Нейолов, Окайомов, Воробйов, Соловйов, Ручйов; Йолкіно, Соловйово.*
2. Через **ьо** в середині слова після приголосних, коли **ё** позначає сполучення м'якого приголосного з [**о**]: *Алфьоров, Верьовкін, Дьорнов, Корольов, Новосьолов, Семьоркін, Тьоркін, Найдьонов; мис Дежньова, ріка Оленьок.*

Примітка. Але в прізвищах та географічних назвах, утворених від спільних для української й російської мов імен чи загальних назв, пишеться **е**: *Артемов, Семенов, Федоров; Березіно, річка Березова, Орел.*

3. Через **о** після шиплячих під наголосом: *Грачо́в, Лихачо́в, Пугачо́в, Хрущо́в, Горбачо́в, Щипачо́в, Що́кін; Сичо́вка, Рогачо́во, Що́кіно, Жо́лча* (рос. *Жёлча*).

III. Російська буква и передається:

1. Літерою **і** на початку слова та після приголосних (крім шиплячих і [**ц**]): *Ігнатов, Ісаєв, Ігнатьєв; Гагарін, Мілютін, Кірсанов, Багіров, Мічурін, Пушкін; Ігарка, Іжевськ, Іркутськ, Ільмень, Індигірка, Іртиш; Бородіно, Ольгіно, Білібіно, Воткінськ, Кінешма, Челябінськ, Двіна, озеро Селіге́р;* а також у кінці географічних назв: *Поті, Сочі.*

2. Літерою **ї** після голосного й при роздільній вимові після приголосних (тобто після м'якого знака та апострофа): *Воїнов, Ізмаїлов, Ільїн, Гур'їн; Троїцьк, Ільїнка, Ананьїно, Мар'їно.*
3. Літерою **и:**
   а) після букв, що позначають шиплячі (**ж (же), ч (че), ш (ша), щ (ща)**), та **ц (це)** перед наступними приголосними: *Пущин, Чичиков, Житков, Шишкін, Щипачов, Гаршин, Гущин, Дорожин, Лучин, Щиглов, Цецилін; Чита, Тушино, Жигалово, Жила́ Коса, Ачинськ, Чирчи́к, Єгоршино, Ішим, Ками́шин, Щигри́, Цимлянськ;*
   б) у власних назвах, утворених від людських імен та загальних назв, спільних для української та російської мов, у тому числі й географічних назвах, утворених від загальних назв та імен із суфіксами **-ин, -инськ**: *Тихомиров* (бо *т**и**хий* і *м**и**р*), *Борисов* (бо *Бор**и**с*), *Кисельов* (бо *к**и**сіль*), *Митрофанов* (бо *М**и**трофан*), *Титов, Сидоров, Липецьк, Ботвинник, Вавилонський, Виноградов, Данилов, Никифоров* (бо *Никифор*, хоч існує і *Ничипір*), *Кантемир, Кирилов* (рос. *Кирила* і *Кирилл*), *Миронов, Мишкін, Одинцов, Пивоваров, Пиляєв, Тимофєєв; Гаврилово, Дмитров, Михайловське, Синельникове, Кисловодськ; Березина́, Гусине Озеро, Дуди́нка, Жа́бинка, Карпи́нськ, Крути́нське, Пра́вдинськ.*

Примітка 1. Якщо для прізвищ чи географічних назв вихідними є імена, відмінні від українських, то ці власні назви передаються засобами української графіки відповідно до вимови в російській мові (тобто з **і**): ***Нікітін, Ніколаєв, Філіппов; Ніколаєвськ-на-Амурі;*** як виняток, назва українського міста ***Миколаїв*** російською передається як ***Николаев.***

Примітка 2. І зберігається, якщо прізвища та географічні назви утворені від людських імен, які в українській пишуться через **і**: *Леонідов; Леонідово;*

   в) у префіксі **при-**: *Прибилкін, Привалов, Приши́він; Прикумськ, Приволжя, Примор'я;*

г) у суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-, -ищ-**: *Новиков, Мечников, Голиков, П'ятницький, Станюкович, Радищев, Крутиков, Григоро́вич, Кулинич, Трублаєвич, Голицин, Палицин, Татищев; Зимовники, Бронниці, Котельнич, Митищі, Тупик, Боровичі, Осиповичі, Углич, Гли́виці, озеро Колви́цьке, Луховиці, Ртищево;*

ґ) у складних географічних назвах, де **и** — сполучний голосний: *Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ;*

д) у закінченні географічних назв, уживаних у формі множини, якщо в російській мові тверда основа: *Березники́, Валу́йки, Горки,* **але:** *Жигулі* (бо в російській мові в цьому слові м'яка основа);

е) у словах ***Сибір, Симбірськ*** та похідних від них, наприклад: ***Новосибірськ.***

IV. Російська буква ы передається українською літерою и: *Крутих, Рибаков, Циганков, Чернишов; Ви́кса, Ви́тегра, Сизрань, Чебоксари, Сиктивкар, Шахти.*

V. Російська літера э передається через е: *Еренбург, Ейзенштейн; Ельбру́с, Емба* (річка).

VI. У словах *Росія, російський, Білорусія, білоруський* не подвоюється буква **с (ес)**.

VII. Прізвища та географічні назви з прикметниковими закінченнями передаються так:

1. У прізвищах закінчення **-ый** через **-ий**; **-ий** після твердого приголосного — через **-ий;** після м'якого приголосного — через **-ій**; **-ая, -яя —** через **-а, -я**: *Бєлий, Горький, Крайній; Бєла, Горова, Крайня.* Закінчення **-ой** передається через **-ой**: *Донською, Полевой, Толстой, Руцькой.*
2. У географічних назвах закінчення **-ый, -ой —** через **-ий**; **-ий** після твердого приголосного — через **-ий**, після м'якого

приголосного — через **-ій**; **-ая, -яя** — через **-а, -я**; **-ое, -ее** — через **-е, -є**: *Грозний, Становий* (хребет)*, Великий Устюг, Оленій* (острів)*, Лиха, Нижня Тунгуска, Чусова, Благодарне, Бологе, Майське, Покровське, Углове.*

3. Російські назви з кінцевими **-ово, -ево** та **-ино** передаються через **-ово, -єво** та **-іно(-їно),** після шиплячих — **-ино**: *Внуково, Орєхово-Зуєво, Бородіно, Мар'їно, Пушкіно, Єгоршино, Рощино.*
4. Прикметникові закінчення географічних назв **-ые, -ие** передаються через **і**: *Нові Ключі, Карські Ворота, Чисті Пруди.*

VIII. Апостроф:

1. Пишеться після букв на позначення губних, задньоязикових та [**р**] перед **я, ю, є, ї**: *Прокоф'єв, Аляб'єв, Ареф'єв, Водоп'янов, В'яземський, В'яльцева, Григор'єв, Захар'їн, Луб'янцев, Лук'янов, Пом'яловський, Рум'янцева, Юр'єв, П'ятницький; Нев'янськ, В'ятка, В'язники́, Дем'янськ, Прокоп'євськ, П'ятигорськ, Ак'яр, Амудар'я, Гур'єв.*
2. Не пишеться перед **йо**: *Воробйов, Соловйов; Муравйово.*
3. Не пишеться, коли **я, ю** позначають сполучення м'якого приголосного з [**а, у**]: *Бядуля, Пясецький, Рюмін; Вязьма, Кяхта, Крюково, Рязань.*

IX. М'який знак:

1. Пишеться після букв на позначення м'яких приголосних **д (де), т (те), з (зе), с (ес), ц (це), л (ел), н (ен)**:
   а) перед **я, ю, є, ї**: *Дьяконов, Васильєв, Ананьїн, Панкратьєв, Третьяков, Полозьєв, Саласьєв, Ульянов, Ільюшин; Арсеньєво, Усольє;*
   б) перед приголосними: *Во́льнов, Коньков; Клязьма, Ли́сьва, Льгов;*
   в) у кінці слова: *Лось, Соболь; Нахічевань, Тянь-Шань.*
2. Не пишеться, коли **я, ю** позначають сполучення м'якого приголосного з [**а, у**]: *Зябрев, Ляпунов, Цявловський, Тюменєв; Аляска, Челябінськ, Тюмень.*

3. Після букви на позначення твердого кінцевого приголосного звука [**ц**] у прізвищах та географічних назвах російського походження в українській мові пишеться м'який знак, зокрема в суфіксі **-ець**: *Глуховець, Скиталець; Оло́нець, Повене́ць, Черепове́ць.*

Примітка. У кінці неслов'янських прізвищ та географічних назв після **ц (це)** м'який знак не пишеться: *Кла́узевіц, Лівшиц, Морі́ц; Суец.*

4. Пишеться в суфіксах **-ськ-, -цьк-** відповідно до російських **-ск-, -цк-**: *Луговской, Баратинський, Трубецькой, Полоцький; Братськ, Брянськ, Курськ, Кузнецьк, Троїцьк.*
5. М'який знак не пишеться перед літерами на позначення шиплячих приголосних звуків: *Меншов, Меншиков* (пор.: рос. *Меньшов, Меньшиков*).

Передача російських прізвищ та географічних назв українською мовою

Рос. буква	**Позиція літери в слові**	**Укр. буква**	**Російська власна назва**	**Українська власна назва**
Е	після букв на познач. приголосних	Е	*Лермонтов, Воронеж*	*Лермонтов, Воронеж*
Е	після **ж, ч, ш, щ, ц, р** у суф. **-ев, -еєв**	Е	*Тютчев, Муромцев, Писарев, Плещеево, Ржев*	*Тютчев, Муромцев, Писарев, Плещеєво, Ржев*
Е	на початку слів	Є	*Егоров, Енисей*	*Єгоров, Єнісей*
Е	у середині слів після букв на позначення голосних, після апострофа та **ь**	Є	*Гуляев, Колгуев, Алябьев, мыс Румянцева, Егорьевск*	*Гуляєв, Колгуєв, Аляб'єв, мис Рум'янцева, Єгор'євськ*
Е	після букв на познач. приголосних, крім шиплячих, **р** і **ц**, у суф. **-єв, -єєв**	Є	*Медведев, Гордеев, Леже́нево, море Лаптевых*	*Медведєв, Гордєєв, Леже́нєво, море Лаптєвих*

Продовження табл.

Рос. буква	**Позиція літери в слові**	**Укр. буква**	**Російська власна назва**	**Українська власна назва**
Е	у корені, якщо рос. **е** відповідає укр. **і**, що не чергується з [**е**]	Є	*Репин, Белово, Столетов, Белорецк*	*Рєпін, Бєлово, Столєтов, Бєлорєцьк*
Е	у ГН, що в рос. мають форму, спільну з відповідною укр.	І	*река Белая, Песчаное, Серый мыс, Целиноград*	*річка Біла, Піщане, Сірий мис, Цілиноград*
Ё	на поч. слова, після букв на познач. голосн., губн. та шипл. (якщо **ё** познач. два звуки)	ЙО	*Ёлкино, Окаёмов, Воробьёво, Ручьёв*	*Йолкіно, Окайомов, Воробйово, Ручйов*
Ё	після букв на познач. м'яких приголосних	ЬО	*Алфёров, река Оленёк*	*Алфьоров, річка Оленьок*
Ё	у назвах, утворених від спільних для обох мов імен чи заг. назв	Е	*Артёмов, Семёнов, Фёдоров, Орёл*	*Артемов, Семенов, Федоров, Орел*
Ё	під наголосом після шиплячих	О	*Грачёв, Пугачёв, Щёкино*	*Грачо́в, Пугачо́в, Що́кіно*
И	на початку слова та після букв на познач. пригол., крім **ц** та шиплячих	І	*Игнатов, Гагарин, Игарка, Болдино, Кинешма*	*Ігнатов, Гагарін, Ігарка, Болдіно, Кінешма*
И	у кінці ГН	І	*Поти, Сочи*	*Поті, Сочі*
И	у назвах, утворених від імен, відмінних від українських	І	*Никитин, Николаев, Филиппов, Николаевск-на-Амуре*	*Нікітін, Ніколаєв, Філіппов, Ніколаєвськ-на-Амурі*
И	після **ж, ч, ш, щ** і **ц** перед буквами на познач. приголосних	И	*Гущин, Чичиков, Цецилин, Жигалово*	*Гущин, Чичиков, Цецилін, Жигалово*

Закінчення табл.

Рос. буква	Позиція літери в слові	Укр. буква	Російська власна назва	Українська власна назва
И	у назвах, утворених від спільних для обох мов імен та загальних назв	И	*Миронов, Пивоваров, Дмитров, Михайловское*	*Миронов, Пивоваров, Дмитров, Михайловське*
И	у префіксі **при-**	И	*Пришвин, Прикумск*	*Пришвін, Прикумськ*
И	у суфіксах **-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-**	И	*Новиков, Гнедич, Луховицы, Мытищи*	*Новиков, Гнєдич, Луховиці, Митищі*
И	у скл. ГН, де **и** сполучний голосний	И	*Владивосток, Пятигорск*	*Владивосток, П'ятигорськ*
И	у закінч. множинних ГН із тверд. основою	И	*Валуйки, Горки, Березники*	*Валуйки, Горки, Березники*
И	у деяких словах та похідних від них	И	*Сибирь, Симбирск, Новосибирск*	*Сибір, Симбірськ, Новосибірськ*

II. Передача інших слов'янських назв українською мовою

1. Українською буквою **е** передаються: польські **ie**, болгарська та сербська **е**, чеські **е, ě** після приголосних: *Белич, Броневський, Веслав, Залеський, Мечислав, Міцкевич, Крлежа, Ботев, Каравелов, Мічатек, Скерлич, Недич, Седлачек, Бевк, Левстик, Гвездослав, Сенкевич, Сераковський, Ценкий, Чапек.*
2. Польське сполучення літер **io** передається:
   а) через **йо** після **б (бе), п (пе), в (ве), м (ем), ф (еф)**: *Голембйовський, Пйотровський, Мйодович;*
   б) через **ьо** після м'яких приголосних: *Аньолек, Генсьорський, Козьолецький.*

3. У південно-слов'янських власних назвах (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови) буква **и** (латиною — **i**) передається через **и**: *Величков, Єлин-Пелин, Филипов, Миладинов, Прличев, Скерлич, Давичо, Гундулич, Зринський, Селишкар, Левстик, Житков, Христов, Караджич, Милетич, Радич, Ягич;* але через **ї** після голосного: *Раїч, Стоїч;* а на початку слова — через **і**: *Іконо́мов, Ілієв, Івич, Ігнато́вич.*
4. У польських, чеських і словацьких прізвищах **і** передається:
   а) через **і** на початку слова та після приголосного: *Івашкевич, Зволінський, Лінда, Міцкевич, Індра, Єдлічка, Мічáтек, Дуніковський, Норвід, Щецін, Гавлічек, Сабіна, Мінач, Понічан, Тімрава;*
   б) через **и** після букв, що позначають шиплячі звуки (**ж (же), ч (че), ш (ша), щ (ща)**) і в суфіксах **-ик-, -ицьк-, -ич(-евич, -ович)**: *Пшибишевський, Гощинський, Івашкевич, Конопницька, Жижка, Сладкович, Тренчин, Бжозович, Козицький, Коперник, Шúмчак, Гáвлик, Мíклошич, Фучик.*
5. Через **и** передаються польська, чеська, словацька літера **у** (латиною): *Брандис, Пшибось, Виспянський, Тил, Мисливечек, Шафарик, Масáрик, Пташинський.*
6. Білоруські прізвища передаються за традицією наближено до української вимови: *Журавський, Богдано́вич, Короткевич,* **але** близько до білоруського звучання: *Бядýля, Янка Купала, Цьотка, Колас, Самуйльонок* і под.
7. Польські носові **а, е** в прізвищах та географічних назвах передаються:
   а) сполученням літер **ом, ем** перед губними приголосними: *Домбровський, Заремба, Кемпа; Домбро́ва, Дембúця;*
   б) сполученням літер **он, ен** перед іншими приголосними: *Зайончек, Пáйонк, Пйонтек, Свьонтек, Венгжинович, Єндриховський, Свенцицький; Конт, Ченстохо́ва.*
8. Слов'янські власні назви прикметникового походження оформлюються так, як українські прикметники, при цьому словотворчі форманти **-ськ(ий), -цьк(ий), -дзьк(ий),** що постали на місці

-ск(і), -цк(і), -sk(i), -ck(i), -dzk(i), -sk(ý), -ck(ý), пишуться з м'яким знаком, перед цими суфіксами м'який знак пишеться лише після **л (ел)**: *Гомулиць́кий, Городецький, Грудзький, Завадський, Смирненський, Раковський, Конеський, Црнянський, Рачкий, Джальський, Пшибильський, Залеський, Яблонський, Красицький, Палацький, Каменський, Тайовський, Барт-Цішинський.*

9. В усіх інших випадках м'якість попередніх приголосних передається літерами **і, ю, я** та в кінці слів — **ь** (**м'яким знаком**): *Сятковський, Дзюрáвець, Дзісь.*
   В усіх слов'янських географічних назвах кінцевий приголосний основи [**ц**] пом'якшується, зокрема в суфіксах **-ець, -аць, -иця**: *Повенéць, Крáгуєваць, Стóлаць, Дембúця, Лóмниця, Рéчиця.*
10. Прикметникові закінчення білоруських прізвищ **-ы,** чеських **-ý,** польських **-y,** болгарських **-и** передаються через **-ий**: *Бялий, Гартний, Гуляшкий, Неврлий, Нéєдлий, Нóвотний, Пáлацький.*
11. У географічних назвах, що мають у польській мові форму, спільну з відповідною українською (з [**і**], що не чергується з [**е**]), **іа** передається через **і**: *Біла Підляска, Білосток.*
12. Польська й чеська літера **е,** що вживається в географічних назвах із суфіксом **-ц-** (лат. **-с-**), зберігається: *Бельце, Кельце; Кóшице, Лідице, Пáрдубице.* Ці географічні назви не змінюються за відмінками. Назва *Закопáне* має форму прикметника середнього роду однини й, отже, відмінюється за зразком: *Закопане, Закопаного, Закопаному* й т. д.
13. Прикметникові закінчення, що входять до складу слов'янських географічних власних назв, передаються відповідними українськими: *Банська Бистриця, Нові Замки, Стальóва Воля, Чеський Крýмльов.*
14. Польська літера **ó**, що вживається в суфіксі **-ów** у географічних назвах передається через **у**: *Жирáрдув, Жешув, Томáшув-Мазовецький* і т. ін., **але** традиційно *Грýбешів, Краків.*
15. Географічні назви, не вживані без номенклатурних слів, перекладаються: *Аравійське море, мис Доброї Надії, Перська затока, Північний Льодовитий океан.*

Завжди перекладаються прикметники на позначення розмірів, взаємного розміщення та сторін світу, що вживаються в складі географічних назв: *Великий каньйон, Нижній Новгород, Південна Америка, Північний полюс.*

Вправа 72

Серед поданих нижче слів знайдіть ті, у яких допущені помилки.

А. 1. Писарев. 2. Гордєєв. 3. Афанасьєв. 4. Подьячев. 5. Алексеєв. 6. Ломтєв.

Б. 1. Верьовкін. 2. Новоселов. 3. Артьомов. 4. Пугачов. 5. Воробйов. 6. Румянцев.

В. 1. Миронов. 2. Шишкін. 3. Чічіков. 4. Ізмаїлов. 5. Снегирьов. 6. Філіппов.

Вправа 73

Запишіть власні назви українською мовою. Поясніть правопис.

Исаковский, Руцкой, Семёнов, Панфёров, Гурьев, Помяловский, Вяльцева, Звягинцев, Филин, Демьянск, Муравьёво, Усолье, Иртыш, Егоршино, Правдинск, Броневский, Зиновьева, Тимирязев, Твердохлебов, Белинский, Колгуев, Гаврилово, Мытищи, Грачёв, Богачёв, Ильин, Мышкин, Григоро́вич, Новосибирск, Благодарное, Чусовая, Крайний, Крайняя, Чистые Пруды, Прокопьевск, Череповец, Лубянцев, Вяземский, Прокофьев, Юрьев, Ильюшин, Саласьев, Вольнов, Глуховец, Водопьянов, Никитин, Слепнёв, Анастасьев, Чичерин, Бондарев, Сыромятников, Голубева, Косарёв, Смирнов, Сергеев, Пеночкин, Яковлев, Сергачёв, Евсеев, Полевой, Ерёмин, Ананьев, Лепёхин, Кочкарёв.

Вправа 74

Перепишіть речення; російські власні назви та утворені від них слова, подані російськими орфографічними засобами, відтворіть українською мовою.

І. 1. Цікаво й те, що початок широкому використанню соняшника як олійної культури поклав не вчений, а кріпак *Данила Бокарёв* із слободи

Алексеевки Воронежской губернії, змайструвавши в 1829 році ручну олійницю (М.Іншин). 2. Михайло Іванович *Глинка* вважається основоположником класичної російської музики. 3. Ми з будинку йшли до моря смуглі, загорілі — *Луговской, Светлов* і тут же — Вікстрем, Нонешвілі (Д. Білоус). 4. І *Белый*, і *Блок*, і *Есенин*, і *Клюев*: Росіє, Росіє, Росіє моя! (П. Тичина). 5. Священну іскру любові до книги Максиму Рильському та його гімназійному товаришеві Михайлу *Алексееву*, пізніше видатному професору літератури, прищепила перша їх учителька російської мови *Надежда Новоборская.* 6. На ювілейному вечорі звучали твори *Грибоедова* і *Гурилёва, Дунаевского* і *Лепина, Новикова* і *Прокофьева, Свиридова* і *Соловьёва-Седого.* 7. Пишається школа і тим, що в її стінах навчався письменник Володимир *Беляев*, автор знаменитої «Старої фортеці», книги, якою зачитувалося не одне покоління юнацтва (За А. Григоренком). 8. У *Погорелова* від подиву навіть відібрало мову (А. Головко). 9. *Эрнст Неизвестный* — автор відомих динамічних, внутрішньо напружених станкових і монументальних композицій (За УСЕ). 10. У *Карташевской* бували російські й українські письменники: *Писемский, Некрасов, Тютчев,* Костомаров, Куліш та інші (В. Капустін).

II. 1. *Асеев*, сонце, друже мій *Асеев*! Ти з Курщини, з Чернігівщини я (П. Тичина). 2. — Ну що ж, давайте «За відвагу», — погодився *Савичев.* — Медаль швидше пройде в нагородному відділі… (Л. Первомайський). 3. Через сваволю і честолюбство *Потёмкина* лишився без діла один із найталановитіших полководців Росії [Суворов] — саме тоді, коли він їй був потрібний як повітря (С. Добровольський). 4. *Абдулаев* нюхом чує, що в хаті хтось є (Григорій Тютюнник). 5. В його засобах стільки є спільного з контрапунктом суворим *Танеева*! (П. Тичина). 6. Для ліквідації прориву на допомогу 2-му кавалерійському корпусу генерала П. О. *Белова* були направлені 1-а мотострілкова дивізія 40-ї армії під командуванням полковника А.І. *Лизюкова* і 1-а танкова бригада полковника А. М. *Хасина* (О. Сугак). 7. *Слепнёв* чортибатькнувся (В. Лис). 8. А *Толстой* продовжував далі: — Доля гіркая у Шевченка, *Рылеева*… (П. Тичина). 9. У постійних суперечках з *Пятаковым Смирнов* брав гору не тільки своєю теоретичною «підготовкою», але й своєю непримиренністю саме до *Пятакова* (Ю. Смолич). 10. «Я до деякої

міри зблизився з *Тургеневым*», — писав у кінці травня — на початку квітня 1843 року *Белинский* В. П. *Боткину* (Із журналу).

Вправа 75

Перепишіть речення, за допомогою правил поясніть написання слов'янських власних назв українською мовою.

І. 1. Ян Ласіцький, видаючи в Німеччині свою книгу латинською мовою «Про звичаї і вірування русинів, московитів, татар…» (1582), подав у оригіналі латинськими літерами зразки української мови і народної поезії… (Г. Нудьга). 2. І в час, коли земної кулі Одна єднається сім'я, Лунає у всесвітній гулі Твоє, Міцкевичу, ім'я (М. Рильський). 3. М. К. Огінський відомий і як польський композитор, і як політичний діяч. 4. Стоїть на Старомєстському майдані вкарбований у віки Ян Гус, оглядає свій старовинний град (О. Гончар). 5. Наш — Левський, Ботев — наш, і славні між людьми Герої вільності — Димитров і Коларов (М. Рильський). 6. Пан Андрій мав зуба на Кшивольського за його завжди зухвалі і ґвалтовні виступи (Г. Хоткевич). 7. Із Подєбрад до Праги і назад, Щоб завтра знов полинути, як птиця, Якій ніде надовго не спуститься, Якій простір і вітер, а не сад (О. Стефанович). 8. З краю в край квітує Вацлавське намєстє, цей празький Хрещатик… (О. Гончар).

ІІ. У 1555 році з'явилася «Хроніка польська» королівського секретаря, історика Марціна Кромера, у якій обстоювалася теза, що «родовим гніздом, колискою слов'янства» є територія України в межах трикутника Дніпро–Карпати–Вісла, звідки слов'янські племена розійшлися на захід і південь. А якщо так, то автохтони цієї території (сучасні українці) є спадкоємцями носіями праслов'янської культури. Отже, щоб заглянути в наше минуле, дослідники повинні уважно вивчати культуру, побут, пісню й мову українців, які тепер живуть на цих землях. Були навіть запевнення деяких учених, що той, хто опанує українську мову — здобуде ключ до швидкого вивчення всіх інших слов'янських мов, бо українській мові характерні найтиповіші риси слов'янської лінгвосистеми. Цю теорію, яка набула популярності в Європі, підтримав інший тогочасний польський історик Ян Красінський, у XVIII столітті — В. Суровецький та інші вчені, а в XIX столітті її пропагував

славнозвісний чех П. Шафарик. Відомі музикознавці XIX століття, зокрема Л. Ріттенберг, М. Конопашек та інші також закликали уважніше вивчати українську народну музику, пісню, бо в них збереглося найбільше праслов'янських елементів (За Г. Нудьгою).

☺🔔 *— Сидоров, ти такий великий хлопець, а змушуєш маленького Рум'янцева нести і свій, і твій портфелі.*
— Це я вчу його допомагати старшим, — відповів Сидоров.

§ 25. Правила милозвучності української мови

Українська мова досягає милозвучності (**евфонії** — від грецького *єύφωνία* — милозвучність) зокрема тим, що уникає насамперед збігу голосних, а потім приголосних звуків. При цьому пауза сприймається як приголосний: *Людей мільярди**, і м**ільярди слів, а ти їх маєш вимовит**и вп**ерше! (Л. Костенко).*

1. Де це можливо, в українській мові в позиції між двома голосними з'являється приголосний (навіть у запозичених словах): *павук, руїна, мозаїст, китаїст, бобслеїст, атеїзм, атеїст, індоєвропеїст, пантеїст, монотеїст, політеїст, руссоїст, іудаїзм, ламаїзм, піфагореїзм, егоїзм* тощо.

Цьому сприяє чергування **у — в, і — й, -ся — -сь** та ін.: *знайшл**и в о**жиннику; Оксан**а й О**рест; зібралас**я в**часно.*

Уникнення збігу голосних характерне навіть для розмовно-просторічних (нелітературних) слів: *радіво, алоє, даїшник* (від *ДАІ* — Державна автоінспекція).

Збіг голосних можливий лише в запозиченнях (досить часто на початку слів чи їх частин): *аероіонізатор, іонотерапія, аерозоль, іонообмін, Аеліта, Іонічне море, Іоланта, Роу, Уельс, Шоу, Оуен, Ауезов, Іуда, оаза, біоніка, подіум, медіум, аудіювання, аорта, каное, алое.*

Крім того, в українській мові збіг голосних може бути в абревіатурах (як запозичених, так і власне українських) та похідних від них словах: *ОАД* (Організація Американських Держав), *ОАЕ* (Об'єднані

Арабські Емірати), *УАПЦ* (Українська Автокефальна Православна Церква), *АЕС, ЕОМ, ОУН, оунівець, ООН, оонівський;* запозичених і питомих вигуках та звуконаслідуваннях: *уа, ау, і-а, вау* тощо; а також на межі префікса й кореня чи двох префіксів у власне українських словах: *виокремити, виучуваний, виуджувати, приазовський, приозерний, приохотити, переіржавіти, переоббивати, переобтяжений, преосвященство, Преображення, неабияк, неістотно, необдумано, необмолочений, неув'язка, неугавний, неук, уособиця, уодноманітнити* та ін.

2. Українська мова різними засобами уникає також збігу приголосних, цьому сприяють:
   а) складні фонетичні процеси: чергування, уподібнення та стягування — під час словотворення: *моря**цьк**ий (моряк + **ськ**ий), кал́у**ськ**ий (Кал́у**ш** + **ськ**ий), петербур**зьк**ий (Петербург + **ськ**ий);*
   б) *кріпа**ччин**а* (а не *кріпа**цьчин**а*), *Оде**щин**а* (а не *Оде**сьчин**а*), *ї**ждж**у* (а не *ї**здж**у*), *трі**щин**а* (а не *трі**счин**а*);
   в) явище спрощення: *обла**сн**ий (обла**сть** + **н**ий), ти**жн**евий (ти**ждень** + евий), прові**сн**ик (ві**сть** + **н**ик);*
   г) уникнення апострофа при збігу кореневих приголосних: *ма**вп'я**чий* (а не *ма**вп'я**чий*), *різдв**яний* (а не *різдв'**яний*), *рутв**яний* (а не *рутв'**яний*), *горохв**яний* (а не *горохв'**яний*);
   ґ) уникнення явища подовження в позиції між приголосним та голосним: *Ке**рчю*** (а не *Ке**рччю***), *ві**стря*** (а не *ві**стрря*** чи *ві**стр'я***), *ли**стя*** (а не *ли**сття***);
   д) поява голосного **і** в кінці префіксів та прийменників: *роз**і**братися, з**і**в'янути, під**і**йшовши, над**і**слати, від**і**гратися, над**і** мною, перед**і** мною, з**і** стогоном;*
   е) чергування **у — в, і — й, з — із — зі(зо), -ся — -сь** тощо: *мусив **ут**ікати; до**щ і в**ітер; муля**ж із п**ап'є-маше; підхопила**ся в**ранці.*

Якщо доводиться вибирати між збігом голосних і збігом приголосних, то, як правило, усувається збіг голосних, навіть якщо при цьому виникає збіг приголосних: *надісла**ли в тр**авні*** (а не *надісла**ли у тр**авні***), *гуркотнеча **й скр**егіт* (а не *гуркотнеча **і скр**егіт*).

Примітка. Відхилення від правил милозвучності допускаються лише в художній літературі, особливо поезії, де це зумовлено вимогами ритму: *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знає**ш з ч**ого їх почать, бо всі слов**а уж**е були чиїмись (Л. Костенко). Світися, правдо, **в б**атьківському слові (Р. Лубківський). Художнику — немає скутих норм. Він — норма сам. Він са**м в св**оєму стилі (І. Драч). Сяйво проймає вам душу, радісно затоплює вс**е і о**чищає… (О. Гончар).* Але навіть тут відхилення від норми небажані.

І. Чергування У — В

1. В українській мові чергуються як прийменники **у, в,** так і префікси **у-, в-** чи початкові звуки кореня.

   У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

   а) між приголосними: *Дзвени**ть у з**орях небо чисте (Д. Павличко); собо**р ув**есь якийсь наповнений (О. Гончар). Шля**х у м**істо мені вже знайомий був… (Панас Мирний);*

   б) на початку речення перед приголосними: ***У**паду я зорею, Мій вічний народе, На трагічний і довгий Чумацький твій шлях (В. Симоненко). **У дв**ері знову дятлом забили чиїсь пальці (М. Стельмах). **У К**иєві говорять інакше, ніж у Львові, — І чорногуз, і бусол, лелека і боцян… (Д. Білоус);*

   в) незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **в, ф,** а також перед сполученнями літер **льв, св, тв, хв, зв, дв, гв, сф** і под.: *Як гарно: калиновий вітер **у св**іті, вітер добра, краси, надій (М. Стельмах). Твердий змуруємо гостинець і за нами Прийде нове життя, добро нов**е у св**іт (І. Франко). Спільна дорог**а у в**сіх дівчат, та окремий у кожної шлях (М. Рильський); відзначен**о у зв**ерненні; працюват**и у сф**ері освіти; плават**и у Дв**іні; пірнат**и у хв**илі; побуват**и у Льв**а; кул**я у гв**интівці;*

   г) після паузи, що на письмі позначається будь-яким розділовим знаком, перед приголосним: *Ось тут опинився**, у ц**ім крайсвітнім вигнанні (О. Гончар). Лише зустріне — **у**же й*

*хвалиться чим-небудь. Слово «овоч» («овочі») — запозичення зі старослов'янської мови**, у я**кій воно мало значення «те, що росте» (Зі словника).*

Примітка. Іноді прийменник **у** набирає форм **ув, уві, вві**: *бу**в ув е**кономії; бачи**в уві с**ні; бачил**а вві с**ні.*

2. **В уживається** для того, щоб уникнути збігу голосних:
   а) між голосними: *Мені війнул**а в о**чі сивина, Та я нічого не беру в дорогу Лиш згорточок старого полотна І вишите моє життя на ньому (Д. Павличко); навчатис**я в у**ніверситеті; зазначен**о в а**фіші;*
   б) на початку речення перед голосними: ***В У**збекистані дощі — дуже рідкісне явище (З довідника). **В О**бухівку Давид прийшов зарані — саме школярі сходились до школи (А. Головко). **В о**рфоепічному словнику подано транскрипцію слів, яка відображає їх правильну вимову. **В о**дному селі жив собі убогий чоловік Петро Клепало з жінкою Марусею (І. Нечуй-Левицький).*
   в) після голосного перед більшістю приголосних, крім **в, ф, хв, льв, св** і под. (див.: **п. 1; в**): *Ходімт**е в с**ад (М. Вінграновський); водил**о в б**езвісті життя (Д. Павличко). Все погане, що бул**о в ж**итті, одсувалося назад, блідло (М. Коцюбинський); пізн**о вж**е;*
   г) у середині речення після розділових знаків перед буквою на позначення голосного: *Меморіальні музеї у Волгограді, Бресті**, в о**деських і керченських катакомбах (З довідника).*
3. **У — В не чергуються:**
   а) у словах, що вживаються тільки з **в** або тільки з **у:** *вдача, вклад, вправа, вступ* (і *удача, уклад, управа, уступ* — з іншим значенням); *взаємини, влада, власний, властивість, вплив, вдихати, вдумуватися, вторгнення, взірець, внутрішній* і т. ін.; *увага, ударник, узбережжя, указ, умова, усталення, узагальнено, утроба, уродженець, угорка, утопія, установа, уява*, а також у похідних утвореннях: *вступний, владар, уважність, ударницький, умовний* тощо;

б) у власних назвах і словах іншомовного походження: *Владикавказ, Внуково, Врадіївка, Вронський, Всеслав, Владислава, Уганда, Урарту, Умань, Уваров, Ульбрихт, Уляна; ультрацентрифуга, урбанізація, устриця, утилізація, унісон, утрирування* тощо.

Примітка 1. Чергування **у — в** можливе на початку чоловічого імені ***Улас — Влас***: *Ой не хочу за Пилипа, піду я з**а Власа** (Народна пісня). Сивий Вовкоги**н Улас**… стоїть з двома круторогими волами на скіфській могилі (О. Довженко).*

Примітка 2. У поезії поряд із звичайною формою ***Україна*** іноді вживається ***Вкраїна***: *Люблю, як щиру, вірну дружину, Як безталанную сво**ю Вкраїну** (Т. Шевченко).*

II. Чергування І — Й

1. Сполучник **і** та початковий ненаголошений [**і**] в низці випадків чергуються з **й** у тих же позиціях, що й **у — в**.

І вживається, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) між приголосними: *Щасливий той, хто ще не вміє грати, Він сам собі Шопе**н і Б**ерліоз (Л. Костенко). Худа печа**ль і д**овга туга, Мов потопельник, попливла (М. Бажан). Якби знав я чари, що спиняють хмари, Що два серця можу**ть із**вести до пари… (І. Франко). О музико безповоротних літ, Наді**й і м**арень тіньові алеї… (М. Бажан);*

б) на початку речення перед приголосним: ***І р**аптом чуєш злато слово (Р. Лубківський). **І м**олоко крізь дзвін цикади Нам ллє з небесного Ковша (М. Кучеренко). **І вл**ягаються думи золотими томами (І. Драч);*

в) після паузи, що позначається будь-яким розділовим знаком, перед словами з початковим приголосним звуком: *І хочеться**, і пр**агнеться без тями До цього слова припадать устами… (Р. Лубківський). Ночі солов'їні**, і з**аводу дим**, І з**ірниці сині над Дінцем моїм (В. Сосюра). Ой**, і к**оли ж той спрут страшний На тілі велетня порветься? (І. Франко). Серце холоне, як подумаю, що, може, Мене похоронять На чужині — **і** ці думи Зо мною сховають! (Т. Шевченко).*

2. **Й уживається**, щоб уникнути збігу голосних:
   а) між голосними: *Полтав**а й О**деса; річк**и й о**зера; Марічк**а й А**нжела; солдат**и й о**фіцери;*
   б) після голосного перед приголосним: *Ми станем народом Шевченк**а й Ф**ранка… (Р. Лубківський). Усе було: асфальт**и й с**пориші (Л. Костенко). Ой я знаю, ой я знаю, Чого мила красна. Перед не**ю й п**оза нею Впала зоря ясна! (Народна пісня).*

Примітка. Так само чергується початковий ненаголошений [**і**] з [**й**] у словах: *імення — ймення, імовірний — ймовірний, іти — йти, ітися — йтися (ідеться — йдеться).*

3. **Чергування І — Й не буває:**
   а) при зіставленні понять: *Переплелись, як мамине шиття, Мої **сумні і радісні** дороги (Д. Павличко). Сорочку мати вишила мені **червоними і чорними** нитками (Д. Павличко); війна **і** мир; колись **і** тепер; дні **і** ночі; батьки **і** діти; свої **і** чужі* тощо;
   б) перед словом, що починається на **й, є, ї, ю, я**: *ряжанка **і й**огурт; американці **і є**вропейці; пити **і ї**сти; дівчата **і ю**наки; гриби **і я**годи;*
   в) після паузи: ***І** стане видно димний небосхил**, І** креслені на небі іскри бою… (М. Бажан).*

III. Чергування З — ІЗ — ЗІ(ЗО)

1. Варіанти прийменника **з — із — зі (**зрідка **зо)** чергуються на тій же підставі, що й **в — у, і — й.**

   З уживається:
   а) перед голосним початку слова незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *Хай вам доля присудить пройти сто доріг І квіток назбирати **з у**сіх (М. Рильський). Поруч **з А**ндрієм збирав колоски Павлик Шаповал, повновидий хлопчина з кошлатими бровами (О. Донченко); **з а**бзацу; твір **з у**країнської мови; виступав **з а**ртистами; компот **з а**брикосами;*
   б) перед приголосним, крім свистячих і шиплячих, рідше — сполученням приголосних початку слова, якщо попереднє слово

закінчується голосним, а також на початку речення, після паузи: ***З к**утка в куток по бліндажу не ходив, а майже бігав «хазяїн» — гвардії підполковник Самієв (О. Гончар). Збентежена мати… виводил**а з х**ати… (Б. Степанюк). **А з к**узні дзвонять дзвонарі І не втихає грім (А. Малишко). Ой став Роман та й жартувати**, з в**ідер воду виливати (Народна пісня).*

2. Щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови, уживають **із** або **зі**.

   ІЗ уживається переважно між свистячими й шиплячими звуками [**з, ц, с, дˆз, з´, ц´, с´, дˆз´; ж, ч, ш, дˆж**] та між групами приголосних (після них або перед ними): *Він [вітер] теж **із н**ами йде з піснями по дорозі… (В. Сосюра). Так, правда вирин**е із ш**умовиння хвиль (М. Рильський). І тихо, я**к із д**алини**, із сп**огадів отих, оповідала вона про життя своє (А. Головко). На сій-то поляні розташувався Кривоно**с із св**оїм загоном (О. Стороженко); вийшо**в із кл**асу; поря**д із ц**ерквою; діста**в із шк**атулки.*

3. **ЗІ вживається** перед сполученням приголосних початку слова, зокрема коли початковими є свистячі або шиплячі: *Тільки відчув він, рушаючи на схі**д зі св**оїм полком, що настав великий час, і, збентежений незвичайністю почуття, мовчав (О. Довженко). Одного ранку приїхав Дмитро Іванови**ч зі сл**ідчим і двома міліціонерами (В. Гжицький). Герої війни, інваліди повернулис**я зі Сх**оду, здивовані й схвильовані (О. Довженко); капає **зі стр**іх; звіритис**я зі ш**калою; **зі щ**ирими намірами; **зі збр**оєю в руках.*

   Примітка. ЗО як фонетичний варіант прийменника **зі** завжди вживається при числівниках два, три: *позичи**в зо дві** сотні, посади**в зо три** десятки яблуневих дерев*; також фіксується при займеннику ***мною***: ***зі (зо) мною;** Як вірна поміч, **зі мною** поруч Ідеш ти завжди на війні (О. Гончар);* але тільки ***зі Львова.***

IV. Чергування -СЯ — -СЬ

1. Якщо в дієслівних формах **-ся** та **-сь** приєднуються до кінцевого голосного, то можливе чергування цих формантів, тобто перед наступним приголосним уживається **-ся,** а перед голосним — **-сь**:

*почуват**ися в**томленою; почуват**ись у**томленою; зустрічаємо**ся в**літку; зустрічаємо**сь у**літку; вітала**ся в**ранці; вітала**сь у**ранці; збирали**ся в**чора; збирали**сь у**чора; Стомив**ся д**ень, облишив косовицю… (І. Вирган). Там серце моє вознесло**ся в** сліпучі верхів'я небес (Д. Павличко). Бачачи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнула**сь і** тишком подала**ся д**алі (М. Коцюбинський). На ранок все місто вкрило**ся б**ілим простирадлом, а з неба все сіяло**сь і** сіялось, — немов перед Новим роком (Ю. Збанацький).*

2. Після приголосних завжди вживається **-ся**: *морочи**ться,** умива**ється,** користую**ться,** підно**сься,** ґрунту**ється,** створюва**вся*** (і рідше, переважно в поетичних текстах, — *створюва**всь,** підня**всь,** поверну**всь***): *Він і сам не міг зрозуміти, чому поява Петра Шкарби біля Наталі зіпсувала йому настрій, і тому **вмивався, переодягався** і **прибирався** надзвичайно довго (В. Собко). От і Марусі, і Василеві неначе світ **піднявсь** (Г. Квітка-Основ'яненко). **Придивившись,** а воно сікач! (Остап Вишня). **Гойднувсь** з акордів звитий міст… (М. Бажан).*
3. Для дієприслівників характерне **-сь**: *повертаючи**сь,** залишивши**сь,** сфотографувавши**сь,** дивуючи**сь,** похилившись* тощо.

У, І	**В, Й**
1. (П) **У, І** (П) 2. Після //.,;:… **У, І** (П) 3. **У, І** на початку (Р) перед (П) 4. **У** перед **в, ф, хв, св, кв** і под.	1. (Г) **В, Й** (Г) 2. Після //.,;:… **В** (Г) 3. **В** на початку (Р) перед (Г) 4. (Г) **В** (П, крім **в, ф, хв, св** і под.)
НЕ ЧЕРГУЮТЬСЯ	
У — В	**І — Й**
1. У словах, що вживаються тільки з **В** або **У** (*вплив, умова*) 2. У власних назвах та іншомовних словах (*Вдовенко, утопія*) **Винятки:** ***Влас (Улас), Україна (Вкраїна —*** у поетичній мові***)***	1. При зіставленні понять лише **І**: *минуле **і** сучасне, батьки **і** діти* 2. Перед словом, що починається на **й, я, ю, є, ї:** ***і ю**ність не прийде* 3. Після паузи: *І яр**, і** поле**, і** тополі**, І** над криницею верба… (Т. Шевченко).*

Закінчення табл.

З	ІЗ	ЗІ (ЗО)
1. Перед (Г) незалежно від паузи та закінч. попередн. слова: ***з озера*** 2. Перед (П), крім (**Ш**, **С**), рідше сполученням (П) початку слова, якщо попереднє слово кінчається (Г), на початку (Р), після //: ***з мамою***	1. Між (**Ш**) та (**С**), між групами (П), після них або перед ними: ***із спогадів, вийшов із церкви, поруч із Джерею***	1. **ЗІ** перед (**Ш**), (**С**), сполученням (П), незалежно від паузи та закінчен. попереднього слова: ***зі щирістю, зі смутком*** 2. **ЗО** при числ. *два, три*: ***зо дві*** *сотні* при займеннику ***зі (зо) мною***

Умовні позначки:
(Г) — голосний
(П) — приголосний
(Р) — речення
(Ш) — шиплячі приголосні
(С) — свистячі приголосні
// — пауза
.,;:… — розділові знаки

V. Інші засоби усунення збігу голосних та приголосних

1. У випадках, коли корінь слова починається сполученням приголосних (рідше — подовженим звуком), як правило, після кінцевої літери на позначення приголосного звука префіксів **з-, роз-, від-** та ін. з'являється **і**: *зізнання, зіткнення, зіскакувати, зіставляти, зітхати, зіпсувати, зібрання, зіллється, розірвати, розіграти, розіслати, розійтися, розіллєш, віділлються, відімкнути, відірвати, відібрати, увімкнути.*

І вживається також у словах із сполученням губного та звука [**й**] на початку кореня (у таких випадках орфографічно після букв на позначення губних фіксується апостроф перед наступними літерами **я, ю, є**): *зіб'ється, зів'яти, зів'ються, зім'яти, зіп'ястися, розім'яти, розіп'ясти, відіб'ються.*

У деяких словах префікс **зі-** чергується із **зо-**: *зігрівати* й *зогрівати, зімлівати* й *зомлівати, зіпрівати* й *зопрівати, зітліти* й *зотліти.*

2. **І** (або **о**) з'являється й у кінці прийменників перед сполученням приголосних наступного слова: ***Переді мною*** *пропливла ніким не вигадана повість життя Рудого і Павла, — я тільки й взяв, напевне, лишку, що дав їм інші імена (М. Упеник);* ***зі (зо)*** *мною;* ***передо*** *мною;* ***наді (надо)*** *мною* тощо.
3. Буква на позначення голосного може з'являтися й у кінці деяких прислівників перед приголосним наступного слова: *знов**у** зав**і**тав — знов оголосив, пізні**ше** **п**рочитали — пізніш атакували.*
4. Після букв на позначення приголосних уживаються частки **би, же,** а після літер на позначення голосних — **б, ж**: *Себелюбцем, рабом своїх забаганок, черстводухом жорстоким — хот**ів** **би** ти стати таким? (0. Гончар); цинік… заґелґот**ів** **би** гусаком (М. Стельмах). А місяць все так**ий** **же**: і молодик, і повен… (Л. Костенко); хотіл**а** **б**; так**а** **ж**; р**іс** **би**; росл**и** **б;** як **же**; кол**и** **ж.***

VI. Деякі художні засоби милозвучності мови

1. Коли будуєте речення, то потрібно слідкувати, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків чи звукосполучень: *добр**одій** **дій**сно поспішав — добродій справді поспішав; вели**ка** **ка**юта — простора каюта;* ***ці ці**лющі рослини — ці лікарські рослини; за весла**ми** **ми** стрін**емо** світання — за веслами зустрінемо світання; але* ***Каля*** *не* ***каялася****, що вони зайшли хтозна-куди — але Каля не жалкувала, що вони зайшли хтозна-куди* тощо.
2. Не слід допускати римування слів у прозі: *друзі школу закін**чили** й одразу вступ**пили** до університету — закінчивши школу, друзі одразу вступили до університету; сподів**вання** на зрос**тання** врожайності не підтвердилися — надії на зростання врожайності не підтвердилися; Мар**инка** запалила керос**инку** — Маринка запалила гасову лампу; любов люд**ини** до Батьківщ**ини** — любов людини до рідної землі.*
3. Потрібно уникати набридливого повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів: *Для багатьох*

епізодів роману характерні драматичність, поетичність, реалістичність. Немилозвучність у цьому реченні створюють однакові кінцеві суфікси трьох слів **-ість,** а також нагнітання шиплячих та свистячих звуків. Цю думку можна висловити так: *Роман захоплює драматизмом та поетичністю, в основі багатьох епізодів — реальні події.*

4. Але правильно дібрані звукові повтори посилюють емоційний вплив на читача чи слухача. У художній літературі вживаються спеціальні засоби звукового забарвлення тих чи інших уривків — **асонанси** й **алітерації.**

Асонанс (лат. *assonare* — подібно звучати) — це повторення голосного звука для художнього забарвлення, посилення емоційного впливу того чи іншого звукосполучення, рядка, речення, групи рядків: *Забі**л**і**л**и сні**г**и у дубові**й** ді**б**рові**,** Голубого узору на ві**к**нах сліди (А. Малишко).*

Алітерація (лат. *ad* — до, *littera* — буква) — повторення приголосних звуків із певною художньо-стилістичною метою:

*Ось за**р**евуть маленькі люті птиці,*
*З земних **р**івнин в**р**ізаючись навкіс*
*В п**р**осто**р**и, в об**р**ій, в мо**р**ок, в г**р**омовиці,*
В блищання й двигіт вогневих завіс.
*... Тоді зламать ст**р**унки**й** по**р**ив польоту,*
*І, **р**евучи, **р**вонутись ві**р**ажем,*
*І **р**озст**р**ілом, ко**р**отким, як ножем,*
*Метал і м'ясо в**р**аже **р**озпо**р**оти (М. Бажан).*

Вправа 76

І. *Переписуючи словосполучення, розкрийте дужки і доберіть потрібний варіант відповідно до правил милозвучності української мови.*

Так (і,й) молила(сь,ся) (б,би); відгук (у,в) пресі; (з,із,зі) щедрувальниками; працюючи (у,в)дарно (і,й) дружно; (у,в) (роз,розі)квіті сили (і,й) (у,в)роди; (у,в) єдності; позичив (із,зі,зо) два мішки борошна; (зі,з)брали(ся,сь) (у,в)часно; світло (і,й) морок; (роз,розі)слати (у,в)каз; будуючи(сь,ся) (у,в) Сваляві; (над,наді) (у,в)квітчаною залою; пісня,

(у,в) якій туга (і,й) печаль; напити(сь,ся) (з,із,зі) дзбанка; котити(ся,сь) обочиною; помилити(ся,сь) (у,в) (у,в)праві; (і,й)мовірний варіант; (з,із,зі) щемливими почуттями; зимостійкість (і,й) (у,в)рожайність озимини; Микола (і,й) Євген; пересувати(ся,сь) (у,в)двічі швидше; слухати (у,в) звукозапису; якщо (у,в)же на те (і,й)деть(ся,сь); познайомити(ся,сь) (з,із,зі) знаменитістю (у,в) (У,В)країні; (у,в)ступ кручі ліпив(ся,сь) (над,наді) ставом; залишило(ся,сь) (у,в) (у,в)яві; черпати (з,із,зі) джерела.

II. *Складіть речення зі словами:* **вдача — удача, вклад — уклад, вникати — уникати, вправа — управа, вступ — уступ.** *Поясніть значення цих слів.*

Вправа 77

Перепишіть речення, вибираючи з дужок найбільш оптимальний з погляду законів милозвучності варіант.

I. 1. Поети з'являються не звідкись (з,із)-за моря, а виходять (з,із,зі) свого народу (М. Гоголь). 2. Може, (з,зі)грію(ся,сь) я біля неї, Листям її обгорну(ся,сь) (І,й) на хвилину зрадію душею, Наче (в,у) дитинство вернув(ся,сь) (П. Ротач). 3. Тепер (в,у)родив (в,у)рожай (в,у)сім на коровай (П. Воронько). 4. Без любові (і,й) захопленості своєю справою не буває справжнього (в,у)ченого (О. Давидов). 5. Я прощався (з,із,зі) Львовом, до якого наче приріс за п'ять студентських років (А. Содомора). 6. (В,у) летючій воді найбільшого (в,у) Європі водоспаду Учан-Су, (в,у) його білопінному прямовисному шумовинні цвіла барвиста веселка (В. Гончаренко). 7. (В,у) вигляді мови природою дано людині великий скарб. Не тільки користувати(ся,сь) ним, рідним словом, але (і,й) натхненно ростити, оберігати його коріння (і,й) леліяти його цвіт — ось тоді воно (і,й) буде запашним та співучим, сповненим музики (і,й) чару, життєвої правдивості (і,й) поетичності (О. Гончар). 8. (І,й) ще пам'ятаю: був гарний літній день, (і,й) (в,у)се навколишнє здавало(сь,ся) прекрасним (О. Довженко). 9. Прагну сонце бачити (в,у) золотому капелюшку. Прагну небо бачити (в,у) синій хустині (І. Драч). 10. На районній нараді відзначили, що (в,у) артілі (в,у)сі роботи (в,у) ажурі, прекрасний (в,у)рожай (Є. Кравченко).

II. 1. Мова – це невичерпна духовна скарбниця, (в,у) яку народ безперервно (в,у)носить свій досвід, (в,у)сю гаму свого розуму (і,й) почуття (М. Гуць). 2. (В,у)дар [іменник] – (і,й) сяйво знайденого слова Заблисне над(і) мною (в,у)горі! (Л. Костенко). 3. Сором, затятість (і,й) гордість змагаються (в,у) мені, а до очей зрадливо підкочуються сльози (М. Стельмах). 4. Може, (з,із,зі,зо) годину, може, (з,із,зі,зо) дві лютував вітер (А. Шиян). 5. Вийняв кобзу, разів (з,із,зі,зо) два ударив по рваних (Т. Шевченко). 6. Шість місяців від нього не було чути (і,й) слова, потім написав, що (в,у)лаштував(сь,ся) як слід (І. Сенченко). 7. Якась незбагненна сила (і,й) принада є (в,у) синім туманці далини, він (з,із, зі,зо) дитинства бентежить (і,й) вабить тебе (М. Стельмах). 8. Батьки (і,й) діти! Діти (і,й) батьки! Нерозділиме (і,й) одвічне коло. Ми засіваємо житейське поле, (І,й) не на день минущий — на віки (Б. Олійник). 9. Парадні двері були (в,у)же замкнені. (І,й) вони, щоб не будити (в,у)сіх, зайшли (в,у) будинок через двір (В. Канівець).

III. (В,у) яругах віхолило(ся,сь), наче хмари поопускали холодні (і,й) порскі свої подоли до самої землі, витрушують (з,із,зі) заметільних подолів сіре порохно снігу, щоб почистішали (і,й) посвітлішали подоли, аби при сонці ранковому замерехтіли крохмальною білиною, хрусткою (і,й) свіжою, аби спалахнули цнотою первісного сяйва. (В,у) верховіттях старих сосон, що познімали(ся,сь) над верхів'ями нижчих осик та вільх, тупо шумить вітрець, наче забрав(ся,сь) поміж густої хвої, бабрається (в,у) її колючках, не (в,у) змозі вибрати(ся,сь) на волю. (В,у) цю пору ще сплять по своїх прилистках жовто-голубі синиці, ще мовчать сороки (і,й) не сперечаються між собою круки, ще не повилазили (з,із,зі) дупел проворні білки, аби побігти-посотати(ся,сь) (з,із,зі) дерева на дерево (в,у) веселому, непогасному завзятті (Є. Гуцало).

IV. (В,у) (в,у)сі віки, (в,у) (в,у)сі століття старші ніколи не були (в,у)доволені молодими. (І,й) се не так, (і,й) те не так. А поза тим (в,у)се людство прогресує (в,у) плані пізнання (і,й) керованості навколишнім світом майже (з,із,зі) космічною швидкістю. (І,й) мені можуть слушно закинути: огляньсь, чоловіче, ми, як ніколи, багаті на талановиту (і,й) трудолюбиву молодь. Заперечень немає. (В,у)се це так. (В,у)се це свята правда. Але ж (і,й) дармоїдство, (і,й) міщанство,

(і,й) злочинність є. (І,й) закривати очі на (в,у)се це аж ніяк не можна, бо породили ми (в,у)се це самі. Самі ж маємо (і,й) очищати(ся,сь) від (в,у)сього цього. А найліпше дбати, аби цього не було, коли дитина ще (в,у) колисці. (І,й) якщо ми любимо своїх дітей щиро (і,й) тверезо, а не інстинктивно, (і,й) не запізнимо(сь,ся) (з,із,зі) цією любов'ю, то (і,й) тема ця відпаде сама собою (М. Петросюк).

V. Жодна жива людина не скаже так, як (в,у) перекладача: «що є більш страшним, ніж бідний селянин», кожен скаже «що страшніше»... — Коби-то!.. — сумно зауважимо нині. — Щокроку — оте «більш», «найбільш»: (в,у) найновіших правописах таке ступенювання — норма. Що (в,у)же казати про милозвучність, на яку так дораджує зважати Григорій Кочур (це вже (з,із,зі) пізнішого листа): «Більше уваги тому, що наші предки звали «милозвучністю» — (в,у)никайте збігу так приголосних, як (і,й) голосних...» Поле, на жаль, не стає кращим. (І,й)ще небезпечніший бур'ян на ньому проростає... (А. Содомора).

Вправа 78

Прочитайте, визначте випадки, зумовлені законами милозвучності. Випишіть речення, у яких, на Вашу думку, порушені правила милозвучності, підкресліть ці місця, угорі надпишіть власний варіант.

І. 1. Під скособоченою комишевою загорожею, що тріпотіла на вітрі обтьопаними стеблами, скільчилась уві сні людська постать (Є. Гуцало). 2. Панна Анеля жвавіше ходить по хаті, розмовляє зо мною і ні з того ні з сього аж двічі цілує пана Адама в чоло (М. Коцюбинський). 3. Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь да й сам не знає, що йому робити (П. Куліш). 4. — Втихомирся, Супруне. Втихомирся, дорогий! Дитя нерозумне, сказало щось з чужого язика (М. Стельмах). 5. Да вже Череваниха почала Петра обнімати; тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина (П. Куліш). 6. Драми [Олександра Корнійчука] бачили світло рамп Європи і Америки, Азії і Австралії, Німеччини і Канади, Японії й Індії… (В. Козаченко). 7. Тужу за вами, солов'ї Вкраїни! (М. Рильський). 8. А скіфський кінь із мазаної хати Чумацьким Шляхом зорі прогортає… (І. Драч). 9. Все повторялось: і краса, й потворність (Л. Костенко). 10. На все

впливає мови чистота: Зір глибшає, і кращають уста, Стає точнішим слух, а думка гнеться, Як вітром розколихані жита (Д. Павличко).

II. 1. Ми входимо вдвох із тобою В напоєний мжичкою музики сад. Співзвуччя колишуться, сплівшись, як трави, Мелодія в'ється, як світла тропа, — По ній в білосніжні простори уяви Повільно й вгамовано серце вступа (М. Бажан). 2. Протягом століть, відбираючи по словечку, по зернятку, геній народу витворив і передав нам у спадок, у вічне користування неосяжне, розкішне у своїй красі й блиску розуму лінгвістичне багатство: майте, гордіться, не будьте німі! (О. Гончар). 3. Поспитавши разів зо три «хто» й «чого треба», Хорбутиха впустила мене до хати (І. Муратов). 4. Доторкнулося сонце чутливих повік, Як бджола золота, наближається звук, І несе мене в сон на осонні потік Аж в дитинство моє, аж до маминих рук. І розквітла земля піді мною пливе, І весна, як тоді, наді мною шумить, А під кроною яблуні світло живе, Тільки світло живе замість мами стоїть (Л. Талалай). 5. Засіяла зірка уві млі (П. Воронько). 6. Я зібрав усі фотографічні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарата і накрив усе чорним сукном (М. Коцюбинський). 7. Десятки тисяч людей в бінокль і підзорні труби побачили сиву голову академіка Риндіна і гаряче вітали вигуками відважного командира ракетного корабля (В. Владко). 8. Зі сльозами проводжали жінки чоловіків, матері — синів, виряджали рідних кревних; дитячими ручками, дівочими устами прощалось село зі своїми людьми (М. Стельмах). 9. Зо всіх куточків, зі стін, з вікон, з долівки і з мене самого вставали згадки дитинства… (М. Коцюбинський). 10. Аж ніяк не змінившися в своїх географічних межах, місто враз зробилось неначе в два рази більшим (Ю. Смолич).

III. Батько

Андрій знає, що тут, над Колодяжним, загинув його батько. Його батько — льотчик-випробувач реактивних літаків. Узагалі нової повітряної техніки. Яким він був? Ставний, чорноокий, займався боксом, грав на гітарі, його улюбленим героєм був Джузеппе Гарібальді. Любив альпіністські сходження на високі гори, бував на Кавказі і на Памірі. Яких пісень співав? Найбільше сучасні, а також про гетьмана

Сагайдачного; впадаючи в меланхолію, мугикав жорстокі романси непманських часів. Буваючи в чужих великих містах, неодмінно відвідував археологічні музеї; знався на кераміці і на старовинній зброї; спершу щиро захоплювався фільмами італійського неореалізму, а потім охолов душею. Так, був знайомий із Юрієм Гагаріним і, можливо, з генеральним конструктором перших літальних космічних апаратів, але ж не все міг розповісти, мусив тримати в секреті. Був уболівальником футболу, сам непогано грав у нападі, центрфорвардом і, звичайно, свого часу близько знався з видатними футболістами. Якими саме? Можливо, зі Львом Яшиним і Юрієм Войновим. Чи був знайомий із Анатолієм Бишовцем? Трудно сказати, адже Бишовець став знаменитим нападником збірної країни і київського «Динамо» трохи пізніше. Яке ще мав захоплення? Любив ходити до лісу й зривати ранні весняні квіти — привозив, траплялось, додому цілі оберемки пролісків, лісового сону, фіалок, рясту, конвалій. Якось був приніс їжака, потім стало жалко це химерне створіння, випустив десь у лісі. Чому не збереглось фотознімків, де батько був би поряд із іншими льотчиками-випробувачами, серед новітньої експериментальної техніки? Такі знімки, мабуть, десь є, але батько ніколи не приносив їх додому. Збереглись тільки ті, де він сфотографований поміж учнів школи, в якій навчався. З авіаційного училища теж немає… Він дуже любив тебе, Андрію, задовольняв усі твої забаганки. А скільки іграшок приносив — автомобілі та трактори з механічним заводом, крокуючі екскаватори, літаки. Побились, на жаль. Батька не пам'ятаєш зовсім? Іще зовсім був маленький, от і не пам'ятаєш. Ага, тільки з моїх розповідей можеш згадати. Загинув отут, над Колодяжним. Довго тобі не казали, щоб не травмувати психіку. Очевидно, модель літального апарата потребувала вдосконалення, була з дефектами. І він не зміг приземлитись, щоб урятуватися? Сину мій, хто ж до пуття розповість про останні драматичні хвилини, а то й секунди, в які вирішується доля наукового пошуку і людського життя? Може, сподівався на щастя, на свою майстерність і волю, може, священне почуття обов'язку перемогло все. Отут, над Колодяжним, над цими полями, а найточніше — над цим байраком, де тече чистий струмок, ростуть верболози і густо снується ожина. Свідків немає, давно

сталось, і слідів не залишилось. Розумієш, Андрію, твій батько був прекрасною людиною, мужньою і хороброю, відданою героїчній справі. Ти схожий на нього — манерою всміхатись, ледь нахиляти голову до лівого плеча, ходити, говорити. І волі тобі не позичати, і веселого відкритого розуму. Хочеш знати, яким був твій батько, — заглядай частіше в глиб своєї душі, прислухайся до неї.

(Є. Гуцало).

IV. Осінь

З високого пагорба, звідти, де могутній дуб розпростер свою крону над крутим яром, в долину плавно спускалась осінь. Здавалося, вона не йшла, а пливла поверх стиглих трав, поміж колючою шипшиною.

Осінь усе наближалась і наближалась. Уже можна було розгледіти довге, кольору осіннього неба плаття, вимережене листям груш, беросту, клена, в'яза, намисто з плодів каштана. На голові — висока корона, прикрашена кетягами горобини, в руках — великий кошик.

Підійшла, вклонилася низько, привіталася. Сказала, що дуже поспішає, бо іще клопотів багато. Вчора поливала озимий клин, щоб на наступний рік урожай щедрий був. Сьогодні розгонила хмари і слала сонячне проміння на лани, де селяни збирають цукрові буряки, картоплю, моркву, капусту, помідори. А ще ж треба позолотити дерева, в яких зелене вбрання.

Тільки що зайшла в сосновий бір, грибів назбирала, а в гаю — глоду, терну, грушок-гниличок. Коли запитав у осені, де ж вона живе, відказала, що скрізь, а заночує, де зима застане. Відповіла та й почала зо мною прощатися. Пішла по горбах, по долинах, часто оглядалася й махала рукою з зібраними в свіжий букет останніми польовими квітами, а в лісі котилася луна: «До побачення!»

(За І. Щербатенком).

V. Звуки міняють значення слів,
Треба, щоб їх розрізнять ти умів:
Вправа — завдання, що виконав ти,
Управу на когось можна знайти.
Цінне досягнення в чомусь — це *вклад,*
Спосіб життя називають *уклад.*

Небажаних зустрічей ти *уникаєш,*
У слово вчителя вдумавсь — *вникаєш.*
У не міняєм на *в* у словах,
Щоб збереглася їх сила жива:
Влада, вказівка, урок, установа,
Внутрішній, вплив, узбережжя, умова,
Вдалий, взуття, упаковка, удар,
Вдячний, взаємний, узгір'я, удав.
Вдумуйся в значення кожного слова — Стане у тебе багатшою мова!

Вправа 79

Напишіть твір на одну з пропонованих тем (можна міні-твір): «У чому привабливість і труднощі професії, яка мені подобається», «Лист улюбленому письменникові», «Що робити, аби молодь не цуралася рідної української мови», «Тремтить зоря на пелюстках троянд», «Білий сніг на зеленому листі». *Підкресліть місця, зумовлені милозвучністю, перевірте, чи завжди Ви дотримуєтеся правил евфонії.*

☺🔔 *Розумний син*

Повернувся парубок із гулянки пізно додому, запалив свічку, сів біля столу та й задумався. Так він і сидів, аж поки догоріла свічка. Мати побачила це й засвітила ще одну — може ж таки син щось добре надумає. Уже й розвиднілось, а він усе сидить та думає.
— Про що ж ти, синку, думав цілісіньку ніч? — питає мати.
— А де будуть наші горобці ховатися, коли клуня згорить, — відповів син.

§ 26. Морфологія. Особливості відмінювання іменників

Морфологія (від грецьк. *μορφή* — форма і *λόγος* — учення, слово) — розділ мовознавства, що вивчає систему механізмів мови, які забезпечують побудову та розуміння її словоформ, тобто форми словозміни (змінювання слів за числами, відмінками, родами, особами тощо).

В українській мові **10** частин мови. Серед них виділяють — **6 самостійних: *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник*** (перші **5 — змінювані,** остання, а також несамостійні — **незмінювані**), **3 службові: *прийменник, сполучник, частка,*** а також ***вигук,*** що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови.

Іменник — самостійна частина мови, що позначає предмет чи особу й відповідає на питання: х т о? щ о?

Серед іменників розрізняють **власні** та **загальні назви, конкретні** й **абстрактні, матеріально-речовинні, збірні, істоти** й **неістоти.**

Власні — це такі назви, що виділяють окремі конкретні предмети з класу однотипних (як правило, пишуться з великої літери): *Памір, Хрещатик, Богдан, Роман, Кіровоград, «Ока», Зевс, Сатурн, Прип'ять, Шевченко* та ін.

Загальні — це такі іменники, що узагальнено називають класи однотипних предметів або явищ (як правило, пишуться з малої букви): *гора, вулиця, совість, дочка, рослина, місто, автомобіль, прізвище, покликання, сотня, голубінь, зелень* тощо.

Конкретні — це іменники, що в широкому розумінні позначають речі, факти, явища, які піддаються лічбі, і людина сприймає їх органами чуття (може покуштувати, побачити, почути, торкнутися, понюхати): *комп'ютер, склянка, дощ, рубанок, Дніпро, пустеля, метро, бандура, барвінок, ведмідь, кисіль, Карпати.*

Абстрактні — це іменники, що позначають абстраговані, узагальнені поняття, які не сприймаються органами чуття людини. Це слова на позначення властивостей, ознак, дій, процесів, психічного стану, назв міри й ваги, наукових понять: *радощі, любов, сміливість, читання, боротьба, ходіння, спів, врода, дециметр, тонна, кілограм, акр, романтизм, категорія, композиція, християнство, терпіння* тощо.

Матеріально-речовинні іменники — це слова, що означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, котрі мають назву цілого й підлягають виміру, а не лічбі. Це корисні копалини, хімічні елементи, будівельні матеріали, зернові культури, ліки, харчові продукти тощо: *алюміній, вугілля, ртуть, азот, водень, кисень, цегла, склобетон, цемент, пшоно, ячмінь, кукурудза, пшениця,*

корвалол, амідопірин, фталазол, сметана, олія, халва, йогурт, ряжанка, молоко, сир.

Збірні — це іменники, що позначають сукупність однакових чи подібних предметів або істот, які сприймаються як одне ціле. Збірні іменники мають специфічні суфікси, у тому числі й нульовий: *гниль, погань, молодь, коріння, комарня, грошва, піхота, гарбузиння, ластовиння, сливняк, малеча, білизна, мошкара, інтелігенція, професура, символіка, секретаріат, генералітет* та ін., **але** не належать до цієї групи іменники типу *народ, загін, ансамбль, отара, зграя, стадо, команда, рота, ліс, полк.*

Назви істот — це конкретні іменники, що позначають людей, тварин, птахів, комах, риб, міфічних і демонологічних персонажів, померлих, шахові фігури, деякі карти тощо: *чоловік, вивірка, олень, качка, куріпка, мурашка, звір, окунь, оселедець, русалка, чорт, відьма, покійник, мрець* (**але** не *труп*), *лялька, ферзь, пішак, валет, дама* та ін.

Назви неістот — це конкретні та абстрактні іменники на позначення решти предметів та явищ дійсності: *хитрість, тролейбус, день, інститут, народ, людство, натовп, рота, армія, студентство, зграя, документ.*

І. Рід іменників

1. Усі іменники, крім тих, що вживаються лише в множині, розподіляються за трьома основними родами: **чоловічим** (*степ, біль, насип, підпис, літопис, ступінь, пил, ярмарок, продаж, кір, Сибір, хутір, коваль*), **жіночим** (*адреса, путь, мідь, сировина, квасоля, мати, зірка, нехворощ, неділя*) і **середнім** (*дитинча, дитинчатко, ім'я, пір'я, листя, море, явище, завершення, очищення, гуселя*), які відповідно співвідносяться із займенниками ***він, вона, воно*** чи поєднуються із ***цей, ця, це***.
2. Деякі іменники бувають **подвійного** роду (назва «**спільний рід**» не застосовується до вказаних нижче прикладів, бо не відповідає цьому явищу) **— чоловічого** чи **жіночого:** *писака, гуляка, листоноша, служака, стиляга, пройда, приблуда, рюмса, білоручка, бестія, нездара, заїка, ябеда;* **чоловічого** чи **середнього:** *вовчище,*

дубище, вітрище, томище, базікало, забудько, ледащо; **жіночого** чи **середнього:** *бабище, свекрушисько, ручище, ножище* (від нога)*, відьмисько.*

Залежно від того, особу якої статі позначають, прізвища можуть бути чоловічого чи жіночого роду: *Барвінок Ганна, Барвінок Сергій.*

Примітка. У таких випадках потрібно вбачати омонімічні форми відповідно чоловічого і жіночого, чоловічого і середнього, жіночого і середнього роду, які розрізняють тільки в контексті: *цей плакса* і *ця плакса*, *старий дубище* і *старе дубище*, *така свекрушисько* і *таке свекрушисько*. Іменники на **-ище,** утворені від слів жіночого роду, зараховують переважно до іменників жіночого роду: *ця бабище*, *така ручище*.

3. Рід незмінюваних іменників встановлюють так:
   а) прізвища та загальні назви осіб мають рід відповідно до статі: *Катерина Сєдих, Дмитро Сєдих, Чарлі Чаплін, Джеральдіна Чаплін, Марія Кюрі, П'єр Кюрі; цей аташе, цей кюре, цей імпресаріо, цей рантьє, ця леді, ця фрау, ця міс, ця мадам;*
   б) назви тварин звичайно мають чоловічий рід, крім *цеце* (муха) та *івасі* (промислова риба, далекосхідна сардина) — жіночого: *цей окапі, цей боа, цей колібрі, цей динго, цей фламінго, цей гуанако;* якщо є потреба вказати на самку, назві надається значення жіночого роду: *ця шимпанзе, ця какаду, ця кенгуру, ця зебу;*
   в) назви неістот мають середній рід: *це рагу, це драже, це рондо, це лібрето, це бюро, це паспарту, це ревю, це жабо;*
   г) власні географічні назви мають рід відповідно до роду загальної назви: *це Тарту (місто), ця Зімбабве (країна), ця Хуанхе (річка), це Ері (озеро), ця Маккензі (затока), ця Де-Брейне (протока), цей Ігуасу (водоспад), ця Аконкагуа (гора), цей Кілауеа (вулкан), цей Таїті (острів), цей Еймері (мис), ця Калахарі (пустеля)* тощо;
   ґ) незмінювані складноскорочені слова мають рід стрижневого слова повної назви: *цей ВПК (комплекс), ця ППО (оборона), цей НБУ (банк), це МП (підприємство), ця СПУ (спілка), це ПТУ (училище), ця УРП (партія),* **але:** *цей Дніпрогес, цей Мінфін* тощо;

д) іменники, що вживаються лише в множині, категорії роду не мають: *нутрощі, шахи, лінощі, фінанси, роковини, Чернівці, Гімалаї.*

II. Число іменників

1. Більшість іменників мають два числа: **однину** й **множину:** *твір — твори, вишива́нка — вишива́нки, ла́стівка — ластівки́, дивак — диваки, ім'я — імена, чайченя — чайченята, мрія — мрії.*
2. Іменники, що вживаються лише в однині (singularia tantum), позначають абстрактні поняття, збірні, речовинні, власні назви людей, тварин, географічні назви: *сум, гордість, комашня, офіцерня, Шевченкіана, жіноцтво, сукно, ікра, фреон, неон, Харків, Луцьк, Ворскла, Рось.*
3. Іменники, що вживаються лише в множині (pluralia tantum), позначають парні предмети або ті, що складаються з кількох частин, збірні поняття, назви речовин, їх залишків, назви процесів і дій, обрядів, свят, ігор, власні географічні назви тощо: *ваги, терези, брюки, ходики, лапки́, пасатижі, литаври, діти, люди, парфуми, висівки, грицики, надра, гроші, джунглі, посиденьки, дебати, пустощі, жмурки, сутінки, вибори, нарди, Дарданелли, Жуляни, Горки, Анди.*

III. Відмінки іменника

1. Іменники змінюються за відмінками й числами. В українській мові є 7 відмінків, кожен з яких відповідає на певне питання:
Називний — х т о? щ о?
Родовий — к о г о? ч о г о?
Давальний — к о м у? ч о м у?
Знахідний — к о г о? щ о?
Орудний — к и м? ч и м?
Місцевий — н а к о м у? н а ч о м у?
Кличний — (так, як у звертанні).
Називний відмінок прямий, усі інші — непрямі.

2. Називний і кличний відмінки вживаються без прийменника, місцевий — завжди з прийменником, решта — або з прийменником, або без нього.
3. **Не змінюються в українській мові такі іменники:**
   а) власні та загальні іншомовні назви, що позначають істот чи неістоти з кінцевою буквою для позначення голосних звуків:
   - на **-а** (найчастіше з попереднім голосним): *фейхоа* (рід субтропічних рослин), *па-де-труа, бра, па, буржуа, аміа* (вид кистеперих риб), *Гарсіа, Клаудіа, Франсуа, Джошуа, Ніколя, Дюма, Золя, Дега, Нікарагуа, Мауна-Лоа* (вулкан), *Самоа* (архіпелаг), *Аконкагуа* (гора);
   - на **-е**: *піке, резюме, мораліте, желе, фрикасе, портмоне, протеже, аташе, шимпанзе, Жозе, Хосе, Донче, Беатріче, Шагане, Рене, Чавчавадзе, Скулме, Дапкунайте, Альєнде, Ягве* (іудейський бог), *Яунде* (місто), *Зімбабве* (країна), *Хуанхе* (річка), *Па-де-Кале* (протока), *Візе* (острів);
   - на **-є**: *льє, ательє, куртьє, конферансьє, кутюр'є, круп'є, Шарпантьє, Месьє, Кюв'є, Лавуазьє, Готьє, Барб'є;*
   - на **-и** (лише власні назви): *Буушки, Язгельди, Берди, Акушти, Асли, Назли, Лао-Цзи, Духовни, Керогли, Янцзи* (річка);
   - на **-і**: *алібі, багі, бугі-вугі, ралі, к'янті* (вино), *мафіозі, травесті, денді, хіпі, папараці, агуті* (ссавець-гризун), *лорі* (папуга), *колі, колібрі, Лі, Нуралі, Луїджі, Наомі, Бетті, Одрі, Демі, Ріккі, Песталоцці, Гурамішвілі, Бахрі, Пертіні, Сент-Екзюпері, Мауглі, Нансі* (місто), *Нью-Джерсі* (штат), *Раві, Шаші* (клички слонів), *Сомалі* (країна), *Калахарі* (пустеля);
   - на **-ї**: *Луї, Дьюї, Віньї, Шантійї;*
   - на **-о, -йо**: *аріозо, ландо, монтекристо* (система малокаліберних рушниць і пістолетів), *жабо, ласо, гето, імброльйо, комільфо, гідальго, кабальєро, тореро, мачо, маестро, дінго, жако* (вид папуг), *Робертіно, Франческо, Умберто, Фігаро, Зозо, Коко, Йоко, Ніко, Суліко, Крузо, Рао, Ларошфуко, Рікатто, Кессо, Кліо* (муза історії), *Іо* (жриця Гери),

Богомайо (місто), *Пількомайо* (річка), *Мінданао* (острів), *Акапулько* (порт);

- на **-у**: *ноу-хау, рагу, табу, паспарту* (ключ, що підходить до всіх замків, відмичка), *гуру, фрау, фру, гну, зебу* (вид бика), *марабу* (птах), *чау-чау, Едуарду, Кіану, Біжу, Фазу, Лулу, Кучачу, Уемуру, Коцебу, Міцу, Пелтроу, Емінеску, Перу* (країна), *Роу* (річка), *Ігуасу* (водоспад), *Юнгфрау* (гірський масив), *Ідху* (острів), *Рано-Рараку* (вулкан), *Кабу-Фріу* (мис), *Дьєнб'єнфу* (військова база);
- на **-ю**: *ревю, монтежю (монжю)* (герметична посудина для переміщення рідин стиснутим повітрям), *авеню, меню, інтерв'ю, інженю* (амплуа актриси), *Лю, Маттью, Сю, Дрю, Кюсю* (острів);

б) іншомовні загальні назви на літеру, що позначає приголосний звук: *цірліх-манірліх, нонсенс, каюк, тет-а-тет, нон-стоп, джаз-рок, хард-рок, поп, плей-оф, місис, фройляйн, міс, мадам, бізнесвумен, міз* (звертання до жінки, сімейний стан якої невідомий);

в) іншомовні жіночі імена та прізвища на літеру, що позначає приголосний, у тому числі й на **-ін, -ов**: *Маргарет, Імоджен, Етель-Ліліан, Жаклін, Жульєтт, Евелін, Гюльчатай, Мейлан, Шер, Джейн, Агнес* (**але** *Нінель — Нінелі, Адель — Аделі*), *Пікфорд, Мур, Жорж Санд, Шанель, Дюпен, Турман, (Клара) Цеткін, (Ельза) Віхров, (Джеральдіна) Чаплін;*

г) жіночі прізвища й псевдоніми українського походження на **-о** та на літеру, що позначає приголосний: *Коритько, Цекало, Репало, Крищенко, Савченко, Приходько, Грінченко, Пристайко, Ткачук, Барвінок, Макаревич, Чубач, Федорів, Пономарів, Білокур, Чумак* (**але** псевдонім *Марко Вовчок* змінюється — *Марка Вовчка*);

ґ) чоловічі та жіночі українські прізвища типу *Півторадні, Леле,* псевдоніми *Вільде, Ле, Трублаїні* та інші, що за характером кінцевого звука випадають з відмінкової системи іменників чоловічого та жіночого роду;

д) чоловічі та жіночі прізвища й псевдоніми російського походження на **-ово, -ево(-єво), -их, -аго, -ако, -чі**: *Острово, Дурново, Коротких, Бєлих, Руських, Мирських, Черних, Гладких, Долгих, Бордовських, Бураго, Живаго, Мертваго, Плевако, Совчі;*

е) назви українських населених пунктів типу *Ша́бо, Рені́* (із давньоукраїнської — річкова пристань) (Одеська область);

є) специфічні українські назви-посвяти населених пунктів у формі родового відмінка: *Шевченка, Івана Франка, Максима Горького, Петровського, Щорса;*

ж) російські, білоруські, польські, чеські, словацькі, болгарські та деякі інші слов'янські ойконіми на **-но** після приголосного: *Гнєзно, Гродно, Комарно, Молодечно, Дубровно, Дубно, Брно, Ковно, Вільно, Коломно* (хоча, наприклад, чеські назви типу *Брно, Комарно* відмінюються в чеській мові, *Дубно, Гродно* — у білоруській, змінюється українська назва *Дубно*)*;*

з) польські та чеські географічні назви на **-е** із суфіксом **-ц-** (лат. **-с-**): *Бельце, Кельце, Кошице, Лідице, Пардубице* (але ойконім *Закопане* змінюється за зразком прикметника середнього роду однини: *Закопаного, Закопаному, Закопаним);*

и) російські географічні назви на **-ово, -ево(-єво), -ино, -іно (-їно)**: *Соловйово, Рогачово, Ртищево, Тушино, Єгоршино, Йолкіно, Щокіно, Пороніно, Ананьїно, Мар'їно;*

і) назви іншомовних компаній, концернів, фірм, акціонерних товариств, консорціумів, підприємств, філій, друкованих періодичних видань (газет, журналів, часописів, тижневиків тощо), товарних знаків, брендів, марок, сортів, моделей: *«ПепсіКо інк», «Проктер енд Гембл», «Кавасакі», «Сіерз», «Пенні», «Брейтеш телеком», «Шел», «Ренк зірокс», «Дженерал моторз», «Ербас індастрі», «Крістіан Діор», «Мері Кей», «Шварцкопф енд Хенкель»; «Джеральд триб'юн», «Москов ньюс», «Уолл-стрит», «Джорнел»,*

«Нью-Йорк таймс», «Бостон глоуб», «Нешнл джіографік рідез дайджест», «Ньюзуїк», «Сайколоджі тудей», «Санді таймс»; «Шевроле», «Рено», «Пежо», «Феррарі», «Тальбо», «Дайхатсу», «Міцубісі», «Сузукі» (моделі автомобілів), *«Віль де Парі», «Лебоді», «Патрі», «Ліберте»* (дирижаблі), *«Пепсі», «Юніті»* (американський космічний модуль), *«Ямато», «Мусасі»* (японські лінійні кораблі), *«Торнадо»* (літак-винищувач), *«Супер Гуппі»* (літак), *«Пратт-Уїтні»* (авіаційний двигун), *«Фуджі», «Л'Ореаль», «Монте Карло»* (цигарки), *«Абрау-Дюрсо»* (шампанське), *«Самсунг», «Дольче енд Ґаббана», «Ардо»;*

ї) ініціальні абревіатури — буквені, звукові та комбіновані: *облуно, ДемПУ, НРУ, ЄЕС, УСПП* (Українська спілка промисловців і підприємців), *АСОУ* (автоматизована система організаційного управління), *ЛАК* (Ліга арабських країн), *ДАІ, МАГАТЕ, ФІФА, ФІАП* (Міжнародна Федерація фотомистецтва), *ЗМІ, СБУ, ВКВ, СПУ, НЛО, УТН, ПДВ* (частина абревіатур, особливо з кінцевим приголосним, змінюється: *актори ТЮГу, профілактика СНІДу, із ЦУМу* тощо);

й) назви машин, механізмів, військової техніки, зброї тощо, до складу яких входять і цифрові позначення: *ВАЗ-1118, ЛуАЗ-969М, УАЗ-3151, Іл-96Т, Ту-336, Ан-24, БРЕМ-80у* (броньована ремонтно-евакуаційна машина), *ТЕП75* (пасажирський тепловоз), *ТУР-10К* (технологічний універсальний робот), *В-130* (велосипед), *Іж-1* (мотоцикл), *КВН-49* (один з перших телевізорів) (**але:** *БєлАЗами, ЗІЛів, на КамАЗі*);

к) складноскорочені слова з кінцевим іменниковим компонентом у формі родового чи орудного відмінка: *завкафедри* й *завкафедрою, завкадрів* і *завкадрами, завклубу* й *завклубом, завферми* й *завфермою, комроти, комвзводу, мінздоров'я, мінекобезпеки, міносвіти, міноборони* (**але:** *мін'юст, мін'юсту*);

л) слова типу *піввідра, півцарства, півнеба, півлиха, півгодинки, півлітра, пів-Європи,* тобто поєднання *пів* з іменником у формі родового відмінка. Такі іменники утворюють особливу підгрупу слів, **але:** *півлітрівка — півлітрівки* тощо.

4. У складних словах, що пишуться через дефіс, відмінюються, де можливо, обидві частини: *крейсер-авіаносець — крейсера-авіаносця, телефон-автомат — телефоном-автоматом, конкурс-вікторина — у конкурсі-вікторині, музей-садиба — музею-садибі, місто-порт — у місті-порту, Баня-Лука — біля Бані-Луки, Пуща-Водиця — Пущі-Водиці, Рава-Руська — у Раві-Руській,* **але:** *генерал-лейтенант — з генерал-лейтенантом, тест-карта — у тест-карті, Комсомольськ-на-Амурі — під Комсомольськом-на-Амурі, Баден-Баден — у Баден-Бадені* тощо.

IV. Поділ іменників на відміни та групи

Відповідно до того, як змінюються, іменники в українській мові поділяються на чотири відміни.

До жодної з відмін не належать:

а) іменники, що вживаються лише в множині: *витребеньки, ліки, кошти, Суми, сани, джинси, шорти;*

б) незмінювані іменники: *лобі, фрикасе, травесті, драпрі, портмоне, боа, ландо, Робертіно, Осло, аріозо, Онтаріо, Борнео;*

в) субстантивовані прикметники, дієприкметники, числівники, займенники (тобто ті, що перейшли в іменники): *Кропивницький, Садовська, Братське, Вишневе, Лозова Перша, хворий, учений, кохана, перше, друге, третє* (про страви), *Несвоя* (населений пункт), *«Твоє»* (кафе), *«Вечірній»* (ресторан), *«Зоряний»* (кінотеатр), *«Дзеркальний»* (гастроном), *«Ніжне»* (печиво).

До **І відміни** належать: іменники переважно жіночого й деякі іменники чоловічого та подвійного роду із закінченням **-а, -я** в називному відмінку однини: *кутя, субота, вендета, бесіда, дисципліна, толока,*

фіалка, молитва, галюцинація, орхідея, воєвода, дядя, староста, голова, суддя, рубака, зівака, молодчага, сердега, приблуда, замазура, недоторка, а також іменники на **-ище**, утворені від слів жіночого роду: *ручище, хмарище, головище, бабище, ножище, ямище.*

До **ІІ відміни** належать:

а) іменники чоловічого роду з кінцевим приголосним основи та із закінченням **-о** в називному відмінку однини (переважно назви осіб): *потяг, горіх, клен, каштан, півень, спокій, король, вівчар, репортаж, резонанс, хвалько, батько, Дніпро, татуньо, Данило;*

б) іменники середнього роду із закінченнями **-о, -е(-є), -я** (крім іменників, що при відмінюванні набувають суфіксів **-ат-, -ят-, -ен-)**: *зерно, сяйво, печиво, газетярство, поле, плече, море, явище, язичіє, життіє, благородіє, надбання, прислів'я, підборіддя, багатослів'я, знаряддя, святкування, нашестя, узлісся.*

Також слова із суфіксами згрубілості **-ище, -иська,** утворені від іменників усіх родів (крім слів на **-ище**, утворених від іменників жіночого роду): *панище, сомище, дубище, окопище, коропище, голосище, чоботище; дівчиська, рибиська, хлібиська, дідиська, сніжиська, тютюниська, лаписька, вусиська, котиська, свекрушиська.*

Примітка. Іменники на **-ище,** утворені від слів жіночого роду, належать до **різновідмінюваних.** У Н., З. і Кл. в. однини вживається закінчення **-е,** типове для іменників ІІ відміни середнього роду, а в інших відмінках закінчення збігаються з парадигмою І відміни: *хмарище, хмарищі, хмарищі, хмарище, хмарищею, (у, на, по, при) хмарищі, хмарище* тощо.

До **ІІІ відміни** відносяться іменники жіночого роду з кінцевим приголосним основи: *кров, любов, нехворощ, шерсть, співучість, хитрість, рум'яність, музичність, цвіль, тюль, гавань, піч, ніч, ожеледь, паморозь*, а також іменник *мати*, у якому при відмінюванні з'являється суфікс **-ер-.**

До **ІV відміни** відносяться іменники середнього роду на **-а, -я,** що при відмінюванні набувають суфіксів **-ат-, -ят-, -ен-**: *зайча, коліща, жереб'я, голуб'я, лебедя, козля, ягня, зозуленя, онученя, ім'я, плем'я.*

Визначення відміни іменника

Якого роду іменник?					
чоловічого		**жіночого**		**середнього**	
Чи в Н. в. одн. має закінчення -а?				Чи при відмінюванні приймає суфікс -ат-, -ят- або -ен-?	
так	ні	так	ні	так	ні
І відміна	ІІ відміна	І відміна	ІІІ відмін.	ІV відмін.	ІІ відміна

Іменники **І** та **ІІ відмін** поділяються на м'яку, тверду й мішану групи. Іменники **ІІІ** та **ІV відмін** на групи не поділяються.

Іменники **І** та **ІІ відмін**, крім слів чоловічого роду на **-ар, -ир, -яр** та середнього роду на **-е** після твердого нешиплячого приголосного, діляться на групи залежно від кінцевого приголосного основи.

До **твердої групи** належать іменники з основою на **твердий нешиплячий**: *старост-а, морок-а, свобод-а, гуляк-а, донечк-а, короп, мороз, відхід, сувенір, шофер, гіпюр, елеватор, диктор, шнур, пращур, Снігур, Гуляйвітер, Кифор, Олефір, Сокур, Шандор, Тибор, Шендер, Юр, Вихор, Кушнір, шифр, велюр, дядьк-о, вікн-о, морозив-о, молок-о, хлопчиськ-о.*

До **мішаної групи** належать іменники з основою на **твердий шиплячий**: *мереж-а, груш-а, порош-а, хащ-а, алич-а, морж, корч, сторож, смерч, макінтош, чардаш, аркуш, кліщ, борщ, лящ, плеч-е, лож-е, селищ-е, віч-е, середовищ-е, лапищ-е, ведмедищ-е, туманищ-е, гадючищ-е.*

До **м'якої групи** відносяться іменники з основою на будь-який м'який: *стайн΄-а (стайня), гармоній-а (гармонія), осерд΄-а (осердя), магій-а (магія), течій-а (течія), гребл΄-а (гребля), зимівл΄-а (зимівля), дідун΄-о (дідуньо), обурен΄:-а (обурення), збіж':-а (збіжжя), облич':-а (обличчя), передпліч':-а (передпліччя), міжбрівй-а (міжбрів'я).*

До **м'якої групи** належать також іменники середнього роду на **-е** з основою на нешиплячий: *сонце, море, горе, поле, деревце, слівце, серце, бильце, місце, вітрильце,* тому що при відмінюванні в усіх відмінках, крім називного та знахідного однини, з'являються закінчення іменників м'якої групи.

Іменники **ІІ відміни чоловічого роду на -ар, -ир** можуть належати до **твердої** чи **м'якої групи**.

Якщо **-ар, -ир** постійно наголошені, то такі іменники відносяться до твердої групи: *відва́р — відва́ру, медова́р — медова́ра, куховáр — куховáра, портсига́р — портсига́ра, хліброда́р — хліброда́ра, жар — жа́ру, хоза́р — хоза́ра, гекта́р — гекта́ра, башки́р — башки́ра, еліксир — еліксиру, каси́р — каси́ра, дебоши́р — дебоши́ра, дезерти́р — дезерти́ра, сир — си́ру, бомбарди́р — бомбарди́ра, бригади́р — бригади́ра, мунди́р — мунди́ра, жир — жи́ру, пасажи́р — пасажи́ра, куми́р — куми́ра, команди́р — команди́ра,* а також *Давоси́р, Титоми́р, Гайда́р, Станими́р, Судоми́р, Конвіса́р, Хар* та ін.

Як виняток, до **твердої групи** належать також іменники: ***по́вар — по́вара, кома́р — комара́, хаба́р — хабара́, ва́рвар — ва́рвара, до́лар — до́лара, па́нцир — па́нцира, пла́стир — пла́стиру, куши́р — куширу́.***

Усі інші іменники на **-ар, -ир** належать до м'якої групи: *квітника́р — квітникаря́, лялька́р — лялькаря́, трида́р — трударя́, друка́р — друкаря́, янта́р — янтарю́, ко́зир — ко́зиря, пузи́р — пузиря́, кобза́р — кобзаря́, секрета́р — секретаря́, гонча́р — гончаря́* (**але** прізвище ***Гонча́р — Гончара́*** належить до **твердої групи**), *Ке́сар — Ке́саря, Це́зар — Це́заря,* а також *Бо́ндар, Гра́бар, Ко́цар, Кра́ма́р, Пушка́р, Го́нтар, Димка́р, Ду́дар, Золота́р, Кожуха́р, Решета́р, Суха́р, Чобота́р, Шинка́р, Дзига́р, Жи́хар, Ку́хар, Ли́мар, Сита́р, Слю́сар, Січка́р, Ти́тар, То́кар, Чу́бар* тощо.

Як виняток, до **м'якої групи** належать також іменники без кінцевих **-ар, -ир**: ***І́гор, я́кір, ло́бур, є́гер, ку́чер*** (про волосся).

Іменники **ІІ відміни** чоловічого роду на **-яр** належать до **мішаної** або **твердої групи.**

До **мішаної групи** належать іменники на **-яр** (назви людей за родом їх діяльності), у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *газетя́р — газетяра́, повістя́р — повістяра́, зброя́р — зброяра́, різьбя́р — різьбяра́, весля́р — весляра́, ковзаня́р — ковзаняра́, бджоля́р — бджоляра́, сміття́р — сміттяра́,* а також *Дігтя́р, Козя́р, Шуля́р, Вовня́р, Мазя́р, Скляр, Соля́р* тощо.

До **твердої групи** належать усі інші іменники на **-яр,** зокрема назви осіб: ***сто́ляр, му́ляр, ювіля́р, мадя́р,*** а також *футля́р, екземпля́р, капіля́р, перпендикуля́р, циркуля́р, формуля́р.*

Іменник ***ма́ля́р*** залежно від наголосу може належати до **мішаної** (***маля́р — маляра́, маляре́м, малярі́***) або **твердої групи** (***ма́ляр — ма́ляра, ма́ляром, ма́ляри***).

Найбільш показовими для іменників на **-ар, -ир, -яр,** що належать до різних груп, є форми **родового, орудного відмінків однини** та **називного множини** (для **твердої групи** характерні відповідно закінчення — **-а(-у), -ом, -и**; для **мішаної — -а, -ем, -і**; для **м'якої — -я(-ю), -ем, -і**).

Відмінки	**тверда група**	**мішана група**	**м'яка група**
Р. в. однини	сталева́ра	пісняра́	сопілкаря́
О. в. однини	сталева́ром	пісняре́м	сопілкаре́м
Н. в. множини	сталева́ри	піснярі́	сопілкарі́

Проте деякі іменники **твердої групи**, як виняток, у **називному відмінку множини** мають закінчення **-і**: ***звір — звірі́, кома́р — комарі́, снігу́р — снігурі́, хаба́р — хабарі́.***

V. Відмінювання іменників І відміни

У пропонованих нижче таблицях подано закінчення іменників у буквеному вираженні. Різні закінчення в межах однієї групи подаються через кому, варіантні закінчення в тих самих іменниках подано через похилу риску, рідкісні закінчення беруться в дужки.

Відмінки	**Однина**				**Множина**			
			м'яка				**м'яка**	
	тверда	**мішана**	**не на [й]**	**на [й]**	**тверда**	**мішана**	**не на [й]**	**на [й]**
Н.	-а	-а	-я	-я	-и	-і	-і	-ї
Р.	-и	-і	-і	-ї	Ø, (-ів)	Ø, (-ей)	Ø,(-ів), (-ей)	Ø

Закінчення табл.

Відмінки	Однина				Множина			
	тверда	мішана	м'яка		тверда	мішана	м'яка	
			не на [й]	на [й]			не на [й]	на [й]
Д.	-і	-і	-і	-ї	-ам	-ам	-ям	-ям
З.	-у	-у	-ю	-ю	Як у Н.		або Р.	в.
О.	-ою	-ею	-ею	-єю	-ами, (-ьми)	-ами	-ями, (-ьми)	-ями
М.	Як	у	Д.	в.	-ах	-ах	-ях	-ях
Кл.	-о	-е	-е, -ю	-є	Як	у	Н.	в.

Однина

1. Форми Р. в. одн. та Н. мн. нерідко розрізняються наголосами: *ка́чки — качки́, ха́ти — хати́, ме́жі — ме́жі, сироти́ — си́роти, вдови́ — вдо́ви, сковороди́ — ско́вороди, брови́ — бро́ви, коси́ — ко́си, строфи́ — стро́фи* та ін.
2. У Д. та М. в. кінцеві приголосні основи [**г, ґ, к, х**] чергуються із [**з´, дˆз´, ц´, с´**]: *ватага — ватазі, при ватазі, дзиґа — дзидзі, на дзидзі, пасіка — пасіці, на пасіці, макуха — макусі, у макусі, Мажуга — Мажузі, при Мажузі, Салиґа — Салидзі, при Салидзі, Кетрисанівка — Кетрисанівці, у Кетрисанівці, Синюха — Синюсі, у Синюсі.*
3. В О. в. іменники **твердої** групи мають закінчення **-ою, мішаної** та **м'якої** не на [**й**] — **-ею, м'якої** на [**й**] — **-єю**: *музикою, шибкою, утіхою, ковалихою; пашею, мишею, стражею, калюжею; Іллею, суддею, статтею, ріллею, ткалею, перебендею; зграєю, губернією, лотереєю, ідеєю, камелією, збруєю, туєю.*
4. У Кл. в. іменники **твердої групи** мають закінчення **-о**: *дорого, мороко, монголко, комахо, мачухо;* **м'якої** та **мішаної — -е**: *господине, попаде, льотчище, госте, судде, Ілле, Насте, Христе, Усте; площе, малече, султанше, книгоноше, рикше;* після апострофа, м'якого знака, **й** та букви на позначення голосного в іменниках

м'якої групи вживається **-є**: *сім'є, дуеньє, доньє, піраньє, ескадрильє, Майє, імперіє, месіє, братіє, Маріє, феє.*

Закінчення **-ю** мають деякі пестливі іменники **м'якої групи**: *бабусю, тітусю, мамуню, бабуню, доню, кумцю, рибцю, голубцю.* Проте частина іменників має паралельні закінчення: *матусю* і *матусе, Марусю* і *Марусе, Марисю* і *Марисе, Галю* і *Гале.*

Примітка. У звертаннях, що складаються з двох власних назв — імені та по батькові, обидва слова мають закінчення **тільки кличного відмінка:** *Людмило Андріївно, Лідіє Давидівно, Оксано Петрівно.*

Множина

1. У Н. в. іменник *ста́рости* з наголосом на І складі має значення «керівна особа» — у Р. в. *ста́рост;* з наголосом на закінченні *старости́* (у весільному обряді) — у Р. в. *старостів;* форма Р. в. залежить і від лексичного значення слова: *верст* (від *верста* — давня міра відстані), *верств* (від *верства* — шар), *верстов* (від *верства́* — давня міра відстані); *ви́гід* (від *ви́года*), *вигод* (від *вигода́*) та ін.

Примітка. Якщо іменники І відміни з наголошеним закінченням у формах множини поєднуються із числівниками ***два (дві), обидва (обидві), три, чотири,*** то в Н. в. мн. набувають такого наголошення, як в однині: *пташки́, пта́шки — дві пта́шки, частки́, ча́стки — обидві ча́стки, картки́, ка́ртки — три ка́ртки, ляльки́, ля́льки — чотири ля́льки.* Іменники І відміни з наголошеною основою в множині та флексією в однині, сполучаючись із указаними числівниками, також мають наголос у Н. в. мн., як в однині: *мі́тли, мітли́ — дві мітли́, ду́ші, души́ — обидві души́, го́лови, голови́ — обидва голови́, го́ри, гори́ — три гори́, бо́розни, борозни́ — чотири борозни́.*

2. У Р. в.:
   а) переважає нульове закінчення, причому зберігається м'якість кінцевого приголосного основи іменників м'якої групи (крім **р**): *кислот, трапез, молекул, підпор, груш, площ, гривень, бабунь, читалень, жмень, скель, хвиль, пустель, гир (гиря), бур (буря), зір (зоря);*

б) кілька іменників жіночого роду мають закінчення **-ей**: *мишей, вошей, попадей (попадя), свиней, статей (стаття), сімей;*

в) переважно в іменниках чоловічого роду фіксується закінчення **-ів**: *суддів, гайдамаків, теслів, сусідів;* а також це закінчення приймають деякі прізвища: *Журбів, Чупринків, Нудьгів;* в іменниках жіночого роду форми на **-ів** уживаються паралельно до форм з нульовим закінченням: *бабів* і *баб, мамів* і *мам, легенів* і *легень, губів* і *губ,* **але:** *ніздря — ніздрів;*

г) іменник *вівця* має форму *овець, дошка — дощок*;

г) в іменниках, які мають у Н. в. одн. перед закінченням сполучення двох приголосних, у Р. в. мн. між цими приголосними з'являється **о** в словах, що мають суфікси **-ечк-, -івк-, -анк-** та **-к-** після приголосного основи: *дужечка — дужечок, мережечка — мережечок, зозулечка — зозулечок, красунечка — красунечок; стометрівка — стометрівок, Петрівка — Петрівок, Спасівка — Спасівок, абрикосівка — абрикосівок, спиртівка — спиртівок; довбанка — довбанок, запроданка — запроданок, вишиванка — вишиванок, забаганка — забаганок, співанка — співанок; слов'янка — слов'янок, устілка — устілок, ладанка — ладанок, хлібинка — хлібинок, жердка — жердок, нянька — няньок,* а також в іменниках: *ігор, кухонь, поверхонь, сосон* (і *сосен*), *молитов, підошов, відьом, корогов, суконь.*

В інших іменниках, зокрема із суфіксами **-івн-, -арн´-** (чи кінцівкою **-арня**), з'являється **е(є)**: *князівен, сотниківен, ковалівен, царівен, попівен, титарівен, лісниківен, суддівен, теслярівен; книгарень, січкарень, медоварень, буцегарень, бондарень, пекарень, лікарень, слюсарень, палітурень; мітел, будівель, покрівель, земель, конопель, крапель, стаєнь, вафель, мушель, катівень, кузень, довбень* тощо.

Вставних звуків, як правило, не буває в іменниках іншомовного та книжного походження, рідко у власне українських словах: *шайб, пломб, колб, іволг, штанг, петард, паранджа, кафедр,*

знайд, пригорщ, жертв, кочерг, верб, **але** в іменниках на **-к(а)** за аналогією до відповідних українських з'являється **о**: *арок, марок* тощо;

д) в іменниках іншомовного походження з подвоєними буквами на позначення подовжених приголосних звуків у Р. в. мн. перед нульовим закінченням це подвоєння зберігається: *бонн, ванн, тонн, вілл, панн, булл, мадонн.*

3. У З. в.:

а) назви істот мають форму, спільну з Р. в.: *панночок, черепашок, генеральш, ворон, святош, синьйор, воєвод, мельниківен, дяківен, молодиць,* проте іменники — назви деяких свійських тварин уживаються також у формі, однаковій із формою Н. в. мн.: *гнати вівці* (й *овець*), *пасти свині* (і *свиней*), *доїти корів* (і *корови*). У деяких синтаксичних конструкціях назви осіб у З. в. мн. мають форму, що збігається з Н. в. мн.: *записатися в листоноші, набиватися в подруги, проситися в друкарки, готуватися в куми* тощо;

б) іменники — назви неістот мають форму, як у Н. в. мн.: *бачу підкови, ягоди, гори, фабрики, груші, перукарні, огорожі, сурми, крихти.*

4. В О. в. поодинокі іменники мають паралельні форми: *слізьми́* (і *сльоза́ми*), *сви́ньми́* (і *сви́нями*).

VI. Відмінювання іменників II відміни чоловічого роду

Відмінки	Однина				Множина			
	тверда	мішана	м'яка		тверда	мішана	м'яка	
			не на [й]	на [й]			не на [й]	на [й]
Н.	Ø, -о	Ø	Ø	Ø	-и, (-і), (-а)	-і	-і	-ї
Р.	-а, -у	-а, -у	-я, -ю	-я, -ю	(-ів), Ø, (Ø)	-ів	-ів, (-ей)	-їв

Закінчення табл.

Відмінки	Однина				Множина			
	тверда	мішана	м'яка		тверда	мішана	м'яка	
			не на [й]	на [й]			не на [й]	на [й]
Д.	-ові/-у	-еві/-у	-еві/ -ю	-єві /-ю	-ам	-ам	-ям	-ям
З.	Як	у Н.	або	Р. в.	Як	у Н.	або Р.	в.
О.	-ом, (-им)	-ем	-ем	-єм	-ами, (-ьми)	-ами	-ями, (-ьми)	-ями
М.	-і/-ові/ -у	-і/-еві/ -у	-і/ -еві/ -у	-ї/ -єві/ -ю	-ах	-ах	-ях	-ях
Кл.	-е, -у	-е, -у	-ю	-ю	Як	у	Н.	в.

Однина

1. У Р. в. закінчення **-а (-я)** мають:
   а) назви істот, у тому числі персоніфіковані предмети та явища: *вола, коня, жука, носорога, діда, сусіда, студента, професора, повара, Мишка, Леоніда, Євгенія, Орлика, Кононенка, Гриновця; Вітра, Мороза, Ліса;*
   б) назви дерев: *граба, каштана, ясена, дуба, клена, бука, баобаба, кипариса;*
   в) назви чітко окреслених предметів, що піддаються лічбі: *меча, олівця, стільця, дзьоба, штатива, плуга, кетяга, баяна, лайнера, ордена* (нагорода)*, фотоапарата, браслета;*
   г) назви населених пунктів: *Лондона, Парижа, Києва, Харкова, Кіровограда, Ужгорода, Львова, Донецька, Житомира, Севастополя.*

Примітка. Закінчення **-у (-ю)** вживається в складених назвах населених пунктів, другою частиною яких є іменник, що має звичайно в Р. в. одн. закінчення **-у (-ю)**: *Золотого Потоку, Кривого Рогу, Зеленого Клину, Малого Ставу, Нового Шляху, Синюшиного Броду,*

Веселого Гаю, Виноградного Саду, Червоного Ранку, Красного Лиману тощо;

ґ) назви річок із наголосом на закінченні: *Дніпра́, Дінця́, Дністра́, Іртиша́, Псла, Ужа́,* **але:** *Дуна́ю, Бу́гу, Інгу́лу, Єнісе́ю* тощо, а також географічні назви із суфіксом присвійності **-ов, -ев (-єв), -ин (-їн)**: *Тетерева, Колгуєва, Пирятина* тощо;

д) назви мір довжини, ваги, часу тощо: *гектара, метра, грама, відсотка, місяця, тижня,* **але:** *року, віку;* назви місяців і днів тижня: *вівторка, квітня, понеділка, четверга, травня, липня, листопада* (**але** *листопаду* — назва процесу); назви грошових знаків: *червінця, карбованця, долара, гро́ша, фунта стерлінгів;* числові назви: *десятка, мільйона, мільярда;*

е) назви машин і їхніх деталей: *комбайна, екскаватора, крана, тепловоза, поршня, мотора, дизеля, автомобіля;*

є) терміни іншомовного походження, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їхні частини: *атома, катода, радіуса, квадрата, ромба, трикутника, шестигранника, діаметра, шківа, сектора, котангенса;* а також українські за походженням суфіксальні слова-терміни: *числівника, добу́тка, знаменника, чисельника, іменника, займенника,* **але:** *роду, виду;* також *синтаксису, складу, способу.*

2. Закінчення **-у (-ю)** мають іменники, що позначають:

а) речовину, масу, матеріал: *водню, кисню, шовку, тротилу, піску, сиру, пороху, бензину, оксамиту, гасу, воску, алюмінію, бетону, пропану, квасу, бальзаму, граніту, гіпсу,* **але:** *хліба;*

б) збірні поняття: *ансамблю, а́тласу, батальйону, березняку, вишняку, гаю, гурту, загалу, капіталу, каравану, катало́гу, кодексу, колективу, лісу, оркестру, полку, парку, пролетаріату, реманенту, рою, саду, сушняку, тексту, товару, тому, трієумвірату, хору;*

в) назви кущових, трав'янистих рослин, сортів плодових дерев: *барвінку, жасмину, бузку, буркуну, гороху, очерету, чагарнику, щавлю, ячменю* (**але**: *вівса*), *кальві́лю, ренету, ренклоду;*

г) назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *палацу, вокзалу, тину, даху, за́мку, коридору, магазину, метрополітену, молу, поверху, сараю, мезоніну, універмагу, шинку, тунелю, ґанку;* **але -а (-я)** вживається переважно в іменниках — назвах архітектурних деталей — та в словах з наголошеним закінченням: *карниза, е́ркера, портика; бліндажа́, гаража́, куреня́, млина́, хліва́;* обидва закінчення властиві іменникам: *мо́сту — моста́, парка́ну — паркана́, пло́ту — плота́;*

ґ) назви установ, закладів, організацій: *інституту, клубу, комітету, комісаріату, університету, штабу;*

д) переважна більшість слів із значенням місця, простору тощо: *абзацу, валу, байраку, краю, лиману, лугу, майдану, рову, світу, яру,* **але** *горба, хутора* тощо, а також зменшені форми на **-к**: *ліска, ставка, ярка, майданчика, лужка;*

е) явища природи: *дощу, вітру, граду, буревію, грому, вихору, вогню, жару, землетрусу, інею, морозу, туману, урагану, холоду;*

є) назви почуттів: *жалю, болю, страху, гніву, стиду;*

ж) назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних й абстрактних понять: *авралу, бігу, винятку, галасу, грипу, дисонансу, достатку, екзамену, експорту, екскурсу, звуку* (**але** термін *звука*), *ідеалу, інтересу, канону, кашлю, клопоту, колоквіуму, конфлікту, крику, лету (льоту), мажору, міражу, моменту, принципу, прогресу, процесу, реалізму, регресу, рейсу, ремонту, ритму, сорту, тифу, хисту, ходу, шуму,* **але:** *ривка, стрибка, стусана;*

з) терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі й таке інше: *аналізу, електролізу, імпульсу, синтезу, ферменту,* а також літературознавчі терміни: *епосу, альманаху, жанру, міфу, журналу, нарису, образу, памфлету, стилю, роману, сюжету, фейлетону, літопису, твору, водевілю;*

и) назви ігор і танців: *баскетболу, волейболу, тенісу, футболу, краков'яку, вальсу, танцю, танку, футболу, хокею,* **але:** *гопака, козака;*

і) більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот): *водогону, вододілу, водопроводу, живопису, живоплоту, манускрипту, родоводу, рукопису, суходолу, трубопроводу,* **але:** *електровоза, пароплава;*

ї) переважна більшість префіксальних іменників з різними значеннями, крім назв істот: *випадку, вислову, відгуку, заробітку, запису, опіку, побуту, прибутку, прикладу, сувою, усміху, успіху;*

й) назви річок, крім зазначених у **п. 1 (г)**, озер, гір, островів, півостровів, країн, областей і т. ін.: *Амуру, Бугу, Гангу, Дону, Рейну, Байкалу, Ельтону, Світязю, Алтаю, Ельбрусу, Паміру, Уралу, Родосу, Сахаліну, Туркменістану, Донбасу, Сибіру.*

3. Таким чином, уживання закінчень **-а (-я), -у (-ю)** залежить від конкретного лексичного значення слова, наголосу тощо. Звертають на себе увагу випадки розмежування назв населених пунктів із закінченням **-а (-я)** (*Анадира, Буенос-Айреса, Гібралтара, Ішима, Стрия*) та інших географічних назв, що мають форму на **-у (-ю)** (*Анадиру* (річка), *Буенос-Айресу* (провінція, озеро), *Гібралтару* (протока, територія), *Ішиму* (річка), *Стрию* (річка)).

За допомогою закінчення Р. в. одн. розмежовуються слова: *ізумруда* (окремий камінь) — *ізумруду* (матеріал), *блока* (окремий механізм) — *блоку* (об'єднання, сукупність людей, країн), *буфета* (різновид меблів) — *буфету* (приміщення), *рахунка* (документ) — *рахунку* (дія), *ордена* (нагорода) — *ордену* (релігійне угруповання), *буряка* (одиничне) — *буряку* (збірне), *вала* (деталь машини) — *валу* (насип), *інструмента* (одиничне) — *інструменту* (збірне), *каменя* (одиничне) — *каменю* (збірне), *терміна* (слово) — *терміну* (срок), *пояса* (предмет) — *поясу* (просторове поняття).

4. У Д. в. вживаються паралельні закінчення: **-ові, -у** (**тверда група**), **-еві, -у** (**мішана**), **-еві, -ю** (**м'яка не на** [**й**]**), -єві, -ю** (**м'яка на** [**й**]**,** після голосного, апострофа): *сину — синові, лісу — лісові, дощу — дощеві, сторожу — сторожеві, гостю — гостеві, тестю — тестеві, солов'ю — солов'єві, краю — краєві.*

Іменники чоловічого роду на **-ів (-їв), -ов, -ев (-єв)** мають лише закінчення **-у**: *острову, рову, Виноградову, Львову, Глібову, Петрову, Кравцову, Кравцеву (Кравців), Пономареву (Пономарів).*

Примітка. Коли в тексті зустрічається поряд кілька іменників чоловічого роду у формі давального відмінка однини, то варто чергувати паралельні закінчення, спочатку вживаючи **-ові, -еві (-єві),** а тоді — **-у (-ю)**: *директорові заводу Петренкові, професорові Гайдуку Іванові Федоровичу, добродієві лейтенанту, панові Корейку Семенові Гнатовичу.*

5. У З. в. іменники — назви істот — мають форму, однакову з формою Р. в. одн.: *бачити горобця, ректора, майора, консула, снігура, поляка, ляща.*

Іменники — назви неістот — переважно мають форму, тотожну з Н. в. одн.: *аудит, інститут, міст, народ, полк, ліс, гай*, проте деякі слова, переважно назви побутових предметів, можуть мати паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінка одн.: *зрізав дуба* й *дуб, відремонтувати радіоприймач* і *радіоприймача, отримати лист* і *листа, одягнути капелюх* і *капелюха, заплатити карбованець* і *карбованця, відкласти ніж* і *ножа.* Пор. також: *зображувати Нептуна, проклинати Плутона* (імена античних богів), *зустрів Куйбишева* (прізвище) і *фотографувати Нептун, досліджувати Плутон* (планети), *побачив Куйбишев* (місто).

6. В О. в. іменники чоловічого роду мають закінчення **-ом** (**тверда група**): *ювіляром, доларом, пластиром, медом, пиріжком;* **-ем** (**мішана** та **м'яка** не на [**й**]): *веслярем, піснярем, бетонярем, плачем; кобзарем, карасем, князем;* **-єм** (**м'яка** на [**й**]): *коліє́м, роєм, урожаєм, солов'єм.*

Закінчення **-им** мають в О. в. прізвища чоловічого роду **твердої групи** на **-ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн):** *Федорів — Федоровим, Лесів — Лесевим, Тимофіїв — Тимофієвим, Ковальов — Ковальовим, Морозов — Морозовим, Нехорошев — Нехорошевим, Лисицин — Лисициним,* **але** неслов'янські прізвища на **-ов, -ин, -ін** мають в О. в. одн. закінчення **-ом:** *Бюловом, Дарвіном, Чапліном;* географічні назви чоловічого роду на **-ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн),** що не відмінюються як прикметники, мають закінчення **-ом:** *Харковом, Батурином, Жашковом, Псковом, Києвом.*

7. У М. в.:
   а) закінчення **-ові, -еві (-єві)** мають переважно назви істот: *при дядькові, на ослові, на тигрові, на коневі, при товаришеві, при викладачеві, на солов'єві, при Солов'єві, на водієві, на ведмедеві, при князеві, на півневі, при Півневі, на велетневі*; причому назви осіб паралельно вживаються із закінченням **-у (-ю):** *при дядьку, при товаришу, при викладачу, на Солов'ю, при Півню;* а іменники, що позначають неосіб, — із **-і (-ї)**: *на ослі, на тигрі, на коні;* **але:** *на ведмеді — по ведмедю, на солов'ю — на солов'ї, на водію — при водії, на півні — на півню, при князю — на князі, по велетню — на велетні* тощо;
   б) назви неістот з кінцевим **-к** мають переважно закінчення **-у**: *на держаку, на стояку, на возику, в армреслінгу, на шопінгу, у кікбоксингу, у Стебнику, у Глибочку, в Уховецьку, на літаку, на ліжку;* трапляються й паралельні форми з **-ові**: *на держакові, на ліжкові, на літакові* тощо;
   в) **-у (-ю)** мають також односкладові іменники, якщо наголос у М. в. переходить на закінчення: (*на*) *шляху́, льоду́, торгу́, снігу́,* (у) *степу́, яру́, бору́, диму́, соку́;*
   г) інші назви неістот мають переважно закінчення **-і (-ї)**: *на возі, на дивані, на заводі, в автомобілі, у темпі, у дзьобі, у центрі, у штабі, в акті, у листі, на стовпі,* причому [**г, ґ, к, х**] чергуються із [**з´, д^з´, ц´, с´**]: *на березі, на порозі, в одязі; у Вінніпедзі, у піджаці, у році; в альманасі, у горосі, у капелюсі.*

Примітка. Деякі іменники можуть мати дублетні закінчення залежно від наголосу: *у гаї — у гаю́, у краї — у краю́, на то́рзі — на торгу́;*

   ґ) назви неістот з прийменником **по** переважно мають закінчення **-у (-ю),** проте паралельно може вживатися **-і (-ї)**: *по коридору, по університету, по Києву — по Києві, по Дніпру — по Дніпрі, по світу — по світі* та ін.; для позначення часу вживається тільки закінчення **-і**: *по обіді.*

8. У Кл. в.:
   а) закінчення **-у (-ю)** мають переважно іменники **твердої групи** на **-к, м'якої** та **мішаної груп:** *батьку, синку, двірнику,*

полярнику, Джеку, Жаку, Людвігу, Фрідріху, Генріху, Олегу (паралельно *Олеже*), *Ярополку, Кирику, Романку, Лазарику; дідусю, Віталію, Ігорю, Лазарю; погоничу, слухачу, рва́чу, товаришу,* а також: *діду, сину, тату;*

б) закінчення **-е** мають безсуфіксні іменники **твердої групи** (причому [**г, к, х**] чергуються із [**ж, ч, ш**]), деякі іменники **м'якої** на **-ець** ([**ц́**] чергується із [**ч**]) та **мішаної групи**, зокрема власні назви з основою на **ж, ч, ш, дж** і загальні назви з основою на **р, ж**: *друг — друже, ворог — вороже, чоловік — чоловіче, козак — козаче, дяк — дяче, Явтух — Явтуше, Артюх — Артюше; молодець — молодче, хлопець — хлопче, старець — старче, отець — отче, кравець — кравче; гусляре, Довбуше, Лукаше, стороже, небоже, газетяре, весляре, бетоняре, оленяре, вугляре.*

Увага. Більшість назв осіб на **-ець**, зокрема прізвища, у Кл. в. мають закінчення **-ю**: *іконописцю, митцю, карпатцю, американцю, уродженцю, тевтонцю, чужинцю, мічурінцю, кавказцю, доброзичливцю, Задніпрянцю, Вихованцю, Богомольцю, Канівцю, Лаврінцю, Юхимцю;*

в) прізвища прикметникового походження на **-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)** при звертанні мають форму як називного, так і кличного відмінка: *Лужкове* і *Лужков, Путіне* і *Путін, Савельєве* і *Савельєв, Кольцове* і *Кольцов, Вороб'їхіне* і *Вороб'їхін;*

географічні назви, до складу яких входять зазначені суфікси, мають у кличному відмінку закінчення **-е**: *Кракове, Миколаєве, Ржищеве, Жашкове, Копачеве* (від *Краків, Миколаїв, Ржищів, Жашків, Копачів*).

Примітка 1. У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму Кл. в. мають обидва слова, хоча друге може мати й форму Н. в.: *пане полковнику, добродію директоре, пане вчителю, товаришу студенте,* хоч *добродію бригадире* (і *бригадир*), *пане продавцю* (і *продавець*).

Примітка 2. У звертаннях, що складаються з імені та по батькові, загальної назви та імені, обидва слова вживаються в Кл. в.: *Вероніко*

Павлівно, Олегу (Олеже) Тарасовичу, Маріє Антонівно, Миколо Свиридовичу; друже Гнате, пані Юліє, колего Валерію, добродійко Ярославо, брате Василю, товаришу Вікторе.

Примітка 3. У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму Кл.в. мають обидва слова, допускається також уживання прізвища у формі Н.в.: пане Гризодубе (і Гризодуб), добродію Москаленку (і Москаленко), друже Паливодо (і Паливода), товаришу Зерове (і Зеров), добродію Щербаку (і Щербак), колего Рудичу (і Рудич), друже Братусю (і Братусь).

9. Чоловічі прізвища ***Рись*** і ***Розкіш*** змінюються так, як іменники чоловічого роду ІІ відміни відповідно м'якої та мішаної груп: ***Рися, Рисеві (Рисю), Рися, Рисем, при Рисеві (Рисю), Рисю; Розкоша, Розкошеві (Розкошу), Розкоша, Розкошем, при Розкошеві (Розкошу), Розкоше,*** хоч утворені вони від загальних іменників жіночого роду ІІІ відміни, які відмінюються інакше.

Множина

1. У Н. в.:
   а) іменники **твердої групи** мають закінчення **-и**: *брати, козаки, та́ти, іконостаси, форзаци, карнавали, ксьондзи, каштани, театрали.*
   Винятки: закінчення **-і** мають такі іменники **твердої групи:** ***звірі, снігурі, комарі, хабарі, друзі*** (в останньому слові відбувається чергування [**г**] — [**з´**]);
   б) іменники **мішаної** та **м'якої груп** мають закінчення **-і** (після голосного та апострофа — **-ї**): *репортажі, радіослухачі, програші, котеджі, ковзанярі, сміттярі, зброярі; козирі, трударі, карасі, королі, ґедзі, солов'ї, герої, краї;*
   в) закінчення **-а** мають лише деякі іменники чоловічого роду, частіше паралельно з **-и,** або ці закінчення вживаються залежно від конкретного лексичного значення слова: *вуси* і *вуса, рукави́* і *рука́ва, хліби* і *хліба* (збірне: зернові культури в полі), *ґрунти* і *ґрунта* (збірне), **але** тільки *вівса;*

г) іменники чоловічого роду на **-ин** у множині втрачають цей формант: *киянин — кияни, громадянин — громадяни, прихожанин — прихожани, однополчанин — однополчани, міщанин — міщани, християнин — християни, освітянин — освітяни,* **але:** *осетини, грузини, русини.*

Від іменника *хазяїн* у Н. в. мн. утворюються дві форми: *хазяї* та *хазяїни.*

Примітка. Якщо іменники чоловічого роду з наголосом на закінченні у формах множини сполучаються із числівниками ***два, обидва, три, чотири,*** то в Н. в. мн. набувають такого наголошення, як і в однині: *я́струби, я́струба — два я́струби, лікарі́, лі́каря — обидва лі́карі, місяці́, мі́сяця — три мі́сяці, пояси́, по́яса — чотири по́яси.*

2. У Р. в.:
   а) переважає закінчення **-ів (-їв)**: *грамів, кіловатів, омів, солдатів, партизанів* (і *партизан*), *вольтів, татів, помідорів, солов'їв, країв, хазяїв, хазяїнів;*
   б) нульове закінчення мають іменники, що втрачають формант **-ин**: *каторжан, молдаван, пражан, пуритан, галичан, варшав'ян, росіян,* **але:** *грузинів, осетинів, русинів;*
   нульове закінчення мають також іменники *циган, чобіт, чоловік* (у значенні осіб);
   в) закінчення **-ей** характерне для іменників: *гостей, коней.*
3. У З. в. назви істот мають форму, тотожну із формою Р. в. мн., **але** в спеціальних синтаксичних конструкціях з обмеженою кількістю дієслів іменники на позначення осіб у З. в. мн. зберігають омонімію з Н. в. мн.: *піти в ополченці, перейти в бригадири, обрати в депутати, постригтися в монахи, мітити в лідери, висувати в доценти, податися в січовики* тощо;
   назви деяких свійських тварин у З. в. утворюють паралельні форми, тотожні з Р. та Н. в.: *доглядати коней* і *коні, пасти волів* і *воли.*
4. В О. в. мн. закінчення **-ми** паралельно до **-ами (-ями)** мають іменники: *гістьми* (частіше *гостями*), *кіньми* (й *ко́нями*), *чобітьми́* (й *чобо́тями, чо́ботами*).

5. У Кл. в. паралельно до форми Н. в. мн. *пани* вживається *панове.*
6. Від власного імені *Лев* творяться при відмінюванні паралельні форми: *Льва* й *Лева, Льву, Львові* й *Леву, Левові,… Льве* й *Леве* тощо; загальна назва при змінюванні зберігає в корені **е**: *лев — лева, леву, левові,… леве* тощо.
7. У деяких прізвищах, омонімічних із загальними назвами, при словозміні не відбувається чергування [**о**], [**е**] з нулем звука, як у загальних назвах: *Жнець — Жнеця, Жнецю* (Кл. в. і в наступних прикладах)*; Швець — Швеця, Швецю; Чернець — Чернеця, Чернецю; Перець — Переця, Перецю; Щиголь — Щиголя, Щиголю; Шершень — Шершеня, Шершеню;* **проте:** *жнець — женця, женче; швець — шевця, шевче; чернець — ченця, ченче; перець — перцю, перцю; щиголь — щигля, щиглю; шершень — шершня, шершню.* В інших прізвищах чергування з нульовим звуком при відмінюванні відбувається: *Щасливець — Щасливця, Щасливцю; Жайворонок — Жайворонка, Жайворонку; Кривень — Кривня, Кривню; Майстер — Майстра, Майстре* тощо.
8. При відмінюванні іменника ***четвер*** в усіх відмінках, крім Н. та З. в. одн., з'являється перед закінченням літера **г (ге)**: ***четверга, четвергові, четвергом, четверги, четвергів*** тощо.

VII. Відмінювання іменників II відміни середнього роду

Відмінки	Однина			Множина		
	тверда	мішана	м'яка	тверда	мішана	м'яка
Н.	-о	-е	-е, -я	-а, (-і)	-а, (-і)	-я
Р.	-а	-а	-я	-Ø, (-ей)	-Ø, (-ей)	-Ø, (-ів)
Д.	-у	-у	-ю	-ам	-ам	-ям
З.	Як	у	Н. в.	Як	у	Н. в.
О.	-ом	-ем	-ем, -ям	-ами, (-има), (-ьми)	-ами, (-има)	-ями
М.	-і/-у/-ові	-і/-у	-і/-ю	-ах	-ах	-ях
Кл.	Як	у	Н. в.	Як	у	Н. в.

Однина

1. У Д. в. іменники середнього (почасти подвійного) роду із формантами **-к(о), -ечк(о), -ячк(о), -оньк(о) (-еньк(о)), иськ(о)** мають дублетні закінчення **-ові** та **-у**: *янголяткові* і *янголятку, оленяткові* й *оленятку, зерняткові* й *зернятку, словечкові* й *словечку, блюдечкові* й *блюдечку, горлечкові* й *горлечку, вареннячкові* й *вареннячку, проханнячкові* й *проханнячку, пір'ячкові* й *пір'ячку, крилонькові* й *крилоньку, світлонькові* й *світлоньку, горенькові* й *гореньку, вушенькові* й *вушеньку, урвиськові* й *урвиську, зайчиськові* й *зайчиську,* а також деякі інші іменники — назви неістот середнього роду: *лихові* й *лиху, серцеві* й *серцю.*
2. У М. в. іменники середнього роду мають звичайно закінчення **-і (-ї)**: *на полі, на морі, у явищі, на роздоріжжі, на колесі, на чолі, у джерелі, на деревці, на бильці, на місці, у підхмар'ї, у заозер'ї, у довір'ї, у повір'ї.*

Більшість іменників на **-к(о)** мають переважно закінчення **-у:** *на пасмечку, на полечку, у вітаннячку, на бережку, у цідилку, у війську, на ліжку, у кухлятку, у гніздечку, на личку*; проте часто паралельно функціонують форми на **-ові** в основному в назвах істот: *на соловейку (соловейкові), на індичатку (індичаткові), на золотку (золоткові), при орлятку (орляткові), на немовляточку (немовляточкові), при дівчаточку (дівчаточкові), на козеняточку (козеняточкові).*

Якщо іменник ужито із прийменником **по,** то з'являється закінчення **-у (-ю)**: *по суцвіттю, по намовлянню, по слівцю, по вітрильцю, по городищу, по урвищу, по прізвищу, по селу* (і *по селі*), *по місту* (і *по місті*); для позначення часу вживається тільки **-і**: *по закінченні.*

3. В іменниках середнього роду на **-к(о)** у формі Кл. в. вживається закінчення **-у**: *телятку, козенятку, малятку, хлоп'ятку, чайченятку, янголятку, дівчаточку, близняточку.*

Множина

1. У Н. в.:
   а) закінчення **-а** (у **твердій** та **мішаній групах**) та **-я** (у **м'якій**) має переважна більшість іменників II відміни середнього

роду: *де́на* (від *дно*), *плеса, рамена, дека, веретена, леза, зла, ложа, явища, сховища, сторіччя, угіддя, спізнення, намовляння, оголошення, піддашшя, вітрильця, яйця, кільця, моря, поля, віяльця, покривальця;*

б) від іменників *небо, чудо* творяться форми *небеса, чудеса;*

в) закінчення **-і** мають іменники: *очі, плечі, уші* (частіше *вуха*).

Примітка. Якщо іменники середнього роду з кореневим наголосом в однині та флексійним (на закінченні) у множині сполучаються із числівниками ***два, обидва, три, чотири,*** то в Н. в. мн. вживаються з таким наголосом, як і в однині: *ди́ва, дива́ — два ди́ва, сло́ва, слова́ — обидва сло́ва, мі́сця, місця́ — три мі́сця, по́ля, поля́ — чотири по́ля.* І навпаки, коли в однині флексійне наголошування, а в множині — кореневе, то такі іменники середнього роду, сполучаючись із указаними числівниками, у Н. в. мн. мають наголошене закінчення: *кільця́, кі́льця — два кільця́, ядра́, я́дра — обидва ядра́, рядна́, ря́дна — три рядна́, стебла́, сте́бла — чотири стебла́.*

2. У Р. в. переважає нульове закінчення (при цьому між двома кінцевими приголосними може з'являтися голосний [**о**] або [**е**]): *долі́т, кіл, решіт, чіл, озер, марев, піддаш, роздоріж, облич, вагань, весіль, кілець, серць* (і *сердець*), *грон, джерел, пер, плес; ден* (від *дно*), *вікон, весел, ребер, полотен, відер, яєць, ремесел, зол, волокон, болітець.* Подвоєння однакових букв не відбувається, м'який знак пишеться лише після **д, т, з, с, ц, л, н;** після букв на позначення шиплячих м'який знак не вживається.

Невелика кількість іменників середнього роду має закінчення **-ів**: *полів* (рідше *піль*), *морів, відкриттів, почуттів, життів, подвір'їв, повір'їв, верхів'їв, міжгір'їв, сузір'їв, прислів'їв, вим'їв, тім'їв.* Перед закінченням **-ів** подвоєння букв на позначення приголосних зберігається.

Закінчення **-ей** мають: *очей, плечей* (і *пліч*), *ушей* (переважно *вух*).

3. Від іменників *око, плече, вухо* в О. в. творяться форми: *очима, плечима, ушима* (частіше *вухами*).

Закінчення **-ми** паралельно з **-ами** мають такі іменники середнього роду: *коліньми, коліссьми, крильми́.*

4. Іменники *тім'я* і *вим'я,* що в основному відмінюються подібно до слова *життя,* у Р., Д., М. в. одн. можуть мати дублетні форми із суфіксом **-ен-**: *тімені, вимені.*

VIII. Відмінювання іменників III відміни

Відмінки	Однина	Множина	
		з основою на нешиплячий (міць)	з основою на шиплячий (річ)
Н.	-Ø, (-и)	-і	-і
Р.	-і	-ей, (-ів)	-ей
Д.	-і	-ям	-ам
З.	-Ø	-і, (-ів)	-і
О.	-ю	-ями, (-ьми)	-ами
М.	-і	-ях	-ах
Кл.	-е, (-и), (-Ø)	Як у	Н. в.

Однина

1. У Н. в. перед нульовим закінченням м'який знак пишеться після букв **д, т, з, с, ц, л, н**: *повідь, лють, мазь, вісь, міць, сіль, гусінь;* після букв на позначення губних, шиплячих та **р** м'який знак не пишеться: *Об, Перм, любов, кров, верф, фальш, нехворощ, дрож, подороож, картеч, Січ, суміш, Богоматір.*
2. В О. в. перед закінченням **-ю**:
   а) відбувається подвоєння букв на позначення зубних (після яких у Н. в. пишеться м'який знак) та шиплячих у позиції між двома голосними: *міддю, пароозою, сталлю, суттю, блакиттю, повіддю, осінню, молоддю, даллю, сутінню, піччю, річчю, галиччю, тушшю, сумішшю, подорожжю;*
   б) подвоєння зазначених літер не відбувається, якщо перед закінченням є збіг приголосних (крім сполучення [**р + губний**]): *прихильністю, жовчю, нехворощю* (щ — [шч]), *статечністю, чвертю, честю, місцевістю, шерстю, фальшю, Керчю, цікавістю, свіжістю;*

в) після букв на позначення губних та **р** ставиться апостроф: *любов'ю, кров'ю, верф'ю, Перм'ю, Об'ю, матір'ю, кіновар'ю, Богоматір'ю.*

3. У Кл. в. іменники *мати* та *Богоматір* мають форми, тотожні з Н. в.

Множина

1. В О. в. паралельно з *костями* вживається *кістьми.*
2. Іменник *мати* в непрямих відмінках приймає суфікс **-ер- (-ір-),** у Р. і З. в. мн. має закінчення **-ів:** *матір, матері, матір'ю, матерів, матерям, матерями, при матерях.*

Примітка:

а) сполучаючись із числівниками ***дві, обидві, три, чотири,*** слово *ма́ти* в Н. в. мн. має наголос, як у формі Р. в. одн.: *ма́тері, матері́ — дві ма́тері;*

б) у сполученні з деякими дієсловами в З. в. іменник *мати* збігається із формою Н. в. мн.: *годитися в матері, готуватися в матері.*

IX. Відмінювання іменників IV відміни

У таблиці подано буквене значення словозмінних суфіксів та закінчень іменників IV відміни, що приймають суфікси **-ат- (-ят-).**

Відмінки	Однина		Множина	
	з основою на нешиплячий	з основою на шиплячий	з основою на нешиплячий	з основою на шиплячий
Н.	-я	-а	-ята	-ата
Р.	-яти	-ати	-ят	-ат
Д.	-яті	-аті	-ятам	-атам
З.	Як у	Н. в.	Як у Н.	або Р. в.
О.	-ям	-ам	-ятами	-атами
М.	-яті	-аті	-ятах	-атах
Кл.	Як у	Н. в.	Як у	Н. в.

Однина

1. В О. в. одн. вживається форма без суфікса **-ат- (-ят-):** *дитям, ученям, коліщам, лошам.*

Іменники *ім'я, плем'я, сім'я* (уживається лише в однині), що при відмінюванні приймають суфікс **-ен-,** відмінюються так (іменник *плем'я* змінюється, як іменник *ім'я*):

Відмінки	Однина		Множина
Н.	*ім'я*	*сім'я*	*імена*
Р.	*імені, ім'я*	*сімені, сім'я*	*імен*
Д.	*імені*	*сімені*	*іменам*
З.	*ім'я*	*сім'я*	*імена*
О.	*іменем, ім'ям*	*сім'ям*	*іменами*
М.	*в імені*	*в сімені*	*в іменах*
Кл.	*ім'я*	*сім'я*	*імена*

Примітка. Але в Р. в. одн. тільки: *виступати від імені кого (чого), школа імені кого (чого);* в О. в. одн. — *діяти іменем кого (чого).*

X. Відмінювання множинних іменників

1. У Н. та Кл. в. множинні іменники мають закінчення:
   а) **-и**: *окуляри, збори, шахи, обжинки, висівки, джинси, брюки, терези, канікули, кошти, обценьки, проводи, обійми, фінанси, духи, пересміхи, Суми, Кобеляки, Перемишляни, Лубни;*
   б) **-і** (після голосного — **-ї**): *радощі, дебрі, пасатижі, хвастощі, солодощі, двері, мощі, гроші, гуслі, граблі, Чернівці, Підгірці, помиї, хімікалії, вакації, перебої, устої, Гімалаї, Піренеї;*
   в) **-а** (зрідка **-я**): *письмена, ворота, надра, ясла, уста, ясна, вінця.*
2. У Р. в. вживаються закінчення:
   а) **-ів (-їв)**: *граблів* (і *грабель*), *обценьків* (і *обценьок*), *штанів, ковзанів, джинсів, дріжджів, пряношів, сходів, шахів, ласощів, Жигулів, перебоїв, устоїв, Гімалаїв;*

б) нульове: *вил, письмен, воріт, посиденьок, витребеньок, конопель, лещат, вінець, ясел, ясен, Ромен, Лубен, Сум, Карпат, ночв* (частіше *ночов*);

в) **-ей**: *дверей, мощей, саней, сіней, дітей, гусей, людей, дверей, грошей.*

3. У Д. в. вживаються:

а) закінчення **-ам** після твердого приголосного, коли в Н. в. іменники мають закінчення **-и, -а** чи **-і** (після шиплячого): *вилам, воротам, сходам, сутінкам, входинам, шахам, в'язам, пересміхам, пустощам, веселощам, радощам, гордощам, яслам, яснам, штана́м* (і *шта́нам*).

Винятки: *гусям, дітям, людям, курям, саням, сіням*;

б) **-ям** після голосного та м'якого, коли в Н. в. іменники закінчуються на **-і (-ї), -я**: *вінцям, дверям, помиям, перебоям, граблям, коноплям.*

4. У З. в. назви деяких свійських птахів мають паралельні форми: *пасти гусей* і *гуси, курей* і *кури.* У сполученні з деякими дієсловами назви осіб у З. в. мають форму, тотожну із Н. в.: *виходити в люди.*

5. В О. в. іменники, що в Р. в. приймали закінчення **-ей,** мають **-ми**: *дітьми, людьми, гусьми, сіньми, саньми, курми, дверми* (і *дверима*), *грішми* (і *грошима*), *ворітьми* (і *воротами*), *штаньми́* (і *штана́ми,* рідше — *шта́нями*).

6. У М. в. фіксуються дублетні форми: *на штана́х* (рідше — *на шта́нях*), *на воротах* (рідше — *на воротях*).

Вправа 80

I. Визначте рід, відміну та групу відмінювання іменників (де це можливо).

II. Іменники I відміни поставте у формах орудного, місцевого, кличного відмінків однини та родового множини; іменники II відміни — у формах родового, давального, орудного, кличного відмінків однини та називного множини; іменники III відміни — в орудному та кличному

однини; іменники IV відміни — у родовому, орудному, місцевому однини та називному множини. Поясніть вибір відмінкових закінчень та зміни голосних і приголосних, що відбуваються перед ними.

І. Круча, добродій Ілля, явище, звір, глазур, журі, стаття, юність, Тараща, сім'я́, ртуть, сі́м'я, колега суддя, доброзичливець, сомеля, жовч, дівча, розкіш, тесляр, пуща, акція, снігур, нехворощ, межа, Ганнуся, емаль, Євпраксія, скляр, втеча, суцвіття, мережа, інтерв'ю, товариш інженер, Перм, сторіччя, муляр, перемога, гниль, байкар, веремія, Керч, гуща, швагер, шоу, вежа, мати, Сєдих, річ, зайчатко, любов, письменник Гончар, мелодія, вихор, тьмяність, табу, страйкар, море, комар, посміховище, лінощі, п'ятниця, ювіляр, маля, ожеледь, верф, Вітчизна, ніч, Синюха, бідолаха, дідусь гончар, кіновар, гульвіса, ім'я, яєчня, фантазер, рикша, стать, ковзаняр, зайча, секретар, Дженет Джексон, шофер, рученя, ґедзь, радіослухач, сонце, віддаль, рись, Олег Рись, пан (пані) Женя, Ольга Рись.

ІІ. Буревій, пасіка, кутюр'є, кравець, практикантка, маляр, пасовище, автородео, кучер (волосся), Марко, леді, Рось, сопілкар, душа, оленя, надія, Твер, мадяр, малятко, монастир, рішучість, шахи, пісня, янтар, деревце, пташа, туш (музичний твір), міськрада, п'ядь, колега професор, вітрильце, фірма, родео, квітникар, книгарня, подорож, пейзаж, колібрі, столяр, серце, лабораторія, Пушкін (місто), Пушкін (чоловіче прізвище), кучер (візник), крапля, кров, слівце, рілля, коліща, Об, жнець, конвалія, терпкість, фламінго, плем'я, товариш Вихованець (чоловіче прізвище), обценьки, туш (фарба), плащ, дівчисько, чау-чау, вістря, хмарище, колега Швець (чоловіче прізвище), онуча, тесля, пан Ігор, Марія Коваленко, бетоняр, швець, фрау, дівчатко, Кандалакша, какаду, добродій Лазар, цеце, дядько бригадир.

Вправа 81

Прочитайте вірші, визначте, у яких відмінках ужиті іменники. Вивчіть поезії напам'ять, щоб не плутати відмінкові форми.

І. Це ж як вірш!

Є ще люди сонні, наче сови,
а глухі до слова — це найгірш.
Ти до рідної прислухайсь мови,
прокажи відмінки — це ж як вірш!

Називний питає: *хто* ти? *що* ти?
Хоче він про наслідки роботи
і про тебе чути лиш похвали,
щоб тебе як приклад *називали.*

Родовий доскіпує свого –
хоче знати він: *кого? чого?*
І про тебе знать, якого роду,
що немає роду переводу.

Все *давальний* дасть — не жаль йому,
але хоче знать: *кому? чому?*
Знать про тебе, гожого на вроду,
що даєш і ти свому народу?

У *знахідного* свої потреби:
він — *кого?* і *що?* — питає в тебе.
І кого всі ми за друзів маєм,
і що друзі роблять нам навзаєм?

А *орудний* хоче знать: *ким? чим?*
У труді *орудуй* разом з ним.
Хоче знать: що здатний ти утнути?
Чим ти сильний? Ким ти хочеш бути?

А *місцевий — де? В якому місці?*
Хочеш знати — у селі чи в місті?
Кличний закликає всіх навколо:
гей, Іване, Петре чи Миколо,
ви не будьте сонні та байдужі –
у житті нема нічого згірш.

Рідна мова! В ній слова — як ружі,
а самі відмінки — наче вірш.
(Д. Білоус).

ІІ. Слова покличні — прості й величні

Дивися — в кличнім простім відмінку:
«Ой не стелися, зелен барвінку…»

Одвертий кличний — немов дитинний,
музичний, зичний та ще й гостинний.

Вживеш ти усно чи на папері –
мов у світлицю відчиниш двері.

Звертання щире, душевне, щедре –
Василю, Павле, Іване, Петре.

І так сердечно і так ласкаво –
Наталю, Лесю а чи Любаво!

До зборів, сходки відкрито й радо
— чи товариство, а чи громадо.

А найсвятіше душі приємне –
моя Вкраїно, кохана земле,

ти, сивий Дніпре, і ти, Дунаю, –
миліших серцю звертань не знаю.
(Д. Білоус).

Вправа 82

І. Подані слова поставте в родовому відмінку однини, поясніть вибір закінчень за допомогою правил. У важких чи сумнівних випадках скористайтесь орфографічним словником.

ІІ. Як називаються пари слів у лексикології, подані в завданні ІІ та ІІІ? Порівняйте закінчення родового відмінка однини в цих парах.

І. Факультет, тюлень, бісер, аналіз, азарт, ліхтар, стандарт, ясен, квадрат, акорд, штурм, спеціаліст, ураган, єгер, радіус, розгін, набат, каштан, мінор, гопак, мажор, Дністер, джаз, гість, буран, блюз, пластир, борщ, Дід Мороз, мороз, холод, джміль, шелест, овес, дециметр, шрам, займенник, крик, Псалтир, піаніст, Степний Яр (село), голод, декан, гармидер, Донець (річка), сміх, якір, вітер, відсоток, сегмент, талант, ведмідь, абзац, капіляр, відмінок, добу́ток, присудок, школяр, граніт, бібліотекар, хокей, край, хабар, панцир, візир, дьоготь, вальс, мікроб, тролейбус, кришталь, серпень, Нью-Йорк, гіпс, Памір, дзвоник, Париж, Інгул, інвентар, вокзал, Новий Шлях (село), Буг, тягар, гурт, Дунай, варвар, млин, штаб, романтизм, географ, сквер, садок, сад, окунь, червінець, бетон, батон, десяток, вересень, мільярд, погріб, філолог, четвер.

ІІ. Куліш (чоловіче прізвище), куліш (страва); Зелений Барвінок (село), зелений барвінок (рослина); Арканзас (штат), арканзас (мінерал); Амур (річка), амур (риба); Галас (прізвище), галас (крик); Лебідь (сузір'я), лебідь (птах); Антрацит (місто), антрацит (корисна копалина); Юпітер (планета), юпітер (прилад); Адоніс (планета), адоніс (рослина); Лабрадор (півострів), лабрадор (мінерал); Кисіль (чоловіче прізвище), кисіль (страва); Водолій (сузір'я), водолій (особа); Меркурій (планета), меркурій (ртуть); Циган (кличка кота), циган (національність); Курган (місто), курган (насип); Динар (кличка собаки), динар (грошова одиниця); Манчестер (місто), манчестер (тканина); Прут (річка), прут (лозина); Ньюфаундленд (острів), ньюфаундленд (порода собаки); Чернець (чоловіче прізвище), чернець (монах); Лев (власне ім'я), лев (тварина); Уран (планета), уран (хімічний елемент); Дон (річка), дон (шанобливе звертання до особи); Агул (річка), агул (одна з народностей Дагестана); Мускат (кличка собаки), мускат (вино); Сокіл (чоловіче прізвище), сокіл (птах); Бар (місто), Бар (річка), бар (кав'ярня).

III. Стан (у техніці), стан (в інших значеннях); буряк (один корінь), буряк (збірне); апарат (пристрій), апарат (державна установа); бліц (фотолампа), бліц (шахова партія); штоф (тканина), штоф (пляшка); елемент (у конкретному значенні), елемент (в абстрактному значенні); ірис (оболонка ока), ірис (рослина); шпик (сало), шпик (шпигун); лексикон (книжка), лексикон (запас слів); скат (похилий спуск), скат (риба); магазин (пристрій), магазин (крамниця); бал (одиниця виміру), бал (танцювальний вечір); екіпаж (коляска), екіпаж (команда); рокер (у фігурному катанні), рокер (мотоцикліст); корч (пень), корч (судома); курай (музичний інструмент), курай (рослина); авторитет (значення, вплив), авторитет (про особу); образ (ікона), образ (обличчя, художній засіб, тип тощо); ячмінь (хвороба), ячмінь (злак); детектив (агент), детектив (твір); джин (дух), джин (спиртний напій); рак (хвороба), рак (тварина); Ро́злуч (село), Ро́злуч (гора); Хорол (місто), Хорол (річка); Аоми́нь (півострів), Аоми́нь (країна), Аоми́нь (місто); Люб'язь (озеро), Люб'язь (село); Гамбург (область, земля), Гамбург (місто); Кабул (річка), Кабул (місто); Квебек (місто), Квебек (провінція); Мозамбік (країна), Мозамбік (місто).

Вправа 83

Поставте іменники в родовому та орудному відмінках, які особливості спостерігаються при відмінюванні множинних іменників.

Лубни, роковини, Піренеї, двері, люди, сани, терези, ночви, Ромни, гордощі, джинси, гроші, граблі, витребеньки, ясла, кури, нетрі, ворота, Чернівці, Черкаси, окуляри, вибори, Карпати, діти, гуси, дебати, заручини, фінанси, шахи, духи, макарони, переговори, Афіни, Ясси, харчі, вила.

Вправа 84

Перепишіть речення, підкресліть іменники, виділіть їх закінчення, визначте, у якому відмінку та числі вони вжиті. Як впливають на вибір закінчення рід, відміна та група іменників?

I. 1. Й воно, прожите життя, це також отой літній сад на схилі гори, літній сад, що тягнеться до вічного неба липою й тополею, грушею і

яблунею, що обвисає гронами калини, що тішиться каштаном, що радується ліщиною, вишнею, черемхою… (Є. Гуцало). 2. З багаття кохання вірність, Мов кінь стриножений, п'є (В. Малишко). 3. Дорогий Ванечко! Любий, милий, кровиночко моя! Пишемо ми з Марією цього листа, а за слізьми світа білого не бачимо (В. Логвиненко). 4. Товаришу гвардії майор, а як залізничні колії? — запитує хтось із бійців (О. Гончар). 5. — Добридень, отче Харитоне! — гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, наче в йо́го в горлі струни порвались (І. Нечуй-Левицький). 6. А скажіть, пане сержанте, коли можна знати, за ким [кого] ви шукаєте? (Мирослав Ірчан). 7. Півпарубка перевів подих, а потім уже через шпарку в дверях взявся розглядати подвір'я (Є. Гуцало). 8. Хотів крикнути, заперечити: «Тату!» — але батько тільки цитьнув, як кошеняті, і знову дав волю своїм громам-блискавицям, вже й сина ліпив до тих плюндвачів із раднаргоспу, хочете, мовляв, ще одним ГЕСом галасу наробити, а плавні та Скарбне хіба вам болять? (О. Гончар). 9. Мій Києве — столице братства горда, звідціль проріс наш гордий родовід, а всі загарбники, напасники і орди кістьми лягли біля твоїх воріт (В. Крищенко). 10. Коли крізь розпач випнуться надії І загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім'ям радію І сумую іменем твоїм (В. Стус). 11. — Я бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на донощиків (І. Франко). 12. — І я, лоцманський парубійко Гаврош Чумачок, стаю тим часом інженером Гаврилом Петровичем Чумаченком (О. Гончар).

II. 1. Замовкла муза на півслові І тихо додала в кінці: — Все починається з любові На злім і добрім світі цім… (В. Малишко). 2. І я шарпнулась гіллям, коренем, І вивільнила двійко рук, Й худеньким тілом, наскрізь зболеним, Зірвала з пліч собі кору (О. Слоньовська). 3. Маріє Антонівно, я завжди пам'ятатиму вашу мудру науку (Ю. Яновський). 4. — А ми здавна альпіністи, товаришу Хаєцький, — сказав Воронцов, крокуючи поряд з бійцем. — Ми альпіністи з часів Суворова (О. Гончар). 5. «Ей, старосто Кричевський! Чи не можна б мені пана Хмельницького забрати…» (Народна дума). 6. Кинь, добродію, неробство, Дорожити варто днем (Г. Сковорода). 7. «Гей, дівко-бранко, Марусю, попівно Богуславко! Почім ми можем знати, Що в нашій землі

християнській за день тепера?..» (Народна дума). 8. Товаришу капітан медичної служби, галюцинації можуть бути від такої рани, як у мене? (О. Коломієць). 9. «Ей, куме, куме Барабашу, гетьмане молодий! Як будеш ти мені сими словами досаждати, Да вже не зарікаюсь тобі з пліч, як галку, голову зняти…» (Народна дума). 10. Пане Фредерику, Я знаю, що ні вітру, ні саней, Ані коня немає в вашім вальсі, Що все це — тільки вигадка моя (М. Рильський). 11. Усі погляди прикуті до Пакришня, як до Сеспеля, якого оце вперше після запалення легенів вивів у світ його брат Федір (Ю. Збанацький). 12. Майнули в пам'яті Леонідові трагічні картини херсонського відступу минулого літа (О. Гончар).

III. У § 54 відшукайте текст «Невичерпна духовна скарбниця», виконайте завдання, аналогічне до І.

☺🔔 *— Як звешся, хлопчику?*
— Я не знаю.
— А як же тебе кличуть удома?
— Батько каже: шибенику; мама — збитошнику; баба — опришку; дід — розбійнику, а тітка — люципере.

§ 27. Чоловічі та жіночі імена по батькові

1. У чоловічих іменах по батькові пишеться суфікс **-ович,** якщо ім'я відмінюється за зразком **твердої** чи **мішаної групи** або закінчується на **р,** і орфографічно **-ьович (-йович),** коли ім'я належить до **м'якої групи:** *Вікторович, Антонович, Федорович, Макарович, Доро́шович, Лазарович, Ігорович, Васильович, Юрійович, Анатольович* (від *Анатоль*), *Анатолійович* (від *Анатолій*), *Йонович (Йона), Микитович (Микита), Минович (Мина), Силович (Сила).*
2. Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основи власних імен словотворчого форманта **-івн(а):** *Петрівна, Сергіївна (Сергій + -івна), Мефодіївна (Мефодій + -івна), Анатолівна (Анатоль + -івна), Анатоліївна (Анатолій + -івна), Василівна, Юріївна, Йонівна, Микитівна, Минівна, Силівна.*

3. Від імені *Яків* утворюються дублетні форми по батькові: *Якович, Яківна* і *Яковлевич, Яковлівна.*
4. Як **виняток**, при творенні імені по батькові від *Григорій* відпадає **-ій —** *Григорович, Григорівна.*
5. Дублетні форми по батькові творяться також від імен на **-а (-я)**: *Кузьма — Кузьми́ч* (суфікс **-ич**), *Кузьмі́вна* і *Ку́зьмович, Ку́зьмівна; Лука — Луки́ч, Луківна* і (рідше) *Лу́кович, Лу́ківна; Сава — Савич, Савівна* і *Савович, Савівна; Хома — Хоми́ч, Хомі́вна* і *Хо́мович, Хо́мівна.*
6. Від імені *Ілля* форми по батькові — *Ілліч, Іллівна;* від *Микола — Миколайович, Миколаївна* і (рідше) — *Миколович, Миколівна.*
7. Форми по батькові від офіційних подвійних імен на зразок *Богдан-Юрій* утворюються звичайно від першого імені (Олексій *Богданович,* Ірина *Богданівна*), але за бажанням рідних під час реєстрації новонароджених може бути зафіксована форма по батькові й від другого імені (Олексій *Юрійович,* Ірина *Юріївна*) чи навіть від обох: Олексій *Богдан-Юрійович,* Ірина *Богдан-Юріївна.* В останньому випадку перше ім'я не відмінюється (виступ Олексія *Богдан-Юрійовича,* стаття Ірини *Богдан-Юріївни*).
8. Чоловічі імена по батькові відмінюються як іменники **ІІ відміни мішаної групи,** жіночі імена по батькові відмінюються як іменники **І відміни твердої групи.**

Н.	*Микола Васильович*	*Олена Іллівна*
Р.	*Миколи Васильовича*	*Олени Іллівни*
Д.	*Миколі Васильовичу*	*Олені Іллівні*
З.	*Миколу Васильовича*	*Олену Іллівну*
О.	*Миколою Васильовичем*	*Оленою Іллівною*
М.	*при Миколі Васильовичу*	*при Олені Іллівні*
Кл.	*Миколо Васильовичу*	*Олено Іллівно*

Примітка. Не можна говорити й писати *Марини Володимирівної* (*Контрольна робота **Марини Володимирівни Іщук**,* а не *Контрольна робота Марини Володимирівної Іщук*), *Варварі Петрівній* (*Залишу доручення **Варварі Петрівні**,* а не *Залишу доручення Варварі Петрівній*).

Вправа 85

Від поданих власних імен утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові, укажіть можливі варіанти.

Артур, Антон, Аркадій, Ахіллій, Ахіла, Богдан, Богуслав, Бенедьо, Валерій, Валер'ян, Геннадій, Георгій, Григорій, Еміль, Євген, Євгеній, Єлизар, Ілля, Ілько, Ігор, Йона, Кесар, Касян, Корнило, Корнилій, Кузьма, Лазар, Леонтій, Леонід, Лев, Лука, Мануїл, Марко, Мар'ян, Мефодій, Микола, Михайло, Никін, Остап, Олег, Порфир, Порфирій, Рафаїл, Роман, Сидір, Сила, Сава, Тихін, Улян, Фока, Хома, Юлій, Яків, Ярема, Ярополк.

☺🔔 *Учителька:*

— Артемку, чому ти знову запізнився?

Хлопчик:

— Ну, Маріє Антонівно, Ви ж самі казали, що вчитися ніколи не пізно.

§ 28. Творення ступенів порівняння та особливості відмінювання прикметників

Прикметник — самостійна частина мови, що вказує на ознáку предмета й відповідає на питання: я к и й? ч и й?

Прикметники змінюються за родами, числами й відмінками (скільки відмінків має опорний іменник, стільки ж і прикметник, тобто 7).

За значенням прикметники поділяються на якісні, відносні та присвійні.

До розряду **якісних** належать прикметники, що позначають ознаки предмета, які можуть проявлятися в більшій чи меншій мірі: *дорогий, довгий, цікавий, легкий, старий, тихий, синій, солодкуватий, премудрий, скупий, холодний, новий, широчезний, категоричний, важливий, м'який.*

Відносні прикметники виражають незмінні, сталі щодо міри вияву ознаки предмета через відношення їх до об'єктів, дій чи обставин: *автобусна зупинка, туристський маршрут, земляний вал, українська*

мова, янтарне кольє, граматичний аналіз, дерев'яна підлога, бабусин приїзд, нафтоперегінний завод, педагогічний університет.

Присвійні прикметники вказують на належність предмета людині, рідше — тварині, відповідають на питання ч и й?: *Шевченків стиль, Лесина поема, тітчина хустка, мамина вишиванка, батьківське поле, Ганнин пейзаж, Надіїн відгук, медсестрин халат, хлопчикова сорочка.*

Розряд за значенням прикметників визначається лише в контексті, тому що одне й те ж слово може мати різні значення: *заячий хвіст* (присв., належить зайцеві) — *заяча шапка* (відн., виготовлена із хутра зайця) — *заячий характер* (якісн., боягузливий), *нервова хвороба* (відн.) — *нервова поведінка* (якісн.), *театральний репертуар* (відн.) — *театральний жест* (якісн.), *малинові ягоди* (відн.) — *малиновий обрій* (якісн.), *винниченківські твори* (присв.) — *Винниченківські читання* (відн.), *кораловий риф* (відн.) — *коралові уста* (якісн.), *ведмежий барліг* (присв.) — *ведмежа послуга* (якісн.).

Якісні прикметники утворюють **вищий** та **найвищий ступені порівняння.**

1. **Вищий ступінь** означає, що в одному предметі є більше (менше) певної якості, ніж в іншому. Проста форма вищого ступеня твориться додаванням до основи прикметника суфікса **-ш-** або **-іш-:** *дешев-ий — дешев-ш-ий, стар-ий — стар-ш-ий, багат-ий — багат-ш-ий, добр-ий — добр-іш-ий, рухлив-ий — рухлив-іш-ий, нов-ий — нов-іш-ий.*
2. При цьому відбуваються такі явища:
   а) суфікси **-ок, -ек-, -к-,** як правило, випадають: *глибокий — глибший, далекий — дальший, широкий — ширший, тонкий — тонший, короткий — коротший, гладкий — гладший, швидкий — швидший;*
   б) кінцеві приголосні основи [**г, ж, з**] у сполученні із суфіксом **-ш-** перетворюються на [**жч**]: *дорогий — дорожчий, низький — нижчий, дужий — дужчий, важкий — важчий, близький — ближчий, вузький — вужчий;*

   у двох прикметниках такі зміни не відбуваються: *легкий — легший, довгий — довший;*

в) кінцевий основи [**с**] + суфікс — **ш-** дає [**шч**] (літера **щ**): *високий — вищий, товстий — товщий.*

3. Вищий ступінь може утворюватися від інших основ: *добрий, хороший — кращий, ліпший; гарний — кращий; поганий — гірший; великий — більший, малий — менший.* Явище утворення нових форм слова від інших основ називається **суплецією (суплетивізмом).**
4. Проста форма **найвищого ступеня порівняння** утворюється від простої форми вищого ступеня додаванням префікса **най-:** *найдобріший, найбагатший, найкоротший, найдовший, найвищий, найкращий.* Ця форма може ускладнюватися префіксами **як-, що-:** *щонайдобріший, якнайкращий, щонайбагатший, якнайкоротший, щонайдовший, якнайвищий.*

Увага! В українській мові не допускається заміна найвищого ступеня порівняння формою вищого. Правильно вживати: *найвищі показники,* а не *вищі показники; найкраща студентка,* а не *краща студентка; найвища міра покарання,* а не *вища міра покарання; найвища ліга,* а не *вища ліга.* Неправильно відповідно до правил української мови іменується установа — *Вища атестаційна комісія,* потрібно — *Найвища атестаційна комісія.*

Не вживаються також у літературній мові висловлювання типу: *сама дорога людина, самий легкий білет,* потрібно: *найдорожча людина, найлегший білет.*

5. Складена форма вищого та найвищого ступенів порівняння має обмежене функціонування (уживається переважно в науковому та офіційно-діловому стилях). Вона утворюється за допомогою слів *більш (менш), найбільш (найменш),* які додаються до звичайної форми прикметника: *більш відкритий, менш відомий — найбільш відкритий, найменш відомий.*

Увага! Помилковими є утворення типу *більш рішучіший, менш вибагливіший, найбільш уважніший, найменш корисніший.* Потрібно: ***більш рішучий, менш вибагливий, найбільш уважний, найменш корисний.***

Найвищий ступінь порівняння прикметника, що передає властивості живих істот, може передаватися формою прикметника вищого ступеня з додаванням слів *за (від) усіх: кращий за всіх, активніший від усіх.*

6. **Не утворюють ступенів порівняння** якісні прикметники:
   а) що виражають абсолютні, не порівнювані щодо міри вияву ознаки (не можуть проявлятися в більшій чи меншій мірі): *сліпий, кривий, лисий, німий, босий, голий, хворий, мертвий, живий, порожній, готовий, сивий, русий;*
   б) утворені від відносних на позначення кольорів, а також назви складних кольорів та відтінків: *фіалковий, бузковий, вишневий, шоколадний, апельсиновий, кремовий; ніжно-блакитний, темно-червоний, синьо-зелено-жовтий, світло-оранжевий, чорно-білий;*
   в) які за допомогою певних префіксів і суфіксів передають або найбільшу, або найменшу міру вияву ознаки, або неповноту якості: *ультрамодний, супердорогий, прехороший, всесильний, надчутливий, замалий, архіважливий, здоровенний, старезний, довжелезний, багатющий, холоднючий, густенький, мокресенький, тонісінький, малюсінький, великуватий, синюватий, білявий, круглястий* тощо.

Відмінювання прикметників

Прикметники за характером морфемного складу можуть мати:
   а) **коротку** форму з нульовим закінченням: *срібен, ясен, славен, молод, повен, варт, винен, годен, готов, жив, згоден, здоров, ладен, прав, ласкав, певен, повинен, потрібен, рад, зелен,* а також присвійні прикметники на **-ів (-їв), -ин (-їн)** у Н. та З. в. одн. чоловічого роду: *тітчин, Зінин, бабин, дідів, дядьків, братів;*
   б) **повну стягнену** форму: *білий, біла, біле, білі;*
   в) **повну нестягнену** форму, що утворюється лише у формах Н. та З. в. жіночого, середнього роду та множини: *високая, високеє, високії; рідная, рідneє, рідnії; веселая, веселеє, веселії; нещасная, нещаснеє, нещаснії; широкая, широкеє, широкії; гіркая, гіркеє, гіркії.*

Повні стягнені прикметники за характером кінцевого приголосного основи поділяються на **тверду** та **м'яку групи відмінювання.** Основа прикметників твердої групи закінчується на твердий приголосний,

у Н. в. одн. вони мають закінчення **-ий** (нульове в присвійних коротких прикметниках на **-ів(-їв), -ин(-їн)** і т.д. типу *матусин, Франків*), **-а, -е**: *дорогий, дорога, дороге; Петрів, Петрова, Петрове; гарячий, гаряча, гаряче; залізний, залізна, залізне; доччин, доччина, доччине; нянин, нянина, нянине.* Короткі присвійні прикметники з нульовим закінченням у всіх формах, крім Н., З. та Кл. в., відмінюються як звичайні повні стягнені форми.

До м'якої групи належать прикметники з основою на м'який — переважно [**н´**] або [**й**]: *художній, колишній, самобутній, хатній, пізній, братній, орлій, синій, вчорашній, внутрішній, прийдешній, осінній, довгошиїй, довговіїй, безкраїй.*

Повні нестягнені прикметники в усіх відмінках, крім Н., З. та Кл., мають такі ж форми, як відповідні повні стягнені прикметники твердої чи м'якої групи: *молодая, молодеє, молодії* змінюються як *молода, молоде, молоді; ранняя, раннєє, раннії* — як *рання, раннє, ранні.*

Увага! Розрізняйте прикметники *дружний* — пов'язаний дружбою, одностайний, який діє спільно, погоджено (*дружний стрій, клас, хор, гурт*) і *дружній* — сповнений приязні, товариський, належний другові (*дружній потиск, погляд; дружні зв'язки, стосунки*).

У таблиці подано буквене вираження закінчень прикметників твердої та м'якої груп. Варіантні закінчення в тих самих прикметниках зазначено через похилу риску.

Відмінки	**Однина**						**Множина**	
	чоловічий рід		**середній рід**		**жіночий рід**			
	тверда група	**м'яка група**	**тверда група**	**м'яка група**	**тверда група**	**м'яка група**	**тверда група**	**м'яка група**
Н.	-ий, -Ø	-ій	-е	-є	-а	-я	-і	-і
Р.	-ого	-ього	-ого	-ього	-ої	-ьої	-их	-іх
Д.	-ому	-ьому	-ому	-ьому	-ій	-ій	-им	-ім
З.	Н. чи	Р. в.	-е	-є	-у	-ю	Н. чи	Р. в.
О.	-им	-ім	-им	-ім	-ою	-ьою	-ими	-іми
М.	-ому /-ім	-ьому /-ім	-ому /-ім	-ьому /-ім	-ій	-ій	-их	-іх
Кл.	як	у	Н.	в.	як	у	Н.	в.

Окремо виділяється **група відмінювання на -лиций**, що має при словозміні ознаки обох вищезазначених груп: *білолиций, яснолиций, блідолиций, круглолиций, довголиций.*

Відмінки	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	-ций	-це	-ця	-ці
Р.	-цього	-цього	-цьої	-цих
Д.	-цьому	-цьому	-цій	-цим
З.	як Н. чи Р. в.	-це	-цю	як Н. чи Р.
О.	-цим	-цим	-цьою	-цими
М.	-цьому/-цім	-цьому/-цім	-цій	-цих
Кл.	як	у	Н. в.	як у Н. в.

Прикметникові іменники типу *будівничий, лютий* (місяць), *подорожній,* відмінюються як звичайні прикметники: *до будівничого, будівничим; Сьогодні перше лютого* й *Першого лютого 2003 року; Старі* правду кажуть: два *хитрих мудрого* не переважать (Л. Глібов); *Сучасне* завжди на дорозі *з минулого в майбутнє* (О. Довженко).

Серед прикметників незмінними є іншомовні назви кольорів: *беж, маренго, бордо, електрик, хакі* — та деякі інші слова: *морзе, апліке, фантазі́, ліберті, нетто, брутто, комільфо, масака*. Частина незмінюваних слів залежно від контексту, а точніше — синтаксичної ролі, може бути прикметниками чи іменниками: *іоруба, мунда, хауса, хінді, бенгалі, палі, суахілі, комі, марі, мансі, урду, банту, пушту, майя* (мови, народності); *антука, негліже, травесті, моко, бароко, рококо, соло, модерн, тет-а-тет, цірліх-манірліх, апаш*.

Вправа 86

Поставте словосполучення у формі орудного відмінка однини й запишіть, виділивши та пояснивши закінчення.

І. Свіжа пекуча їжа, вечірня пісня, стигла смачнюча груша, вража зграя, хижа паща, торішня сажа, горюча сльоза, відомча радіомережа, сусідня дача, художня майстерня, гнітюча тиша, чужа хижа, важча задача, незабутня афіша, страшнюча колюча хаща, нижча діжа, схожа

вдача, справжня замша, яснолиця робоча матуся, квітуча черемша, плакуча верба, блискуча відповідь, уранішня освітня телепередача, ближня галерея, виробнича площа, небайдужа рішуча гетьманша, виборча дільниця, зловорожий хитрючий вельможа, мужича калоша, тонколиця фея, порожня траншея, ведмежа оселя, твердюча добряча огорожа, ближча легша подача, тяжча ноша, дикоростуча орхідея, довша баржа, папужа вдача, рум'янолиця балакуча теща, ледача злюча сторожа, блідолиця розвідниця.

II. Верблюжа нерішуча малеча, смагляволиця листоноша, давня іржа, швидкоминуча холоднеча, отча кутя, козача проща, сировинно-товарна біржа, неминуча втеча, ранньоквітуча пахуча ружа, хлопчача пригорща, видавнича справа, княжа ворожнеча, швидша хвиля, гаснуча свіча, заміжня дужа чукча, дужча пороша, осіння алея, пророча притча, учорашня лапша, несвіжа спаржа, дорожча горбуша, краєзнавча творча праця, мальовнича круча, кругосвітня подорож, найкраща кіноепопея, несхожа душа, жіноча ескадрилья, глибша калюжа, вища фортеця, таємнича ратуша, темно-синя чаша, більша кают-компанія, круглолиций перехожий, жовтогаряча пряжа, законодавча влада, цілющий женьшень, кипуча енергія, розпорядча депеша, гожа молодиця, Біловезька Пуща, Божа Матір.

Вправа 87

У § 54 знайдіть текст «Невичерпна духовна скарбниця», випишіть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться, виділіть закінчення, визначте рід, число, відмінок прикметників.

Вправа 88

Виправте помилки, допущені при творенні ступенів порівняння прикметників.

1. Найбільш гарячіші вихопили шаблі, готові на місці розправитися із зрадником (В. Малик). 2. У клубі кращих величають, кращим премії дають (С. Олійник). 3. Збройні сили України стають більш демократичнішими. 4. Доброзичлива мамина посмішка, лагідне слово — вища похвала для дитини. 5. Праця — самі кращі, самі радикальніші

ліки від нудьги. 6. Після першого го́ла гра стала менш цікавішою. 7. Найяскравіший глечик виявився найбільш порожнім. 8. Бабусина смородина була більш кислуватіша, ніж наша. 9. Правий берег річки менш крутіший, ніж лівий. 10. Хмаринка, із-за якої виходило сонце, була ніжно-рожевіша, порівняно із сусідніми. 11. Пауло Коельо — один із самих популярних письменників сучасності. 12. Злочинця засуджено до вищої міри покарання. 13. Це наш кращий студент.

☺🕭 *— Діти! Запишіть у зошити імена найвизначніших, на вашу думку, людей, — сказав учитель. Згодом він запитав:*
— Скільки вже ти написав, Андрійку?
— Десять. Лишився ще один — воротар…

§ 29. Відмінювання числівників

Числівник — самостійна частина мови, що вказує на кількість предметів або їх порядок при лічбі й відповідає на питання: с к і л ь к и? к о т р и́ й?

За значенням числівники поділяються на **кількісні** й **порядко́ві.**

Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на питання с к і л ь к и? Вони поділяються на:

а) **власне-кількісні** (називають кількість окремих предметів): *одина́дцять, чотирна́дцять, тисяча шістсот сорок вісім, сто двадцять, трильйон, квадрильйон, два, тридцять сім, двісті дев'ять;*

б) **дробові** (називають кількість частин предмета): *півтора, півтори, півтораста* (останній за значенням зараховується до дробових), *дві десятих, сім дванадцятих, п'ять цілих вісімнадцять сотих;*

в) **збірні** (називають кількість сукупних предметів): *двоє, обидва, троє, четверо, дванадцятеро, десятеро, восьмеро, вісімнадцятеро;*

г) **неозначено-кількісні** (указують на приблизну кількість): *багато, мало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять, кількасот, стонадцятеро, кільканадцятеро.*

Порядко́ві числівники вказують на порядок предметів при лічбі й відповідають на питання к о т р и́ й? За своєю формою вони близькі до

прикметників: *триста дев'ятнадцятий, сьомий, перший, третій, восьмисоттисячний, стотридцятисемимільйонний, сотий, сорок четвертий.*

За будовою числівники поділяються на **прості, складні** та **складені. Прості** у своєму складі мають лише один корінь: *один — десять, сто, сорок, тисяча, нуль, мільйон, мільярд, обоє, двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро, двійко, трійко* й под., неозначено-кількісні числівники: *кілька, декілька, багато, небагато, мало, чимало, немало.*

Числівники, що записуються одним словом, але мають два корені чи більше, називаються **складними:** *одинадцять — дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят — дев'яносто, двісті — дев'ятсот, півтораста, кількадесят, кількадесятеро, кількасот, кільканадцять, стонадцять, обидва, обидві, одинадцятеро — дев'ятнадцятеро, двадцятеро, тридцятеро, двохсоттисячний, десятимільйонний, трьохсотмільярдний,* а також *півтора, півтори, півтораста.*

Примітка. Деякі вчені компоненти *-надцять* і *-дцять*, що входять до складу назв другого десятка, десятків (*двадцять, тридцять*) і неозначено-кількісних числівників (*кільканадцять, стонадцять*), у сучасній українській мові визначають як суфікси й відносять зазначені числівники до розряду простих. У шкільній практиці всі числівники за будовою поділяються на прості та складені. До простих зараховують ті, що записуються одним словом.

Складені числівники утворюються кількома окремими словами (два і більше): *дев'ятсот тридцять чотири, чотириста дев'яносто вісім, тисяча вісімсот сорок сьомий, мільйон п'ятсот чотирнадцять тисяч сімсот двадцять три;* дробові числівники: *одна сьома, п'ять шістнадцятих, вісім цілих п'ятнадцять сорок третіх, сімнадцять цілих дві десяті.*

Відмінювання числівників

Заслуговує на увагу питання про кількість відмінків у числівниках. Хоч у позиції кличного відмінка числівники вживаються порівняно рідше, ніж інші частини мови, проте це не дає підстав для заперечення семичленної відмінкової системи, зокрема наявності кличного відмінка.

Пор. використання кличного відмінка в іменниках, прикметниках, числівниках та прикметникових займенниках: — ***Дядечку, пане Маляре!*** *Ваша ікона плаче… (Р. Скиба). Ріко* ***висока,*** *будь мені зелена (Р. Скиба).* ***Дві*** *берези, не шуміть за вікном.* ***Десятеро*** *малюків, сідайте мерщій на карусель. Не «вмирай»,* ***мій*** *друже, бо поети — рідкісні птахи на цій землі… (В. Могилюк).*

І. Кількісні числівники

1. Числівник *один* відмінюється за родами, числами та відмінками, як займенник *той* (подібно до відмінювання прикметників).

Відмінки	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	*оди́н*	*одне́, одно́*	*одна́*	*одні́*
Р.	*одного́*	*одного́*	*однієї/-о́ї*	*одни́х*
Д.	*одному́*	*одному́*	*одні́й*	*одни́м*
З.	*як у Н. чи Р. в.*	*одне́, одно́*	*одну́*	*як у Н. чи Р. в.*
О.	*одни́м*	*одни́м*	*однією́/-о́ю*	*одни́ми*
М.	*на одно́му/-і́м*	*на одно́му/-і́м*	*на одні́й*	*на одни́х*
Кл.	*як*	*у*	*Н. в.*	*як у Н. в.*

Примітка. У висловах *оди́н до о́дного, оди́н о́дного, оди́н о́дному оди́н о́дним, оди́н по о́дному, усі до о́дного, ні о́дного, ні о́дному* й под. наголос у словах *о́дного, о́дному, о́дній* і т. д. — на першому складі.

2. Числівники *два, три, чотири, кілька, багато* та всі збірні відмінюються за зразком числівника *два,* який частково змінюється за родами: для чоловічого й середнього роду існує спільна форма й окрема — для жіночого роду. Збірні числівники *п'ятеро* й далі в непрямих відмінках мають тільки вторинні дублетні форми однокореневих власне-кількісних числівників, проте в О. в. засвідчуються дублетні форми. У збірних числівниках у непрямих відмінках суфікс **-ер(о)** відпадає.

Числівники *чотири, четверо, багато* в О. в. мають закінчення **-ма.** Числівник *обидва, обидві, обоє* в непрямих відмінках має форми *обох, обом, обома.*

Відмінки	Власне-кількісні			Неозначено-кількісні	Збірні
Н.	*два, дві*	*три*	*чоти́ри*	*кі́лька*	*п'я́теро*
Р.	*двох*	*трьох*	*чотирьо́х*	*кількох*	*п'ятьо́х*
Д.	*двом*	*трьом*	*чотирьо́м*	*кількóм*	*п'ятьо́м*
З.	*= Н. чи Р.*	*= Н. чи Р.*	*= Н. чи Р.*	*= Н. чи Р.*	*п'ятьо́х*
О.	*двома́*	*трьома́*	*чотирма́*	*кількома́*	*п'ятьма́, п'ятьома́*
М.	*на двох*	*на трьох*	*...чотирьо́х*	*...кількох*	*...п'ятьох*
Кл.	*як*	*у*	*Н. в.*	*як у*	*Н. в.*

3. Числівники від *п'яти* до *вісімдесяти* (крім *сорока*), *кільканадцять, кількадесят* відмінюються як *п'ять,* причому в кожному непрямому відмінку — дві дублетні форми.

Увага! У числівниках на ***-десят п'ятдесят — вісімдесят*** **відмінюється тільки друга частина** (на відміну, наприклад, від російської мови, у якій такі числівники змінюються в обох частинах): ***п'ятдесятьома, шістдесятьох, сімдесятьом, вісімдесятьма*** тощо.

Н.	*п'ять*	*сім*	*ві́сім*	*шістдеся́т*
Р.	*п'яти́, п'ятьо́х*	*семи́, сімо́х*	*восьми́, вісьмо́х*	*шістдесяти́, шістдесятьох*
Д.	*п'яти́, п'ятьо́м*	*семи́, сімо́м*	*восьми́, вісьмо́м*	*шістдесяти́, шістдесятьо́м*
З.	*п'ять / п'ятьо́х*	*сім / сімо́х*	*ві́сім / вісьмо́х*	*шістдеся́т, шістдесятьох*
О.	*п'ятьма́, п'ятьома́*	*сьома́, сімома́*	*вісьма́, вісьмома́*	*шістдесятьма́, шістдесятьома́*
М.	*на п'яти́, на п'ятьох*	*на семи́, на сімо́х*	*на восьми́, на вісьмо́х*	*... шістдесяти́, шістдесятьо́х*
Кл.	*як у*	*Н. в.*	*як у*	*Н. в.*

4. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім Н. та З., мають закінчення **-а**: *сорока, дев'яноста, ста.*
5. У складних числівниках — назвах сотень — від *двохсот* до *дев'ятисот,* а також *кількасот* змінюються обидві частини: перша як числівник *два* або *п'ять* (причому в числівниках із першим компонентом від *п'яти* до *дев'яти* в О. в. вживаються дублетні форми), друга — як іменник *місто* в множині. Обидві частини складних числівників на позначення сотень пишуться разом.

Примітка. У числівниках *двісті — чотириста* в З. в. вживається форма, однакова з Н. в., якщо сполучається числівник із назвами неістот (*бачу триста гривень*), і форма, тотожна словоформі Р. в., якщо числівник уживається з назвами істот (*бачу трьохсот ліцеїстів*). У числівниках *п'ятсот — дев'ятсот* у З. в. функціонує форма, тотожна формі Н. в.

Н.	*три́ста*	*вісімсо́т*
Р.	*трьохсо́т*	*восьмисо́т*
Д.	*трьомста́м*	*восьмиста́м*
З.	*Н. або Р. в.*	*вісімсо́т*
О.	*трьомста́ми*	*вісьмаста́ми, вісьмомаста́ми*
М.	*на трьохста́х*	*на восьмиста́х*
Кл.	*як у Н. в.*	*як у Н. в.*

6. Числівник *тисяча* відмінюється як іменники І відміни жіночого роду мішаної групи (*остача*), *мільйон, мільярд* — як іменники ІІ відміни чоловічого роду твердої групи (*павільйон*), числівник *нуль* — як іменник ІІ відміни чоловічого роду м'якої групи (*циркуль*).
7. У складених кількісних числівниках відмінюється кожен компонент за відповідним зразком простого чи складного числівника: *тисяча сімсот двадцять один, тисячі семисот двадцяти (двадцятьох) одного,… тисячею сьомастами (сімомастами) двадцятьма (двадцятьома) одним, на тисячі семистах двадцяти (двадцятьох) одному (однім)*. Причому якщо для частини компонентів характерні дублетні форми, то вибираються

однотипні, наприклад: *шістдесятьма сьома* або *шістдесятьома сімома; двадцяти п'яти* або *двадцятьох п'ятьох.*

8. У дробових числівниках чисельник відмінюється як відповідний власне-кількісний числівник, а знаменник — як порядковий у множині (тобто як прикметник у формі множини), крім дробових із чисельником — *одна: одна шоста, одна десята, одна тисячна, одна мільйонна*.

Якщо непрямим відмінкам власне-кількісного числівника, що є чисельником дробу, властиві дублетні форми, то в дробовій назві надається перевага першому варіантові форм: у Р., Д. й М. в. — формі на **-и** (*п'яти, шести*), в О. в. — формі на **-ма** (*п'ятьма, шістьма*); З. в. чисельника дробових числівників збігається з Н. в. (за винятком дробів із чисельником *одна: одну четверту, одну двадцяту, одну соту* і т. д.).

Увага! Після чисельника *дві, три, чотири* знаменник переважно ставиться у формі **Н. в. мн.,** а після *п'ять* і більше — у формі **Р. в. мн.**: *дві дев'яті* (частини), *три сьомі* (частини), *чотири десяті* (частини); *шість дев'ятих* (частин), *п'ять сьомих* (частин), *дев'ять десятих* (частин).

Н.	*одна́ во́сьма*	*одина́дцять со́тих*
Р.	*однієї́ во́сьмої*	*одина́дцяти со́тих*
Д.	*одні́й во́сьмій*	*одина́дцяти со́тим*
З.	*одну́ во́сьму*	*одина́дцять со́тих*
О.	*однією́ во́сьмою*	*одинадцятьма́ со́тими*
М.	*на одні́й во́сьмій*	*на одина́дцяти со́тих*
Кл.	*як у Н. в.*	*як у Н. в.*

9. Слова *половина* (1/2), *третина* (1/3), *чверть* (1/4) відмінюються як звичайні іменники, бо відносяться до цієї частини мови, а не до числівників, хоча й позначають частину від цілого.

II. Порядкові числівники

1. Порядко́ві числівники змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники: *третій* — як прикметники м'якої групи, усі інші — як прикметники твердої групи.

2. У складених порядко́вих числівниках змінюється лише останнє слово: *тисяча сімсот двадцять перший, тисяча сімсот двадцять першого, тисяча сімсот двадцять першим, на тисяча сімсот двадцять першому (першім), тисяча сімсот двадцять першу, тисяча сімсот двадцять перше.*

III. Незмінювані числівники

1. Серед числівників за відмінками не змінюються неозначено-кількісні: *мало, немало, чимало* (прислівники *достатньо, досить* у ролі неозначено-кількісних числівників) та дробові: *півтора, півтори, півтораста, пів*. Останній має обмежене вживання у виразах типу *о пів на шосту, пів сучасного Києва*.
2. Незмінюваними є також збірні числівники з іменниковими формантами **-к(о), -ечк(о)**: *двійко, двієчко, трійко, трієчко, четвірко, п'ятірко* та інші.

Увага! Вивчіть українською мовою відповіді на питання

Котра́ година?

01.00 – перша година
02.15 – чверть на третю (п'ятнадцять хвилин на третю)
03.30 – пів на четверту
04.45 – за чверть п'ята (за п'ятнадцять хвилин п'ята)
06.00 – шоста година (шоста година ранку)
18.00 – вісімнадцята година (шоста година вечора)
02.00 – друга година (друга година ночі)
14.00 – чотирна́дцята година (друга година дня)
05.03 – три хвилини на шосту
07.20 – двадцять хвилин на восьму
08.35 – за двадцять п'ять хвилин дев'ята
09.49 – за одина́дцять хвилин десята

Офіційне позначення часу

10.07 – десята година сім хвилин
16.54 – шістнадцята година п'ятдесят чотири хвилини

Вправа 89

Запишіть числівники в поданих реченнях словами, указавши відмінок та можливі дублетні форми.

І. Над мозаїками Софії Київської — перлини світового мистецтва — працювала артіль з 8 художників. Один майстер за робочий день міг викласти смальтою від 1,36 до 3,75 квадратного метра. Уся площа була заповнена впродовж 3 років. Проте з первісних 640 квадратних метрів мозаїки на сьогодні лишилося біля 260. Надзвичайно розмаїта палітра використаних тонів і відтінків. У смальті синього ультрамаринового кольору можна розрізнити близько 9 відтінків — від темно-синього до блакитного. Смальта синього кольору вирізняється 5, а синій колір індиго — 7 відтінками. Група зелених кольорів нараховує 35 відтінків! Усього ж київські мозаїки відзначаються 18 основними кольорами із 143 відтінками. Окрему групу становлять золоті й срібні смальти 25 відтінків — усього 168 (За Д. Степовиком).

ІІ. 1. 1621 року (35) тисячне польське військо підійшло до Дністра й розташувалося навпроти Хотина. В Османії на той час кількість війська, за різними джерелами, становила від 300 до 500 тисяч чоловік. Сюди ж у район Хотина прибув і Сагайдачний із 40 000 козаків (За Р. Ратушним). 2. «Реєстр всього війська Запорозького» складено в середині XVII століття, але на його 359 пожовклих сторінках світло-рудий атрамент [*застар. — чорнило*] закарбував надзвичайно широку й розмаїту інформацію про духовний і матеріальний спосіб життя українського народу ще дохристиянської доби (За Я. Дзирою). 3. Рукопис XIX століття «Меморандум лікаря І. Буяльського» на 275 сторінках містить близько 1000 рецептів для лікування нервових, шкірних, очних та інших хвороб (За Ю. Чайковським). 4. Лимон — теплолюбне вічнозелене деревце заввишки до 3–5 метрів, що має квітки з 4–8 відігнутими пелюстками (Із журналу). 5. Малі річки та струмки України народжують від 60 до 80 % нашого водного багатства (За А. Топачевським). 6. Вагова одиниця соняшникової олії за поживністю дорівнює 8 ваговим одиницям картоплі, 4 — хліба, 2–3 — цукру (М. Іншин). 7. У червні 1917 року склад Центральної Ради було представлено 212 селянами, 132 солдатами, 100 робітниками — усього 586 особами.

8. Найповніший каталог зірок, опублікований не так давно в США, містить координати та інформацію про яскравість 18 819 291 зірки. 9. Найбільші шишки, що досягають 66 см у довжину, ростуть на цукрових соснах. 10. Щоб не провалюватися при ходьбі по пухкому снігу, пінгвіни лягають на живіт і, відштовхуючись крилами й лапами від снігу, ковзають по ньому зі швидкістю до 25 км/год. 11. Легше 10 [Д. в.] подарувати, чим в 1 [ч. р., Р. в.] попросити (Народна творчість).

III. 1. У російській мові близько 500 000 слів, проте найбільш уживаних — від 2000 до 2500. 2. Пушкін, великий знавець і майстер російської лексики, використовував близько 21 197 слів. 3. У випускника середньої школи словниковий запас складає від 1500 до 4000 слів, людина з вищою освітою користується 8000 слів. 4. Древні малюнки — сцени боротьби — на стінах печер, напевно, одне з найперших згадувань про спортивні змагання, їм близько 4700 років; до олімпійської програми боротьба включена із 708 року до нашої ери. 5. Керує шкільним лісництвом рада із 17 чоловік, яку очолює голова (А. Григоренко). 6. Маніфест журналістів з приводу політичної цензури був підписаний спочатку 50 київськими журналістами (3 газети). 7. Книга Пауло Коельо «Алхімік» стала улюбленою для сильних світу цього та простих людей у 117 країнах світу. 8. Протягом (кількасот) років світ не шкодує добірних, теплих епітетів, коли мова заходить про українську пісню і її становище у світі (Г. Нудьга). 9. (5) стоповий ямб, мов з міді литий, 2 з 4, 2 з 3 рядків куплети, Пов'язані в дзвінкі рифмові сплети, — Лиш те ім'ям сонета слід хрестити (І. Франко). 10. Це було ніби якимось протестом проти того, що протягом 24 годин він і рісочки не мав у роті (Я. Гашек; перекл. Масляка). 11. Заробив у пана плату — з 4 дощок хату! (Народна творчість).

Вправа 90

Провідміняйте числівники, записавши всі можливі дублетні форми, зверніть увагу на наголошування.

80, дванадцятеро, 647-й, обидва, 800, багато, нуль, 1657, кільканадцять, кількасот, кількадесят, півтора, 548, 14, 9/10, 365 711 974, 8/100, 3 18/32, мільярд, більйон.

Вправа 91

Поставте подані числівники у відповідних відмінках, зазначте можливі дублетні форми.

431 — О. в., 615 — Р. в., 879 567 000 — Д. в., 278 000 000-й — М. в., 934 000-й — Р. в., 704 398 — О. в., 114 — Д. в., 349 000 000 000-й — М. в., 1 519 — Р. в., 770 — О. в., 990 — М. в., 440 — Д. в., 63 4/7 — О. в., 2 000-й — М. в.

Вправа 92

Перепишіть речення, запам'ятайте, як правильно вживати конструкції при визначенні часу доби (дня та ночі) в українській мові. Чи всі вони відповідають літературній нормі?

І. 1. Глянув на годинник — уже за двадцять друга, додому лишилось близько години їзди (Є. Гуцало). 2. Зараз десята година вечора, а я тільки що з контори (М. Коцюбинський). 3. Була тільки п'ята година, а навкруги вже зовсім сутеніло (О. Гончар). 4. Вже минула ніч, годинник показав десяту годину ранку (М. Трублаїні). 5. До першої години сиджу за столом, обідаю і за обідом читаю газети (М. Коцюбинський). 6. Вранці прокидаємось близько десятої години (Леся Українка). 7. Кінчаємо роботу о третій годині (М. Коцюбинський). 8. Уночі він о другій годині по панелі задумано йшов (В. Сосюра). 9. Збори почнуться о чверть на шосту годину вечора й триватимуть приблизно до восьмої. 10. Завтра об одинадцятій в Павловському парку (Із журналу).

ІІ. 1. Вже й одинадцята година — баба не йде (М. Коцюбинський). 2. Московський поїзд мав прибути до Петрограда о десятій, але вночі зірвалася хуртовина, а дороги не розчищали, і паровоз, важко чахкаючи, зупинився в полі (В. Кучер). 3. На світанку, дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин, почалась артилерійська канонада і тривала дві години (Григорій Тютюнник). 4. В своєму відділі вона з'явилася перша, бо було ще тільки за чверть дев'ята, а співробітники, крім самого зава, сходились звичайно майже одночасно за п'ять хвилин до початку роботи. 5. О десятій з половиною рівно він з'явився — високий, з великим чолом, з сивиною на скронях, колишній красун, зразковий

представник чоловічої статі, і, коротко привітавшись до своїх трьох співробітників, мовчки взявся до праці. 6. Це [відсутність сусідів на кухні в такий час], власне, й примусило Марту ставити своє будило [будильник] на пів до восьмої, дарма що й о восьмій вставши, вона вчасно б на посаду потрапила. 7. ЗАГС о третій закривається, і коли ми підемо після праці, то спізнимось… 8. Додому вона вернулась коло сьомої години ввечері, покінчивши свій діловий день (З роману В. Підмогильного). 9. У кухні телевізор повідомив їй, що сьогодні понеділок, за десять хвилин дев'ята ранку. 10. Наручний годинник показав чверть на десяту (З роману З.Ігіної).

Вправа 93

Запишіть словами позначення часу, складіть з ними речення.

З 10 до 18 год, 07.06, 12.00, 17.45, 08.15, 16.17, 24.00, 00.55, 19.30, 23.47, 04.35, 13.40, 21.02, 03.58, 00.30, 20.45, 22.15.

☺🔔 *— Мамо, я сьогодні зробив дуже добру справу.*

— Що ж ти зробив, синку?

— Двоє запізнювалися до поїзда. Я нацькував на них нашого пса, і вони так тікали від нього, що встигли на потяг.

§ 30. Зв'язок числівників з іменниками

1. Числівник *один* узгоджується з іменниками в роді, числі та відмінку: *один абзац, одна сторінка, одне морозиво.* Числівник *одні* у власне-кількісному значенні сполучається лише з множинними іменниками, що позначають одиничні предмети: *одні канікули, одні сани, одні брюки, одні заручини, одні колготки.* У сполученні з іншими категоріями іменників числівник *одні* може вживатися в значенні прикметника *однакові* (*одні вимоги*), займенника *самі* (*одні батьки залишилися на околиці*) тощо.

Іменник ставиться в однині після числівника *один* навіть тоді, коли ним закінчується складений числівник: *вісімдесят один відсоток,*

триста сорок один учень, мільйон сімсот тисяч чотириста вісімдесят одна гривня, п'ятсот шістдесят одна тонна.

2. Числівники *два, дві, обидва, обидві, три, чотири,* а також складені з останнім компонентом *два, три, чотири* мають при собі іменники в **називному відмінку множини**: *два кущі, дві акації, обидва учні, обидві студентки, три уроки, чотири пари.* Причому в багатьох іменниках, що сполучаються з цими числівниками, переміщується наголос, характерний для форми називного відмінка множини: *пам'ятки́ — дві па́м'ятки, церкви́ — три це́ркви, дуби́ — чотири ду́би, острови́ — два о́строви, ві́кна — три вікна́, озе́ра — чотири о́зера.*

Узгоджене означення (прикметник, дієприкметник, порядковий числівник, прикметниковий займенник), яке входить до складу словосполучення з вищезазначеними числівниками, може мати форму **називного** чи **родового відмінка множини**: *тридцять три червоні (червоних) троянди, сорок чотири твої (твоїх) листи, сто два даремно зруйновані (зруйнованих) будинки, три перші (перших) книжки, обидві посивілі (посивілих) бабусі, обидва наші (наших) ветерани, три дерев'яні (дерев'яних) полиці, чотири національні (національних) прапори.*

Увага! Однак при іменниках чоловічого та середнього роду узгоджене означення після числівників *два, три, чотири* частіше вживається у формі **родового відмінка множини:** *два успішних захисти, три вишуканих сервізи, чотири відремонтованих стільці, два старих крісла, три новгородківських поля, чотири теплих моря.* При іменниках жіночого роду перевага надається формі **називного відмінка множини:** *дві святкові сукні, три твої тарілки, чотири блискучі гірлянди.*

Числівники *два, три, чотири* не сполучаються з іменниками:

а) що не підлягають лічбі: *гордість, повітря, селянство, шевченкіана, азот, комашня;*

б) які вживаються лише в множині: *шахи, веселощі, шаровари, штани, відносини, вінця, кури, діти, люди, ковзани, лижі, санки, гроші;*

в) IV відміни, що приймають суфікси **-ат- (-ят-)**: *кошеня, маля, рученя, коліща, верблюжа, тигреня, соменя, цуценя, дитинча.* Для визначення їх кількості використовуються або збірні числівники,

або звороти зі словами типу *голів, штук, екземплярів* тощо (*двоє ягнят, двадцять три штуки каченят*).

Примітка 1. Іменники, які в множині втрачають суфікс **-ин,** при числівниках *два, обидва, три, чотири*, а також із складеними числівниками, останнім компонентом яких є *два–чотири*, уживаються у формі **родового відмінка однини**: *тридцять два росіянина, сорок три татарина, двадцять чотири подолянина, три заробітчанина, два селянина* (але *двох селян, двом селянам*).

Це ж (узгодження у формі **родового відмінка однини** із числівниками *два (дві), обидва (обидві), три, чотири* тощо) стосується й іменників *дитина, людина, дівчина, личко* (нашивка на погонах), *дно* (у Н. в. мн. — *де́на*), *плече, о́чко* (від *о́ко;* у Н. в. мн. — *о́чки* й *о́чка*), *очко́* (одиниця рахунку в спорті, картярська гра; у Н. в. мн. — *очки́*), *небо* (у Н. в. мн. — *небеса*), *чудо* (у Н. в. мн. — *чудеса* (рідше *чуда*)), *око, вухо* (у Н. в. мн. — *ву́ха,* рідше *у́ші*), *скло* (у Н. в. мн. — *сте́кла*), *друг, ім'я, вим'я, плем'я: дві дитини* (*одну–дві дитини, з однією–двома дитинами*), *три людини, чотири ді́вчини* (але *чотирьох дівчат, чотирьом дівчатам;* у фольклорі, поезії — *дві дівчи́ни, двох дівчи́н*), *три дна, два ли́чка, обидва плеча, два о́чка* (від *о́ко*), *три очка́* (одиниця рахунку, гра в карти), *три неба* (але *двоє, двох небес* (рідше *неб*)), *чотири чуда* (але *троє, трьох чудес* (рідше *чуд*)), *два ока* (але *двоє, двох очей*), *обидва вуха* (але *двоє, обох вух* (рідше *ушей*)), *три скла* (але *двоє, двох стекол*), *чотири друга* (частіше *четверо друзів*), *два імені, три вим'я (вимені), чотири племені.*

Примітка 2. Якщо іменник стоїть перед числівником і вказує на приблизність, то й перед словами *два, три, чотири* він ставиться в **родовому відмінку множини**: *років два, завдань три, вправ чотири, днів три, гривень десять, підручників сто* і т. д.

3. Числівники *п'ять* і більше, а також *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* вимагають від іменника форми **родового відмінка множини**: *шість ложок, десять місяців, сто п'ятнадцять кілограмів, тисяча боржників, мільйон доларів, мільярд років, нуль надходжень.*

Примітка 1. Форму **родового відмінка множини** мають також слова, що сполучаються з іменниками кількісного значення: *десяток*

яєць, пара кросівок, дюжина мішків, копа снопів, сотня кролів, сила людей, маса птахів, безліч прикрас, тьма жуків, хмара комарів, гибель овочів, **але:** *маса цукру, море жалю.*

Увага! Вважаються ненормативними словосполучення *пара слів, пара хвилин.* Потрібно: *два слова, дві хвилини, кілька слів, кілька хвилин.* Слово *пара* поєднується з іменниками, що позначають однорідні предмети як одне ціле: *пара босоніжок, пара коней, пара черевиків, пара лиж;* з іменниками в множині, що позначають предмети роздрібної торгівлі: *пара шкарпеток, пара рукавичок, пара чобіт, пара ковзанів;* з іменниками на позначення осіб, об'єднаних спільною дією, станом, почуттям: *закохана пара, пара фігуристів, пара тенісистів, танцювальна пара* тощо.

Примітка 2. При іменниках із числовим значенням *половина, третина, чверть* іменники вживаються в **родовому відмінку однини** чи **множини** (залежно від значення): *половина вправи* і *половина вправ, третина конспекту* і *третина конспектів, чверть завдання* і *чверть завдань.*

4. Збірні (крім *обидва, обидві*) та незмінювані числівники на **-к(о)** вживаються з іменниками в **родовому відмінку множини**: *двоє колег, п'ятеро горобенят, двійко діточок, трійко ягнят, обоє хлоп'ят.*

Збірні числівники мають обмежену сферу функціонування, вони не властиві науковому та офіційно-діловому стилям мовлення. Збірні числівники поєднуються:

а) з іменниками чоловічого та подвійного роду на позначення осіб: *десятеро громадян, п'ятеро учнів, семеро сусідів, двоє листонош, троє гультіпак, дванадцятеро столярів;* деякі вчені вважають нелітературним сполучення збірних числівників та назв дорослих тварин: *двоє левів, троє крокодилів, п'ятеро бегемотів,* але *четверо коней.*

Увага! Не сполучаються із збірними числівниками іменники на позначення високих та офіційних осіб: сполучення на зразок *п'ятеро президентів, троє академіків* вважаються уснорозмовними й у літературній мові не вживаються;

б) з особовими займенниками: *їх було двадцятеро, нас було тридцятеро;*

в) з іменниками середнього роду на позначення істот та неістот: *троє ведмежат, дев'ятнадцятеро чайченят, троє малят, шестеро оленят; двоє весел, четверо мережив, п'ятеро відер, восьмеро боліт;*

г) з іменниками, що вживаються в множині і позначають назви конкретних предметів: *двоє брюк, четверо окулярів, троє граблів, десятеро лиж* (і *двоє пар брюк, десять пар лиж*).

Збірні числівники не поєднуються:

а) з іменниками жіночого роду (крім назв свійських тварин типу *троє овець*), нелітературними є: *семеро жінок, четверо в'язальниць, восьмеро тіточок, десятеро книг;*

б) з назвами неістот чоловічого роду, просторічними вважають поєднання: *семеро столів, двоє конспектів, п'ятеро комбайнів.*

Увага! Числівники, які позначають парність *(обидва, обидві)*, у певних сполученнях використовуються в публіцистичному та науковому стилях: *в обох висновках, в обох випадках, в обох експериментах;*

в) збірні числівники не можуть входити до складених, тому нелітературними вважаються висловлювання: *двадцять троє вил, сорок шестеро телят.* При поєднанні власне кількісних числівників із множинними іменниками та іменниками IV відміни використовують слова: *голова, штука, пара, екземпляр, одиниця: двадцять три штуки курей, сто одинадцять голів телят, тридцять дві пари лиж.*

5. Неозначено-кількісні числівники (*кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот*) уживаються з іменниками в **родовому відмінку множини**: *декілька творів, кільканадцять зернят, кілька оголошень, кількадесят сіл, кількасот кілометрів, стонадцять порад.*

Числівники *багато, небагато, мало, немало, чимало* сполучаються:

а) з іменниками на позначення обчислюваних предметів і понять, а також із множинними іменниками у формі **родового відмінка множини:** *багато буряків, небагато ушкоджень,*

мало медалей, немало проблем, чимало річок, багато дітей, мало гусей, чимало грошей;

б) з іменниками на позначення необчислюваних предметів і понять у формі **родового відмінка однини:** *мало досвіду, небагато буряку* (збірне значення), *немало хліба, багато кисню, чимало чорнозему.*

6. При дробових числівниках іменники мають форму **родового відмінка однини:** *п'ять десятих акра, сім цілих вісімнадцять сотих відсотка, три цілі п'ятдесят сімдесят перших тонни, дві треті шляху, дев'яносто шість цілих чотирнадцять тисячних кілометра, три тисячі сімсот сорок дев'ять цілих дванадцять сотих гектара, дев'ятнадцять цілих п'ять десятих кілометра за годину, дві цілі п'ять десятих кіловата, мінус двісті сімдесят три цілі шістнадцять сотих градуса.*

Примітка 1. Залежно від лексичного значення (виміру підлягає кілька однорідних предметів чи понять або є вказівка на частину предмета, що позначається множинним іменником) при дробових числівниках уживаються іменники в **родовому відмінку множини:** *дві п'яті виробів, одна десята запасів нафти, три десяті земель* (посівних площ), *чотири дев'яті урожаїв* (кількох років), *дві треті Карпат, одна п'ята саней* тощо.

Примітка 2. Якщо до складу дробового числівника з цілою частиною входять слова *половина, третина, чверть,* то форма іменника узгоджується з формою цілої частини: ***три з половиною тонни,*** бо ***три тонни, дев'ятнадцять із чвертю літрів,*** бо ***дев'ятнадцять літрів, чотири з третиною зошити,*** бо ***чотири зошити, чотириста тридцять сім з половиною кімнат,*** бо ***чотириста тридцять сім кімнат.***

7. Невідмінювані числівники *півтора, півтори* в називному, знахідному та родовому відмінках вимагають після себе форми **родового відмінка однини** іменників: *півтора року, півтори доби, півтора кілограма, півтори тонни, півтора місяця, півтори хвилини.*

Проте в синтаксичній позиції **непрямих давального, орудного, місцевого, інколи родового відмінків** іменники вживаються у

властивих їм формах **множини**: *на півтора кілометрах площі, без півтора кілограмів цукру, обмежитися півтори годинами доповіді.*

8. Числівник *півтораста* в називному, знахідному та родовому відмінках сполучається з іменником у формі **родового відмінка множини:** *півтораста обіцянок, півтораста кавунів, півтораста метрів, півтораста марок.* А в давальному, орудному та місцевому множини вимагає цих же форм від іменника: *півтораста селянам, півтораста ділянками, на півтораста гектарах.*
9. У непрямих відмінках іменник та числівник уживаються в тому ж (однаковому) відмінку: *двох доцентів, чотирьом установам, двадцятьома школами, у ста сорока сімох зверненнях, вісьмох перукарів.*

Але після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* іменник стоїть незмінно в **родовому відмінку множини:** *тисячею екземплярів, мільйонам покупців, у мільярдах вікон, тисячу гривень, близько мільйона тонн фруктів, мільярдом малюнків.*

10. У датах назви місяців уживаються тільки в **родовому відмінку:** *дев'яте лютого, з першим травня, першому лютого, з двадцятим серпня, з десятим жовтня.*

Таблиця узгодження числівників з іменниками

Числівник	**Форма іменника**	**Приклади**
один (одна, одне (одно), одні)	узгодж. в роді, числі, відмінку	*один ліс, одна яма, одне місто, одні сани*
складені + один	Н. в. одн.	*сорок один грам*
2, 3, 4, обидва, обидві, складені + 2, 3, 4	Н. в. мн.	*три лимони, двадцять чотири ескізи*
2, 3, 4 + **узгодж. означ.**	Р. або Н. в. мн.	*дві **нових** / **нові** книги*
2, 3, 4 + ім. на **-ин** (цей суфікс у мн. втрач.), **друг, ім'я, плем'я** та ін.	Р. в. одн.	*сто два татарина, два друга, три імені, чотири племені, три людини*

Закінчення табл.

Числівник	Форма іменника	Приклади
дробові, півтора, півтори	Р. в. одн.	*три цілі і дві десяті ара, півтора метра*
дробові із цілим числом + **половина, третина, чверть**	часто Н. або Р. в. мн. (залежить від цілої частини)	*два з половиною грами, сім з третиною тонн, сто із чвертю гектарів*
половина, третина, чверть	Р. в. одн. чи мн. (залежить від значення)	*половина дня, половина днів, третина відра, третина відер*
багато, мало, небагато, немало, чимало	Р. в. мн. (обчислювані ім.)	*багато листків, мало квасолин*
багато, мало, небагато, немало, чимало	Р. в. одн. (збірні, на позн. маси, речовини)	*багато листя, мало квасолі*
5 і більше	Р. в. мн.	*триста кілометрів*
числівник на познач. прибл. кількості перед іменником	Р. в. мн.	*тижнів чотири, годин дві, кілограмів двадцять шість*
дюжина, копа, пара, сотня і подібні	Р. в. мн.	сотня козаків, дюжина серветок
збірні, незмінювані на **-к(о)** (типу **трійко**)	Р. в. мн.	*троє дверей, двійко діток*
неозначено-кількісні типу кілька, півтораста	Р. в. мн.	декілька сторінок, півтораста метрів

Вправа 94

Запишіть числівники словами, узгодивши з іменниками, укажіть відмінкову форму іменника, поясніть свій вибір. Чи можливі варіанти?

674 грн., 5 1/3 га, 359 грн., 6 7/8 г, 45,5 ц, 18,9 %, 952 т, 654 кг, 3 кВт, 25,3 кВт, 428 кВт, 637 см, 1/2 (діжка), 1/4 (склянка), 3 1/4 (відро), 5/8 м, 8 675 941 км, 4 мм, 0,5 мг, 958 т, 1,5 хв, 50 год, 853 дм, 0,4 т, 7,18 %, 5 9/65 ц, 36,5 (градус), 11 (гасло), 2,5 (сторінка), 5 649 (миля), 4 (доба), 57 (доба), 4,1 т, 7,65 км, 151 кг, 67,5 грн., 2 (апельсин),

3 (місяць), 4 (острів), 2 (день), 4 (аркуш), кілька (екземпляр), 93 (асистент), 32 (пень), 2 (дно), 5 (дно), 3 (автомобіль), чимало (граніт), з 1-м (вересень), 11 (лютий).

Вправа 95

Правильно поєднайте слова, додайте, якщо необхідно, інші компоненти. Де можливі варіанти, запишіть їх; де можливо, утворіть збірні числівники.

4 (посол), 8 (куріпка), 3 (ім'я), 10 (ім'я), 9 (міністр), 24 (джинси), 2 (ножиці), 3 (варіант), 6 (інженер), 15 (спортсмен), 4 (друг), 2 (півень), 67 (курча), 4 (порося), 93 (індича), 2 (цуценя), 3 (мати), 53 (жінка), 43 (юнак), 32 (обценьки), 2 (обценьки), 752 (громадянин), 593 (селянин), 4 (ведмежа), 14 (теля), 23 (каченя), 6 (жираф), 5 (слон), 2 (плем'я), 9 (вишивальниця), 4 (збори), 6 (засідання), 3 (двері), 3 (дерев'яне весло), 2 (твоя усмішка), 4 (успішний захист), 3 (мамина порада), 2 (сатиричний вірш), 4 (гніде лоша).

Вправа 96

Перепишіть речення, узгодивши числівники (записати їх словами) з іменниками (умовні скорочення та позначки відтворити словами), поясніть, визначте можливі варіанти.

І. 1. 6,5 (рік) вів Хмельницький війни з поляками і врешті-решт побачив, що своїми силами йому не досягти того, чого він прагнув («З укр. старовини»). 2. Існує 4 (головна форма) прикриття авторства: псевдоніми, аноніми, містифікація і плагіати (В. Шевчук). 3. У м'якуші плодів лимона 5–7 % лимонної кислоти, 3 % цукру, 90 мг аскорбінової кислоти, у шкірці — 0,6 % ефірної олії (Із журналу). 4. Нещодавно середня погодинна заробітна плата для робітників на виробництві становила 1,75 (долар) в Кореї, 12,82 (долар) — у США і 10,26 (долар) — у Японії (Із журналу). 5. Учені-гідробіологи нарахували в Україні 22,5 (тисяча) малих річок, до 100 (тисяча) струмків і струмочків (А. Топачевський). 6. (4) (чоловік) накинули на плечі лямку й тягнуть вірьовками крила невода (Д. Косарик). 7. Вітер сягав 20 м/сек, а пізніше почав дути із силою 23 м/сек. 8. Микола з Нимидорою склали 2 (полукіпок)

жита й вернулися в село (І. Нечуй-Левицький). 9. Вулкан Етна на Сицилії вивергався 150 (раз) за останні 3500 (рік). 10. Найбільший метеорит, знайдений на поверхні Землі 1920 року в Намібії, — Гоба — складає 3 м в довжину, 2,5 м в ширину, його вага — близько 60 т (З газет). 11. (Раз) зо 2 заходив… (Олена Пчілка). 12. Посадила стара мати 3 (ясен) в полі (Т. Шевченко).

II. 1. Усього за 2 (місяць) в небі вже тополевий пух, «антисніг», — бо теплий і сухий, бо летить не додолу, а догори (А. Содомора). 2. Юні друзі природи беруть участь в операції «Зелена аптека», ними зібрано більш як 4 т жолудів, 12,5 т каштанів, 935 кг шипшини, 520 кг звіробою (За А. Григоренком). 3. За 4 (місяць) зовсім одбігав ноги (М. Кропивницький). 4. Гектар посівів соняшнику при врожайності 25 ц дає олії 12 ц, шроту 8 ц (а це додатково ще 3 ц білка), близько 25–30 кг меду (М.Іншин). 5. 3 (явір) з-попід грому нахилились низько (А. Малишко). 6. 21 (письменники приїхати) на творчу зустріч. 7. В шлюпці стояло 2 (люди) (М. Трублаїні). 8. 2 (хлопчик) на ставочку ловлять рибку в холодочку (О. Олесь). 9. Я весь час спочиваю, сплю по 2 (раз), вночі і вдень (М. Коцюбинський). 10. На віддалі чверті (кілометр) від берега пароплав віддав якір (М. Трублаїні). 11. Вже 2 (тиждень) весь виселок говорив про пісок, знайдений професором Ананьєвим (М. Трублаїні). 12. 3 (явір) посадила Сестра при долині (Т. Шевченко).

☺🕭 *Женя пішов до першого класу й за два дні примудрився два рази постояти в кутку.*
— Женю, якщо тебе втретє покарають, ти просто вилетиш зі школи, — застерігає внука бабуся.
— А це що — така народна прикмета?

§ 31. Написання числівників і відчислівникових слів

1. У числівниках на **-дцять, -десят, -сот** у кінці попередньої частини слова м’який знак не пишеться: *п’ятнадцять, шістнадцять,*

дев'ятнадцять, п'ятдесят, сімдесят, вісімдесят, шістсот, дев'ятсот.

2. Складні порядкові числівники на **-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний** пишуться одним словом, а попередня частина вживається у формі родового відмінка (крім *сто* і *дев'яносто*): *трьохсотдвадцятитисячний, дев'ятисотий, п'ятдесятисемимільйонний, шістдесятивосьмимільярдний* (**але:** *стомільйонний, дев'яностотисячний*).

Примітка. Порядкові числівники, до складу яких входять слова ***з половиною*** й подібні, пишуться окремо: ***три з половиною тисячний загін.***

У порядкових числівниках, утворених від назв десятків на **-десят,** перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий.*

3. Початковий числівниковий компонент, що відповідає назвам перших чотирьох чисел, у складних словах (переважно іменниках та прикметниках) має форми **одно-, дво-, три-, чотири-** перед наступним приголосним звуком: *одномоментний, одноблочний, однобарвний, двовалентний, двовимірний, двовір'я, триборство, триєдиний, тризуб, чотириюрідний, чотириярусний, чотиримоторний;* перед наступним голосним уживаються **одно-, двох-, трьох-, чотирьох-:** *одноосібник, одноутробний, одноособово* (прислівник), *двохелементний, двохосновний, двохукісний, трьохактівка, трьохаршинний, трьохатомний, чотирьохелектродний, чотирьохопорний, чотирьохосьовий* (**але** *чотиривісний*); ці ж початкові компоненти вживаються в порядкових числівниках із другою частиною **-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний:** *чотирьохсотий, трьохтисячний, чотирьохмільйонний, двохмільярдний.*

Числівники *п'ять* і більше (крім *сто* і *дев'яносто*) на початку складних слів мають форму родового відмінка незалежно від наступного звука: *п'ятисерійний, шестиатомний, сімдесятип'ятиріччя, восьмисотлітній* (**але:** *стодвадцятикілометровий, стодоларовий, дев'яностовідсотковий, дев'яностосеміповерховий*).

Це стосується й числівників *два, три, чотири,* якщо вони входять до складених числівників, що є першим компонентом складних слів:

тридцятидвохквартирний (**але** *двоквартирний*),
шістдесятитрьохметровий (**але** *триметровий*),
стодвадцятичотирьохкілограмовий (**але** *чотирикілограмовий*).

4. Якщо перша числівникова частина в складних іменниках, прикметниках, числівниках записується цифрами, то з наступним компонентом пишеться через дефіс: *65-відсотковий, 800-річчя, 174-тисячний.* Вимовляються ці складні слова за такими ж правилами, як і ті, що повністю записуються словами: *шістдесятип'ятивідсотковий, восьмисотріччя, стосімдесятичотирьохтисячний.*

Другу частину таких слів дозволяється скорочувати, якщо це одиниця виміру: *70-кг, 25-хв, 6-мм* тощо.

5. До порядкових числівників, записаних арабськими цифрами, додаються буквені позначення закінчень таким чином:
   а) якщо закінчення числівника позначається однією буквою, то до цифри через дефіс дописується лише закінчення: *1990-і роки, 1-а зміна, 2-а декада, 3-я вулиця, 3-ю чверть, 10-у олімпіаду, 50-у річницю, 34-а група;*
   б) якщо закінчення числівника позначається двома чи трьома літерами, то до цифри через дефіс дописуються лише ті букви, що йдуть після першої літери закінчення на позначення голосного звука: *кінець 60-х років, за 346-ю школою, 11-й клас, о 15-й годині, на 6-му поверсі, біля 501-ї аудиторії, до 7-го корпусу, із 5-м тролейбусом;*
   в) при перерахуванні кількох порядкових числівників відмінкове закінчення подається лише один раз, як правило, після останньої цифри: *товари 1, 2 і 3-го сортів, студенти 21, 22 та 23-ї груп, протягом 6, 7, 8-го вересня, о 10 чи 11-й годині, гімназисти 5–9-х класів, протягом 20–30-х рр.*

Увага! До порядкових числівників, позначених римськими цифрами, букви (закінчення) не дописуються: *у II чверті, починаючи з X семестру, протягом IV кварталу, у XXV розділі, з VIII до XI місяця.*

Вправа 97

Розкриваючи дужки, запишіть речення, усі цифри — словами, поясніть орфограми.

І. 1. (29) річний старший лейтенант інженерного корпусу Янош Бояї приїхав до Львова з міста Арада у травні 1831 року (В. Радовський). 2. Усі дивилися на (150) кілограмового корчмаря Дюдю Абиша, але той сквапно заховався за спини глядачів (М. Красняник). 3. З ласкавою запобігливістю дивляться (70) річні очі чоловіка, якого подумки називаю Дон Кіхотом (Є. Гуцало). 4. У музеї з нетерпінням чекали на (2) мільйонного відвідувача. 5. Ліфт підніс на 7-й поверх нового (16) поверхового будинку… (Є. Гуцало). 6. (4) (з половиною) тисячний загін атакував ворога. 7. На святкуванні свого (85) річчя професор Богдан Задорожний, германіст, свою невелику промову присвятив якраз мові, яка є досконалим інструментом (А. Содомора). 8. У вересні 1934 року вся країна святкувала (80) річчя життя і (60) річчя творчості Мічурі-на… (О. Довженко).

ІІ. 1. Петро Могила липи посадив у Києві, при церкві Десятинній, (3) сотий липень бджіл у них роїв, і солов'ї злітались на гостини (В. Коломієць). 2. У (2) єдиній сутності твоїй з тобою ми брати не випадково: тут Божий перст, приречення святе (О. Левада). 3. Хоч химерні були ті юнацькі мрії, а тепер (26) річному Максиму, котрий сьорбнув і лиха, і кривди, власною кров'ю зросив рідну землю, вони видалися звабними (Н. Рибак). 4. Стоїть (сто) розтерзаний Київ, і (двісті) розіп'ятий я (П. Тичина). 5. Найстаріше дерево на землі росте в Неваді, це (4900) літня остиста сосна, яка була зовсім маленькою, коли в Древньому Єгипті будували піраміди (З газети). 6. (126) метровий маяк на острові Фарос — одне із чудес світу — було збудовано в ІІІ столітті до Різдва Христового (З газети). 7. Неподалік — і пам'ятник любомудрові (скульптор І. Кавалерідзе), могила з каменем-надгробком і парк, посаджений на честь (250) річчя з дня народження Г. С. Сковороди (К. Балабуха). 8. У журналі наводяться приклади коломийок, записані юними фольклористами з уст (39) річної Юлії Антонівни Ільницької, (40) річної Любові Федорівни Геник та (70) річної Марії Федорівни Томич (Із журналу).

Вправа 98

Запишіть цифри словами.

280-річчя, 75-хвилинний, 948-кілометровий, 3-значний, 4-актний, 564-сотий, 2-електродний, 79-поверховий, 100-квартирний, 185-ліття, 493-метровий, 62-добовий, 80-секундний, 3-осьовий, 987 000 000-й, 136-й маршрут, 24-тонний, 62-вагонний, 754-а вправа, 795-гектарний, 786-річний, 33-відсотковий, 2-ярусний, 3-щогловий, 590-літній, 55-денний, 8-октавний.

☺🕭 *— Ану, повтори: «Тридцять три кораблі лавірували, лавірували, та не вилавірували».*

— Морські маневри.

§ 32. Особливості відмінювання та правопису займенників

Займенник — це самостійна частина мови, що вказує на предмет, ознаку, кількість, не називаючи їх. Традиційно займенник вивчається четвертим, бо в реченнях може замінювати іменники, прикметники, числівники, тобто самостійні частини мови, які розглядалися раніше.

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів:

1. **Особові —** вказують на особу: *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він, вона, воно, вони* (третя особа).

Займенник **Ви** вживається для підкреслення уваги, пошани, ввічливості. В офіційно-ділових документах, приватних листах, адресованих старшій за віком чи поважній особі, як правило, цей займенник (у прямому чи непрямих відмінках) пишеться з великої літери: *Доводжу до Вашого відома; Виконали Ваше прохання; Прошу Вашого дозволу; Щиро вітаємо Вас* тощо. При займеннику **Ви** присудок уживається в множині: *Ви повідомили; Ви запросили.*

На адресу присутньої при розмові особи нечемно відносити особові займенники *він, вона.* Про вчителів, викладачів, поважних осіб теж

неввічливо відгукуватися в третій особі: не *вона просила,* а *Людмила Андріївна просила;* не *він читав лекцію,* а *пан професор читав лекцію.* Займенники третьої особи, звичайно, використовуються, щоб уникнути повторення тих самих імен чи для позначення відсутньої людини, але надуживати займенниками в писемному чи усному мовленні не варто.

Присутню особу слід називати на ім'я й по батькові чи на прізвище, якщо ж Вам невідоме ні ім'я, ні прізвище людини, то потрібно звертатися *пан (пані, панно)* або *добродій (добродійко).* Звертання за статевою чи віковою ознакою свідчать про невихованість особи (*жінко, дєвушка, мужчина, діду, бабо* (до незнайомих осіб) тощо).

В офіційно-ділових документах, що пишуться від імені установи, організації, підприємства, тобто від 1-ї особи множини, займенник **ми,** як правило, опускається: *Просимо надіслати…, Висловлюємо надію…, Повідомляємо про…* та ін. Паралельно вживається форма 3-ї особи однини: *Адміністрація просить…, Фірма повідомляє….*

Уживання займенника **я** також оминається в розпорядженнях, наказах і под., які починаються дієсловом у 1-й особі однини: *Наказую…, Пропоную….* Займенник **я** вживається лише в особистих паперах та деяких видах документів (переважно офіційних особових: автобіографія, доручення, пояснювальна записка тощо).

У науковому, почасти публіцистичному стилях замість **я** вживається так зване авторське **ми** (це ведеться здавна, ще від Цицерона): *ми дослідили; ми дійшли таких висновків.* Причому в науковому стилі не зловживають навіть цим займенником, а використовують односкладні означено-особові, а частіше навіть безособові конструкції: *висловлюємо гіпотезу; пропонуємо формулювання; видається доцільним звернути увагу; запропоновано періодизацію; досліджено явище* тощо.

2. **Зворотний** *себе* — указує на відношення виконавця дії до самого себе.
3. **Присвійні —** указують на належність предмета 1-й особі: *мій, наш;* 2-й особі: *твій, ваш;* 3-й особі: *його, її, їх* (особові займенники в родовому відмінку), а також *їхній (їхня, їхнє, їхні)*; особі, яка виконує дію: *свій.*

4. **Вказівні —** указують на предмет: *цей, той;* на ознаку: *такий;* на кількість: *стільки.*
5. **Означальні:** *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий, жодний* (у застарілому значенні — *кожний*): *Для неї [матері] всі рівні, **жодного** любить, усіх рівно пестує, за всяким рівно вбивається (Г. Квітка-Основ'яненко). Стали вони **жоден** вечір зіходитися під вербою (Г. Квітка-Основ'яненко).*
6. **Питальні —** являють собою запитання до іменника: *хто? що?;* до прикметника: *який? чий?;* до числівника: *скільки? котри́й?* Виконують функції питальних слів у питальних реченнях.
7. **Відносні —** такі, як і питальні, але вживаються як сполучні слова між частинами складнопідрядних речень: *хто, що, який, чий, скільки, котри́й.*
8. **Неозначені** — утворюються від питально-відносних за допомогою часток **аби-, де-, -сь** (пишуться разом); **хтозна-, казна-, бозна-, будь-, -небудь, невідь-** (пишуться через дефіс): *абихто, декотрий, щось, хтозна-який, казна-скільки, бозна-що, будь-хто, чий-небудь, невідь-який.*
9. **Заперечні —** утворюються від відносно-питальних за допомогою частки **ні-** (пишеться разом): *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки, нікотри́й,* а також *жодний* (у значеннях — «ніякий», «ніхто», «ні один», останнє не плутати з «не один» — багато): *Олександр… згадав, що вже кілька днів немає **жодного** повідомлення з головного штабу (П. Кочура). **Жодний** із них не сказав ні слова. Я відповіла йому в дуже гречному тоні, без **жодних** натяків на козу (Леся Українка).*

І. Відмінювання займенників

За особливостями відмінювання займенники групують так:

а) особові та зворотний утворюють особливий тип відмінювання;
б) присвійні, вказівні, означальні займенники відмінюються подібно до прикметників;
в) усі інші займенники відмінюються за окремими зразками.

Існує інший поділ, залежно від того, яку частину мови замінюють займенники:

а) іменникові займенники: *особові, зворотний, хто, що* (*питально-відносні* та *заперечні* й *неозначені* з цими основами);

б) прикметникові займенники: *присвійні (мій, твій, наш, ваш, свій, їхній), вказівні (цей, той, такий), означальні (сам, самий, всякий, кожний, інший, жодний), питально-відносні (який, чий, котрий), неозначені* та *заперечні* з основами зазначених у цій групі *питально-відносних* займенників;

в) числівникові займенники: *вказівний (стільки), питально-відносний (скільки)* та *заперечний* і *неозначені,* утворені від *скільки.*

Для частини відмінкових форм займенників характерний **суплетивізм,** тобто творення форм непрямих відмінків від іншої основи: *я — мене, ми — нас, він — його* тощо.

Зауваження до відмінювання займенників:

1. Як прикметники твердої групи відмінюються займенники: *наш, ваш, всякий, інший, сам, самий, кожний, такий, який, котрий.* Як прикметник м'якої групи змінюється *їхній.*
2. Займенники *стільки, скільки* відмінюються як числівник *два.*
3. Особові *я, ти, ми, ви* та зворотний *себе* відмінюються так:

Відмінки	Однина		Зворотний	Множина	
	1-а особа	2-а особа		1-а особа	2-а особа
Н.	*я*	*ти*	–	*ми*	*ви*
Р.	*мене́*	*тебе́*	*себе́*	*нас*	*вас*
Д.	*мені́*	*тобі́*	*собі́*	*нам*	*вам*
З.	*мене́*	*тебе́*	*себе́*	*нас*	*вас*
О.	*мно́ю*	*тобо́ю*	*собо́ю*	*на́ми*	*ва́ми*
М.	*на мені́*	*на тобі́*	*на собі́*	*на нас*	*на вас*
Кл.	–	*ти*	–	–	*ви*

4. У формах 3-ї особи займенників *він, вона, воно, вони* в орудному відмінку та після прийменників з'являється приставний **н**: *ним, нею, ними; до нього, про неї, від них.*

Від-мінки	Однина		Множина
	чоловіч. і середній рід	жіночий рід	
Н.	*він, воно́*	*вона́*	*вони́*
Р.	*його́, від нього́*	*її́, від неї*	*їх, від них*
Д.	*йому́*	*їй*	*їм*
З.	*його́, про нього́*	*її́, про неї*	*їх, про них*
О.	*ним*	*не́ю*	*ни́ми*
М.	*на ньо́му / нім*	*на ній*	*на них*

5. Займенники *мій, чий, той, цей, весь* відмінюються так:

Відм.	**Чоловічий і середній рід**				
Н.	*мій, моє́*	*чий, чиє́*	*той, те*	*цей, це*	*весь, все*
Р.	*мого́*	*чийо́го*	*того́*	*цього́*	*всього́*
Д.	*моє́му*	*чийо́му*	*тому́*	*цьому́*	*всьому́*
З.	*ч. р., як у*	*Н. або*	*Р. в.;*	*с. р., як у*	*Н. в.*
О.	*мої́м*	*чи́м*	*тим*	*цим*	*всім*
М.	*на моє́му /мої́м*	*на чийо́му /чи́м*	*на то́му /тім*	*на цьо́му /цім*	*на всьо́му /всім*
Кл.	*як*	*у*	*Н. в.*	*як у*	*Н. в.*
Відм.	**Жіночий рід**				
Н.	*моя*	*чия*	*та*	*ця*	*вся*
Р.	*моєї*	*чиєї*	*тієї / тої*	*цієї*	*всієї*
Д.	*моїй*	*чиїй*	*тій*	*цій*	*всій*
З.	*мою*	чию	*ту*	*цю*	*всю*
О.	*моєю*	*чиєю*	*тією / тою*	*цією*	*всією*
М.	*на моїй*	*на чиїй*	*на тій*	*на цій*	*на всій*
Кл.	*як*	*у*	*Н. в.*	*як у*	*Н. в.*
Відм.	**Множина**				
Н.	*мої*	*чиї*	*ті*	*ці*	*всі*
Р.	*моїх*	*чиїх*	*тих*	*цих*	*всіх*

Закінчення табл.

Відм.	**Множина**				
Д.	*моїм*	*чиїм*	*тим*	*цим*	*всім*
З.	*як*	*у*	*Н.*	*або*	*Р. в.*
О.	*моїми*	*чиїми*	*тими*	*цими*	*всіма*
М.	*на моїх*	*на чиїх*	*на тих*	*на цих*	*на всіх*
Кл.	*як*	*у*	*Н. в.*	*як у*	*Н. в.*

6. Займенники *твій, свій* відмінюються як займенник *мій.*
7. Займенники *хто* і *що* відмінюються як *той* у чоловічому роді.
8. Після прийменників наголос переходить з останнього складу на передостанній у таких займенникових формах: *до ме́не, до те́бе, на се́бе, з нього́, у неї, біля ко́го (ко́гось), від то́го, від чо́го (чо́гось), у цього́, з усього́, на то́му, при цьо́му, у чо́му (чо́мусь), в усьо́му.*

Але коли прийменник відноситься не до займенника, а до іншої частини мови, до якої цей займенник прилягає, то наголос не змінюється: *до його́ хати, до її́ міста.*

9. Неозначені та заперечні займенники відмінюються лише в основній частині, при цьому можливі варіанти: *на абикому — аби на кому, до абиякого — аби до якого, з деким — де з ким, на деяких — де на яких, на нікому — ні на кому, з ніяким — ні з яким, на ніякій — ні на якій, у казна-скількох — казна в скількох, кимсь — кимось, чиїмсь — чиїмось, чимсь — чимось* тощо.

II. Особливості правопису займенників

Крім випадків, зазначених у 8 та 9-му розрядах займенників за значенням (неозначених та заперечних), варто звернути увагу на таке:

1. Якщо між частками, що пишуться разом або через дефіс, з'являється прийменник, то всі компоненти пишуться окремо: *абичого — аби з чого, декотрого — де в котрого, хтозна-чиїм — хтозна з чиїм, казна-скількох — казна в скількох, бозна-кого —*

бозна до кого, будь-котрої — будь від котрої, невідь-яким — невідь з яким, нічию — ні про чию.

2. Із частками **-бо, -но, -то, -таки,** коли вони виділяють значення окремого слова, займенники пишуться через дефіс: *ви-бо, ти-но, стільки-то, все-таки, сам-таки,* **але** якщо між часткою та займенником вклинюється інша частка, то всі компоненти пишуться окремо: *ви ж бо, ти ж но, стільки ж то, все ж таки, сам би таки* тощо.
3. Із часткою **не** займенники пишуться окремо: *не твої, не вони, не я, не той.* **Виняток: прикметник *неабиякий*** (у значенні «видатний, великий, визначний»): *неабиякий інженер, неабиякі думки.* Це слово ватро відрізняти від сполучення частки із займенником, які пишуться окремо: *Це не абиякий артист, а видатний.*

Вправа 99

Поставте займенники в зазначених відмінках (з прийменниками та без прийменників, якщо є різниця; укажіть паралельні форми, коли такі вживаються). Поясніть правопис.

Він — *Р., З. та М. в.*, нікого — *Р. та О. в.*, скільки-небудь — *Р. та М. в.*, хто — *М. в.*, вони — *Р. та З. в.*, весь — *М. в.*, хтось — *О. в.*, абихто — *О. та М. в.*, дещо — *Р. та О. в.,* чийсь — *Д. та О. в.*, чиє — *Д. та М. в.*, вона — *Р. та З. в.*, та — *Р. та О. в.*, всі — *Р., Д., О. та М. в.*, ця — *Р. та О. в.*, ніякий — *Р., О. та М. в.*, щось — *Р. та О. в.*, будь-котрий — *Р., О. та М. в.*, чия — *Р. та О. в.*, вся — *Р. та О. в.*, твоє — *Р., Д. та М. в.*, котрийсь — *Р. та О. в.*, дещо — *Р. та О. в.*

Вправа 100

Складіть речення із питальними та відносними займенниками, з'ясуйте різницю між ними, визначте їх функції в реченні.

Вправа 101

Перепишіть речення, розкриваючи дужки, поясніть правопис займенників.

І. 1. Без (будь) кого з нас Батьківщина може обійтися, але (будь) хто з нас без Батьківщини — (ні) що (В. Сухомлинський). 2. (Де) хто віз жовте листя, гілочки глоду, калину (Є. Гуцало). 3. Придумає (казна) що і сунеться, як карась у вершу (І. Рябокляч). 4. Біля них на санках, застелених рядном, сидів Кирило Стасюк, (не) (аби) який мовчун, із якого витягнути слово — навіть обценьками важко (Є. Гуцало). 5. Я примітив, що (де) котрі дами міняють убрання по два й по три рази на день… (І. Нечуй-Левицький). 6. В коморі вона брала яку (не) (будь) роботу — чи шити, чи вишивати, чи квасолю перебирати (Є. Гуцало). 7. Чоловік у нужді знав, що (ні) хто йому (ні) чого не дасть, він тихенько і взяв… (Г. Квітка-Основ'яненко). 8. Собі я більше схожа на кишеню. То зовсім порожня, то напхана (бо) (зна) (чим) (В. Балдинюк). 9. Та хай йому (аби) що! Добре, що не в одній хаті живемо (М. Коцюбинський). 10. — Це вже хто (сь) тобі навис на очі. Що (сь) таке та є! — обізвався Роман. — (Ні) хто мені не навис на очі. Я тебе полюбила і більше (ні) кого в світі не буду любити (І. Нечуй-Левицький). 11. (Будь) які пісеньки моєї молодості — наче наркотик, причому наркотик, який позбавлений негативних наслідків (Є. Гуцало).

ІІ. 1. Цей дріт приносить телеграми (хто) (зна) (з) якої далини (М. Рильський). 2. Душа живе вже безліч часу, й так само житиме (бо) (зна) скільки (Є. Гуцало). 3. Хто (сь) приміряє теплі рукавиці, кого (сь) приваблює садовина [*мова йде про ярмарок*] (Д. Білоус). 4. Бентежну паузу, озонові дірки (Чим) (не) (будь) запихнуть і чимскоріше! (В. Балдинюк). 5. (Де) кого з учителів позабирали, позасилали… (Панас Мирний). 6. Про неї (бо) кажуть, що вона ні одного дня не може пробути без лайки (Г. Хоткевич). 7. Отче! Ви ж бачите: стара вже відбилася глузду й (казна) що верзе… (Я. Галан). 8. Що є душа? — у неї не питай. Як є, то є. Нема — то (ні) котрої (Л. Костенко). 9. І стоїть тепер [мати] над воротами, І кого (сь) так печально жде: Може, хто (сь) (таки)… Ну, хоч хто (сь) (таки)?.. Та (ні) хто до неї не йде (Б. Олійник). 10. О краю рідний мій! Твої степи безкраї, і в небесах твоїх крилаті кораблі… Твою красу (ні) (з) (чим), (ні) (з) (чим) я не зрівняю, подібного тобі немає на землі! (В. Сосюра). 11. Скільки (то) люду через їх вивідування пішло на казенні хліба, а (де) хто попхався аж туди, де Макар телят пасе (Панас Мирний).

☺🔔 *— Якого роду слово «яйце»? — запитала вчителька учня.*
— Ніякого, — відповів той.
— Чому?
— Бо не знаємо, що з нього вилупиться: півень чи курка…

§ 33. Правопис дієслів

Дієслово — самостійна частина мови, що вказує на дію чи стан предмета й відповідає на питання: щ о р о б и т и? щ о з р о б и т и?

До системи дієслова входять такі форми:

1. **Інфінітив** (неозначена форма) є початковою формою дієслова: *вимагати, користуватися, прийти, започаткувати.*

Граматичний показник — суфікс -ти (-ть — у розмовному стилі) у шкільному курсі розглядають як закінчення. Інфінітив характеризується тільки категоріями виду, стану, перехідності/неперехідності й умовно не змінюється. До недієвідмінюваних відносяться зменшено-пестливі інфінітивні форми із словотворчими формантами **-т(к)и, -т(очк)и, -т(оньк)и, -т(ун)і, -т(ус)і, -ці, -т(унц)і**: *їсточки, їстоньки, їстки, питоньки, питки, спатоньки, спатки, спатуні, спатусі, спатуньці, сістючки, сістоньки, тупочки, тупоньки, житоньки, хлюпоньки, хлюпочки, гулятоньки, гуляточки, купоньки, купусі, купці* та інші.

2. **Особові —** це такі форми дієслова, що змінюються за особами та числами: форми дійсного способу теперішнього та майбутнього часу, а також дієслова наказового способу: *відзначаю, напишеш, будемо надсилати, креслитимемо, стань, заспокойся.*
3. **Родові —** це форми дієслова, що змінюються за родами й числами: дієслова дійсного способу минулого часу та умовного способу: *відволікав, нагадало, минуло, пишалися, додав би, намагалася б, проектували б.*
4. **Дієприкметник:** *запланований, пожовтілий, покинутий.*
5. **Дієприслівник:** *задокументувавши, співаючи, правлячи, відірвавшись.*
6. **Безособові форми на -но, -то**: *зазначено, переплетено, відкрито.* Ці слова є незмінюваними, уживаються в реченнях як присудкові слова — головні члени безособових речень.

Усі дієслівні форми творяться від двох основ: **основи інфінітива** та **основи теперішнього часу.**

1. **Основу інфінітива** визначають, відкинувши від неозначеної форми дієслова закінчення (інфінітивний суфікс) **-ти** (або **-ть,** що вживається тільки в розмовній мові, інколи — у поезії): ***молоти**-ти, **пророс**-ти, **відня**-ти, **кресли**-ти, **да**-ти, **жи**-ти, **мог**-ти, **переобладнува**-ти.*

   Від основи інфінітива творяться:

   а) форми минулого часу: *блима-ти — блима-в;*

   б) форми умовного способу: *сни-ти — сни-в би;*

   в) активні дієприкметники доконаного виду: *збідні-ти — збідні-лий;*

   г) пасивні дієприкметники: *нагрі-ти — нагрі-тий;*

   ґ) форми на -но, -то: *почу-ти — почу-то, заколиса-ти — заколиса-но;*

   д) дієприслівники доконаного виду: *нагріти — нагрі-вши.*

2. **Основу теперішнього часу** виділяють шляхом відокремлення від форми 3-ї особи множини закінчення **-ать, -уть** (на фонетичному рівні): ***вез**-уть, **біж**-ать, **тормоз΄**-ать, **лл΄**-уть, **край**-уть, **крой**-ать.*

   Від основи теперішнього часу утворюються:

   а) усі особові форми дієслів теперішнього часу: *нес-уть — нес-у, нес-еш, нес-е, нес-емо* (форми типу *несем* характерні для розмовної та поетичної мови)*, нес-ете;*

   б) особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду: *простеж-ать — простеж-у, простеж-иш, простеж-ить, простеж-имо…;*

   в) особові форми наказового способу: *підструж-ать — підструж-и, підструж-імо, підструж-іть;*

   г) дієприкметники теперішнього часу: *крокуй-уть — крокуй-учий* (орфографічно — *крокуючий*);

   ґ) дієприслівники недоконаного виду: *надсилай-уть — надсилай-учи* (орфографічно *надсилаючи*).

Дві дієслівні основи можуть збігатися: ***нес**-ти — **нес**-уть, **тряс**-ти — **тряс**-уть, **плив**-ти — **плив**-уть* — чи не збігатися: ***вишколи**-ти — **вишкол΄**-ать, **пек**-ти — **печ**-уть, **малюва**-ти — **малюй**-уть.*

Дієслівні форми бувають **доконаного** (що зробити?) та **недоконаного** (що робити?) виду, є **перехідними** (вимагають залежного слова в знахідному відмінку без прийменника чи в родовому без прийменника, коли перед дієсловом є заперечна частка **не** або залежне слово позначає частину від цілого): *видати книжку, відкоркувавши пляшку, написав натюрморт, не відвідала виставки, налити чаю, насипаючи цукру;* та **неперехідними** (усі інші дієслівні форми, зокрема на **-ся**): *відпочити на природі, подивившись на джерело, почитав би в бібліотеці, працюючи над рефератом.*

Дієслова можуть бути **дійсного, умовного** та **наказового** способу. У дійсному способі мають форми **теперішнього, майбутнього** та **минулого** часу. У теперішньому часі дієслова тільки недоконаного виду (*вишиває*), у минулому — доконаного (*вишила*) й недоконаного (*вишивала*), у майбутньому часі розрізняють три форми: просту доконаного виду (*вишиє*); складну недоконаного виду (*вишиватиме*) та складену недоконаного виду (*буде вишивати*).

І. Дієвідмінювання

Процес зміни дієслів теперішнього та майбутнього часу за особами й числами називається **дієвідмінюванням.** Розширене розуміння цього терміна означає повну дієслівну словозміну за способами, часами, особами. Протиставляється іменній словозміні за родами, числами, відмінками.

Дієслова в **теперішньому** та **майбутньому** часі доконаного виду змінюються за **особами** та **числами**. За характером особових закінчень поділяються на І та ІІ дієвідміни, окремо виділяється так звана архаїчна дієвідміна.

1. До **І дієвідміни** належать дієслова, які в 3-й особі множини (для недоконаного виду — теперішнього часу, для доконаного виду — у простій формі майбутнього часу) мають закінчення **-уть (-ють),** а також першу літеру (тематичний голосний) **е (є)** в закінченнях 2, 3-ї особи однини та 1, 2-ї особи множини: *живуть, живеш, живе, живемо, живете; відполірують, відполіруєш, відполірує, відполіруємо, відполіруєте.*

2. До **ІІ дієвідміни** належать дієслова, які в 3-й особі множини мають закінчення **-ать (-ять),** а також першу букву закінчення **и (ї)** в усіх формах, крім 1-ї особи однини та 3-ї особи множини: *важ**ать,** важ**и**ш, важ**и**ть, важ**и**мо, важ**и**те; сто**ять,** сто**ї**ш, сто**ї**ть, сто**ї**мо, сто**ї**те.*

Дієслова І та ІІ дієвідмін мають такі закінчення:

Особа	Однина І дієвідміна	Множина І дієвідміна	Однина ІІ дієвідміна	Множина ІІ дієвідміна
1-а	(я) ***-у, -ю***	(ми) ***-емо, -ємо***	***-у, -ю***	***-имо, -їмо***
2-а	(ти) ***-еш, -єш***	(ви) ***-ете, -єте***	***-иш, -їш***	***-ите, -їте***
3-а	(він, чи вона, чи воно) ***е, -є***	(вони) ***-уть, -ють***	***-ить, -їть***	***-ать, -ять***

3. Окрему архаїчну дієвідміну мають дієслова: *дати, їсти, вісти* (у сучасній мові тільки з префіксами — *відповісти, розповісти*) і *бути.*

Особа	Одн. ***дати***	Множ. ***дати***	Одн. ***їсти***	Множ. ***їсти***	Однина ***розповісти***	Множина ***розповісти***
1-а	*дам*	*дамо*	*їм*	*їмо*	*розповім*	*розповімо*
2-а	*даси*	*дасте*	*їси*	*їсте*	*розповіси*	*розповісте*
3-а	*дасть*	*дадуть*	*їсть*	*їдять*	*розповість*	*розповідять*

Примітка. У 3-й особі множини дієслова на — *повісти,* як правило, не вживаються, їх значення передається іншими словами: *будуть розповідати, розповідатимуть, розкажуть; відповісти — дадуть відповідь; доповісти — повідомлять, прозвітують* тощо.

4. Від дієслова *бути* вживається тільки форма *є*, що заступає всі інші форми (інколи в поетичній мові для 1-ї та 3-ї особи однини — *єсть*); зрідка вживаються ще архаїчні форми: для 2-ї особи однини — *єси,* а для 3-ї особи множини — *суть.* У майбутньому часі дієслово *бути* має закінчення І дієвідміни.

Складна та **складена форми недоконаного виду майбутнього часу** також змінюються за **особами** й **числами.**

1. Дієслова складної форми майбутнього часу творяться від інфінітива додаванням скорочених особових форм колишнього дієслова *яти (иму…)* — ***-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть,*** які стали сучасними дієслівними закінченнями, злившись з інфінітивом: *носитиму, носитимеш, носитиме, носитимемо, носитимете, носитимуть.*
2. Складена форма майбутнього часу утворюється поєднанням особових форм допоміжного дієслова *бути* з інфінітивом: *буду носити, будеш носити, буде носити, будемо носити, будете носити, будуть носити.*

У **минулому** часі **дійсного способу** та в **умовному способі** дієслова змінюються за **родами** й **числами:** *креслив, креслила, креслило, креслили; накреслив, накреслила, накреслило, накреслили; в'язав би, в'язала б, в'язало б, в'язали б; зав'язав би, зав'язала б, зав'язало б, зав'язали б.*

Уживаються в українській мові й форми **давноминулого часу,** які виражають дію, що тривала деякий час, але була перервана іншою дією в минулому. Такі форми творяться приєднанням до форм минулого часу даного дієслова відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова *бути: грав був, грала була, грало було, грали були.*

У **наказовому способі** дієслова змінюються за **особами** й **числами.**

1. При цьому 1-а особа однини не утворюється, а 3-я особа однини та множини утворюється за допомогою часток *хай, нехай*, які додаються до форм 3-ї особи однини та множини дієслів теперішнього (недоконаний вид) чи простої форми майбутнього часу (доконаний вид): *хай трудиться, нехай відпочинуть.*
2. Спеціальні форми наказового способу творяться в **2-й особі однини** за допомогою закінчення **-и** чи **нульового**: *твори, лети, проси, веди; лікуй, порадь, стань, ляж;* **1-а особа множини** має закінчення **-імо (-ім)**, **-мо**: *творімо (творім), летімо (летім), просімо (просім), ведімо (ведім); лікуймо, порадьмо, станьмо, ляжмо;* **2-а особа множини** характеризується закінченнями **-іть, -те**: *творіть, летіть, просіть, ведіть; лікуйте, порадьте, станьте, ляжте.*

3. Закінчення з першим голосним (**-и, -імо (-ім), -іть**) бувають:
   а) під наголосом: *тремти́, тремті́мо (тремті́м), тремті́ть;*
   б) у дієсловах з наголошеним префіксом **ви-**: *ви́три, ви́трімо (ви́трім), ви́тріть;*
   в) у дієсловах із суфіксом **-ну-** в інфінітиві після приголосного: *збаг**ну**ти — збагни, збагнімо (збагнім), збагніть;*
   г) у дієсловах з основою на **-р, -л** після приголосного: *закресли, закреслімо (закреслім), закресліть.*
4. В інших випадках уживаються закінчення **-Ø, -мо, -те**:
   а) після голосних: *ріж, ріжмо, ріжте;*
   б) після букв **б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р**: *повір, повірмо, повірте;*
   в) після букв **д, т, з, с, л, н,** які позначають м'які звуки: *глянь, гляньмо, гляньте.*
5. Від дієслова *їсти* форми наказового способу такі: *їж, їжмо, їжте.*
6. Для дієслів *доповісти, розповісти* звичайно вживаються форми: *доповідай* (від *доповідати*), *розповідай* (від *розповідати*).

Примітка. Під впливом російської мови, у якій немає спеціального морфологічного засобу для вираження наказовості-спонукальності (пор.: *изберём лучших, будем вежливы*), зведено до мінімуму вживання форм наказового способу 1-ї особи множини із закінченням **-імо** в закликах: *захистимо природу* — потрібно ***захистімо природу,*** *оберемо кращих до Верховної Ради* — потрібно ***оберімо найкращих до Верховної Ради,*** *будемо ввічливими* — потрібно ***будьмо ввічливими.***

Варто також уникати надмірного вживання спонукальних конструкцій типу *давайте заспіваємо, давайте підемо* — краще ***заспіваймо, ходім(о).***

Увага! Не всі дієслова мають повний набір граматичних форм. Так звану неповну парадигму (тобто утворюють лише деякі окремі форми) мають:

а) дієслова, що позначають явища природи, стан людини, уявлення про долю, міру наявності чогось; вони утворюють форми 3-ї особи однини теперішнього та майбутнього часу, а також середнього роду однини минулого часу: *завіває — завівало, стуманіє —*

стуманіло, дозволяється — дозволялося, щастить — щастило, бракує — бракувало, лихоманить — лихоманило, не вистачає — не вистачало;

б) дієслова, що позначають дії або стани тварин у прямому значенні, не можуть мати форм 1-ї особи однини та множини: *іржати, гавкати, нявкати, щенитися, мохнатіти, доїтися, ягнитися, мукати, хрюкати;*

в) префіксальні дієслова з розподільним значенням, що вживаються тільки в множині, не утворюють особових і родових форм однини: *понаходити, потруїтися, поприїздити, пострашитися, потомитися, посхоплюватися, порозбігатися, повгріватися;* до цієї групи відносяться дієслова із значенням масової дії, але не в сполученні із збірними іменниками: *з'юрмитися, гуртуватися, розійтися, товпитися, кучкуватися;*

г) дієслова, які в прямому лексичному значенні вказують на процеси, дії, характерні для живої й неживої природи, хімічні реакції тощо, утворюють лише 3-ю особу однини та множини: *окислюватися, витлівати, націджуватися, вистоятися, квітнути, розтягуватися, вимолотися, колоситися, розпушитися, абсорбуватися, духмяніти, вивітрюватися;*

ґ) незначна кількість дієслів у прямому значенні утворює форми 3-ї особи множини теперішнього й майбутнього часу та родові форми множини минулого часу: *сплестися, тужавіти, порозбиватися, похолонути.*

II. Визначення дієвідміни дієслова

Якщо за особовими закінченнями (**I, п. 1, 2**) важко визначити дієвідміну дієслова, то її визначають за неозначеною формою дієслова.

1. Якщо основа інфінітива закінчується на суфікси **-и-, -і- (-ї-)** чи **-а- після шиплячого** і цей суфікс в **1-й особі однини та в 3-й особі множини випадає**, то дієслово належить до **II дієвідміни. Практично для перевірки можна ставити дієслово лише в 1-й особі однини.** Наприклад: *бач**и**ти — **я** бачу,* суфікс **-и-** випадає, отже, дієслово належить до **II дієвідміни:** *бач**иш, бач**ать;***

*муркот**і**ти — муркочу: муркот**иш,** муркот**ять;** го**ї**ти — гою: го**їш,** го**ять;** крич**а**ти — кричу: крич**иш,** крич**ать.***

2. Якщо в дієсловах такі суфікси не випадають або їх немає, то дієслова належать до **І дієвідміни:** *рад**і**ти — рад**і**ю: радіє**ш,** радію**ть;** біл**і**ти — біл**і**ю: біліє**ш,** білію**ть;** ба**жа**ти — ба**жа**ю: бажа**єш,** бажа**ють;** сіяти, полоти, кинути, будувати, пасти, булькотати, терти* тощо.
3. У дієсловах *жити, лити, крити, мити, чути, шити, жати, почати* **-и-** та **-а- —** не суфікси (ці літери входять до кореня), тому перераховані дієслова також належать до **І дієвідміни.**
   Із цього правила є **винятки:**
   а) дієслова ***хотіти, сопіти, ревіти, іржати*** (хоч у них суфікси **-і-, -а-** випадають) належать до **І дієвідміни;**
   б) дієслова ***бігти, боятися, стояти, спати*** належать до **ІІ дієвідміни;**
   в) дієслово ***сукати*** може утворювати форми **І** (***сукаєш, сукають***) та **ІІ** (***сучиш, сучать***) **дієвідмін.**
4. Іноді дієслова, подібні за звучанням та однакові чи близькі за значенням, залежно від характеру основ можуть належати до різних дієвідмін: ***гуркотати — гуркочеш, гуркочуть*** і ***гуркотіти — гуркотиш, гуркотять; слати — стелеш, стелють*** і ***стелити — стелиш, стелять; хропти — хропеш, хропуть*** і ***хропіти — хропиш, хроплять; бурмотати — бурмочеш, бурмочуть*** і ***бурмотіти — бурмотиш, бурмотять; волокти — волочеш, волочуть*** і ***волочити — волочиш, волочать; свистати — свищеш, свищуть*** і ***свистіти — свистиш, свистять; рости — ростеш, ростуть*** і ***ростити — ростиш, ростять*** та інші.

Вправа 102

І. *Випишіть дієслова у дві колонки за дієвідмінами, поясніть, яким способом Ви їх визначали; утворіть форми 2-ї особи однини та 3-ї особи множини.*

Нити, варити, волочити, вивітрюватися, брязкотіти, доїти, летіти, вити (гніздо), вити (вовком), лити, свистіти, цокотіти, ревіти, вертіти, стояти, жовтіти, кувати, полоти, дати, хотіти, мостити, бігти, заважати,

полоскати, ростити, їсти, садити, брязкотати, боронити, труїти, гуртуватися, ловити, рвати, морочитися, ламати, розгніжджуватися, колихати, водити, напружуватися, свистати, спати, спростити, лазити, бити, слати (лист), слати (ковдру), розповісти, пекти, гніватися, колисати, бурмотіти, мекати, сукати, товпитися, стелити, іржати, волокти, гоїти, сопіти, боятися, їздити, завадити, ломити, розгніздитися, узятися, котити, качати, морозити, заморожувати, сипати, міркувати, розвиднятися.

II. *Із поданих дієслів виберіть одне доконаного й одне недоконаного виду, поставте кожне з них у всіх можливих категоріях способу, часу, числа, особи та роду.*

Вправа 103

I. *Від поданих у 102-й вправі дієслів утворіть усі можливі форми наказового та умовного способу. Зверніть увагу на особливості їх творення.*

II. *Від цих же дієслів утворіть форму 3-ї особи однини. Поясніть уживання закінчень. Які типові помилки характерні для цих форм?*

III. *Випишіть дієслова, які мають неповні парадигми, уживаючись у прямому значенні. Укажіть причини такого явища, подайте всі можливі форми цих дієслів.*

Вправа 104

Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте свій вибір за допомогою правил.

I. 1. Найкращий зв'язок з космічним кораблем здійсню…ться тоді, коли Сонце, Земля і корабель знаход…ться на одній прямій (Із журналу). 2. Нічого в світі не чин…ться без причини (М. Кропивницький). 3. Діло сяк-так волоч…ться, та покинути не хоч…ться (Народна творчість). 4. На південному сході африканської Кенії в супроводі оглушливого грому величезні блискавки проор…ть небо в середньому 210 разів на рік (За Г. Скарлато). 5. Часом лютий змилу…ться, що людина роздягн…ться, але часом такий гострий, що замерзн…ш аж до костей (Народна творчість). 6. Спитай себе крізь вицвілі часи: Ти хоч…ш

бути, як нащадки сі? (П. Селецький). 7. Чудесні дива ход…ть по морях І ман…ть нас, і заклика…ть ніжно. Та що нам їхній бунтівливий стяг, Коли не стяг це нашої вітчизни! (Ю. Яновський). 8. Народ не тільки користу…ться готовими зразками прислів'їв, які одержав у спадщину від попередніх поколінь, а й рясно твор…ть нові (М. Пазяк). 9. Як ти смут…шся, вороги тіш…ться (Народна творчість). 10. Тільки один Чіпка не лягає: ход…ть, нуд…ться, кара…ться… (Панас Мирний).

II. 1. Вимірювання віку гірських порід провад…ться методом «радіоактивного годинника» — залежно від вмісту продуктів радіоактивного розпаду в мінералах (Г. Скарлато). 2. Як собі постел…ш, так і спатим…ш, як посі…ш, так і жатим…ш (Народна творчість). 3. Хоч…ться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць…(Ю. Яновський). 4. Не насуш…ш насіння — посуш…ш голову (Народна творчість). 5. В арабських країнах пригощання гостя кавою — стародавня традиція, а кава вважа…ться національним напоєм (Г. Скарлато). 6. Нам зорі на двох не діл…ться. Земля нам на двох не діл…ться — сарматський простір єдин (П. Селецький). 7. Як колесо лама…ться, мужик ума набира…ться (Народна творчість). 8. Там розпростор…ться думка, мов дух чебрецю (Т. Журба). 9. Ростим…ться билиною у лузі, Зітхатим…ться вітром у полях. Гадатим…ться в радості і в тузі — Та де ж він, де, мій призабутий шлях? (Т. Андрушко). 10. Здійма…ться над берегом Сули, Хот…ть воскреснути іржаві стіни, Та губл…ться дороги, що лягли Через усі століття України (Л. Лиман).

III. 1. Стріча…ться на стрітення зима з літом, побор…ться, кому йти наперед, кому вертатися назад. 2. Роби, роби, то й матим…ш, посій жито, то й жатим…ш. 3. Де оком не доглян…ш, там калиткою доплат…ш. 4. Коли стел…ться доріжка, козакові не до ліжка. 5. Тихо їд…ш — біду дожен…ш, швидко їд…ш — на біду наскоч…ш. 6. Що буде, те й буде, ми все перебуд…м. 7. Як руки скро…ть, так спинка знос…ть. 8. Поки сірому скрут…ться, то куцому змел…ться. 9. Не кле…ться робота у нашого Федота. 10. Від сердитої жінки постарі…ш, а від доброї помолоді…ш (Народна творчість).

IV. 1. Де мел…ть, там розсипа…ть. 2. Там ліниво працю…ться, де пожитку не чу…ться. 3. Не хвалися, як почина…ш, а хвалися, як закінч… ш. 4. Швидко пісня співа…ться, та не швидко склада…ться. 5. Гарна дівчина швидше сподоба…ться всім, ніж одному. 6. Бач…ть очі ревниві дальше, ніж орлині. 7. Весною розумний жен…ться, а дурна заміж іде, восени дурний жен…ться, а розумна заміж іде. 8. Коли батько рибалка, то й діти у воду дивл…ться. 9. Мала дитина — не висп…шся, більша дитина — не наїс…шся, велика дитина — не одягн…шся. 10. На молодості, як на білім папері, що хочеш, те й запиш…ш (Народна творчість).

V. 1. Як батька покин…ш, то й сам загин…ш. 2. Материна любов ніколи не зміню…ться. 3. Яблуко від яблуні далеко не одкот…ться, а як одкот…ться, то хвостиком оберн…ться. 4. Вразливе слово від дітей — гірше за болячку, бо не го…ться. 5. Життя люб…ть того, хто за нього бор…ться, а нищ…ть того, хто йому підда…ться. 6. Розкіш твор…ть біль: як приход…ть — смакує, як виход…ть — катує. 7. Більше забува…ться, як пам'ята…ться. 8. На пам'ять свою скарж…ться кожен, а на розум ніхто. 9. Несмілого від невмілого не розпізна…ш. 10. Від теплого слова і лід розмерза…ться (Народна творчість).

VI. 1. Чоловік довіда…ться тоді, як мало він знає, коли дитина його запитає. 2. Без знання і постоли не поши…ш. 3. Де слова з ділом розход…ться, там непорядки вод…ться. 4. Удар забува…ться, а слово пам'ята…ться. 5. Холодним словом серце не запал…ш. 6. Як з каменя води не витисн…ш, так від нього не почу…ш доброго слова. 7. Не завжди говори, що зна…ш, а завжди знай, що говор…ш. 8. Хто своєї мови цура…ться, хай сам себе стида…ться. 9. Тисячу раз пожалі…ш, що сказав, а раз, що змовчав. 10. Дружба род…ться в біді, а гарту…ться в труді (Народна творчість).

Вправа 105

Виправте помилки у вживанні дієслівних форм.

I. 1. Про підсумки атестації члени комісії нехай доповідять на педраді. 2. Я не кажу (*від кадити*) фіміам перед владою. 3. Давайте

помандруємо неповторними кримськими туристськими маршрутами. 4. Я не ходю второваними стежками, а намагаюся шукати нових шляхів. 5. Студенти обов'язково розповідять про неймовірні пригоди, які сталися під час археологічних розкопок. 6. Будемо допитливими в прагненні відкрити таємниці нашої планети, у розв'язанні загадок стародавніх цивілізацій. 7. Возю, косю, садю, їздю — усе роблю, за все болію. 8. Давайте відсвяткуємо 9 листопада — День української писемності та мови. 9. Вітер з травами говоре, верби низько хиле. 10. Я вибачаюсь, мамо, моя голубко сива!

II. 1. Влітку поступатиму в Київський національний університет. 2. Не мішало б ще раз повторити вивчені правила. 3. Чи підписався ти на часопис «Дивослово»? 4. Деякі вчені рахують, що 30 червня 1908 року в глушині Східносибірської тайги в басейні Підкам'яної Тунгуски вибухнуло гігантське небесне тіло — чи метеорит, чи комета. 5. Давайте поміркуємо над безліччю дивовижних і незвичайних речей, які дарує нам природа. 6. Редакція приносить свої вибачення за публікацію неперевіреної інформації. 7. Нарешті приступили до обговорення доповіді. 8. Рахуйтеся з думкою своїх батьків. 9. Комісія намітила низку заходів щодо впровадження української мови у сферу ділового спілкування. 10. Давайте співставимо успішність студентів на першому та другому курсах.

☺🔔 *Учитель:*
— Ярославе, постав у наказовому способі дієслово «мовчати».
— Ша!

§ 34. Дієприкметник і форми на -но, -то

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією. Дієприкметник поєднує ознаки прикметника (**змінюється за родами, числами, відмінками,** як прикметники твердої групи) та дієслова (йому властиві **категорії стану, виду** й **часу**).

Час	Активний стан	Пасивний стан
теперішній	недоконаний вид: **-ач(ий) (-яч(ий)),** **-уч(ий) (-юч(ий))** від основи тепер. часу *дрижачий, правлячий, організуючий*	
минулий	доконаний вид **-л(ий)** від основи інфінітива *пожовклий, змарнілий*	доконаний і недоконаний вид **-н(ий), -ен(ий) (-єн(ий)), -т(ий)** від основи інфінітива *даний, пошкоджений, скоєний, перекинутий*

Дієприкметники пасивного стану минулого часу мають такі особливості творення:

а) від односкладових дієслівних основ на **-и, -і, -у, -я** (після шиплячого **-а**), **-ер** творяться дієприкметники на **-т(ий):** *звити — звитий, нагріти — нагрітий, забути — забутий, зняти — знятий, віджати — віджатий, обдерти — обдертий;*

б) дублетні форми на **-т(ий)** і **-ен(ий)** утворюються від дієслів із суфіксом **-ну-** та з інфінітивними основами на **-оро-, -оло-:** *повернути — повернутий* і *повернений, розгорнути — розгорнутий* і *розгорнений, пороти — поротий* і *порений,* від дієслова *молоти — молотий* і *мелений;*

в) якщо основа інфінітива закінчується на **-и** чи **-ї,** то ці літери при творенні дієприкметників змінюються на **-е, -є:** *позначити — позначений, покроїти — покроєний, посолити — посолений, потруїти — потруєний;*

г) якщо основа інфінітива кінчається на **-а,** то дієприкметники творяться за допомогою суфікса **-н-:** *сказати — сказаний, зрубати — зрубаний, покарати — покараний, дати — даний;*

ґ) від інфінітивної основи на приголосний дієприкметники творяться за допомогою суфікса **-ен-:** *відвезти — відвезений, розвести — розведений, запрягти — запряжений;*

д) при творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-ен-** відбувається чергування приголосних: *перемогти — переможений, возити — вожений, пекти — печений, носити — ношений, збудити — збуджений, виїздити — виїжджений, вимостити — вимощений;*

е) при творенні пасивних дієприкметників від основи інфінітива на **-ува (-ювa)** наголошені **у, ю** змінюються на **о:** *зруйнувати — зруйнований, поновлювати — поновлений, зважувати — зважений, зморюватися — зморений, відновлюватися — відновлений.*

Активні дієприкметники минулого часу на **-ший, -вший** в українській мові майже не збереглися. Є тільки поодинокі винятки, замінені в сучасній мові стилістично прийнятними дублетами: ***бувший*** (нормативне — ***колишній***), ***перемігший*** (нормативні — ***здобувати перемогу, переможець, переможний***), ***зігрівший*** (нормативні — ***здатний зігріти, зігрівальний***), ***здолавший*** (нормативні — ***здатний здолати; той, що здолав***).

У сучасній українській мові активні дієприкметники теперішнього часу (*відповідаючий*) маловживані, їх варто уникати: *коригувальний* замість *коригуючий, копіювальний* замість *копіюючий, інтегрувальний* замість *інтегруючий.*

Російські форми (причастия за походженням) із суфіксами **-ущ- (-ющ), -ш-, -вш-, -м-** в українській мові передаються різними способами:

а) підрядними означальними реченнями із сполучними словами — **що, який, яка, яке, які:** *организующий дело — який організовує справу, адаптирующийся — який адаптується, бьющий в глаза — що впадає в око, благоденствующий — що раює, выполняемый — який виконується;*

б) дієприкметниковими чи прикметниковими зворотами: *одухотворяющий — покликаний надихнути, удивляющий — здатний здивувати (звиклий дивувати), строящий — зайнятий будовою, аплодирующий — охочий плескати (щедрий на оплески), берегущий — звиклий (покликаний) берегти;*

в) описовими зворотами: *исполняющий обязанности — виконавець обов'язків, пишущий эти страницы — автор цих рядків, бальзамирующий раствор — розчин для бальзамування, впадающий в детство — на порозі здитиніння, впадающий в нищету — на порозі зубожіння, вправляющий очки — мастак забивати баки;*

г) пасивними дієприкметниками: *нижеподписавшийся — нижчепідписаний, базирующийся — базований, опекаемый — опікуваний, соблюдаемый — дотримуваний, перечитываемый — перечитуваний, переписываемый — переписуваний, беспокоящийся — занепокоєний, выходящий из-под пера — писаний, вышедший из берегов — розлитий, поникший — похнюплений, повышающийся — підвищуваний, распыляемый — розпорошуваний, прикалываемый — пришпилюваний;*

ґ) активними дієприкметниками із суфіксом **-л-**: *ожесточившийся — озлілий, наболевший вопрос — наболіле питання, висевший в воздухе — повислий у повітрі, привыкший — звиклий, осунувшийся — змарнілий;*

д) прикметниками: *ревущий — ревучий, цветущий — квітучий, вышестоящий орган — вищий орган, текущий счет — поточний рахунок, убаюкивающий звук — колисковий звук, амортизирующий — амортизаційний, анестезирующий — знеболювальний;*

е) дієприслівниками: *бьющий в набат — б'ючи на сполох, впадающий в немилость — втрачаючи прихильність, вышедший из терпения — втративши терпець, держащийся зубами — ухопившись зубами, заключающий в объятия — обіймаючи;*

є) дієсловами в дійсному способі: *стояло колеблющееся зарево — коливалася заграва;*

ж) іменниками: *заведующий — завідувач, баллотирующийся — кандидат, бастующий — страйкар, бегущий от погони — утікач, безобразничающий — бешкетник, шибеник, классифицирующий — класифікатор, одухотворявший — натхненник.*

Добрим помічником під час перекладу з російської зазначених дієслівних форм стане «Російсько-український словник складної лексики»

Святослава Караванського (Київ, 1998). Це одна з небагатьох лексикографічних праць, де наводяться українські відповідники російських дієприкметників, варто лише зважати на те, що словник видано в авторській редакції за правописом 1929 року.

У дієприкметниках завжди пишеться одна буква **н,** не плутати з прикметниками: ***здійснений, нездоланий, незлічений,*** але: ***здійснённий, нездоланний, незліченний.***

Досить часто **дієприкметники переходять у прикметники**, це буває:

а) якщо в реченні дієприкметники не мають залежних слів і виконують функції узгодженого означення: *погашена свічка* (прикметник) — *погашена вітром свічка; свічка погашена* (дієприкметник, бо в І варіанті є залежне слово, а в ІІ — уживається в ролі присудка), *відведена загроза, посивілі ветерани, покинута оселя;*

б) якщо дієприкметники втрачають дієслівні суфікси: *блискаючий, переможений, зіпрілий, підписаний* — дієприкметники, а *блискучий, переможний, прілий, підписний* — прикметники*;*

в) іноді прикметники та дієприкметники розрізняються наголосом: ***печена*** *картопля,* ***варена*** *страва,* ***товчений*** *гарбуз,* ***копчене*** *сало* (прикметники з наголошеним суфіксом) і ***пе́чена*** *в жару картопля,* ***ва́рена*** *в горщику страва, гарбуз* ***то́вчений,*** *сало* ***ко́пчене*** (дієприкметники з наголосом на корені).

Крім цього, **дієприкметники переходять в іменники** (субстантивуються): *Ти прочитай нам що-небудь з* ***ненаписаного*** *(П. Загребельний). Ах, зелені мої сни за далеким* ***невимовним*** *(М. Хвильовий). Група* ***приїжджих*** *зупинилася на пагорбі (О. Довженко).*

Увага! У сучасній українській мові краще вживати: ***завідувач кафедри, лабораторії, клубу, ферми, кадрів, бібліотеки,*** тобто сполучення віддієслівного іменника із залежним словом у родовому відмінку, або абревіатури: ***завкафедри, завлабораторії, завклубу, завферми, завкадрів, завбібліотеки —*** замість сполучення субстантивованого дієприкметника із залежним іменником у формі орудного відмінка типу ***завідуючий кафедрою, лабораторією, клубом, фермою, кадрами,***

бібліотекою (завкафедрою, завлабораторією, завклубом, завфермою, завкадрами, завбібліотекою) та інші.

Безособові форми дієслова на -но, -то творяться від пасивних дієприкметників шляхом заміни закінчення на суфікс **-о:** *втрачений — втрачено, відзначений — відзначено, покинутий — покинуто, відзнятий — відзнято.* Ці форми незмінювані, уживаються в безособових реченнях у ролі головного члена. За значенням виражають недавно минулу дію. Якщо йдеться про майбутню дію, то вживається допоміжне дієслово *буде,* а якщо про давно закінчену — то *було: Незабаром* ***буде створено*** *обласну Книгу пам'яті. Алеї старого парку* ***було посипано*** *жовтим піском.*

Вправа 106

Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми дієприкметників. Поясніть, чому саме такі форми утворюються.

Принести, прорости, котити, з'їсти, нападати, почорніти, радити, продати, плести, пропустити, запрягати, замерзнути, мазати, атакувати, виступати, помережити, позеленіти, шити, командувати, погаснути, правити, присвятити, змарніти, напоїти, нагромадити, купувати, вертіти.

Вправа 107

І. *Перепишіть речення, визначте дієприкметники, указавши їх граматичні ознаки та синтаксичну роль. Поясніть правопис дієприкметників.*

ІІ. *Перебудуйте речення, які можливо, на безособові з головним членом — незмінюваною формою дієслова на -но, -то.*

І. 1. Русяву голівку прикривав старенький картузик з одірваним козирком (М. Коцюбинський). 2. Дбайливо политі і старанно підстрижені квіти красувалися серед в'янучих трав (В. Собко). 3. Поміж прибулими швидко зав'язались знайомства (В. Козаченко). 4. У партизанській лісовій оселі на пережовклій стоптаній траві лежав я, вкритий листям пурпуровим (П. Воронько). 5. Майдани пахли розпареними бур'янами, городи буяли зеленою городиною (С. Васильченко). 6. Всі обступили ще

хлипаючого Степана і почали його розпитувати (І. Франко). 7. Натруджене болістю серце забажало відпочинку (Панас Мирний). 8. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча од цілоденного напруження (М. Коцюбинський). 9. Вербові кілки, густо повтикані в землю, стали високими вербами (І. Нечуй-Левицький). 10. Найчастіше мене вчили приказками: «покірливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого й Бог береже…» (О. Чорногуз).

II. 1. Соняшники вже порізані, повимолочені дрючком або качалкою, і насіння зібране в мішок (Є. Гуцало). 2. Злизувані кривавим полум'ям стріхи тріщали і обвалювалися (І. Франко). 3. Вікно відчинене, і пахне нічна матіола (О. Донченко). 4. Село, зачароване зоряним небом, синіє розкиданими хатками (М. Стельмах). 5. Сказаного й сокирою не вирубаєш (Народна творчість). 6. Причаїлися гори, заворожені красою ніколи не бачених степів (О. Гончар). 7. Прийшов непроханий — підеш недякуваний (Народна творчість). 8. Ніч згори була накрита великим темним решетом, геть чисто подірявленим зірками (Є. Гуцало). 9. Почало з'являтися на столі і печене, і варене, і смажене, і парене (М. Стельмах). 10. Підлога потрушена травою, піч розмальована півнями, стіл накритий вишитою скатертиною (О. Гончар).

III. 1. На землі і в повітрі білів сніг та манячили цупкі, замерзлі стовбури дерев, закурених снігом (М. Коцюбинський). 2. Командуючий Чорноморським флотом поздоровив ескадру з перемогою (В. Кучер). 3. Молоді осики були окутані прозоро-жовтим туманом (Є. Гуцало). 4. Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині (М. Коцюбинський). 5. Родючий дух землі забивав ніздрі (Є. Гуцало). 6. До школи підходили хлопці — засмалені, смугляві, з полупленим видом, з чорними, потрісканими од літньої праці руками (С. Васильченко). 7. Опале листя струмувало прогірклою затхлістю, нагадувало про осінь (Є. Гуцало). 8. З жалібним стогоном гепнула додолу підтята монгольськими сокирами прастара липа (І. Франко). 9. Сирого не їм, печеного не хочу, вареного терпіти не можу (Народна творчість). 10. Прилавок був обладнаний у мурованій хаті з двома вікнами, заґратованими іржавим залізом (Є. Гуцало).

Вправа 108

Перекладіть українською мовою подані словосполучення (запишіть усі можливі варіанти). У важких випадках скористайтеся «Російсько-українським словником складної лексики» Святослава Караванського. Із шістьома словосполученнями складіть речення.

Атакующий отряд, бдящая стража, благоприятствующие обстоятельства, приводимый в действие, блещущий талантами, владеющий имуществом, владеющий языками, владеющий пером, владеющий оружием, вкуснейшая пицца, эвакуируемый госпиталь, воспринимающий всё всерьёз, восстанавлюющий зрение, выписывающий по почте, вынимающий душу, желающий добра, жестикулирующий во время занятия, замедляющий ход, играющий большую игру, распускаемый полувер, идти на руководящую работу, идущие в церковь, кипящая вода, кладущий на музыку, любящий филологию, молящий о помощи, устремлявший взгляд, тянувшийся вверх, малознавший ребенок, логически мыслящий, приближающий к пониманию, пресмыкающийся перед начальством, предвещавший погоду, погрязший в невежестве.

Вправа 109

Перекладіть речення українською мовою, поясніть вибір українських відповідників до російських дієприкметників (причастий).

1. Из припудренной утренним инеем хвои высунулась длинная бурая морда, увенчанная ветвистыми рогами (Б. Полевой). 2. Парнишка, подталкиваемый сзади, приблизился к крыльцу (О. Фадеев). 3. Пылающие брёвна стали падать (А. Пушкин). 4. Вся музыка, наполнявшая день, утихала и сменялась другою (Н. Гоголь). 5. На правах большого и самого умного Гриша забрал себе решающий голос (А. Чехов). 6. Передо мною тянулось ночною бурею взволнованное море, и однообразный шум его, подобный ропоту засыпающего города, напомнил мне старые годы (М. Лермонтов). 7. В течение нескольких секунд растерявшиеся люди и лошади, вздымавшиеся на дыбы, бились на одном месте (О. Фадеев). 8. Успокоившиеся деревья бесшумно и покорно роняли жёлтые листья (А. Куприн). 9. Отважен был пловец, решившийся в такую ночь

пуститься через пролив на расстояние двадцати вёрст, и важна должна быть причина, его к тому побудившая (М. Лермонтов). 10. Они прискакали к небольшой речке, впадающей в Днепр (Н. Гоголь).

☺🔔 *Іванко приходить зі школи переляканий і каже:*
— Тату, мамо, я думаю, сьогодні Вам не треба дивитися мій щоденник.
Мама хапається за серце, тато за ремінь, відкривають щоденник, а там — 12 балів. Батьки непритомніють.
Іванко (сумно):
— Ось цього я й боявся…

§ 35. Дієприслівник як незмінювана форма дієслова

Дієприслівник — це незмінювана форма дієслова, яка, указуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово. Дієприслівники поєднують ознаки прислівника (незмінна форма, у реченні — обставина) та дієслова (вид, час, перехідність / неперехідність).

Час	Недоконаний вид	Доконаний та рідше недоконаний вид
теперішній	**-учи (-ючи), -ачи (-ячи)** від основи тепер. часу *стогнучи, пояснюючи, лежачи, марячи*	
минулий		**Г + -вши, П + -ши** від основи інфінітива *поцінувавши, думавши, упершись, візши*

У минулому часі суфікс **-вши** додається до кінцевого голосного основи інфінітива, а суфікс **-ши —** до кінцевого приголосного: *бравши, піддавши, наелектризувавшись, спікши, принісши.*

Категорія перехідності для дієприслівників визначається так, як і для дієслів. У реченні від перехідних дієприслівників залежать іменні частини мови в знахідному відмінку без прийменника чи в родовому без прийменника (коли залежні слова позначають частину від цілого або перед дієприслівником уживається частка не): *написавши реферат, виконуючи завдання, насипаючи цукру, не принісши квітів.*

Усі інші дієприслівники неперехідні, у тому числі із суфіксом **-сь** (у кінці дієприслівників **-ся** не вживається): *сміючись над жартом, малюючи на асфальті, схилившись над колискою, відпочиваючи на морі.*

У кінці дієприслівників (власне дієприслівникових суфіксів) завжди пишеться **и,** їх не варто плутати з активними дієприкметниками у формі множини із закінченням **-і** та суфіксами **-уч-, -ач-:** ***Наступаючи*** *в бою, бійці прорвалися вперед* (дієприслівник) і ***Наступаючі*** *в бою бійці прорвалися вперед* (дієприкметник).

Вправа 110

Від поданих дієслів утворіть дієприслівники, поясніть специфіку цього процесу. Із шістьма дієприслівниками складіть речення, визначте їх граматичні ознаки та синтаксичні функції.

Терпіти, помічати, скубти, проливати, переповзти, підливати, одягти, телеграфувати, спалахнути, пустити, забути, блукати, добігатися, мріяти, милуватися, протерти, заповідати, прясти, зашарудіти, ходити, віяти, співати, накрапати, шкребти, пропахти, приїхати, надломити.

Вправа 111

Перекладіть українською мовою. Зверніть увагу на правопис дієприслівників в українській та російській мовах.

І. 1. Погружаясь в холодный кипяток нарзана, я чувствовал, как телесные и душевные силы мои возвращаются (М. Лермонтов). 2. Хорошо, состарившись, рассуждать, советовать и с собою молодость без расчета сравнивать (А. Кольцов). 3. Случайно Вас когда-то встретя, в Вас искру нежности заметя, я ей поверить не посмел (А. Пушкин). 4. Я подошёл к господину, взял его довольно крепко за руку

и, посмотрев ему пристально в глаза, попросил удалиться (М. Лермонтов). 5. В ущелье лёжа, Уж долго думал о смерти птицы, о страсти к небу (М. Горький). 6. Пошумев, река успокоилась (Б. Полевой). 7. Бледнея, заря затухает (И. Никитин). 8. Держа кувшин над головой, грузинка узкою тропой сходила к берегу. Порой она скользила меж камней, смеясь неловкости своей (М. Лермонтов). 9. Играючи, расходится вдруг ветер верховой (Н. Некрасов). 10. За рекой, дымясь, пылал огонь рыбачий (А. Пушкин). 11. Пуля ударилась в камень и, взвизгнув, отскочила рикошетом (Н. Островский). 12. Я стал на углу площадки, крепко упёршись левой ногой в камень и наклонясь немного вперёд, чтобы, в случае лёгкой раны, не опрокинуться назад (М. Лермонтов).

II. Лист бумаги

Когда человек хочет поделиться своими переживаниями с далёким другом, он берет лист бумаги и пишет письмо.

Конструктор, задумывая машину, берет лист бумаги и чертит на нём то, что подсказывает ему мысль.

Художник, торопясь запечатлеть наше время в симфонии красок, берет лист бумаги и набрасывает контуры картины.

Ученый, проникнув разумом в неизведанное и доказывая неоспоримость открытого, берет лист бумаги и покрывает его каскадом формул.

Журналист, вернувшись из командировки и желая рассказать о виденном, берёт всё тот же лист бумаги, авторучку и пишет… (Из газеты).

Вправа 112

Складіть речення зі словами сяючи *й* сяючі**,** сидячи *й* сидячі**,** блукаючи *й* блукаючі**,** літаючи *й* літаючі**,** хвилюючи *й* хвилюючі, крокуючи *й* крокуючі**,** затихаючи *й* затихаючі**,** достигаючи *й* достигаючі, ведучи *й* ведучі. *Поясніть різницю.*

☺🔔 *Батько, переглянувши щоденник сина, говорить:*

— Та за такі оцінки карати потрібно!

— Правильно, тату! Ходімо я покажу тобі, де живе наш учитель!

§ 36. Правопис прислівників

Прислівник — самостійна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки.

За значенням прислівники поділяють на **означальні** та **обставинні.**

Означальні поділяються на прислівники:

а) способу дії: *швидко, весело, рішуче, по-вовчому, по-козацьки;*

б) міри або ступеня вияву ознаки: *дуже, ледве, абсолютно, страшенно, зовсім, занадто.*

Обставинні поділяються на прислівники:

а) місця: *тут, там, здалека, вгору, навколо, всюди, скрізь;*

б) часу: *тепер, тоді, вранці, ввечері, восени, влітку, вчора;*

в) причини: *згарячу, спересердя, здуру, зосліпу, зопалу, ненароком;*

г) мети: *наперекір, навмисно, напоказ, навіщо, нащо.*

Від прислівників на **-о, -е,** співвідносних із якісними прикметниками, творяться ступені порівняння таким же чином, як і від якісних прикметників: *гарно — краще, найкраще (якнайкраще, щонайкраще); більш (менш) гарно, найбільш (найменш) гарно* тощо.

Найскладнішим є **правопис прислівників.** Написання деяких слів необхідно просто зазубрювати, бо знання правил мало що дасть в особливо важких випадках. Такі прислівники виділені шрифтом, на них варто звернути особливу увагу. Крім того, кожен індивідуально вибирає найбільш уживані прислівники, з правописом яких виникають проблеми, і шляхом постійного переписування заучує ці слова.

І. Разом пишуться:

1. Складні прислівники, утворені поєднанням прийменника з прислівником: *віднині, відтепер, донині, дотепер, забагато, задовго, занадто, набагато, навічно, надалі, надовго, назавжди, назовсім, наскрізь, насправді, невтямки, негаразд, отак, отам, отут, підтюпцем, повсюди, подекуди, позавчора, позаторік, потроху, утричі, якнайкраще.*

Примітка. Від таких прислівників варто відрізняти сполучення прийменників з незмінюваними словами, уживаними в значенні

іменників. Такі сполучення пишуться окремо: *не відкладайте на потім,* ***на завтра*** (у значенні «на завтрашній день», бо ***назавтра*** пишеться разом, коли позначає те саме, що «завтра»)*, до завтра; за багато пропусків відраховують* і *забагато гонору; на багато уваги не розраховуй* і *набагато простіше; на добраніч, на ура.*

2. Складні прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником: *безвісти, безперестанку, вбік, ввечері, ввіч, вволю, вголос, вгорі, вгору, вдень, взимку, взнаки́, відразу, вкрай, вкупі, влад, влітку, внизу, вночі, восени, впам'ятку, впень, вперед, впере́між, впере́міш, вплав, вплач, впоперек, впору, враз, вранці, врешті, врівень, врівні, вро́зкид, вро́зліт, вро́зсип, вро́зтіч, вряд, всере́дині, вслід, всмак, вщерть, дове́рху, довіку, довкола, доволі, догори, додолу, додому, докупи, донизу, дотла́, дощенту, заміж, замужем, за́очі, запанібрата, запі́вніч, зараз, заразо́м, зарані, зарання, за́світла, збоку, зверху, звіку, згори, здуру, ззаду, зісподу, знизу, зо́зла, зо́кола, зразу, зранку, зрання, зрештою, зроду, зсере́дини, на́бік, на́бір, наверх, наверху, навесні, навиворіт, навиліт, навідліг, навідріз, навік, навіки, на́віч, нагору* (але ***на-гора***)*, надвечір, надворі, надголодь, надзелень, надмі́р, надміру, назад, наза́хват, навздогад, назустріч, на́їздом, наниз, нанизу, наостанок, наостанку, напам'ять, наперебій, напере́ваги, наперед, наперекір, напереріз, напівдорозі, напідпитку, напоказ, наполовину, напо́хваті, напочатку, наприклад, напровесні, напролом, напропа́ле, нараз, нарешті, нарі́вні, наро́зхват, насилу, на́скоком, наспід, на́спіх, насподі, насторожі, наяву, о́бік, о́біч, одвіку, опівдні, опівночі, о́пліч, підряд, по́біч, поблизу, поверх, повік, поволі, позаду, поночі, по́пліч, поруч, поряд, посере́дині, поча́сти, скраю, спереду, спочатку, убік, убрід, увечері, увіч, уголос, угорі, угору, удень, узимку, узнаки́, украй, укупі, улад, улітку, униз, унизу, уночі, упень, уперед, уплав, уплач, упо́перек, упору, уранці, урешті, урівень, урівні, уро́зкид, уро́зліт, уро́зсип, уро́зтіч, уряд, усере́дині, услід, усмак, ушир.*

3. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з коротким прикметником: *віддавна, востаннє, вручну, догола,*

допі́зна, зави́дна, замолоду, заново, звисока, згарячу, зле́гка, зліва, знову, зрі́дка, напевне, на́рі́вні, нарізно, нашвидку, помалу, помаленьку, потихеньку, спо́вна́, спро́ста, сп'яну.

4. Складні прислівники, утворені поєднанням прийменника з числівником: *вдвоє, втроє, вчетверо* й под.; *вперше, вдруге, втретє* й под.; *на́дво́є, на́тро́є, наче́тверо* й под.; *удвох, утрьох, учотирьох* і под.; *водно,* ***заодно***, ***поодинці****, спершу.*
5. Складні прислівники, утворені поєднанням прийменника із займенником: ***внічию****, втім, навіщо, на́що, передусім,* ***почім, почому****;* **але:** *до чого, за віщо, за що* та ін. в ролі додатків.
6. Складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників із будь-якою частиною мови: *вдосвіта, вподовж, завбі́льшки, завглибшки, завдовжки, завтовшки, завча́су, завширшки, знадвору, навздогін, на́взнак, навки́дьки, навколо, навкруги, навкулачки, навмисне, навпаки, навперейми, навприсядки, навпростець, навряд, на́вска́ч, на́вкі́с, навскоси, навсправжки, на́встіж, навтікача, навздогін, наздогін, нао́сліп, напоготові, позавчора, поза́торік, попідвіконню, попідтинню, спідлоба.*
7. Складні прислівники, утворені з кількох основ (із прийменником чи без нього): *босо́ніж, водно́сталь, ліворуч, мимоволі, мимоїздом, мимохідь, мимохіть, наса́мперед, натщесерце, нашвидкуруч, обабіч, обі́руч, очевидно, повсякчас, праворуч, привселюдно, самохіть, стрімголов, тимчасово, чимдуж, чимраз.*
8. Складні прислівники, утворені поєднанням часток **аби-, ані-, ні-, де-, чи-, що-, як-, -сь, чим-** із будь-якою частиною мови: *абикуди, абия́к, аніскільки, анітелень, анітрохи, анічичирк, ніяк, нікуди, нітрохи, дедалі,* ***деінде*** (**але:** ***десь-інде***), *деколи, декуди, чимало, щовечора, щогодини, щодалі, щоденно, щодня, щодуху, щомісяця, щомога, щонайбільше, щонайдовше, щоночі, щоправда, щораз, щоразу, щороку, щосили, щохвилини* (**але:** *дарма що, поки що, тільки що, хіба що, чи що*), *якомога, я́кось* і *яко́сь* (з різними значеннями), *якраз, якнайбільше, якнайдужче, десь, колись, чимдалі, чимскоріш, чимдуж* тощо.

Увага! Варто розрізняти прислівники, складені з прийменників або часток і різних частин мови, та прийменники або частки, що окремо вживаються від іменників, прикметників і под. **Порівняйте:**

- *Вивчити **напам'ять*** і ***На пам'ять** уже не надіюсь.*
- *Уродило овочів **доволі*** і *Прагнення **до волі.***
- *Доведеться **зрештою** працювати* і *Доведеться **з рештою** випускників попрацювати додатково.*
- *Санки поїхали **наниз*** і ***На низ** плаття пришию мереживо.*
- *Зайти **всередину*** і *Зайти **в середину** круга.*
- ***Всередині** розміщений механізм* і *Потрібне правило знайшла **в середині** розділу.*
- *Читати **уголос*** і ***У голос** талановитого співака можна закохатися.*
- *Бережи честь **замолоду*** і ***За молоду** зміну не соромно.*
- *Зустрілися **востаннє*** і ***В останнє** літо перед випуском помандрував у Карпати.*
- *Бабуся йшла **помалу*** і *Піди **по малу** чашечку.*
- *Тканину згорнули **втрое*** і *Матуся ледве встигала зносити речі **в троє** саней.*
- *Пішли із стадіону **удвох*** і *Не було причини для суперечки **у двох** друзів.*
- *Матч зіграли **внічию*** і *Поселили **в нічию** хатину.*
- ***Почому** Ваші троянди?* і ***По чому** ти ходиш?*
- ***Нащо** мені чорні брови* і ***На що** потрібно звернути увагу в першу чергу?*
- *Ми **теж** збираємося на екскурсію до Харкова* і *Він не міг відповісти на **те ж** запитання, що і я.*

Примітка. Іноді розрізнити прислівник та прийменник з іменником допомагає наголос: *навíки — на вікú, надвóрі — на дворí, набік — на бік, насміх — на смíх, заóчі — за óчі.*

II. Окремо пишуться:

1. Прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника, у яких іменники ще не втратили свого конкретного значення, між прийменником та іменником можна вставити узгоджене

означення (прикметник, порядковий числівник, прикметниковий займенник, дієприкметник): *без відома, без жалю, без кінця, без краю, без ла́ду́, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку́, без сумніву, без угаву, без упину, без черги, в за́тишку, в міру, в нагороду, в ногу, в о́бмін, в обрі́з, в позику, в цілості, до біса,* ***до вподоби,*** *до гурту, до діла, до загину, до запита́ння, до краю, до крихти, до ладу́, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обіду,* ***до останку*** (**але** ***наостанку***)*, до пари, до пня,* ***до побачення,*** *до пори, до пуття, до речі,* ***до решти*** (**але** ***врешті***)*, до сих пір,* ***до смаку́*** (**але** ***всмак***)**,** *до смерті, до снаги, до сьогодні, за години, за дня, за кордон, за кордоном, за рахунок,* ***за сві́тла****, з болю, з-за кордону, з переляку, з радості,* ***з розгону,*** *на бігу́, на біс, на вагу,* ***на ве́сну*** (**але** ***навесні***)*, на вибір, на видноті, на ві́дчай,* ***на відмінно****, на віку, на га́му́з, на голову, на диво, на дозвіллі,* ***на жаль, на зло****,* ***на зразок*** (**але** ***наприклад***)*, на льоту, на мить,* ***на ніщо*** (**але** ***нінащо***)*, на око,* ***на поруки,*** *на прощання, на радість, на радощах, на руку,* ***на самоті****, на світанку, на скаку, на славу, на слово, на сміх, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя,* ***над силу*** (**але** ***насилу***)*, не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону,* ***по змозі,*** *по зна́ку́, по можливості, по правді, по силі, по совісті,* ***по сусідству,*** *по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, уві сні,* ***у вічі*** (**але** ***увіч***)*, у поміч,* ***у стократ,*** *через силу, як слід, як треба.*

2. Пишуться окремо прислівникові сполучення, що складаються з двох іменників (рідше числівників, займенників) у різних відмінкових формах з одним або двома прийменниками чи без них:

- **називний + родовий:** *плоть від плоті; час від часу;*
- **називний + знахідний:** *бік у бік; день у день; душа в душу; нога в ногу; один в один; раз у раз; рік у рік; рука в руку; сам на сам; слово в слово;*
- **називний + орудний:** *кінець кінцем; один одинцем; сама самотою; слово за словом; честь честю; чин чином;*
- **називний + місцевий:** *слово по слову;*

- **родовий + родовий:** *з усіх усюд;*
- **родовий + знахідний:** *від (з) ранку до вечора; з боку на бік; з дня на день; з кінця в кінець; з роду в рід; з рук у руки;*
- **орудний + називний:** *одним один (одно); одним одна;*
- **орудний + родовий:** *лицем до лиця;*
- **орудний + знахідний;** *лицем у лице.*

3. Словосполуки, які в реченні виконують роль прислівника та складаються з узгоджуваного прикметника (числівника, займенника) і наступного іменника: *другого дня, таким чином, темної ночі, тим разом,* ***тим часом*** (**але** складений сполучник ***тимчасом як***) і т. ін. Пор.: ***Тимчасом як*** *інші хлопці билися між собою, немов півні, або гралися та пустували хорошенько, Остап* ***тим часом*** *усе походжав, та поглядав, та замишляв (Марко Вовчок).*
4. Сполучення прийменника з прикметником: ***в основному, в цілому;*** та прийменника **по** зі збірним числівником: *по двоє, по троє, по четверо.*

Через дефіс пишуться:

1. Прислівники, утворені приєднанням до прикметників та займенників одночасно префікса (колишнього прийменника) **по-** та суфікса (колишнього закінчення) **-ому, -єму** чи **-(к)и**: *по-східному, по-сусідському, по-материнському, по-бойовому, по-божому, по-лицарськи, по-простацьки, по-людськи, по-міщанськи, по-царськи, по-отецьки, по-парубоцьки, по-твоєму, по-своєму, по-всякому, по-нашому.* Пор.: *говорити* ***по-українському*** і ***по українському*** *рушнику рясно вишитий барвінок.*
2. Прислівники, утворені від порядкових числівників з прийменником **по**: *по-перше, по-друге, по-шосте* і под.
3. Прислівники ***на-гора, по-латині.***
4. Неозначені прислівники із частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-, невідь-, -то:** *будь-коли, будь-де, куди-будь, коли-будь, де-небудь, як-небудь, казна-коли, казна-як, хтозна-де, хтозна-куди, бозна-як, бозна-коли, невідь-як, невідь-коли, так-то, куди-то.*

5. Складні прислівники, утворені повторенням однакових, синонімічних або антонімічних компонентів:

без кінця-краю	*з давніх-давен*	*потроху-потроху*
більш-менш	*з діда-прадіда*	*просто-напросто*
видимо-невидимо	*зроду-віку*	*рано-вранці*
вранці-рано	*ледве-ледве*	*рано-пораненьку*
врешті-решт	*ледь-ледь*	*рано-ранісінько*
вряди-годи	*любо-дорого*	*спідтиха-тиха*
ген-ген	*мало-помалу*	*сяк-так*
геть-чисто	*навік-віки́*	*так-сяк*
гидко-бридко	*навік-віків*	*там-сям*
давним-давно	*навіки-віків*	*тишком-нишком*
де-де	*ось-ось*	*тільки-тільки*
десь-інде	*от-от*	*трохи-потроху*
десь-інколи	*повік-віки́*	*хрест-навхрест*
десь-колись	*поволі-помалу*	*часто-густо*

6. Через **два дефіси пишуться** прислівники, утворені повторенням однакових слів, між якими вживається службове слово (частка чи прийменник):

будь-що-будь	*всього-на-всього*	*коли-не-коли*	*хоч-не-хоч*
віч-на-віч	*де-не-де*	*пліч-о-пліч*	*як-не-як*
	десь-не-десь	*пів-на-пів*	

При цьому в трьох прислівниках повторюється однакова форма родового відмінка з прийменником посередині: ***пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього.***

Увага! Не плутайте з російською мовою написання прислівника ***всього-на-всього*** **— рос.:** ***всего-навсего.***

7. Через дефіс або кому пишуться:

багато-багато	*далеко-далеко*	*ніжно-ніжно*	*темно-темно*
близько-близько	*довго-довго*	*рано-рано*	*тепло-тепло*
високо-високо	*дуже-дуже*	*рідко-рідко*	*тихо-тихо*
давно-давно	*низько-низько*	*рясно-рясно*	*швидко-швидко*

Вправа 113

І. *Запишіть прислівники та прислівникові сполучення, розкривши дужки, поясніть орфограми.*

ІІ. *Випишіть прислівники, омонімічні до сполучень прийменників або часток із змінними самостійними частинами мови (іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками), придумайте на кожен випадок по два речення, щоб продемонструвати різницю написання залежно від контексту.*

(Мало) (по) (малу), (день) (у) (день), (на) гора, (пліч) (о) (пліч), (в) (основному), (на) (завтра) [*у значенні «на завтрашній день»*], (по) (кабардино) (балкарському), (всього) (на) (всього), (на) (відмінно), (мимо) (волі), (з) (вечора), (в) (четверо), (с) (під) (споду), (до) (побачення), (на) (добра) (ніч), (в) (ні) (чию), (з) (давніх) (давен), (на) зло, (в) (тім), (без) (кінця) (краю), (з) (ранку) (до) (вечора), (давним) (давно), (на) (решті), (по) (кримсько) (татарськи), (кінець) (кінцем), (в) (цілому), (сам) (на) (сам), (по) (вашому), (сама) (самотою), (чим) (далі), (у) (сто) (крат), (за) (кордон), (тим) (часом), (з) (роду) (віку), (хрест) (навхрест), (на) (приклад), (в) (соте), (на) (зразок), (по) (старо) (слов'янському), (до) (решти), (на) (швидку) (руч), (ні) (на) (що), (на) (силу), (на) (виплат), (на) (ніщо), (над) (силу), (у) (віч), (на) (завтра) [*у значенні «завтра»*], (у) (вічі), (де) (інде), (чим) (дуж), (чим) (швидше), (у) (вісьмох), (на́) (сміх), (на) (сміх), (по) (волі), (з) (гори), (на) (останку), (за) (тепла), (до) (речно), (до) (речі), (до) (останку), (перед) (усім), (с) (під) (лоба), (в) середині.

Вправа 114

Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть написання прислівників та прислівникових сполучень.

І. 1. У вічі — як лис, а (по) (за́) (очі) — як біс (Народна творчість). 2. Слово «учитель» (з) (давніх) (давен) користується великою пошаною в народі (М. Рильський). 3. Незвичайно здатна дитина научалась в сільській школі читати (по) українському, (по) польському, (по) німецькому (М. Коцюбинський). 4. Коні (час) (від) (часу) били копитами в землю, і від того вона аж гула, як велетенський дзвін (За І. Цюпою). 5. (З) (дня)

(на) (день) усі чекали закінчення війни (О. Гончар). 6. (Раз) (у) (раз) пришвартовуються океанські пасажирські, вантажні, промислові судна (З газети). 7. До колодязів-журавлів (з, с) (покон) (віку) ходять люди по воду (Є. Гуцало). 8. Це нам було все ’дно, що (по) латині (Л. Костенко). 9. (Мало) (по) (малу) вони розговорилися, і Бачура дізнався у хлопця про деякі подробиці його дитинства (М. Чабанівський). 10. Так вони і мовчали майже весь обід, перекидаючись (коли) (не) (коли) незначними короткими словами (В. Собко). 11. Я забарюся, не тривожся дуже, то буде значити, що зберемось (де) (інде) (Леся Українка).

II. 1. (Ліво) руч і (право) руч понад берегами річечки вже заструмував тонкими пелюстками надвечірній туманець, повиснув над жовтими травами (Є. Гуцало). 2. За ці чотирнадцять діб балансування над урвищем, (віч) (на) (віч) із смертю, він, поминувши голубе дитинство, одразу став дорослим (Б. Олійник). 3. Її гонили (день) (у) (день) на трудову повинність (В. Кучер). 4. За своє довговічне існування Києву доводилося не раз боронитись і бути (до) щенту зруйнованим (П. Панч). 5. (Трохи) (по) (троху) та й зробився таким славним, що всі бандити боялися його, як огню (Збірник «Легенди та перекази»). 6. Ні, я не буду спочивати, Бо й ти приснишся. І в малий Райочок мій (з, с) (під) (тиха) (тиха) [*прислівник*] Підкрадешся, наробиш лиха… (Т. Шевченко). 7. Ковалишину хату, кузню і кусень городу купив (тишком) (нишком) Микита (П. Козланюк). 8. Марта Кирилівна (зо) (зла) зирнула на йо́го [Ломицького], неначе п’ятака дала (І. Нечуй-Левицький). 9. Так, танець (за) (давніх) (давен) На меті мав благочестя (Леся Українка). 10. Прийшли двоногі звірі — убили матір, пограбували, спалили, в руїни перетворили його (з) (діда) (пра) (діда) рідну землю (А. Головко). 11. Бронко багато [грошей] відклав на свої «кавалерські видатки»… — Ти що — (пів) (на) (пів)? — з обуренням спитав Завалка, злий на Бронка (І. Вільде).

III. 1. — Боже мій! Яке зерно, (одне) (в) (одне) (М. Чабанівський). 2. Без тачки йти було легше, та Анрі-Жаку більш хотілося лежати, ніж ото (без) (кінця) (краю) переставляти ноги (Ю. Яновський). 3. — Гляньте-но, скільки в’юнів наловили. Та все (один) (в) (один), — дивується

і (в) (одно) (час) підхвалює рибалок Левко (М. Стельмах). 4. (Мимо) волі ловлю себе на тому, що милуюся своїм сином — його манерою незалежно, майже (по) дорослому триматись, умінням гордо підносити голову, скупувато всміхатись (Є. Гуцало). 5. Принцесо Анно, Ви іще (коли) (не) (будь) У Київ завітайте (за) любки… (І. Драч). 6. (По) малу, (по) волі сходяться (до) купи дві половини воріт гігантичної брами, яка ще ніби зовсім (не) (що) давно здавалася прочиненою (на) (в) (стіж) (О.Ірванець). 7. День був вітряний, небо (де) (не) (де) проглядало серед хмар блакитними березневими вікнами (О. Гончар). 8. Спостерігаючи за піаністом, я зловив себе на думці, що моє порівняння музиканта-виконавця з тим, хто виконує підрядник поетичного твору, теж кульгає, і то (не) (аби) (як) (А. Содомора). 9. Ситуація ж виняткова: діяти доводиться (часто) (густо) навздогад, бо — перші прокладаєм дорогу… (О. Гончар). 10. (Рано) (по) (раненьку) він виїхав і довго їхав усе полем (Марко Вовчок). 11. Бабуся той город (сяк) (так) обгородила, а потім (що) весни білила той паркан (Л. Костенко).

IV. 1. Товариш його — людина літ під сорок — (на) (сам) (перед) бив у вічі буйним рудим волоссям на голові (М. Коцюбинський). 2. (Рік) (за) (роком) проминув час, хлопець байдиків не бив та й закінчив школу робітничої молоді, ставши вже кваліфікованим робітником (Ю. Збанацький). 3. Мрії (давним) (давно) вивітрилися з голови (І. Вільде). 4. Не (сьогодні) (завтра) до неї прийдуть старости (І. Нечуй-Левицький). 5. (Там) (сям) були розкидані хати під солом'яною стріхою (З газети). 6. (Раз) (у) (раз) натягав тятиву, не тямлячи себе від гніву, — доки сотий бранець не звісив чубату голову під його стрілами (М. Пригара). 7. Я… іду просто на нього, [сонце] (лице) (в) (лице) (М. Коцюбинський). 8. Пісенька якось незавважливо ввірветься, цибатий журавель зостається на дорозі, а Галя засипа в меншого брата на руках. (Нудно) (нудно)! (Холодно) (холодно)! (Темно) (темно)! (Марко Вовчок). 9. Любов спалила (до) (чиста) Буденність і суєту (В. Малишко). 10. І (на) перед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт (Л. Костенко). 11. (Десь) (не) (десь), в якомусь царстві, дзвони били по лицарству, дзвони били й перестали, бур'яном позаростали… (Л. Костенко).

Вправа 115

Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть правопис прислівників, прислівникових сполучень та інших частин мови, омонімічних з ними.

І. 1. (В) друге він уже не важився покоряти серця відважних трактористок (І. Микитенко). 2. (З) рештою пропозицій під час зборів усі погодилися. 3. Плин часу на різних людей впливає (по) різному: розумним додає розуму, дурним — дурості (Є. Дудар). 4. О люди! Люди небораки! (На) що здалися вам царі? (На) що здалися вам псарі? (Т. Шевченко). 5. (В) друге вікно хтось постукав. 6. І встане правда і любов на світі, і (на) сторожі правди стане труд (В. Симоненко). 7. У сонця не стало настрою, Щоками занурилось в подушку. Йому б розколотися (на) (троє), Та в світі без того повнісінько залишків (В. Балдинюк). 8. (На) що́ сподіватися? 9. (Де) далі (з) гори [*іменник*] відкривався все ширший довколишній простір, і коли зійшли (на) верх [гори], (із) відси (на) (всі) (біч) прослалося у майві городів та садків село, наче проллялося вулицями, наче вродило хатами (Є. Гуцало).

ІІ. 1. (З) рештою, не так уже й погано склалося (Ю. Яновський). 2. (На) скільки років сестра старша від тебе? 3. Ви, (на) скільки мені відомо, ще до війни закінчили університет. 4. Командир велів бути (на) сторожі, пильнувати (І. Ле). 5. (По) різному життєвому шляху пішов кожен із трьох братів. 6. Не завжди прийдуть на допомогу (в) (мить) тяжку ті, хто співали тобі дифірамби, сподіваючись на твою дружбу чи протекцію. 7. [Меценат]. Нехай (тим) (часом) тут поскачуть міми (Леся Українка). 8. Коли мене питають: «Любиш ріки, річки, і річечки, і потічки?» — відмовчуюсь: вони в мені (на) ві́ки, а для мого народу (на) віки́… (В. Підпалий). 9. В сухих його очах блищить віддзеркалене світло, яке (по) (де) (куди) блимає по вікнах, та (в) мить це віддзеркалене світло наче бризкає росою, що починає струмувати, ручаїтись (Є. Гуцало).

Вправа 116

Із теоретичної частини цього параграфа випишіть усі приклади прислівників та прислівникових сполучень, через день напишіть за цим переліком диктант, виділіть окремо ті слова чи сполучення, у яких Ви допустили помилки, постійно працюйте над запам'ятовуванням правопису складних для Вас прислівників та прислівникових сполучень.

Вправа 117

Виправте помилки в написанні прислівників та прислівникових сполучень.

В різнобіч, повсяк час, по-закарпатському, де-небуть, чим раз, вцілому, зсередини, дочиста, тишком нишком, по-моєму, всього-навсього, десь-не-десь, раз-по-раз, спід споду, заодно, нажаль, куди завгодно, напрочуд, по латині, надобраніч, до запитання, восновному, безвісти, досмаку, в смак, по чому, мабудь, всеодно́, мимохіть, позаторік, видимо-не-видимо, по-приятельськи, десь інколи, щодуху, на багато, на ура, пліч-о-пліч, вобріз, з краю в край, спідтиха тиха, одним-одно, один одинцем, нарівні, на віки-віків, в щерть, по вінця.

☺🔔 *Якщо Ви не склали сесію, не засмучуйтесь, бо це ще не кінець світу, а всього-на-всього Вашого життя.*

§ 37. Правопис та особливості вживання прийменників

Прийменник — службова частина мови, яка разом з формами непрямих відмінків іменників, числівників, займенників виражає відношення між предметами або відношення дії, стану чи ознаки до предмета.

За **походженням** прийменники бувають **первинні** (*в, на, при, до, від, над, о, під, через, при, з*) та **вторинні** (*навпроти, праворуч, спереду, обабіч, посередині, коло, поперед*).

За **будовою** прийменники поділяються на **прості** (*над, через, для, про, по, в, на*)**, складні** (*з-перед, з-над, попри, попід, задля, проміж*) та **складені** (*під час, з нагоди, на противагу, в інтересах, за винятком*)**.**

І. Правопис прийменників

1. Прийменники з іншими частинами мови пишуться окремо: *від нього, при дідові, о сьомій годині, у четвер, за семестр, біля ґанку.* Потрібно розрізняти омонімічні прийменники, що пишуться окремо, та префікси, які пишуться разом: ***при*** *азовських портах* — ***при****азовський,* ***по****білці* (від *побілка*) — ***по*** *білці* (від

білка) *судитимуть і про білченят,* ***над*** *Дністром —* ***над****дністрянський,* ***між*** *атомами —* ***між****атомний, дивитися* ***на*** *падаючий літак —* ***на****падаючий у хокеї,* ***від*** *шкодування за втраченим легше не стане —* ***від****шкодування втраченого* тощо. Між прийменником та самостійною частиною мови можна вставити інше слово, між префіксом та наступною частиною слова іншого слова вставити не можна: ***під*** *моїм ребром —* ***під****ребер'я.*

2. Складні прийменники з першою частиною **з-, із-** пишуться **через дефіс**: *з-за, із-за, з-попід, з-поза, з-посеред, з-межи (з-між), з-під, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-проміж.*
3. Усі інші складні прийменники пишуться разом: *понад, поміж, навколо, насеред, поза,* ***щодо*** (**але** ***що ж до***), *навкруги, напередодні, наприкінці, насупроти, попереду, посеред, оддалік.*

   Варто розрізняти прислівники, що перейшли в прийменники й пишуться разом, та омонімічні первинні прийменники з іменниками: *іти* ***збоку*** *тепловоза —* ***з боку*** *на бік, бігти* ***назустріч*** *сонцю — бігти* ***на зустріч*** *із сонцем* тощо.
4. Складені прийменники пишуться окремо: *паралельно з, з метою, незважаючи на, відповідно до, залежно від, у зв'язку з, з огляду на, подібно до, у напрямі до, за посередництвом, на кшталт, у сфері, у ца́рині, у відповідь на, у разі, під кінець, під час* та ін.

II. Особливості вживання деяких прийменників

1. Прийменник **по** в українській літературній мові фіксується досить рідко, порівняно з російською. Він уживається:
   а) із З. в., найчастіше вказує на мету або межу дії: *їхати по картоплю, море по коліна, загруз по вуха;*
   б) із М. в., найчастіше виражає:
      - місце дії: *розійшлися по хатах, поплив по озеру, подорожувати по горах* (іноді помилково використовують форму Д. в. — ***по хатам, по горам***)*;*
      - підставу для розпізнавання певної дії, ознаки: *визначати час по сонцю, помічати по настрою, розпізнавати* ***по очах*** (іноді неправильно вживають форму Д. в. — ***по очам***)*;*

- спосіб дії: *сказати по правді, вчинити по щирості, читати* ***по складах****,* а не ***по складам;***
- час дії: *прийшов по обіді, по роботі заспівали, по вечер́і гаптували.*

2. Прийменник **з (із, зі, зо)** уживається:
   а) з Р. в., при цьому вказує:
      - на підставу якоїсь дії чи стану: *з примусу, з вини, з дозволу;*
      - на ознаку за галуззю: *диктант з української мови, спеціаліст із менеджменту, олімпіада з історії;*

   б) із З. в. виражає приблизну кількість: *учнів із тридцять, кошиків зо два, років з десять.*
3. Прийменник **за,** крім багатьох інших значень, має такі:
   а) з Р. в. указує на час або умову: *за шкільних років, за парубоцтва, за всякої погоди, за такої умови;*
   б) із З. в. указує на призначення особи чи речі: *за вовка промовка, править за стіл, бути за старосту;*
   в) з О. в. указує на те, згідно з чим відбувається дія: *за всіма правилами, за прикладом, за Вашою згодою, за моїми відомостями;*

   позначає напрям руху: *за течією, за вітром.*
4. Прийменник **на** із З. в. може означати:
   - час дії: *на ранок, на кінець року, на цю пору;*
   - мету, призначення чогось: *на знак протесту, на честь, на адресу;*
   - те, згідно з чим відбувається дія: *на вимогу, на запрошення, на заклик.*

   Уживається цей прийменник також після слів *перетворюватися, хворіти, хворий, багатий: перетворюється на людину, хворіти на астму, багатий на друзів.*
5. Прийменник **через** із З. в., крім інших значень, указує на причину: *через неявку, через брата, через клопоти, через необережність.*
6. Прийменник **до** з Р. в. може вказувати напрям руху, а також на предмет зацікавлення: *ходити до школи, вступити до технікуму, летіти до Лондона; беручкий до науки, ласий до меду, привітався до вчительки.*

7. Прийменник **біля** з Р. в. позначає місце: *біля клумби, біля Чернігова.* Це значення передають також прийменники **близько, коло:** *коло (близько) ставу, коло (близько) ліцею.*
8. Для позначення приблизної кількості використовуються тільки прийменники **коло** та **близько:** *близько (коло) дванадцятої години, близько (коло) семи миль, близько тридцяти метрів.* **Вирази типу *біля п'ятої години, біля вісьмох кілограмів* є ненормативними, помилковими.**

Вправа 118

Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть написання прийменників.

І. 1. (За) (для) добра свого народу боровся він, горів, співав (М. Нагнибіда). 2. Кришталевий дзвін струн чується в повітрі, гостро вириваючись (із) (по) (між) непогасного пташиного хору (Є. Гуцало). 3. Людина, (по) (при) всі негаразди і катастрофи, відчувала і відчуває дивовижну усталеність і облаштованість світобудови (В. Скуратівський). 4. Хіба коли-небудь була дружба (по) (між) скупими? (Г. Сковорода). 5. Зануриш руку у море, а (з) (під) пальців скачуть веселі вогні і гаснуть у морі (М. Коцюбинський). 6. (Що) (ж) (до) нас, школярів, то ми тепер ще більше були заполонені натхненням свого вчителя, вірили кожному його слову… (О. Гончар). 7. Спочатку морок поліз (з) (по) (між) очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом (М. Коцюбинський). 8. Поверталась до книгарні, коли раптом (із) (за) жовтого брикетика телефону-автомата, (з) (під) навислого каштанового гілля ступив хтось навперейми… (Є. Гуцало).

ІІ. 1. Та, мов літак з тяжкого оболонка, Я вилітаю знову на блакить — Геть видива осінні (з) (перед) ока! (Р. Лубківський). 2. (Не) зважаючи (на) лютий холод, його все більше клонило на сон (О. Гончар). 3. А очиці, наче блискавиці, так і грають (з) (по) (під) брівок темних! (Леся Українка). 4. Аж весною побачили: пнеться (з) (під) куща жовтої акації лапатолистий пагінець… (М. Григорів). 5. (На) (зустріч) йому від колодязя з двома відрами в руках ішла огрядна присадкувата дівчина

(Григорій Тютюнник). 6. І (з) (по) (за) обрію росли Риштовань обриси могутні — Там готувались грози злив, Там вже громадилось майбутнє (Є. Маланюк). 7. Що не річка, то мова (з) (по) (над) волзьких степів: це російська чудова — гусел радісний спів. 8. Що не річка, то мова (з) (над) Славути-Дніпра: українська чудова — кобзи сонячна гра (Д. Білоус).

Вправа 119

Перекладіть словосполучення українською мовою. Поясніть особливості вживання прийменників в обох мовах.

Построиться в колонну по два, по ошибке, измерить по периметру, по прибытию поезда, по сентябрь включительно, с первого по пятый семестр, реферат по географии, получать по очереди, сообщить по телефону, лететь по воздуху, по данным ревизии, по обыкновению я занимаюсь плаванием, по определённым периодам, по недоразумению, знать по опыту, сравнение по показателям, мероприятия по улучшению дисциплины, отправить по почте, поступать по закону, называть по имени, пропуск по болезни, обратиться по поводу предстоящей практики, связать по рукам и ногам, выполнять по принуждению, одеваться по последней моде, вязать по образцу, уволиться по собственному желанию, заниматься по субботам, купить в рассрочку, поступить в университет, поехать в Сочи, встреча в шесть часов, переживать за родителей, перевести на китайский язык, говорить на испанском, получить травму из-за неосторожности, во времена Киевской Руси.

Таблиця вживання деяких прийменників у словосполученнях української мови

Неправильно	**Правильно**
прийшов по справі	*прийшов у справі*
обчислити по формулі	*обчислити за формулою*
пливти по течії	*пливти за течією*
працювати по спеціальності	*працювати за фахом*

Закінчення табл.

Неправильно	Правильно
контрольна по геометрії	*контрольна з геометрії*
по цій причині	*через цю причину*
по всім напрямкам	*у всіх напрямках*
комісія по складанню резолюції	*комісія для складання резолюції*
по закінченню гімназії	*після закінчення гімназії*
не по силам	*не під силу*
з березня по травень	*з березня до травня*
по вихідним дням	*у вихідні дні*
міроприємства по уникненню	*заходи щодо уникнення*
думати за навчання	*думати про навчання*
турбуватися за неповнолітніх	*турбуватися про неповнолітніх*
читати на англійській	*читати англійською*
аварія із-за халатності	*аварія через недбальство*

☺🔔 *Петрик прийшов додому в сльозах.*

— Тобі не сподобалось у цирку? — спитала мати.

— Ні, леви з'їли приборкувача, а левеняткові нічого й не дісталося…

§ 38. Правопис сполучників

Сполучник — службова частина мови, за допомогою якої поєднуються члени речення чи частини складних речень.

Сполучники за **походженням** поділяються на **непохідні** (*і, але, а, та, бо, чи*) та **похідні,** що утворилися від інших частин мови (*як, що, коли, де, тому що*).

За **будовою** сполучники бувають **прості** (*ні, як, що, та, мов, а, чи*), **складні** (*щоб, якби, аби, якже, проте, мовбито, аніж*) та **складені** (*через те що, для того щоб, незважаючи на те що, затим щоб, так що*).

За **вживанням** сполучники поділяються на **одиничні** (**неповторювані**) (*а, але, проте, зате, однак*), **повторювані** (*ні — ні, і — і, то— то,*

або — або, чи — чи, хоч — хоч) та **парні** (*не тільки — але й, як — так і, хоч — але, якщо — то*).

За **характером синтаксичних зв'язків (за значенням)** між членами речення або частинами складних речень розрізняють сполучники **сурядності** та сполучники **підрядності.**

Сурядні сполучники поєднують однорідні члени речення та частини складносурядного речення.

Підрядні сполучники служать для зв'язку частин складнопідрядного речення (підрядна приєднується до головної).

Сурядні сполучники		
єднальні	**протиставні**	**розділові**
і, й, та (у значенні *і*), *також, і — і, ні — ні, як — так і, не тільки — а й*	*а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, однак*	*або, чи, то, хоч, то — то, не то — не то, або — або, чи — чи, чи то — чи то*

Підрядні сполучники						
причини	**мети**	**наслідку**	**умовні**	**допустові**	**порівняльні**	**часові**
тим що, бо, через те що, у зв'язку з тим що, тому що, оскільки, затим що	*щоб, для того щоб, з тим щоб, за-тим щоб, аби*	*так що*	*якщо, як, коли б, коли, якби, аби, раз*	*хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що*	*мов, немов, мовби, немовби, наче, неначе, неначеб, начебто, ніби, нібито, як, що, неначебто*	*як, після того як, в міру того як, щойно, як тільки, тільки-но, ледве, скоро, поки, з того часу як*

Написання сполучників

1. Сполучники пишуться одним словом, якщо їх складовими частинами є:
   а) частка **же, ж:** *адже, аж, аніж, ніж, отже, отож, таж, також, теж, тож;*
   б) частка **би, б:** *аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби;*
   в) частка **то:** *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто;*
   г) частка **що:** *абощо, якщо;*
   ґ) префікси: ***при****тому,* ***при****тім,* ***при****чому,* ***при****чім,* ***про****те,* ***за****те,* ***за****тим.*
2. Сполучники **щоб, якби, якщо,** які пишуться разом, варто відрізняти від однозвучних з ними займенників чи прислівників, що пишуться окремо із частками **б, би, що**:
   а) сполучником **щоб** починається підрядна частина складнопідрядного речення, відділити частку **б** від **що** в ньому не можна. На займенник **що** падає наголос, а частку **б** можна від нього відділити й поставити в іншому місці речення або зовсім опустити. Порівняйте: *Я мусив заховатися від вас,* ***Щоб*** *ви не бачили мого ридання, Не знали глибини моїх ураз (Данте Аліг'єрі; перекл. з італійськ. Д. Павличка). А вона на* ***що б*** *не дивилася, де б не гуляла — всюди ввижаються їй дрімучі волинські праліси (М. Олійник)*;
   б) сполучник **якби** відрізняється від прислівника **як** із часткою **би** тим, що прислівник **як** виділяється наголосом, частку **би** можна перенести в інше місце або й зовсім опустити; у сполучнику **якби́** наголос падає на останній склад, а сам сполучник можна замінити іншим — **коли б**. Порівняйте: ***Якби́*** *мені крила, крила соколинії, полетіла б я за милим, за дружиною (Т. Шевченко).* ***Я́к би*** *там не було, а література — моя професія (Леся Українка)*;
   в) сполучник **якщо** від однозвучного прислівника **як** із займенником **що** можна відрізнити в контексті: на прислівник **як**

падає наголос, а в сполучнику наголошується другий склад; сполучник **якщо** можна замінити в реченні іншим — **коли**: *Смерть — то короткий подих, мить остання, **Якщо́** вона закон — не покарання, Навіщо так печалитись мені? (Ф. де Кеведо; перекл. з іспанськ. Д. Павличка). **Я́к що** трапиться, ні на кого не нарікай.*

3. Сполучники **зате** й **проте** пишуться одним словом. Відрізняють їх від однозвучного займенника **те** з прийменниками **за** і **про** так: сполучники можна замінити іншими синонімічними **а, але, однак**, однозвучні з ними слова таким чином не замінюються. Порівняйте: *На гору доступитися нелегко, **зате** з гори зручніше боронитись (Леся Українка). Повинна дякувати мамі **за те,** що будила рано, навчила всього робити.*
4. Сполучники **таж, теж, тож (отож)**, які пишуться одним словом, варто відрізняти від однозвучних займенників **те, та** й частки **то** із часткою **ж**, які пишуться окремо. До займенників **те, та** можна додати слово **саме (сама)**, а частку **ж** опустити. Сполучники замінюються синонімічними: **тож — тому, теж — також,** а **таж — адже**. Порівняйте: *Старий грізно хмуриться і **теж** любується сином (О. Довженко). На завтра учням залишили **те ж** завдання. **Таж** якби не він, давно б уже не стало цього дуба (Леся Українка). **Та ж** стара смерека зустрічала на околиці рідного села. **Тож** і здружився він з такими гарячими головами, як і сам (І. Цюпа). **То ж** сіль землі, **то ж** сила молода ішла на смерть, на згубу неминучу (Леся Українка).*
5. Сполучники **адже, ніж, аніж, також, мовби, наче, начеб, начебто, немов, немовби, нібито** паралельних форм не мають і завжди пишуться разом: ***Адже** ви самі знаєте, що незабаром зробилось (Т. Шевченко). Ліпше чути заперечення мудрих, **аніж** підтакування нерозумних (Д. Заточник). **Неначе** у разках намиста, калина мріє буйнолиста із усмішкою на виду (М. Терещенко). А серце б'ється, свіжий вітер дише, **немовби** хоче остудить чоло… (М. Рильський). Біля вікна третього поверху стояв Черниш, **також** збуджений і радісний (О. Гончар).*

6. Деякі сполучники із частками **би, б, же, ж** пишуться тільки окремо: ***або ж, адже ж, але ж, коли б, коли б то, коли ж, бо ж, все ж, хоч би, хоча б***: ***Хоч би*** *де замріла квіточка одна; тільки й червоніє що горобина (Я. Щоголів).* ***Коли ж*** *влаштовували літературні читання, починала їх Леся (М. Олійник).*
7. У складених сполучниках кожна частина завжди пишеться окремо: *та й, то й, дарма що, так що, тому що, через те що, тільки що, для того щоб, з тим щоб, з того часу як, з тих пір як, після того як, у міру того як.*
8. У кількох складених сполучниках перші дві частини пишуться разом, наступні — окремо: ***незважаючи на те що, тимчасом як, затим що***.
9. **Через дефіс** пишуться сполучники з підсилювальними частками **бо, но, то**: ***отож-бо, тільки-но, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то.***

Особливості вживання деяких сполучників

1. Ватро уникати нагромадження як сполучників **і (й),** так і сполучників **та,** особливо в одному реченні, використовуючи їх чергування, наприклад: *Мову людина пізнає впродовж усього життя* ***й*** *шліфує своє мовлення в постійному протиборстві* ***і*** *взаємодії усних* ***і*** *писемних стилів (З довідника).* Потрібно замінити другий сполучник **і** на **та:** *Мову людина пізнає впродовж усього життя* ***й*** *шліфує своє мовлення в постійному протиборстві* ***та*** *взаємодії усних* ***і*** *писемних стилів (З довідника).*
2. Іноді для приєднання підрядної причинової частини складнопідрядного речення помилково використовують сполучник **так як** замість **тому що, бо, через те що, оскільки:** *Висновки членів комісії були невтішними,* ***так як*** *у роботі підприємства виявилося багато недоліків.* Сполучник ужито неправильно, потрібно: *Висновки членів комісії були невтішними,* ***тому що (***або ***через те що, бо, оскільки)*** *у роботі підприємства виявилося багато недоліків.*

Вправа 120

Запишіть сполучники разом, окремо або через дефіс.

Та (й), тому (що), ото (ж) (бо), при (чому), мов (би) (то), коли (б) (то), от (же), так (що), після (того) (як), ні (ж), не (мов) (би) (то), як (би), тільки (но), тим (часом) (як), тоб (то), за (тим) (що), тільки (що), або (що), у (міру) (того) (як), тако (ж), через (те) (що), не (мов) (би), хоч (би), тож (то), при (тім), ото (ж), коли (б), тому (то), як (що), наче (б) (то), для (того) (що) (б), не (наче) (б), ад (же) (ж), з (того) (часу) (як), не (зважаючи) (на) (те) (що), мов (би), за (тим), ад (же), з (тих) (пір) (як), тим (то), а (би), не (наче) (б) (то), як (би) (то), а (ні) (ж), це (б) (то), дарма (що), та (ж), з (тим) (що) (б), при (чім), про (те), те (ж), або (ж), все (ж), то (ж), бо (ж), то (й), ні (би), але (ж), наче (б), що (б), хоча (б), ні (би) (то), при (тому), за (те), коли (ж).

Вправа 121

Складіть пари речень із сполучниками та однозвучними самостійними частинами мови із частками: щоб — що б, якби — як би, якщо — як що, зате — за те, проте — про те, теж — те ж, таж — та ж, тож — то ж, тимчасом як — тим часом.

Вправа 122

Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть за допомогою правил написання сполучників та омонімічних інших частин мови.

1. Подекуди в лісовій гущавині й справді озивались птахи, (про) те в їхніх голосах було мало радості, а більше неясного, безпричинного смутку (Є. Гуцало). 2. Кожне покоління вип'є свою чашу. Але чому вони повинні пити ще й нашу?! (При) чому вона ж і не наша, це ж нам залишена чаша (Л. Костенко). 3. Образ замисленого Сосюри лишився в моїй пам'яті не менш яскравим, (а) ніж образ поета, який читає захопленій аудиторії свої поезії (П. Усенко). 4. (Як) би ви поставились до того, хто розрив могилу вашого діда, виправдовуючись наукою? (Є. Гуцало). 5. На зиму русалки зникають. (За) те напровесні, щойно починає все довкола зеленіти, з'являються знову (М.Іванченко). 6. (Як) би знали ці люди, які то сумні дні без сонця, без місяця ночі! (Леся Українка). 7. Поки мати

готувала обід, старший син (тим) часом полагодив рибальські снасті. 8. У кого що болить, (Про) те й кричить (Л. Боровиковський). 9. (Що) б у землі не таїлось, те вирине з часом до сонця, (Що) б не блищало на ній — вона в глибину свою візьме (Горацій; перекл. А. Содомори). 10. Ви сумніваєтесь, чи вміємо грабарські діла. За (те) вже не турбуйтесь. То наше ремесло (Г. Коцюба). 11. Концерт не розпочинали, (тим) (часом) (як) зал був уже переповнений. 12. На галяві ріс старий дуб, із якого додолу нападало чимало зелених жолудів, і ми, як діти, не втрималися від спокуси, (що) б не назбирати по пригорщі лискучих ядерець у сірих капелюшках і кинути до грибів (Є. Гуцало).

Вправа 123

Розкриваючи дужки, запишіть речення, поясніть орфограми в сполучниках.

1. Мені хотілось доброї гармонії У дивнім поєднанні протиріч, Що (б) вигадані хрещиком півонії Тягнулись до усміхнених облич, Що (б) дні мої не хмурились, не плакали, Як посиніле небо восени, Що (б) соняшники в бубони талакали, Що (б) пісня гілкою тяглась у світ ясний І що (б) у всіх прикмет веселім знакові Кохання жар хмелив і веселив, Що (б) день торохкав у голівку макову, А друзі чорнобривцями цвіли (В. Малишко). 2. Дарма (що) й минулу ніч я не спав, сон і тепер не брав мене: в голові роїлися невеселі думки (Ю. Смолич). 3. Не (мов) диктант, написаний недбало, Так тягнеться рука судьбу переписати (В. Малишко). 4. Як (би) не паршива вівця, про що (б) тоді в отарі мекали? (Ю. Меліхов). 5. Птиця билася у вікно, Як (же) їй хотілось на волю! (В. Малишко). 6. Як (що) вам хтось подобається, будьте з ним ввічливим, а як (що) ні — будьте ввічливим тим паче (В. Черняк). 7. Хто я — у часі та просторі? Згас іще один день… Як (би) прожити не осторонь, А поміж добрих людей (В. Малишко). 8. Хоч (би) де був південь, а північ навпроти (Д. Арсенич). 9. Хіба ж у нас замало шалу? Та (ж) ні, він у крові не згас (В. Малишко). 10. Але знаю добре, що він таки жартом говорить; (при) тім нині я не боюся професора (І. Франко). 11. О, (як) (би) (то) листя, листя не жовтіло, о, (як) (би) (то) серце вічно зеленіло, не вкривало скроні старості снігами, (що) (б) на світ дивитись юними

очами (Із журналу). 12. Спочатку було важко: паяльник падав з рук, тільки (но) припаяні дротики відпадали, схеми здавалися найзаплутанішим лабіринтом… (Л. Плотникова).

☺🔔 *Читає хлопчина книжку й запитує батька-бізнесмена:*
— Тату, а «Ревізор» — це комедія чи трагедія, бо я щось не розумію.
— Якщо, сину, ревізор свій, то комедія, а от коли чужий, то трагедія.

§ 39. Написання часток

Частка — службова частина мови, що надає реченням, словосполученням або окремим словам додаткових змістових, емоційно-експресивних і модальних відтінків або бере участь у творенні морфологічних форм і нових слів.

За **місцем у реченні** частки бувають **препозитивними** (уживаються перед словом, до якого відносяться: *давай, ну, хай, не, ні, що за*), **постпозитивними** (стоять після слова, якого стосуються: *ж, же, но, бо*), деякі частки можуть переміщуватися в реченні, тобто стояти **в будь-якій позиції** (*хіба, тільки, ось, лише, уже, ще*).

За **будовою** розрізняють **прості** (*ж, б, не, ні, бо, нібито, однак, справді, нехай, просто, собі, буває, лише*) та **складені** частки (*далеко не, а то, навряд чи, на що (вже), от би, ледве чи не, як не, хай би, хоч би*).

За **особливостями функціонування** частки поділяються на **фразові, словотворчі** та **формотворчі.**

Фразові поділяються на кілька груп:

I. Частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень:
   1. **Вказівні:** *ось, он, онде, ген, це, оце, то, от, ото.*
   2. **Означальні:** *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно.*
   3. **Видільні:** *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч би, хоч, хоча б, аж, же (ж), таки, уже (вже), собі, бодай, все ж.*

II. Частки, що виражають модальні та модально-вольові відтінки значень:
   1. **Власне-модальні:** *мовляв, мабуть, ніби, навряд, навряд чи, ледве чи, ба, ой, ну й.*
   2. **Стверджувальні:** *так, еге, еге ж, атож, аякже, авжеж.*
   3. **Заперечні:** *не, ні, ані.*
   4. **Питальні:** *чи, хіба, невже.*

III. Емоційно-експресивні та експресивно-підсилювальні частки:
   1. **Оклично-підсилювальні, або емоційно-експресивні** (відтіняють емоцію висловлювання)**:** *як, який, що за, що то за.*
   2. **Експресивно-підсилювальні:** *просто, адже, адже ж, от уже, куди там, де там.*

Словотворчі: *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -завгодно, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би, -б, -же, -ж.*

Формотворчі:

1. Частки **би, б,** за допомогою яких утворюються форми умовного способу дієслів: *вітав би, вітала б, вітало б, вітали б*.
2. Частки **хай, нехай,** за допомогою яких утворюється описова форма наказового способу: *хай вітає, нехай вітають*.
3. Частки **-ся, -сь,** за допомогою яких утворюються зворотні форми дієслів: *вітайся, вітаються, віталась*.
4. Частки **був, була, було,** за допомогою яких утворюються форми давноминулого часу: *вітав був, вітала була, вітало було.*

Правопис часток

1. Разом пишуться частки **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-, чим-, -сь** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абищо, абияк, аніскільки, анічогісінько, декотрий, деколи, дещиця, чимало, чималенький, щодуху, щодо, якраз, якщо, чимдуж, чимскоріше, хтось, десь.*

   Але ці частки пишуться окремо:

   а) якщо між часткою та словом є інше слово: *абищо — аби від чого, декотрий — де в котрого, аніскільки — ані в скількох, щодня — що другого дня, щодо — що ж до;*

б) якщо частка **що** стоїть після слова, до якого відноситься: *тільки що, ледве що, поки що, дарма що, хіба що, тому що.*

2. Частки **б, би, же, ж** пишуться окремо: *коли б, ніс би, який же, адже ж,* **але** в складі деяких сполучників пишуться разом: *адже, отже, аякже, таж, тож, теж, щоб, якби, мовби, начеб.*
3. Частки **ось** та **он** пишуться разом лише в словах *осьде* й *онде,* **але** залежно від значення, вимови їх можна писати окремо: *ось де, он де.*
4. Через дефіс пишуться частки **-бо, -но,** підсилювально-видільні **-то, -от, -таки,** словотворчі **будь-, -небудь, казна-, хтозна-, невідь-** і под.: *іди-бо, вийди-но, якось-то, як-от, пізнав-таки, будь-коли, де-небудь, казна-який, хтозна-чий, невідь-як.*

   Але ці частки пишуться окремо:

   а) якщо між часткою та словом є інше слово: *іди ж бо, пізнав мене таки, казна з яким, хтозна до чийого;*

   б) якщо частка **таки** вживається перед словом, до якого відноситься: *таки наважився, таки мій, таки все;*

   в) частка **от** у значенні **ось** пишеться окремо: *от моя квартира.*
5. Частка **то** пишеться залежно від значення:

   а) якщо вказівна, то окремо: *що то за краса;*

   б) коли підсилювальна, то через дефіс: *отака-то, якийсь-то, тим-то, стільки-то;*

   в) у складі порівняльних та деяких інших сполучників (словотворча) пишеться разом: *неначебто, начебто, нібито, буцімто, тобто, цебто.*

Вправа 124

Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть написання часток.

І. 1. А я (таки) мережать буду тихенько білії листи (Т. Шевченко). 2. Добре (таки), що ми поїхали сюди зорювати (О. Гончар). 3. Святковість порушував хіба (що) похмурий вигляд напівзогнилих хатинок (М. Олійник). 4. Треба знати, (де) що сказати (Народна творчість). 5. Вогонь один. Але чому (сь) (то) горить по-різному завжди (В. Тимченко). 6. (Ні) хто (бо), хто (не) навидить, себе (не) утримає, і (не) збереже, і (не) знайде (П. Могила). 7. А ти (б), Метелику, (не) дуже

(то) гордився, Бо ти (не) давно сам з гусениці вродився (Л. Боровиковський). 8. Без ворогів можна в світі Як (небудь) прожити (Т. Шевченко). 9. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки (що) розпустились (М. Коцюбинський). 10. Дайте (бо), дайте зітхнути Вільно, щасливо — хоть раз, Серцем від мук оддихнути, Збутись щоденних образ! (П. Грабовський).

II. 1. Довкола села мало лісів, ото хіба (що) над річкою, ото хіба (що) чагаристі яруги, тому (то) й звіра красного загледиш вряди-годи, коли забреде випадково, як отой зголоднілий лось, що знічев'я опинився (не) (де) (небудь), а в хліві Демида Неїжборща (Є. Гуцало). 2. Яко (сь) (то) мати нишком од батька продала мішок борошна (Грицько Григоренко). 3. Тільки (от) у мене і тепер, і раніше таке відчуття, наче все (таки) живу на чорновик, який згодом можна буде переписати, пережити по-новому, так, як захочу. — Ти (ж) (бо) знаєш, так (не) буває (Є. Гуцало). 4. Надходить літо, чуєш (бо)? (П. Тичина). 5. Уявлялося, як (що) дня, (що) року рулетка чи рейсфедер (не) виходять з рук (І. Ле). 6. Так (то) усякий, як пізна нужду, так (по) (не) волі добрим стане… (Г. Квітка-Основ'яненко). 7. До самої хати підходить (чи) малий сад (М. Стельмах). 8. З отця Василя зірвало вихором його скуфійку і понесло геть униз по Дністровській долині, у хорунжого мало-мало (не) вирвало з рук хоругви і тільки (но) держално уломило (М. Старицький). 9. І хоч в'яжіть, хоч плітку або клітку, хоч (бозна) хто розкаже (бозна) де, як (що) він лицар — жінка кине квітку, на все життя очима проведе (Л. Костенко). 10. Думки бадьорі Роєм налинуть (хто) (зна) (відкіля), Запрагнуть праці руки, і здаля Поллється шелест віт на осокорі… (М. Рильський).

Вправа 125

Запишіть слова разом, окремо або через дефіс, поясніть орфограми.

Чим (би) (то), (ані) як, (що) правда, (що) (ж) до, все (таки), (де) (в) котрого, хіба (що), (не) наче (б) (то), скільки (ж) (то), печи (ж), так (таки), ав (же) (ж), тільки (що), (таки) мітингував, мітингував (таки), веди (но), (то) де (ж), заплети (бо), тому (ж) (то), (від) (бозна) кого, (а)

як (же), навряд (чи), (чи) малий, (що) (три) години, (у) (де) (якому), (як) найвіддаленіший.

Вправа 126

Складіть речення з поданими словами та сполученнями слів, поясніть правопис, визначте частини мови.

Щороку — що року, онде — он де, бодай — бо дай, атож — а то ж, аніскільки — а ні скільки, нібито — ніби то, абиде — аби де, аякже — а як же, чимало — чи мало, отже — от же, так-от — так от.

☺🔔 *— Якби-то екзамени та складати на місяці!*
— А чому?
— Таж там усі предмети в шість разів легші.

§ 40. Правопис часток не та ні

І. Написання частки не

1. **Не** пишеться разом із словами, якщо вони без **не** окремо не вживаються (**не** виконує роль префікса): а) з іменниками: *негода, ненависть, нетерплячка, необхідність*; б) з прикметниками: *неозорий, незмірний, непоборний, невгасимий, невловимий, неподоланний, незрівнянний, незбагненний*; в) з дієсловами: *ненавидіти, неволити, незчутися, нехтувати*; г) з дієприслівниками, утвореними від дієслів, у яких **не** пишеться разом: *нехтуючи, ненавидячи*; ґ) з дієприкметниками: *непохитний, нечуваний*; д) з прислівниками: *нещодавно, невтомно, ненароком, нехотя.*

Примітка. Варто розмежовувати, коли дієслова *здужати, славити, покоїтися, стямитися* пишуться з **не** разом, а коли окремо. Якщо частка **не** вживається для заперечення, то пишеться окремо, на це вказують значення дієслів: ***не** здужати* (те саме, що й **не** могти, **не** подолати), ***не** славити* (**не** прославляти), ***не** покоїтися* (**не** спочивати, **не** лежати), ***не** стямитися* (**не** повернутися до тями). Із префіксом **не-** ці слова мають інше значення: ***не**здужати* (хворіти), ***не**славити* (ганьбити), ***не**покоїтися* (турбуватися), ***не**стямитися* (втратити самовладання).

2. **Не** пишеться разом з іменниками, прикметниками та прислівниками, якщо в сполученні із цим префіксом вони набувають нового, протилежного значення: ***не**спеціаліст, **не**билиця, **не**друг; **не**прямий, **не**поширений, **не**великий; **не**голосно, **не**мало, **не**багато.* Такі іменники, прикметники, прислівники можна замінити іншими, близькими за значенням словами (синонімами) без **не**: ***не**воля — рабство, **не**доля — лихо, **не**веселий — смутний, **не**довгий — короткий.*
3. Якщо частка **не** вживається для заперечення наявності предмета, дії, ознаки тощо, то вона пишеться окремо. Найчастіше це заперечення підсилюється протиставленням із сполучником **а**: ***не** щастя, **а** горе; **не** славить, **а** гудить; **не** реальний, **а** уявний; **не** швидко, **а** повільно.*

У реченні протиставлення може бути відсутнє, але його можна домислити: *Це **не** брат* (*а товариш*). *Це **не** рожева сукня* (*а блакитна*).

Примітка 1. Якщо зіставляються не прямо протилежні поняття, а сумісні, які одночасно приписуються предметові чи дії як їх ознаки, тобто **протиставляється значення не тієї лексеми, що виражена словом з не**, то в таких випадках **не** з різними частинами мови **пишеться разом**; найчастіше при цьому вживається сполучник **але**: *дерево **не**старе, **але** міцне; діти співали **не**голосно, **але** дружно; **не**високий, **але** сильний голос.*

Примітка 2. Якщо протиставлення в реченні відсутнє, то **не** з **прикметниками та прислівниками** пишеться разом чи окремо залежно від змісту: **при ствердженні — разом, при запереченні — окремо**: *Робота **не**важка, саме припала випускникові до душі. **Не** великомовна була та Чайчиха, **не** привітна: якась хмара повила її навіки (Марко Вовчок).* Також написання залежить від змісту, який вкладається у висловлювання: *До станції **не**далеко. Чи **не** далеко він живе від станції? Ця гора **не**висока* (є невисока). *Ця гора **не** висока* (не є висока).

Примітка 3. З короткими прикметниками **не** пишеться окремо: ***не** рад, **не** повен, **не** певен, **не** повинен, **не** варт.*

4. **Не** пишеться разом з дієприкметниками, що не мають при собі пояснювальних слів (досить часто такі дієприкметники в реченні

переходять у прикметники): ***не**відправлена кореспонденція, **не**сповита дитина, **не**скошене жито, **не**передбачена перешкода, **не**складений іспит.*

Якщо при дієприкметнику є **будь-яке пояснювальне слово**, навіть частка, а також у разі протиставлення із сполучниками **а, але** з дієприкметниками **не** пишеться окремо: ***не** відправлена вчасно кореспонденція, зовсім **не** сповита дитина, ще **не** скошене жито, ніким **не** передбачена перешкода, **не** складений мною іспит; Тільки мав [поет] талан до віршів **не** позичений, **а** власний (Леся Українка).*

5. Окремо пишеться частка **не** з дієсловами дійсного, умовного та наказового способу (за винятком тих, що не вживаються без **не**, та починаються префіксом **недо-**); **не** пишеться окремо і з дієприслівниками, утвореними від таких дієслів: ***не** знаю, **не** співає, **не** вірять; **не** складу, **не** прикрасиш, **не** зможуть; **не** згадав, **не** відмовила, **не** присягались; **не** читала б, **не** відпочив би, **не** вклонялися б; **не** зустрічай, **не** суперечи, **не** грішіть, **не** гаймося; **не** прикрашаючи, **не** згадавши, **не** суперечачи, **не** присягавшись, **не** зміг-ши, **не** відпочиваючи.*

Увага! Дієприслівник *не дивлячись* уживається в значенні, пов'язаному з дією «дивитися», «бачити»: *Виправдовувався, **не дивлячись** мені у вічі.* Ненормативним є: *Спортивні змагання з біатлону відбулися, не дивлячись на погану погоду,* потрібно: ***незважаючи на** погану погоду.*

6. Варто розрізняти написання частки **не** з дієсловами, що мають префікс **до-** (за загальним правилом **не** пишеться окремо): ***не до**торкатися, **не до**лучитися, **не до**повідати, **не до**працювати,* і написання дієслів, що починаються з префікса **недо-** (ці дієслова означають половинчастість, неповноту дії, часто фізичну ваду чи постійну повторювану дію, **не** пишеться з ними разом): ***недо**бачати* (погано бачити), ***недо**їдати* (голодувати), ***недо**чувати* (погано чути), ***недо**сипа́ти (**недо**сипляти)* (мало спати), ***недо**оцінювати* (знижувати оцінку), ***недо**люблювати* (відчувати неприязнь), ***недо**виконувати* (виконувати неповністю), ***недо**платити* (заплатити не повністю); ***Не до**солить — **не до**їсть (Народна творчість).*

Усіляких нудних зібрань однокласники ***недо****люблювали. Взимку Микулі з Вістою довелось дуже важко. Вони* ***недо****їдали, голодували (С. Скляренко).* ***Він недо****чував,* **але:** *Він* ***не до****чув моїх слів.*

7. Дієприкметники пишуться разом з префіксом **недо-**, якщо утворені від дієслів із цим же префіксом (переважно із значенням неповної якості): ***недо****солений,* ***недо****сушений,* ***недо****читаний,* ***недо****укомплектований,* ***недо****рахований; Сльозою акварель розмита на* ***не****докінченій картині (Р. Братунь).*
8. Іменники, прикметники, прислівники з префіксом **недо-** пишуться разом: ***недо****биток,* ***недо****їдок,* ***недо****крів'я,* ***недо****торканність,* ***недо****комплект;* ***недо****крівний,* ***недо****ладний,* ***недо****лу́жний,* ***недо****сяжний;* ***недо****речно,* ***недо****статньо* (**але:** ***не до*** *вподоби,* ***не до*** *ладу,* ***не до*** *речі,* ***не до*** *смаку,* ***не до*** *шми́ги*).
9. **Не** пишеться окремо з **прикметниками та прислівниками**, що мають при собі пояснювальні займенники або прислівники із часткою **ні,** а також слова: **далеко**, **зовсім, аж ніяк***: аж ніяк* ***не*** *влучний вислів, нітрохи* ***не*** *компетентна порада, далеко* ***не*** *нове шосе, зовсім* ***не*** *смішно, ніколи* ***не*** *сумно, аж ніяк* ***не*** *страшно.*

Увага! За наявності інших пояснювальних слів прикметники з **не** пишуться разом: ***не****знайомий читачам автор,* ***не****відома нам адреса,* ***не****правильне в даному випадку рішення,* ***не****здібний до математики учень.*

Але якщо такий прикметник з **не** входить до складу звороту, що стоїть після означуваного іменника й логічно підкреслює заперечення, то **не** з прикметником пишеться окремо: *твір,* ***не*** *підвладний часові.*

10. **Не** пишеться окремо з незмінюваними присудковими словами: **не дуже, не цілком, не зовсім, не досить, не треба, не можна, не гаразд, не жаль;** з предикативними прислівниками: **не видно, не чутно, не потрібно;** з дієслівними формами на **-но, -то:** ***не*** *зроблено,* ***не*** *виміряно,* ***не*** *пошито,* ***не*** *відкрито.*

Примітка. Якщо іменники, прикметники та прислівники на **-о** виконують функцію присудкових слів у питальних реченнях при логічному підкресленні заперечення (можливі частки **хіба, чи**), то **не** з такими словами пишеться окремо: *Хіба* ***не*** *правда, що питання надзвичайно*

актуальне? Чи ***не*** *зрозумілий цей висновок сам по собі? Хіба* ***не*** *цікаво відвідати ще раз відреставровану експозицію?*

11. Частка **не,** уживана як префікс в іменниках — власних назвах, пишеться через дефіс: *не-Європа,* але в загальних — разом: *нелюдина, неістота.*
12. Слід розрізняти присудкове слово **немає (нема)**, яке з **не** пишеться разом, та дієслово **мати** в третій особі однини теперішнього часу, яке з часткою **не** пишеться окремо: якщо російською мовою перекладаємо **нет,** потрібно писати разом українське слово **немає**, якщо російською перекладаємо — **не имеет,** українською варто писати окремо — **не має:** *У мене* ***немає (нет)*** *ча́су. Він* ***не має (не имеет)*** *ча́су.*
13. Із числівниками, займенниками, прийменниками, сполучниками, вигуками частка **не** пишеться окремо: *не сто, не двадцятий, не твій, не вони* (**але:** прикметник ***неабиякий***), *не при пам'яті, не за правилами* (**але:** прийменник ***незважаючи на*** та сполучник ***незважаючи на те що***), *не тому що виправдовувався, не ах який.*

Увага! Якщо **не зважаючи —** дієприслівник із часткою **не,** то пишеться окремо: *Працював добре,* ***не зважаючи*** *ні на які обставини.*

II. Написання частки ні

1. Частка **ні** пишеться разом із займенниками, якщо вона не відокремлена від наступного займенника прийменником: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, нікому, нічим, нікотрому.*
2. Частка **ні** пишеться разом із прислівниками: *ніяк, ніде, ніколи, нізвідкіля, нітрохи, нізвідки,* ***ніпочім, ніпочому*** (у значенні «дешево»), **але:** ***ні при чому***.
3. Частка **ні** в складі займенників пишеться окремо, якщо в непрямих відмінках вона відділяється від займенників прийменником: *ні в кого, ні до чого, ні з ким, ні на якому, ні в скількох.*

Увага! Ненормативними є вирази: *в нікого, до нікого, до нічого, за ніякі.*

4. **Ні** в інших випадках пишеться окремо, це поширюється й на стійкі фразеологічні вислови типу *ні се ні те, ні риба ні м'ясо, ні сюди ні туди, ні так ні сяк, ні живий ні мертвий* тощо.

Увага! Варто розрізняти написання залежно від значення слів: ***нізащо*** (ні за яких обставин, ніколи) — прислівник: *Нам ніколи юними не бути… І того, що втрачено колись, Вже* ***нізащо*** *в світі не вернути (Л. Дмитерко);* ***ні за що*** (даремно, ні за яку річ) — займенник із прийменником та заперечна частка: ***ні за що*** *не відповідає; пропасти* ***ні за що***; ***ні за що*** (немає за що) — займенник із прийменником та заперечна частка: ***ні за що*** *дякувати.*

Нінащо (нанівець) — прислівник: *Тепер душа, тепер серце звелися* ***нінащо:*** *«Буде добре, аби гроші, Хоть ти і ледащо»(Українські поети-романтики…);* ***ні на що*** (ні для чого, ні на якусь потребу) — займенник з прийменником та часткою: ***ні на що*** *не скаржитися,* ***ні на що*** *не здатний.*

Вправа 127

Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть написання за допомогою відповідних правил.

І. 1. Піднімається щось чорне, (не) видиме, але грізне (В. Лис). 2. (Не) лінуйся (ні) (до) чого доброго (Володимир Мономах). 3. Хто соромиться визнати (не) доліки свої, той з часом безсоромно виправдовуватиме своє (не) вігластво, яке є найбільшою вадою (Г. Сковорода). 4. (Не) весело на світі жить, Коли (не) ма кого любить (Т. Шевченко). 5. Є каяття, да вороття (не) має (Л. Глібов). 6. Сум (не) має дна (Леся Українка). 7. (Не) швидкою, але впевненою ходою крокувала дівчина (не) знайомим містом. 8. Чи варто було стільки років побиватися, (не) досипляти, (не) доїдати, щоб такого кінця діждати (Л. Яновська). 9. (Не) прочитає мати всіх тих (не) написаних листів, на які такі скупі діти… (Я. Балога). 10. Один бюлетень (не) дійсний. 11. (Не) взявшись за сокиру, хати (не) зробиш (Народна творчість).

ІІ. 1. — Де наших могил (не) має, Романе… Наші люди скрізь бували (О. Гончар). 2. Я… увесь вік злидні годував, (не) доїдав, (не) допивав (М. Кропивницький). 3. Вражений запорозькою тактикою, французький

інженер Боплан верещав, як (не) дорізаний, намагаючись налагодити артилерійський вогонь (О. Довженко). 4. Життя значно складніше, багате на різні (не) сподіванки й (не) передбачені, а часто навіть і екстремальні ситуації (М. Слабошпицький). 5. Сьогодні він у (не) ласці, але завтра обставини можуть раптом змінитися, і він знову з'явиться у столиці, у вищому світі (З. Тулуб). 6. У неї серце обкипає кров'ю, коли подума вона, яке горе, яку нужду та (не) достачу терпить її Йосип (Панас Мирний). 7. О музи геліконів степових! О жриці вогнищ, вже давно погаслих! Вода джерел, од спеки (не) живих, була (не) вельми щедра для Пегасів (Л. Костенко). 8. Любити відчайдушно, як весна, (Не) видіти, як зима, (не) щадно, — Се повноцінність. Але (не) сповна, Коли (не) маєш таланту прощати (Б. Олійник). 9. (Не) навість розпалити (не) важко, людство розпалювало її вже (не) раз і в колосальних масштабах, а як потім загасити її? (О. Гончар). 10. За екзамен одержав (не) задовільно. 11. За екзамен одержав (не) задовільно, а відмінно.

III. 1. Тут, у яругах, по снігу ще (не) ходжено… 2. Згодом дістає борошно, місить тісто, збираючись у киплячому баранячому жирі готувати борцоки — їжу хоч і (не) хитру, зате смачну. 3. (Ні) коли собі (не) зізнаюсь, що помилилась. 4. Ці люди наділені (не) вигаданою, а реальною магією. 5. В одноманітних рухах сніжинок-танцюристок відчувалась (не) показна краса, проста гармонія, проте водночас у красі та гармонії снігового танцю вгадувалась прихована погроза, пришестя чогось (не) минучого й (не) відворотного, від чого (не) сховаєшся, а мусиш уповні спізнати його навалу. 6. Дід зводиться з колоди на причілку хати і, в одній руці тримаючи (не) долатану саджалку, другу кладе на твою теплу голову, гладить шкарубкою долонею, що дере так, наче дубова кора. 7. — Ще мати її жива, тільки (не) дочуває, славна така… 8. (Не) вже і я маю причетність до цього космосу, (не) вже і моє життя складає частку людського космосу. 9. У підлітковому віці процес формування, як і процес оформлення, ще (не) закінчений, остаточний образ має постати (не) (в) довзі. 10. Кожна людина — це (не) написаний роман, та чи про всіх напишеш? 11. Сам на себе став (не) схожий, і цю переміну помітили люди: якась гризота гризе Кирика, бач, перевівся чоловік (на) (ні) (що) (Із творів Є. Гуцала).

IV. 1. (Ні) хто її (не) побачить (ні) где і (ні) (з) ким, усе за роботою та по господарству, цілий день рук (не) поклада (Г. Квітка-Основ'яненко). 2. Отакі тепер козаки на світі… (Ні) (на́) (що) переведеться Запорожжя (С. Васильченко). 3. (Ні) яких вагань і компромісів (З. Тулуб). 4. Двадцять вісім літ прожив Ігор, а (ні) коли (не) носив за пазухою каменюк, (ні) (на) кого (не) нападав тишком (Ю. Шовкопляс). 5. Був собі хазяїн заможненький, була й скотина, було і усяке господарство, а тепер звівся чоловік (ні) (на) (ві́) (що)! (Г. Квітка-Основ'яненко). 6. Кобзарю, знаєш, нелегка епоха — оцей двадцятий невгомонний вік. Завихрень — безліч. Тиші — (ані) трохи (Л. Костенко). 7. (Не) буде з таких хазяїнів добра; переведуться (ні) (на) (се) (ні) (на) (те) (Г. Квітка-Основ'яненко). 8. І жаль, коли б до квітня (не) дожив Мій жовтий день, що завжди трохи недо… (В. Балдинюк). 9. (Ні) (в) (який) час (ні) (за) (яких) обставин (ні) (хто) й (ні) (що) (не) примусить його (ні) (чого) робити попри власного бажання чи переконань. 10. (Ні) чим (не) помежовані рядки пливуть перед очима, розпливаються навсібіч, як люд у низинах Личаківської (А. Содомора). 11. Життя (не) має ціни, а воля дорожча за життя (Народна творчість).

V. 1. Була постава вчительки (не) схилена (А. Бортняк). 2. І от біля обеліска Слави, що височить над Славутичем, у людському вирі ми (не) сподівано побачили: у гімнастерці, вузькій спідниці, чобітках і пілотці, ніби щойно зійшла з фотографії воєнних років, алеєю парку йде (не) молода, але струнка ще жінка, а поряд з нею, також у військовій формі, чоловік (В. Мацюк). 3. (Не) сказанний жах обняв Соломію (М. Коцюбинський). 4. Порвалася (не) скінчена розмова (Леся Українка). 5. Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів, досі (не) бачених нею (О. Гончар). 6. Хлопці сиділи біля багать і провадили (не) скінченні розмови на всякі теми (П. Вершигора). 7. (Не) званому гостю місце за дверима (Народна творчість). 8. (Не) помічений нами Сергій стояв на відчиненій хвіртці (М. Коцюбинський). 9. Ой, чия ж то хата (не) заметеная, а чия ж то дівчина (не) заплетеная (Народна творчість). 10. Перевелись огороди (ні) (на́) (що) (І. Манжура). 11. Дружній череді вовк (не) страшний (Народна творчість).

VI. 1. Бійці (не) хтували (не) безпекою, рвалися вперед (І. Ле). 2. За торішню ціну я (ні) (за́) (що) на світі [не працюватиму] (М. Кропивницький). 3. Молода, (не) витрачена сила хвилею вдарила в груди (М. Коцюбинський). 4. Їдуть же люди в Оренбурзькі степи, покупили там за поміччю банку землі (ні) (по) (чому) (І. Карпенко-Карий). 5. (Ні) (за) (що́) не відповідає. 6. (Ні) (се) (ні) (тницю) плеще мій язик, та що вдію з язиком? (Є. Гуцало). 7. Йому було якось соромно, (ні) яково через те, що от він, такий молодий, такий ще порівняно (не) вправний, став відомим усьому світові, тоді як його вчителя знає тільки оце маленьке сонне місто на березі теплого моря (П. Загребельний). 8. Це дієслово (не) дійсного способу, а умовного. 9. Хоч архітектурна основа, внутрішнє оформлення Софії Київської зберегли свій первісний вигляд, та це (не) означає, що інтер'єр собору залишився (не) (до) торканим (За Д. Степовиком). 10. До любої (не) боги (не) має далекої дороги. 11. На тобі, (не) боже, що мені (не) гоже (Народна творчість).

Вправа 128

Перепишіть, поясніть написання часток **не** *та* **ні** *за допомогою правил. Чи можливі варіанти?*

І. 1. Рівними рядочками вишикувались ще недобудовані і вже, видно, зовсім готові, навіть заселені, ніби брати-близнюки, один в один, новісінькі, мов перемиті, будинки (Ю. Збанацький). 2. Дощ непричесаний чи пересолений Кривить направо й наліво гримаси (В. Балдинюк). 3. Хтось сказав: якщо хоч один учень пішов дорогою свого вчителя, то такий учитель жив на світі не даремно (Ю. Петрашевич). 4. Він пошив у дурні своїх недругів, а сам конем красномовства вискочив на сухе (М. Стельмах). 5. Неможливо жити без любові до чогось або ж до когось, — жити, не віддаючи чи не всього себе цій любові… (Ю. Шовкопляс). 6. Сей змінив на домівку і шану і владу, Щоб знайти біля комина тишу й пораду, Він сім'ї своїй серце і душу оддав, То й незчувся, як рідне за рідним сховав (Я. Щоголів). 7. Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше — жить на дві душі! (Л. Костенко). 8. Щоб схилити на свій бік недоброзичливого до киян князя, вирішено було спокусити володаря землі Сіверянської вістями про княжну Чорну (Д. Міщенко). 9. Хіба то безсовісно,

що я недосипав ночей, недоїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарятувати від злиднів (М. Кропивницький). 10. Примчав маленький «джип». Анрі-Жак помітив його лише тоді, коли він прикро загальмував на повній швидкості позад нього, офіцер скочив на дорогу й став галасувати, мов недорізаний (Ю. Яновський). 11. Так і пропали мої коні ні за що, ні про що (І. Нечуй-Левицький).

II. 1. Жінки втомились бути не прекрасними (Л. Костенко). 2. Сам здаюся собі недорікуватим, не можу бути веселим і дотепним (О. Гуреїв). 3. Ніколи не соромся запитувати про те, чого не знаєш (Арабська мудрість). 4. Здати роботу недбалу або недороблену він не міг (З. Тулуб). 5. Нехлюйське ставлення до мови, убогість лексики, стандартизація висловів… — чи ж не в цьому найтяжчі гріхи письменника (О. Левада). 6. Культурна людина завжди стежить за собою, ніколи не втрачає почуття міри й не дозволяє собі некоректних виразів… (Ю. Шовкопляс). 7. Калюжа була таки, ніврокy, нічогенька (Ю. Смолич). 8. У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів (П. Куліш). 9. Спершу дуже трудно було: молодий-таки, небувалий, не вчений як слід (А. Головко). 10. Факт, який мав він на увазі, був явно непереконливий і недостатній, щоб посіяти сумнів у Грицьковому серці (А. Головко). 11. Кожен робив своє діло мовчки, не перекидаючись словом, не ділячись думкою (Панас Мирний).

III. 1. З себе був о. Хведор огрядний, тілистий, невисокий, але плечистий (І. Нечуй-Левицький). 2. Сон пана Кшивокольського недовгий, уривчастий, наповнений тривогою за недороблену кимось роботу, каяттям, що там недостояв, там недоглянув, там довірився (Г. Хоткевич). 3. Радіостанція не мала повідомлень з аеростата. Друзі повітроплавців непокоїлись (М. Трублаїні). 4. Немає спокою йому ніде. 5. Він чоловік окадькуватий собі: не високий і не низький, не тоненький і не товстий, а так собі кріпкий (Словник Б. Грінченка). 6. Заздріша та радіша, що знов сама з дочкою, вона багато дечого недобачала довго (Марко Вовчок). 7. Від нас до університету не далеко. 8. На трибуну ще один іде. Невисокий, але окоренкуватий, дебелий (І. Рябокляч). 9. Від нас до університету недалеко. 10. Наша річка не

глибока, а мілка; у сусідньому ж селі річка неглибока, але холодна. 11. Артемко говорить німецькою не погано, а добре; Христинка ж спілкується німецькою непогано, але з акцентом.

☺🔔 *Якщо Ви набрали зайву вагу і Вашій фігурі загрожують недоліки — використовуйте народні засоби, наприклад, траву. У високій траві недоліки фігури майже непомітні.*

§ 41. Написання вигуків та звуконаслідувальних слів

Вигуки — це слова, що не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови, виражають різні почуття, переживання, емоції, волевиявлення, не називаючи їх: *оввa, тю, ой леле, ой лишенько, слава Богу, боронь Боже, ура, упс, вау, о, ой, ах, ех, ух, фу, ну, ай, Матір Божа, ого-го, жах, алло, ей, годі, тсс, тпру, вйо, гм, ціп-ціп, киць-киць, киш, гей, агов, соб, цабе, гиля, люлі-люлі, ха-ха-ха, ату* та інші.

До вигуків належать слова (застиглі форми спілкування), що виражають привітання, прощання, пробачення, подяку, побажання, божбу, прокльон, лайку тощо: *добридень, дякую, прощавайте, добраніч, бувайте здорові, дозвольте відкланятися, щасливої дороги, будь ласка, ласкаво просимо, смачного, вибачте, даруйте, про́шу, дякую, помагайбі, їй-богу, їй-право, слава Йсу, навіки слава, доброго здоров'я, з роси й води, чорт би його взяв, к чорту, хай йому біс* та інші.

Близькими до вигуків є звуконаслідувальні слова, що відтворюють різні звуки природи, тварин, машин, різні шуми тощо: *ку-ку-рі-ку, ку-ку, гав-гав, падь-падьом, кап-кап-кап, хлюп-хлюп, дзень-дзень, тік-так, гуп, бац, клац, др-р-р, ляп* та інші.

Вигуки, що передають повторювані чи протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ду-ду-ду, ках-ках, гоп-гоп, о-го-го, няв-няв, га-га-га, хі-хі-хі, шу-шу-шу, тень-телень, ту-ту-ту-у-у, тс-с-с, а-у-у-у, му-у-у, ф'ю-у-у, киш-ш-ш-ш, у-у-у, а-а-а, і-і-і-і-іх.*

Вигуки, що не передають повторюваних чи протяжних звуків пишуться разом: *леле, лелечко, цитьте, оввa, кукуріку, кудкудак, бух, тарах, бабах* тощо. Якщо потрібно передати протяжність, то й ці вигуки пишуться через дефіс: *тара-а-а-ах, бу-у-ух, баба-а-а-х, кудкуда-а-а-ак.*

Разом пишуться вигуки: *ану, анумо, ануте,* **але:** *ану-ну.*

Усі складові частини пишуться окремо у вигуках: *до побачення, будь ласка, на добраніч, отим то й ба, от тобі й на, оце так* тощо.

Через дефіс пишуться: *їй-богу, їй-бо, їй-право, ану-ну.*

Вигуки, що вживаються у функції членів речення, можуть братися чи не братися в лапки: *Пурхнула десь пташка, і* ***цвірінь-цвірінь*** *тепло полетіло в мрійну далечінь (В. Сосюра). І знов повторилось* ***«ку-ку, ку-ку»*** *на цілий білий світ (П. Воронько).*

Розділові знаки при вигуках

1. Якщо вигук уживається на початку речення й вимовляється без окличної інтонації, то після нього ставиться кома: ***Ой,*** *хтось заплакав посеред поля (П. Тичина).* ***Га,*** *що тут?* ***Ах,*** *це ти, Любочко? (Леся Українка).* ***Гей,*** *життя, виходь на бій, — Пожартуєм для розваги!* ***Гей,*** *життя, ставай, тремти! Дай я з тебе посміюся (П. Тичина).*
2. Коли вигук на початку речення вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а перше слово після нього пишеться з великої букви: ***Ах!*** *Пречудове це життя земне, жага безсмертності в могутній крові (М. Ундер; перекл. з естон. Д. Павличка).* ***Леле!*** *Вже обідать зась, вже не буде діла: добра юшка розлилась, тільки зашипіла (Д. Білоус).* ***Ет!*** *Сподіванки людські! (Марко Вовчок).*

Знак оклику (або кілька знаків оклику) ставиться й після однослівного вигукового речення, за яким немає більше слів: *—* ***Ге-е-е-ть! —*** *вигукнув Петро (Панас Мирний). —* ***Ага! ого! —*** *радіючи, скрикнув Петро (Панас Мирний). —* ***Уррраааа!!! —*** *вибухнули ми (Ю. Смолич).*

Після вигукового речення відповідно до інтонації може вживатися знак питання: ***От як?*** *У вас же були теорії не такі старосвітські (Леся Українка).*

3. Коли вигук уживається в середині речення, то виділяється комами з обох боків: ***О,*** *дайте грому,* ***о,*** *дайте зливи! — Нехай не сохнуть злотисті гриви (П. Тичина). Темна нічка, невидна****, гей,*** *осіння, холодна (Леся Українка). Бачив Хо таких****, ох,*** *бачив… (М. Коцюбинський).*

Дуже рідко вигук у середині речення виділяється з обох боків тире: *Озирнулись ми — ой леле — Де ж поділися зірки? (В. Скомаровський).* У такому випадку це вставлена конструкція.

4. Коли вигук, що вживається в середині речення, вимовляється з великим підсиленням, то перед ним ставлять кому, після нього — знак оклику, а далі слово пишеться з малої літери: *Вона тихенько постукала й раптом,* ***ах!*** *злякалася громового голосу за дверима*. Окличне слово в таких випадках може виділятися з обох боків за допомогою тире, якщо виконує функцію вставленої конструкції: *Аж ось двері —* ***рип! —*** *і Василь у хату (Г. Квітка-Основ'яненко). Коли це гусак як закричить —* ***ге-ге-ге-ге! —*** *та по воді крилами ляп-ляп-ляп! (Остап Вишня).*
5. Якщо вигук уживається в кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього той знак, якого вимагає зміст речення в цілому: *Згинь, невільництво****, геть!*** *(П. Грабовський). Нічого не второпаю. От голова****, га?*** *(О. Довженко).*
6. Не відокремлюються розділовими знаками на початку речення вигуки, що вживаються перед особовим займенником, після якого йде звертання: ***Ах*** *ви, серця струни!.. Грайте, грайте, грайте! (В. Сосюра).* ***Гей*** *ти, могутня людино, щастя світам принеси! (П. Тичина).* ***Ой*** *ви, юності давньої грози, неповторної радості крок (В. Сосюра).*
7. Слід розрізняти вигуки **ну, ой, ох, ах, о**, після яких кома ставиться, й однозвучні з ними підсилювальні частки, після яких кома не вживається: ***Ну,*** *що за напасть! (О. Довженко).* ***Ой,*** *чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині! —* ***Ох,*** *час мені додому! — швиденько мовила вона (Леся Українка).* ***Ах,*** *очі, ті очі!.. Кохана, Чом серце твоє не таке? (П. Тичина).* ***О,*** *як твій дух осатанів! (П. Тичина).*

Але: ***Ну*** *як би я міг без твоєї усмішки? (П. Тичина).* ***Ой*** *там зірка десь впала, як згадка (П. Тичина).* ***Ох*** *і дивний же ти, хлопче.* ***Ах*** *так, я й забув вам повідомити.* ***О*** *ридай же, молись: Ходить осінь у лузі (П. Тичина).*

Увага! У деяких випадках можливі пунктуаційні варіанти залежно від розуміння в реченні ролі зазначених слів: ***Ну,*** *в чому річ?* (**Вигук**); ***Ну*** *в чому річ?* **(Частка)**; ***Ну,*** *перестань!* **(Вигук)**; ***Ну*** *перестань!* **(Частка).**

8. Після **о, ой, ах,** що вживаються перед звертанням, виконують роль підсилювальних часток і тісно пов'язані з ним інтонаційно, кома не ставиться: ***О*** *милий друже, — знов недуже —* ***О*** *любий брате, — розіп'яте — Недуже серце моє, серце, мов лебідь той, ячить (П. Тичина).* ***Ой*** *Іване, Іване Золотаренку! Що ти зробив, мій друже! (Марко Вовчок).* ***Ах*** *серденьку, пробач мені, пробач.*

Якщо ж **о, ой, ах** перед звертаннями виконують функцію вигуків, то кома ставиться: ***О,*** *Марічко, як давно ми з тобою не бачились!* ***Ой,*** *господар-господарочку, Прийшли 'м до тебе раз в рік в гостину, Раз в рік в гостину повіншувати, Повіншувати, щастя бажати (О. Воропай).* ***Ах,*** *панове! Чи ви нюхали порох В життьовій війні? (І. Франко).*

9. Часом у середині речення вживається частка **ну**, однозвучна з вигуком, яка розділовими знаками не виділяється: *Йому слід доручити* ***ну*** *хоча б найлегшу роботу. Дайте мені* ***ну*** *хоча б ту книгу.*

Не виділяються також однозвучні з вигуками частки **ох, ой,** що вживаються перед словами **як, який** і в сполученні з ними виражають високий ступінь ознаки (у значенні «дуже», «страшенно», «жахливо», «чудово»): *Мені стало* ***ой як*** *соромно. Учора нам* ***ой як*** *пощастило.* ***Ох який*** *дивний ти, юначе.*

Вправа 129

Перепишіть, поясніть написання вигуків та звуконаслідувальних слів, а також постановку розділових знаків при них. Чи в усіх реченнях є вигуки або звуконаслідувальні слова, з якими частинами мови вони омонімічні?

І. 1. О музи, музи, музи кам'яні! Де грім душі, народжений з любові? (Л. Костенко). 2. Ах, Україно́нько, бідна годинонька тепер твоя, Згинули козаки, добрії юнаки, ох, кров моя (Середньовічний анонімний вірш). 3. Уранці проснешся — ой, високо ж небо! (П. Тичина). 4. Курли, курли… Далека путь. Втомились журавлі. Шу-шу, шу-шу… — бентежать степ Вітри пругкі… Цок-цок, цок-цок… — за небокрай Козацький кінь прудкий (П. Ротач). 5. Ой оце чудне дівчатонько, ой-я, Щосуботоньки їде з містонька До бабоньки, до бабусеньки, ой. Лишає свої інфузорії-туфельки, Скидає свої лаковані туфельки, Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки, У бабцюлі, у бабусеньки, ой, Взува старі чоботи-чоботищенки, Наносить води повну балію — Ще відро, ще відро, ще відеречко Та в баняки, банячища, ой, Та любисток зімліє в горнятах, Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой, Хата, хатуся, хатинонька, Хатусенька, Хата Стріхівна, ой. — Заворожи мені, бабченько, ой-я, Бабусенько, бабуленя, бабусенція. Ой гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки (І. Драч). 6. Самозанюхано-заглиблений нарцис Однокімнатних цих обсерваторій. Він палить час настійно, тільки тс-с-с… Життя — його тихенький крематорій (В. Балдинюк). 7. Не треба слів, навіщо бандеролі? Ау! — і все, крізь роки і печалі (Л. Костенко). 8. Народе Мексики, потужний духу, брате, о, не забудь його, бо ж він такий, як ти (Н. Гільєн; перекл. з іспан. Д. Павличка). 9. Оце! Я щиру правду говорю (Марко Вовчок). 10. О, я не Анна! Цієї жінки давно немає, торік померла чи позаторік, така печальна, і тільки пучки небесно танули і звучали: О донно Анно, о донно Анно, такі печалі! (С. Коротенко). 11. Ех, якби піч на коні, а я на ній — добрий козак був би! (Народна творчість).

ІІ. 1. Ой роде, роде багатий! Даруйте товар рогатий (Народна творчість). 2. Люлі, люлі, люліченька, Колихаю онученька, Щоб здоровий виростав, Ряст-травиченьку топтав, Був як маків первоцвіт, Много літ, ой много літ. А-а, а! (Із дитячого фольклору). 3. Будьте здорові на Новий рік, Ой Даждьбоже! (С. Килимник). 4. Гей, на всі простори, на Карпати-гори розлітайся, слово, розтікайся, клич… (М. Рильський). 5. — Ну й вперіщила, Фросинко, мене халявою!.. Віник я ще стерпів… А халявою як втяла, єй-бо, в очах свічки стали (В. Бабляк). 6. А на землі люди, звірі й сади, а на землі боги і храми: о пройди, пройди над

нами, розсуди! (П. Тичина). 7. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушниці (М. Коцюбинський). 8. А я тобі й забула хвалитись: до тебе Чіпка заходив… — Ага!.. — Чого ж це? — Не знаю… Каже — хліб продати… — Гм, — мугикнув Грицько. — От, дивіться, коли не здурів парубок… З кругу спився! (Панас Мирний). 9. Ліниво плив собі заштатний Короп Чумацьким Шляхом — гей та соб, воли (Б. Олійник). 10. І раптом — боже! — після того чаду і тарапати, рівної нулю, — я чую дощ (Л. Костенко). 11. — Алло! Добрий день, тьотю Оксано! Михайлик вдома? (С. Богдан).

Вправа 130

Запишіть, поставте розділові знаки, поясніть їх уживання. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

І. 1. Будьте ласкаві дайте казки братів Грімм… І про́шу дайте мені «Курочку рябу» (Є. Гуцало). 2. Ей пане, пане Хмельницький Богдане-Зиновію, Наш батю, полковнику чигиринський! (Народна творчість). 3. Господи скільки в космосі небесному чи в космосі людському різних комет, різних орбіт, які ніколи не перетинаються! (Є. Гуцало). 4. Здоров Донбасе мій! Тебе я бачу знов в заграві заводських, у зорях, в травах, у криках поїздів і гомоні дібров (В. Самійленко). 5. Ох не повчайте молодих! Нехай побудуть молодими (Л. Костенко). 6. — Даруй мені здалось, ти зовсім далеко (Є. Гуцало). 7. Ой скажи ж ти, вітре, де біліють кості Довговусих, мудрих, сивих співунів? (В. Рафальський). 8. Прощай моя рідна, дорога Десно (О. Довженко). 9. Ах хочеться скупатися у тім Отецькім слові, слові золотім! (Р. Лубківський). 10. Гей рідний Дунаю… Хвиль твоїх не вкриють байдаки ворожі; в мене рука бистра, в мене шабля гостра — тобі допоможу! (П. Усенко). 11. Давно, давно, давно не чув, зозуле, навіть у снах уже твого «ку-ку» (В. Підпалий).

ІІ. 1. Минає день. Ну от ми й піднялись ще на одну щаблиночку страждання (Л. Костенко). 2. Алло Наталко! Це не ти мені телефонувала? 3. Сеньйорито акаціє добрий вечір (М. Вінграновський). 4. Ах розбий старі скрижалі! (П. Тичина). 5. Га Чи не бачиш, що бідній худобині від посторонка геть попухли ноги? (І. Франко). 6. Радий я, що все оце побачив: ах яких в житті ще нам прикрас! (П. Тичина). 7. Люлі мій

маленький чоловік, Капле сон сріблястий з верховіту… (М. Вінграновський). 8. О кохання тугострунне, теплоруке! Невже ж до тебе я знов не доторкнусь? (П. Тичина). 9. Питаю в Одарки, чи здужає. — Здорова, тіточко, тільки мені на серці важко о важко! (Марко Вовчок). 10. Гей ти, поле колоскове, молодість моя! (В. Сосюра). 11. Прощай світе прощай земле, неприязний краю (Т. Шевченко).

III. 1. Безмежнеє поле в сніжному завою ох дай мені обширу й волі (І. Франко). 2. Ой ти, дівчино, ти, тихая погодонько, Дай же ми си чути, як підеш по водоньку (Народна творчість). 3. Ой дівчино молоденька, дівчино Анничко, Які в тебе чорні очка, яке біле личко (Народна творчість). 4. Їй (бо) не знаю, що я зле зробив. Чого ж бо й досі твій поріг високий ані відчув, ані переступив (В. Стус). 5. Ввімкніть будь ласка мою тишу! (В. Балдинюк). 6. Аж нині пиймо, нині босоніж гей! Об землю вдармо!.. (Горацій; перекл. А. Содомори). 7. Дідько з ним То не моя вина. І тебе не здибала — минеться. Краще припаду я до вікна, Сотня місяців мені всміхнеться (В. Балдинюк). 8. Дивлюсь угору… — Летять [журавлі]! — підхопили бігунці і підвели голови. — Летять! От (їй) (же) богу над самісіньким боєм (О. Довженко). 9. Гоп мої вибоїни гоп мої милі, та й немає транспорту над коняку в милі! (Л. Костенко). 10. Гарно воно в небі, а таки Вдома, на землі (їй) (богу) краще (Б. Олійник). 11. «Точка! — крикнув десятник. — Шабаш хлопці!» (Я. Баш).

☺🔔 ***Учитель***. *Придумайте, діти, речення, а потім перебудуйте його, використовуючи наказовий спосіб.*
Гриць. *Воли тягнуть воза.*
Учитель. *Ну, Федю, як це речення звучатиме в наказовій формі?*
Федя. *Гей! Цабе!*

§ 42. Пунктуація. Розділові знаки в кінці речення

Пунктуація (від лат. *punctum* — крапка) — це розділ мовознавства, що вивчає систему розділових знаків та правила їх уживання, а

також самі розділові знаки, які служать для членування письмового тексту та його графічної організації.

Наша пунктуація як система розділових знаків в основних своїх виявах склалася до XVIII століття. У давньоукраїнських пам'ятках розділові знаки (а їх було мало: крапка, три крапки, розміщені у вигляді трикутника; чотири крапки, розміщені у вигляді ромба) смислової функції не мали, а ставилися відповідно до потреби того, хто писав, з метою «відпочити».

Розвиток пунктуації пов'язують з виникненням книгодрукування, і «винайшли» її працівники друкарні. У їхнє завдання входило подавати друкований текст так, щоб читач легко сприймав прочитане. Тому друкований текст треба було членувати на окремі частини. Виникнувши з практичної необхідності, пунктуація стала розвиватися, удосконалюватися, брати на себе роль виразника точнішої й глибшої передачі змісту написаного.

Розділові знаки — це знаки, що використовуються для відображення синтаксичної структури української мови на письмі. До розділових знаків відносять: **крапку — (.), кому — (,), двокрапку — (:), тире — (—), крапку з комою — (;), кому — тире — (, –), три крапки — (…), знак питання — (?), знак оклику — (!), дужки круглі — (), дужки квадратні —** [], **лапки —** («»)**.** До пунктуації належить також **абзац.**

Основне призначення розділових знаків — полегшити тому, хто читає, розуміння писемної мови. Тому, хто пише, розділові знаки допомагають чітко та ясно викладати думки на папері.

Сучасна українська пунктуація грунтується на трьох основних принципах: **граматичному, смисловому** та **інтонаційному.** Провідним принципом, що регулює правила обов'язкового вживання розділових знаків, є **формально-граматичний. Змістовий** та **інтонаційний** принципи є додатковими.

Розділові знаки, що ставляться на основі **граматичного** принципу, є показником синтаксичного, структурного членування тексту. Це правила вживання крапки в кінці речення, коми між частинами складного речення, уживання розділових знаків, що виділяють звертання, вигуки, вставні та вставлені конструкції, відокремлені, уточнювальні й

однорідні члени речення. Такі розділові знаки є обов'язковими, тому що вони зумовлені граматичною структурою речення.

Смисловий принцип передбачає врахування контекстуального значення окремих елементів речення й смислових відношень між цими елементами в структурі речення. Цим принципом зумовлені постановка трьох крапок у середині чи в кінці речення, що свідчить про схвильованість мовця, незакінченість висловлених ним думок, про особливу експресію висловлення; невживання коми між частинами складносурядного речення перед неповторюваним сполучником **і** за наявності спільного другорядного члена; розрізнення омонімічних вставних слів та членів речення з відповідною пунктуацією; невідокремлення дієприслівникового звороту, тісно за змістом пов'язаного з дієсловом-присудком та інші.

На основі **інтонації** ставляться знак питання, знак оклику, іноді тире, три крапки тощо.

У сучасній пунктуації всі три принципи виявляються в єдності, але часто більша увага акцентується то на одному, то на іншому принципі.

Розділові знаки бувають **віддільні** та **видільні (відокремлювальні).** Перші служать для розмежування попереднього й наступного речень, частин у складному реченні та однорідних членів речення. До них відносяться крапка, знак питання, знак оклику, три крапки, двокрапка, крапка з комою, абзац. **Віддільні** розділові знаки можуть бути одиничними та повторюваними (кома й крапка з комою).

Видільні розділові знаки вживаються для позначення меж таких синтаксичних конструкцій, які вставляються в речення з метою доповнення, пояснення, розкриття змісту одного чи кількох членів речення або й речення в цілому, тобто ними виділяють звертання, вставні, вставлені компоненти, відокремлені члени речення, пряму мову. До них належать парні розділові знаки: подвійна кома, подвійне тире, дужки, лапки.

За розділовими знаками закріплені певні функції:

1. Одинична кома ставиться між однорідними членами речення, між частинами складного речення: *Проміння слів твоїх стоцвітними огнями, Стожарами мені горить у далині (М. Зеров)*. Де є одинична кома, завжди робиться пауза, але там, де є пауза, не завжди ставиться кома.

2. Парними комами виділяються з обох боків відокремлення, підрядні частини речень, конструкції, граматично не пов'язані із членами речення, тобто звертання, вигуки, вставні та вставлені компоненти: *Колисковий спів Веде до тих країв, Де біліє рідна хата, До могил моїх дідів (Давид Дума). Вечірня тиша край села, лунку провівши електричку, у душу голос твій внесла і засвітила, наче свічку (В. Тимченко)*. Проте якщо така частина вживається на початку чи в кінці речення, тоді ставиться лише одна кома — після виділюваної частини або перед нею: *Росинок перших голуба трава хова в долоньки несміливі зблиски, І солодко так тиша опада, як мати припадає до колиски (В. Підпалий)*. Виділена парними комами частина вимовляється, як правило, дещо іншим тоном чи трохи швидше, порівняно з усім реченням. Але паузи на місці парних ком чуються не завжди.
3. Крапка з комою ставиться там, де й одинична кома, якщо розділювані нею частини речення далекі за змістом, дуже поширені, мають у своєму складі інші розділові знаки. Пауза в такому місці приблизно у два рази довша, ніж тоді, коли ставиться кома: *Велика-бо користь від навчання книжного: книги — мов ріки, які напоюють собою весь світ; це джерело мудрості, в книгах бездонна глибина; ними ми втішаємося в печалі, вони — узда для тіла і душі («Повість минулих літ»)*.
4. Одиничне тире ставиться там, де й одинична кома (між однорідними членами речення, між частинами складного речення), і там, де коми ставити не можна (на місці пропущених членів, для інтонаційного виділення слів). Тире — знак дуже вагомий за значенням, указує на різні пропуски, умову, час, порівняння, наслідок, різку зміну подій, динаміку мовлення, різкість тощо: *Кров одмиває вимушену зраду, невимушена зрада — пляма вічна (Д. Павличко)*. Перед тире інтонація поступово підвищується, на місці тире — вичікувальна пауза, далі тон поступово спадає.
5. Парними тире, як і парними комами, виділяються з обох боків прикладки, вставлені конструкції, відокремлення тощо. Частина, виділена з обох боків тире, вимовляється підвищеним тоном: *Але*

українського генія, генія як генія, котрого реально знає світ — як Данте, Шекспіра, Байрона — нашого маяка у всесвітньому морі, по якому впізнавали б наші береги — і досі нема, а вже й кінець XX століття (Л. Костенко).

6. Двокрапка попереджує про наступне пояснення, доповнення, уточнення. Перед двокрапкою тон помітно підвищується, логічним наголосом виділяється те слово чи словосполучення (у складному реченні — найчастіше присудок), для якого в другій частині висловлюється причина або дається пояснення, обґрунтування, на місці двокрапки робиться вичікувальна пауза, а далі речення вимовляється звичайним тоном: *Ти давню праосінь нагадуєш мені: Широколанний степ, бліді свічада ставу, берегових грабів грезет і злотоглави, Повітря з синього і золотого скла І благодатний дар останнього тепла… (М. Зеров)*.
7. У дужки беруться додаткові повідомлення — вставлені конструкції, ремарки, доповнення, вказівки на джерело висловлювання. Частина речення, виділена дужками, вимовляється пониженим тоном у пришвидшеному темпі: *І я молю святу Покрову, щоб від ненависті і крові (хоча б) змогла нас вберегти… (Н. Фурса)*.
8. Три крапки в середині речення можуть передавати недомовленість, переривчатість, схвильованість мовлення, багатозначність висловлення, указувати на підтекст або на паузу перед важливим чи несподіваним повідомленням: *А ми йдемо… по смерті до живих (Б. Олійник)*.
9. Лапки — це функціонально однозначний знак. Ним виділяються цитати, чуже мовлення, різні власні назви, слова, ужиті в іронічному або незвичному значенні. Такі слова, узяті в лапки, вимовляються з особливою, підкресленою інтонацією. У диктанті можливе додаткове пояснення: автор важливе чи незвичне слово, крім інтонації, виділяє графічними пунктуаційними засобами: *В умовах заблокованої культури геній робить часом незрозуміле для свого народу, якщо його, так би мовити, «вектор психологічної інерції» на той час не збігається з магістральним напрямком великого духу (За Л. Костенко).*

10. Якщо збігається разом кілька розділових знаків, то ставиться звичайно один із них: крапка, двокрапка, три крапки, крапка з комою, знак питання, знак оклику. Ніякі розділові знаки не ставляться перед першою дужкою.
11. Проте зберігаються такі розділові знаки:
    а) кома й тире;
    б) друга дужка й будь-який знак після неї.

У художніх творах та публіцистиці можуть використовуватися так звані **факультативні** розділові знаки, які протиставляються **кодифікованим,** або **обов'язковим,** знакам. **Факультативні —** це в основному авторські знаки, зумовлені контекстом. Такі знаки можуть суперечити загальноприйнятим нормам, але не сприяють розхитуванню пунктуаційної системи. Можна твердити також про схильність окремих авторів до певних стильових прийомів, побудованих за допомогою тих чи інших розділових знаків, наприклад, у поезії І. Драча багато тире, у Є. Гуцала, крім частого використання тире, уживається нерідко крапка з комою.

Такі знаки передають емоційний лад мовлення, який відповідає певній індивідуальності. Їхня функція — створення експресивності, динамічності викладу або, навпаки, плавності, ліричності тощо. Часто їх призначення — додаткове стилістичне забарвлення.

Коли ж від надмірності авторських розділових знаків втрачається соціальна значимість пунктуації, то це призводить до пунктуаційної безграмотності.

Розділові знаки кінця речення членують текст на окремі речення. До їх складу входять крапка, три крапки, знак питання, знак оклику: *Це ж «Intermezzo»! Що той грім і туча? П'єш трунок цей — і серце знову юне. І арфа долами дзвенить співуча, і вітерець перебирає струни… (Д. Білоус).*

Домінантною є крапка, інші знаки мають додаткове значення.

Крапка ставиться:

1. У кінці розповідного чи спонукального речення, якщо воно вимовляється без окличної інтонації: *Не можна затуляти сучасним життям життя тисячоліть (М. Семенко). Переведіть мене через майдан (В. Коротич).*

2. У кінці пов'язаних між собою частин розповідного тексту, коли автор хоче навмисно подати їх інтонаційно відокремленими одна від одної: *Віктор мовчав. З тонким, різко окресленим обличчям, дивився холодно, спокійно (М.Івченко).*
3. У кінці рубрик переліку, коли кожна з них становить окреме речення (див.: **§ 19. Уживання великої букви**).
4. Як знак скорочення, незакінченості слова на письмі: *п. (пан), гр. (громадянин)* (див.: **§ 21, розділ ІІ. Графічні скорочення**).

Крапка не ставиться:

1. В абревіатурах між складовими частинами: *МАУП, дот, ВНЗ, МБА, МАГАТЕ, КНУ.*
2. У скороченнях назв метричних мір: *кг* (кілограм), *т* (тонна), *м* (метр), *дм* (дециметр), *г* (грам) тощо.
3. У кінці заголовків, на вивісках і штампах: *Рідна мова; кафедра української мови; Інститут української мови Національної академії наук України*.

Знак питання ставиться:

1. У кінці питального речення: *Яка потреба поспішати з відповіддю? (Ю. Збанацький). Яринко, що у ярім вінку, а хто на білому коніку? (І. Калинець).*

Примітка 1. Підвищена проти звичайної питальна інтонація передається двома або трьома знаками питання: *Хлопчина, підліток, що од горшка два вершка, а резонувати сміє?? (А. Кримський). Де ж слава ваша?? На словах! (Т. Шевченко).*

Примітка 2. У питальних реченнях з однорідними членами знак питання може ставитися після кожного однорідного члена з метою розчленування питання: *Далі старий до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток? (Марко Вовчок). — Треба бакшиш [хабар] готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? де? кажіть! (М. Коцюбинський).*

Примітка 3. Знак питання звичайно не ставиться в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням (хоч інтонація в таких випадках часто мало відрізняється від інтонації питальних речень):

Федір думає, що його Христі сказати (Панас Мирний). З внутрішнім тремтінням прислухається Дмитро, чи не обізветься хвилюючим здриганням держално топтухи, чи не стукне бистра щука в дубці немудрої снасті (М. Стельмах).

Коли ж головна частина питальна, тоді в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням знак питання ставиться: *Вечір, жовтий місяць схиляється над тобою, але чому ж він так низенько схиляється, що можна простягнути руку й помацати? (Є. Гуцало). Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко). Чи знав він, що з ним буде? (П. Гулак-Артемовський).*

2. У дужках у середині цитати або після неї для виявлення сумніву або критичного ставлення до наведеного матеріалу: *Нехай багато не розводяться вчорашні «марксисти» про велике значення колективізації (?), яка нібито врятувала (??) Україну від голоду (?!) (З газети).*

Знак оклику ставиться:

1. У кінці окличного речення: *Ми хочемо без воєн жити! (І. Нехода). Доле, хай що буде — буде, що було — мини! (В. Коротич). І ось — Стефаник і Куліш, Ось — Коцюбинський, Леся — квіти Степів страждальної землі, Народу самосійні діти! (Є. Маланюк).*

Примітка 1. Знак оклику ставиться завжди в кінці речень, що мають у своєму складі слова **як, який, що (то) за, скільки** тощо (зі значенням експресії), але не є підрядними: *Святий боже, яка красуня! (О. Довженко).*

Примітка 2. Підвищена проти звичайної оклична інтонація передається двома або трьома знаками оклику: *З Європи до Азії, в грізному сяйві багнетів, Їх — двадцять мільйонів!!! — смертей своїх дату затерши, Встають (Б. Олійник). Чув я здалеку гомін: то праця! На безмежному! Полі!! Встає!!! (Л. Коваленко).*

Примітка 3. У середині речення для інтонаційного виділення окремих слів (у таких випадках слова, що вживаються після знака оклику в середині речення, пишуться з малої букви):…*Із-за ліска вискочили*

вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів… (Ю. Яновський). Із ран — нове життя заколоситься, що з нього світ весь буде подивлять, яка земля! яке зерно! росиця! — Ну як же не сіять? (П. Тичина).

2. Складна інтонація оклику–питання передається на письмі знаками **?!** (частіше) або **!?** (рідше): *Ти віриш в казку?! (Б. Олійник). Нащо ж ви їх повбивали, переможені?! (В. Коротич).*
3. У дужках у середині цитати або після неї для вияву ставлення (обурення, здивування, іронії тощо) автора до наведеного ним матеріалу: *Один із промовців закликав колег «вирощувати курей» (!!), другий — «думати про вічність» (З газети).*

Три крапки ставляться:

1. На позначення перерваності або недокінченості мови: *Піти, піти без цілі і мети… (Ю. Клен). Іду полями, полями, Поміж житами… (В. Поліщук).*

Примітка. Крапки ставляться в середині речення при великій паузі, коли далі висловлюється щось несподіване: *Повернувся сусід з протезами, А від діда привіз… медаль (Б. Олійник). І тільки зойк злетів. І… обірвавсь (Б. Олійник).*

2. На позначення уривчастості мови від хвилювання, зворушення й узагалі сильних переживань: *І ми вертаєм… у вічну казку… до матерів (Б. Олійник).*

Примітка. У питальних й окличних реченнях у таких випадках ставиться знак питання або знак оклику та дві крапки вряд: *Скільки нам тоді було років?.. Коли це було?.. Та чи й справді було?.. (Є. Гуцало). О Господи, прости нам цю ганьбу!.. (Л. Костенко).*

3. На позначення пропуску в цитаті, а також коли цитата береться із середини речення або коли цитоване речення наводиться не до кінця: *Кант пише: «Геній… залежно від національності й того ґрунту, на якому він виріс, має в собі різні першозадатки і розвиває їх в різний спосіб» (Л. Костенко).*

☺🔔 *— Що ставиться в кінці питального речення?*
— Знак питання.
— Окличного?
— Знак оклику!
— А в кінці розповідного?
— Знак розповіді…
— Погано, Сердюк. Ану придумай мені розповідне, питальне й окличне речення.
— Учитель захворів. — Це правда? — Ура!

Схема пунктуаційного аналізу речення

1. Подати речення в орфографічному записі.
2. Визначити пунктограми (угорі над кожним розділовим знаком або місцем, де його немає, поставити цифри; причому, якщо два знаки збігаються в одному, потрібно поставити дві цифри), сформулювати назву різновиду пунктограми.
3. За допомогою правила пояснити конкретну пунктограму.
4. Визначити принцип пунктуації.

Зразок:

Ліс[1], або[2], як кажуть серби[3], шума[4], –[5] це не просто сосни[6] та дуби[7]: не одна там народилась дума[8], повна щастя[9], ніжності[10], журби[11].

Пунктограми:

- 1, 4 — розділові знаки при відокремленій прикладці; комами виділяється відокремлена уточнювальна прикладка, приєднана до пояснюваного члена речення (підмета) сполучником або; логіко-граматичний принцип;
- 2, 3 — розділові знаки при вставних конструкціях; комами виділяється вставне речення, що вказує на спосіб оформлення висловлених думок; логіко-граматичний принцип;
- 5 — тире між підметом і присудком; тире на місці пропущеного дієслова–зв'язки бути в теперішньому часі (є) ставиться між

підметом та іменною частиною іменного складеного присудка перед часткою це; логіко-граматичний принцип.

- 6 — розділові знаки між однорідними членами речення; кома не ставиться між однорідними присудками, з'єднаними неповторюваним єднальним сполучником та; логіко-граматичний принцип;
- 7 — розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення; двокрапка ставиться між частинами безсполучникового складного речення, бо в другій частині розкривається причина того, про що йдеться в першій частині; логіко-граматичний принцип;
- 8 — розділові знаки при відокремленому означенні; комами виділяється відокремлене означення, виражене прикметниковим зворотом, що стоїть у постпозиції до означуваного слова; логіко-граматичний принцип;
- 9, 10 — розділові знаки при однорідних членах речення; коми вживаються між однорідними членами, що входять до складу відокремленого означення; логіко-граматичний принцип;
- 11 — розділові знаки в кінці речення; крапка ставиться в кінці розповідного неокличного речення, логіко-граматичний принцип.

Примітка. При частковому пунктуаційному аналізі в реченні нумеруються пунктограми, а потім письмово пояснюються за допомогою пунктуаційних правил.

Вправа 131

Зробити пунктуаційний аналіз речень.

1. Школа — це насамперед читання: вдумливе, зосереджене, таке, що захоплює розум і серце, індивідуальне читання, читання як творчий процес, в якому вихованець наповнює слово пристрастю свого серця — він або захоплюється красою, благородством, моральною величчю, або ж переживає почуття обурення, презирства, непримиренності (В. Сухомлинський). 2. Бо ж наша мова — як чарівна пісня, що вміщає в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народнії, і ніжні запахи рідної землі (П. Тичина). 3. На го́лови, де, наче солов'ї, своє гніздо щодня звивають будні, упав романс, як він любив її і говорив слова їй незабутні (Л. Костенко). 4. Стоять верби,

опушені зелененьким листям, і здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебессі, легенький, бентежливий передзвін — прозорий, кришталевий (Є. Гуцало). 5. Розділові знаки — що нотні знаки: вони цупко тримають текст і не дають йому розсипатися; надають словам правильного співвідношення, а фразі — правильного звучання, ясності й легкості (Л. Шевченко). 6. Ти прости мою пам'ять, хоч право твоє — не прощати… (Б. Олійник). 7. Ясновельможний пане! Мій покійний муж, царство йому небесне, любив мене, і я його кохала, душі в собі не чула і плакала три дні, як він помер… (І. Карпенко-Карий). 8. На все впливає мови чистота: Зір глибшає, і кращають уста, Стає точнішим слух, а думка гнеться, Як вітром розколихані жита (Д. Павличко). 9. Мудрість життя в колективі полягає в тому, щоб уміти згладжувати свої «гострі кути» й обережно підходити до «гострих кутів» іншої людини, делікатно і терпляче послаблювати негативне й розвивати позитивне в собі та в інших (В. Сухомлинський). 10. Стараюсь ходити по паркету нечутно, мов промінь; дивлюсь у вікно на місяць; сплять темні крони каштанів; за дорогою — сад, як степова половецька орда, понапинав сірі шатра; а далі, за садом, вгадується нічне місто, залляте попелястим сяйвом (Є. Гуцало).

Вправа 132

Зробити пунктуаційний аналіз текстів.

I. Дехто з противників впровадження української мови в практику богослужіння виправдовується своєю прихильністю до традиції — мовляв, конфесійною має бути старослов'янська — мова наших предків. Однак у цьому твердженні криється або незнання, або свідома підтасовка: старослов'янська — це мова давніх болгар, занесена вона була на Русь як літургійна разом з прийняттям християнства так само, як латинська, наприклад, у Польщу. Це чужа за походженням і незрозуміла для нашого сучасного прихожанина мова (В. Горбачук).

II. Злитки золоті

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?
Як намистини, диво калинове –
Частини мови!

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — іменник?
Іменник! Він узяв собі на плечі
Велике діло — визначати речі, –
ім'я, найменування і наймення:
робота. Біль. І радість. І натхнення.

Ну а візьмімо назву — *дієслово,*
само підказує, що *діє слово!*
Ще й прикладу на нього не навів,
а вже до півдесятка дієслів!

Прикметник дасть іменнику — предмету
якусь його ознаку чи *прикмету.*
Числівник може визначить тобі
Число речей, порядок при лічбі.

А поспитай звичайного *займенника,*
за кого він у мові? *За іменника!*
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювати числівник і прикметник).
Прислівник звик, незмінюваний в мові,
ознаки різні виражать *при слові.*

Сполучник каже: скромну роль я маю,
але слова я в мові *сполучаю.*

І *частка* мовить: слово я службове,
але людині чесно я служу.
І, будьте певні, в інтересах мови
і *так* і *ні* де треба я скажу.

А *вигук* може пролунать, як дзвін,
у мові, мабуть, найщиріший він!

«*Ура!* — гукнеш ти друзям неодмінно. –
Сьогодні з мови я дістав «відмінно»!»
Частини мови! Назви наче й звичні,
полюбиш їх — красиві, поетичні!

«Відмінно» заслужив ти. Знав — чудово.
Це за любов найвища з нагород.

Хто ж так назвав оці частини мови?
Назвали вчені.
Й підхопив народ! (Д. Білоус).

III. Жовте листя ставлю в глечик без води, кетяги калини чіпляю на цвяшку над телевізором — і в ізольовану, з усіма вигодами кімнату входить осінь із сердечним, гіркуватим усміхом. Відчиняю двері на балкон, і вливаються струмені вечірнього повітря, що пахне садом. Сад — якраз через вулицю Народного ополчення, по якій, на щастя, не так багато проїжджає транспорту (Є. Гуцало).

IV. Як цар повелів

Доводилось чути мені:
«Навіщо ті коми дурні? –
Казав п'ятикласник-хлопчак. –
Зі слів зрозуміло і так!»
На це я казав у одвіт:
є притча старезна, як світ,
переказ про вирок царя,
коли привели бунтаря.
Слузі він диктує в ту мить:
«Карати не можна простить».
Той пише, як цар повелів,
а коми не ставить між слів.
І ось на майдані для страт –
бунтар у кайданах. І кат,
що мав за царя відомстить.

«Карати, не можна простить», —
слуга об'явля рішенець.
Аж руку підносить мудрець
(усі шанували його):
— Не так прочитав ти, слуго, —
Бо встиг зазирнуть тайкома,
що коми у тексті нема.
Взяв вирок, поправив умить:
«Карати не можна, простить».
Побачив, що кома змогла?
Така колись притча була! (Д. Білоус).

V. Повінь ще не зійшла, вода переповнювала Дніпро, надаючи річковій течії особливо легкого, вільного, широкого дихання. Авжеж, саме дихання: от захотілось йому, Славутичу, розпростерти свої могутні груди по землі — й він безборонно та щасливо розпростерив, здолавши звичні береги, бо що для його могутності усталені береги, й розлився тремкими потоками по прибережних долинах, неміряні сувої вод прослались так далеко, що в деяких місцях сягають обрію, й здається, що Дніпро — вже й не річка навіть, а море, посеред якого мерехтять подекуди в блакитному мареві острівці, наче то важкі човни позавмирали, не зрушать ні за течією, ні проти течії, а над цим морем дніпровської води — море небесної блакиті. А на морі дніпровської води, понаддніпровської блакиті, а в серпанковому повітрі поміж двома цими злитими воєдино морями — плавають і літають чайки, своїм польотом витворюючи дивні мережива, що весь час міняють і міняють свій візерунок (Є. Гуцало).

VI. Наша «Енеїда» — твір класичний. А такі твори крапок над «і» не розставляють; ставлять їх радше під питальними знаками. Такі твори, хоча й прочитані від дошки до дошки, все ж залишатимуться непрочитаними. Їх мусимо прочитувати в контексті нашої історії, культури, ментальності; у контексті європейської літератури взагалі. Розгорнути такий твір — то наче ступити на дорогу, що відкриває (перед тим, хто йде) все нові обрії. Коли кажемо «Сумніваюсь, отже, існую»,

то це означає, що під сумнів маємо брати не тільки чуже, а й своє, звикле, судження (А. Содомора).

VII. Якщо у ваше серце постукають радощі й прикрощі кожної дитини й відізвуться вашими думками, турботами, тривогами, сміливо вибирайте своєю професією благородну вчительську працю, ви знайдете в ній радість творчості. Тому що творчість у нашій справі — це насамперед пізнавання людини, подив перед багатогранністю і невичерпністю людського.

Якщо ж чотири десятки дітей здадуться вам похмуро одноманітними, якщо ви з трудом запам'ятовуватимете їхні обличчя й імена, якщо кожна пара дитячих оченят не розповість вам чогось глибоко особистого, неповторного, якщо за дзвінким голосом дитини, що пролунав десь у глибині саду, ви не пізнаєте і через тиждень, і через місяць, — хто це кричить і що в тому крикові, — сім раз, як кажуть, подумайте, а потім вирішуйте, чи бути вам учителем. Тому що немає жодної педагогічної закономірності, яка була б абсолютно однаково застосовна до всіх дітей (В. Сухомлинський).

VIII. — Я не піду в кузню, тату! — раптом промовив син.

— Що? — гримнув батько. — Боїшся чи, може, соромишся молота й ковадла?

— Ні! — твердо відповів Микола. — Молота й ковадла я не боюсь і не соромлюсь, тату! Але я хочу вчитись. І буду, буду вчитись…

Батько з-під брів подивився на сина й похитав головою.

— Вчитись? А на які достатки? І до якої академії приймуть тебе — сина шмаровоза?

— Є такі школи, тату! — зухвало заявив син. — Я сам зароблятиму, щоб вчитись… Голодний сидітиму, а буду вчитись… (С. Скляренко).

☺🕭 ***Фотограф***. *А тепер, хлопчику, усміхнися й дивись, як звідси вилетить пташка!*

Хлопчик. *Та облиште ви ці байки! Краще візьміть експонометр, перевірте освітленість і правильно встановіть діафрагму, щоб не зіпсувати пластинку.*

§ 43. Узгодження підмета з присудком

Підмет і присудок перебувають у предикативному зв'язку, який не ототожнюється ні із сурядним, ні з підрядним. Не розглядається він і в словосполученнях, бо на основі головних членів формується речення, а не словосполучення. Між підметом і присудком існує особливий зв'язок **координації**, тобто уподібнення граматичних форм. Формально зв'язок між підметом і присудком має багато спільного з узгодженням.

1. Простий підмет, виражений іменником, займенником, субстантивованим словом, і присудок, виражений дієвідмінюваною формою дієслова чи словами прикметникової парадигми, уподібнюються в роді й числі: ***Сонце заходить, Гори чорніють, Пташечка тихне, Поле німіє*** *(Т. Шевченко).* ***Стояла я*** *і* ***слухала*** *весну.* ***Весна*** *мені багато* ***говорила*** *(Леся Українка).*
2. Коли підмет виражений словами, які не мають категорії числа й роду (числівником, інфінітивом тощо), то узгодження між головними членами речення не буває: ***П'ятнадцять ділиться*** *на п'ять.* ***Шестеро сіло (сіли). Всього-на-всього — прислівник. У — прийменник.*** *Ворога* ***знищити —*** *велика* ***заслуга,*** *але друга* ***захистити —*** *це велика* ***честь*** *(В. Сухомлинський).* У таких випадках числові й родові форми присудка не зумовлюються відповідними формами підмета.

Увага! Якщо підмет — невідмінюване слово, то дієслово-присудок у теперішньому й майбутньому часі дійсного способу та в наказовому способі має форму однини, а в минулому часі дійсного способу та в умовному способі — форму середнього роду однини: ***Працювати*** *з таким консультантом* ***випадає*** *не кожному! (О. Копиленко). Тисячоголосе* ***«ура» покотилося*** *берегом (О. Гончар). Оце* ***«чому» не давало*** *й мені спокою (Ю. Збанацький).* ***«Треба» розбивається*** *об «не хочу» (З газети). Можливо, це* ***«потім»*** *і* ***не настане*** *(О.Іваненко).*

3. Якщо підмет виражений сполученням займенника **хтось із…, дехто з…, кожний з…** та іменника чи займенника в родовому відмінку множини, присудок має форму однини: *І* ***кожний з нас*** *те* ***знав****, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за сей*

кривавий труд… (І. Франко). ***Хтось із учнів допомагав. Дехто з них усвідомив.***

4. При підметі, вираженому словосполученням, що складається з іменників **більшість, меншість, частина** + іменник у родовому відмінку множини, постпозитивний присудок має переважно форму однини (у минулому часі та умовному способі — жіночого роду): ***Більшість студентів працювала (працює)*** *над науковими темами.* Можлива й форма множини: ***Більшість студентів працювали (працюють)*** *над науковими темами.*

Увага! Препозитивний присудок при такому підметі має форму однини: ***Зареєструвалась більшість учасників наради.***

Завжди в однині вживається постпозитивний присудок, коли слова **більшість, меншість, частина** мають при собі означення: ***Абсолютна більшість учених працювала*** *у ВНЗ і наукових установах.* ***Більша частина книг потрапляє*** *до читача вчасно.*

5. Якщо підмет виражений словосполученнями, куди входять слова **багато, мало, чимало, кілька, декілька** + іменник у родовому відмінку множини, присудок переважно буває в однині, у минулому часі та умовному способі — у формі середнього роду: ***Багато*** *київських* ***живописців працювало*** *над темою історії Києва.* ***Декілька осіб відвідало*** *виставку.* ***Найбільше службовців працювало*** *в сфері планування та обліку.* ***Людей немало*** *в тій війні* ***лягло*** *(М. Рильський).*

Увага! Якщо при підметах наявні слова **тільки, лише, всього** з обмежувальним значенням, то препозитивний присудок має форму однини: ***Виступило всього три особи. Поїде тільки двадцять студентів.***

Без таких обмежувальних слів препозитивний присудок може мати форму як однини, так і множини: *У залі* ***зібралося до кількасот осіб.*** А також: *Вже* ***стояли декілька возів*** *з зерном, сіллю, рибою,* ***декілька стільців*** *перекупок (Панас Мирний).*

Однорідні присудки можуть чергуватися в числових формах: ***Кілька парубків скочило*** *до танцю,* ***потягли*** *за собою дівчат (М. Коцюбинський).*

6. Коли підмет виражений словосполученнями, до складу яких входять слова **стільки, скільки** присудок уживається переважно в однині: ***Скільки*** *їх смілих, відважних* ***борців*** *зрана* ***лягло*** *в домовину (П. Грабовський).* ***Скільки турбот випало*** *на рік.* Але зрідка присудок може мати й форму множини: *О,* ***скільки*** *на землі* ***беззубих Бояться*** *сонця і води (П. Тичина).*
7. Якщо підмет виражений сполученням кількісного числівника та іменника в називному відмінку (числівники **два, три, чотири**) або в родовому відмінку множини (числівники **п'ять, шість…**), то присудок може мати форму як однини, так і множини: ***Чотири студенти зайшло (зайшли). Шість років*** *Левкові* ***минуло*** *(М. Стельмах). У фіртку пара за парою* ***ввійшли дванадцятеро хлопців*** *і* ***дванадцятеро дівчат*** *(Ю. Смолич).*

У складних реченнях при такому підметі присудок уживається в множині: ***Не вертаються три брати,*** *По світу* ***блукають,*** *А* ***три шляхи*** *широкії терном* ***заростають*** *(Т. Шевченко). Там* ***три верби схилилися,*** *мов* ***журяться*** *вони (Л. Глібов).*

Увага! При підметі, вираженому кількісним (неозначено-кількісним) числівником та іменником у родовому відмінку множини + іменник (що означає неістоту) у родовому відмінку, дієслово-присудок має форму однини, незалежно від його місця в реченні: ***Зібралося шість (кілька) номерів*** *свіжих* ***журналів.*** *У шафі* ***висить два пальта.***

Коли при підметі є означення, то присудок набуває форми множини: ***Ті десять сторінок будуть читатися*** *вдруге.*

Якщо в підметі числівник ужито з іменником *років,* присудок уживається тільки в однині: ***Минуло десять років.***

8. Коли підмет виражений словосполученнями, до складу яких входять слова **половина, півтора, півтори** + іменник у родовому відмінку, надається перевага присудку у формі однини: ***Половина озер обміліла. Півтора року*** *вже* ***минуло.***

Якщо іменник означає групу осіб, то присудок частіше вживається в множині: ***Половина групи студентів одержали*** *дипломи медсестер.* Можлива множинна форма присудка й тоді, коли при іменниках,

які входять до складу підмета, наявні означення в множині: ***Ці півтора року пролетіли*** *швидко.* ***Останні півтори години планувалися*** *для екскурсії.*

9. На числову форму присудка може впливати і його місце в реченні. Якщо присудок відсунутий від групи підмета, то він уживається переважно в множині: ***Двоє робітників,*** *ніби змовляючись, обережно* ***брали*** *ящики з машини і так же бережно* ***ставили*** *їх на землю (В. Собко).*
10. При підметі, який виражає приблизну кількість, присудок має форму однини: ***Книжок із двадцять лежало*** *на столі.* ***Студентів із п'ятнадцять працювало*** *в кабінеті.*

Форму однини мають присудки й тоді, коли підмети виражені кількісними числівниками з прийменниками **коло, біля, понад, до, з** (які разом із числівниками позначають приблизну кількість) та іменником у родовому відмінку множини: *Вздовж перону* ***стояло зо два десятки вагонів*** *(Н. Рибак).* ***Понад три сотні книжок надійшло*** *до бібліотеки.*

Якщо приблизна кількість розчленовується на окремі одиниці, то присудок може мати форму множини: ***Дві–три бджоли сновигали*** *лінивo… (І. Нечуй-Левицький).*

11. Якщо підмет виражений сполученням збірних числівників та займенників **нас, вас, їх,** присудок уживається в однині: ***Їх десятеро поїхало. Нас троє залишилося. Вас шестеро піде*** *завтра.*
12. Дієслова, які мають взаємно-зворотне значення (**зустрічатися, вітатися, прощатися**), при підметах, виражених кількісно-іменним словосполученням, мають форму множини, бо вони завжди вказують на роздільність дії, тобто на числову форму присудка впливає семантика: ***Три студенти зустрілися*** *у вестибюлі.* ***Два товариші*** *щиро* ***обнялися.***
13. При підметах, виражених сполученням іменників зі значенням сукупності (**гурт, табун, стадо, група** тощо) у називному відмінку однини та іменників у родовому відмінку множини, присудок координує свої граматичні форми відповідно до граматичних форм першого компонента словосполучення: *І вся ця* ***група гір*** *від низу*

до самісінького верху ***заросла*** *густим ялиновим лісом (І. Нечуй-Левицький). На поляні* ***з'явилася група*** *невідомих* ***людей*** *(А. Шиян). Великий* ***гурт людей стоїть*** *коло похилої хати (Леся Українка). У однім великім лісі* ***жило стадо Слонів*** *(І. Франко). Далеко од берега* ***грає*** *в морі* ***табун*** *веселих* ***дельфінів*** *(М. Коцюбинський).*

14. При соціативних підметах, тобто таких, що виражені словосполученнями із значенням сумісності (їх складові компоненти: іменник (займенник) у називному відмінку + прийменник ***з*** + іменник (займенник) в орудному відмінку), присудок уживається в множині: ***Дуб із дубом стали*** *рядом,* ***гомоніли*** *древнім ладом (А. Малишко). Спершу* ***вона з братом вагалися —*** *йти чи не йти на легкоатлетів (Є. Гуцало).* ***Батько із сином виходять*** *із затінку на сонце (О. Донченко).* Якщо такий підмет розривається присудком, то останній координується в числі з першим компонентом підмета: ***Професор пішов зі студентами*** *в аудиторію.* Хоч присудок і вживається в однині, проте підметом варто вважати сполучення ***професор зі студентами***, бо дія, виражена присудком, однаковою мірою стосується обох компонентів (пор.: ***Професор і студенти пішли*** *в аудиторію*). У реченні ***Професор*** *зі студентами* ***проводить*** *консультацію* присудок пов'язується лише з особою професора й уживається в однині, а іменник в орудному відмінку (*зі студентами*) виконує функцію додатка.

Отже, при соціативному підметі присудок може варіювати числові форми. Соціативність підмета встановлюється не стільки граматично (за числовою формою присудка), як контекстуально. Пор.: ***Оленка із сестрою Маринкою граються*** і ***Оленка*** *з лялькою Маринкою* ***грається.*** У першому випадку присудок у множині, бо підмет соціативний, а в другому — в однині, тому що він координується тільки з іменником-підметом у називному відмінку, другий іменник в орудному відмінку виконує функцію додатка (***Оленка і сестра Маринка граються —*** можлива семантико-синтаксична структура, а ***Оленка і лялька Маринка граються —*** неможлива).

При підметах типу **ми з ним, ви з ним, вони з ним** присудок уживається у формі множини: ***Ми з ним працювали*** *в одній установі.* ***Ви з***

ним училися *в одному класі.* Присудок буває в однині при підметі-займеннику в однині: ***Я*** *з ним* ***не погодився. Вона*** *з ними* ***не спілкувалася.***

15. При однорідних підметах препозитивний присудок може мати форму як множини (частіше), так і однини (в останньому випадку він координується в усіх граматичних формах з найближчим до нього однорідним підметом): ***Зародили*** *нам в артілі* ***і пшениця й виноград*** *(С. Олійник).* ***Береже*** *життя народу наша* ***сила*** *молода,* ***крила*** *правди і свободи,* ***крила*** *миру і труда (Д. Павличко).* Множинній формі присудка надається перевага, коли найближчий з однорідних підметів ужитий в однині, але весь ряд являє собою назви людей: ***Осталися*** *сиротами старий* ***батько й мати*** *(Т. Шевченко).* Препозитивний присудок із постфіксом **-ся** теж має форму множини, коли дія, що стосується кожного з підметів, сприймається як сумісна: *В цю мить* ***з'єднались річка і канал*** *(І. Муратов).*

Постпозитивний присудок при однорідних підметах уживається переважно в множині: *Біла* ***скатертина*** *на столі та помиті* ***лави сіяли*** *чистотою (М. Коцюбинський).* ***Завод і лан, село і місто злились*** *в єдину пісню чисту (М. Рильський).* Постпозитивний присудок, координуючись у числі з останнім однорідним підметом, в однині буває дуже рідко й зумовлюється найчастіше особливостями віршової мови: *Наша* ***дума,*** *наша* ***пісня не вмре, не загине*** *(Т. Шевченко). Нехай* ***ні жар, ні холод не спинить*** *вас! (І. Франко).* При розділових відношеннях між однорідними підметами постпозитивний присудок уживається в однині, указуючи на те, що суб'єктом, з яким пов'язується дія, є один з однорідних підметів: *Спросоння не добереш,* ***чи*** *то* ***людина, чи вітець, чи місяць*** *золотою пучкою* ***стукає*** *в шибки (М. Стельмах).*

16. Інтерпозитивний присудок буває переважно при протиставних відношеннях між однорідними підметами. Форма його числа й роду координується з відповідними граматичними формами підмета, який стоїть перед ним: *Роботу* ***не студент виконав, а учні.*** Постпозитивний присудок при протиставних відношеннях має форму множини: *І вже* ***не один, а всі стояли*** *перед найважливішим вибором у житті.*

17. Присудок у формі однини при підметі, що має форму однини, ужи-вається тоді, коли особу називають на «ви» з метою висловлення ввічливості, пошани (використовується так звана граматична мно-жина): ***мама просили, тато пішли, бабусенька хочуть, Ви кра-сиві, дідусь хворі,*** *Якби моя* ***бабуся встали*** *(Остап Вишня).*

Примітка. Не варто плутати підмети та звертання (останні можуть граматично пов'язуватися з присудком у реченні). Про це дивіться: **§ 49 (розділ І, п.7).**

18. Присудок у минулому часі матиме форму чоловічого роду, якщо підметом є іменник чоловічого роду на позначення професії, на-віть коли ним називається особа жінки: ***Менеджер запропонував; кутюр'є відкрив*** *дефіле;* ***президент*** *фірми* ***привітав****.*

Якщо ж із іменником на позначення професії вживається жіноче ім'я та прізвище, то присудок має форму жіночого роду: ***Менеджер Сікорська запропонувала; кутюр'є Шанель відкрила*** *дефіле;* ***прези-дент*** *фірми* ***Оксана Собко привітала.***

19. Якщо підмет має означення-прикладку власну назву, то присудок узгоджується з підметом: ***Магазин*** *«Товари Кіровоградщини»* ***взяв участь*** *у благодійній акції.* ***Газета*** *«21-й канал»* ***оголосила*** *до-даткову передплату.*
20. Якщо в ролі підмета вживається власна назва, то присудок узго-джується з нею, а не з пропущеною загальною назвою: ***«Товари Кіровоградщини» взяли участь*** *у благодійній акції.* ***«21-й канал» оголосив*** *додаткову передплату.*

Вправа 133

Перепишіть, підкресліть головні члени речення, поясніть правила їх узгодження. Укажіть можливі варіанти.

І. 1. Коли потяг у даль загуркоче, пригадаються знову мені дзвін гітари у місячні ночі, поцілунки й жоржини сумні… (В. Сосюра). 2. Го-ловною темою їхніх розмов була перемога, марш, Прага, чиїсь ми-лозвучні вірші (О. Гончар). 3. Ні-ні, не тіні від віття стелилися вни-зу, бігали по стовбурах, то рухалися роги, то йшло назустріч багато

мовчазних, весняних оленів… (Є. Гуцало). 4. Більш як сто років на Потебню посилається та цікавиться його ідеями велика кількість авторів (Із журналу). 5. Вслід за ними то тут, то там за садками проривалося незрозуміле, виюче, розкотисте а-а-а!.. а-а-а! (О. Гончар). 6. Лишатися на місці — означає пристати на все добре і зле (Із журналу). 7. Ще, може, найбільше подобалося Німому купати коней… (П. Загребельний). 8. Ох, хоча б швидше приходило те «завтра» (В. Канівець). 9. Дехто з мовознавців, як зазначалося, вважає, що поділ слів на склади певною мірою пов'язаний з морфологічним членуванням слів… (Н. Плевако). 10. Коли були ще баба молодими, вони були веселі, як Хуррем (Л. Костенко). 11. Три безлічі бульбашок котяться й котяться вітром І жаб'ячі очі на мене здивовано мружать (В. Балдинюк). 12. Триста лих мені дивиться в вічі (Б. Олійник).

II. 1…. Три місяці пробігло, мов кораблі веселі в морі — всіма цвітами процвітані, добрим скарбом переповнені (П. Тичина). 2. Це «ні» прозвучало з такою внутрішньою непохитністю, що Ілля Миколайович більше не питав його (В. Канівець). 3. Пані молода, виходьте до нас, Бо ми не знаєм дороги до вас (Г. Маковій). 4. Дружиною мені приснились ви, Ми з вами ідемо, побравшися за руки, Ми з вами вдвох, любове моя вічна, Ми з вами ідемо дорогою старою… (М. Вінграновський). 5. Встали мама, встали й татко… (П. Тичина). 6. Вийдіть, пані, до нас, Викупіть вінок у нас, Із білесеньким сиром, З молодесеньким сином (Народна творчість). 7. І мати Яринку називають — мій чорнобривець (М. Стельмах). 8. Чимало літ перевернулось, Води чимало утекло (Т. Шевченко). 9. Вже Данько з матір'ю наближався до дверей, як раптом, де не взявшись, викотилось йому під ноги кудлате собача (О. Гончар). 10. В просторій кімнаті стояло щось із п'ятнадцять столиків (М. Трублаїні). 11. Півсотні літ минуло з того, чимало вибігло води, як привели шляхи Рудого селянським хлопчиком сюди (М. Упеник). 12. Три дівчини, студентки-агрономи, йшли взимку по доріжці польовій (М. Рильський).

Вправа 134

Перепишіть, розкриваючи дужки, підкресліть головні члени речення, поясніть правила їх координації, укажіть можливі варіанти.

І. 1. Катерина з братом аж (злякатися)… (Є. Гуцало). 2. Багато вчених (вважати), що при складоподілі потрібно враховувати характер сполучуваності звуків… (Н. Плевако). 3. Для Маркерія ж Світлана лишалася так само маленькою білявою дівчинкою, (лунати) йому в вухах давнє її «не стрибай!» (П. Загребельний). 4. І те «дочко», сказане з такою материнською любов'ю, (зворушити) дівчину до сліз (М. Стельмах). 5. То з моїх грудей пекучим льодом (вирватися) «я» (М. Коцюбинський). 6. І знову «ура!» (покотитися) лісом (М. Стельмах). 7. Це «ой» (тягнутися, підноситися) все вище й вище (Я. Баш). 8. Більшість (не підтримати) запропонований проект постанови. 9. Мене (подивувати) оте «старший за мене» (М. Чабанівський). 10. Я не забув тебе, заводе, хоч вже (пройти) багато літ (В. Сосюра).

ІІ. 1. Батько з сином (поставити) скляні банки з півоніями на скромну могилку, поросту шовковою травою, поміж якої в'юнилася білоока березка та стриміли петрові батоги (Є. Гуцало). 2. Усі 20 студентів (узяти) участь у геологічній експедиції. 3. Переважна більшість овець (прокидатися — мин. час) разом із пастухом (За П. Коельо). 4. Шестеро гостей (завітати — мин. час) на входини. 5. Решта студентів (поїхати — мин. час) до Угорщини. 6. Лише п'ять хвилин (залишитися) до третього дзвінка. 7. Більшість учнів сьогодні на уроках (відповідати) добре. 8. Райвно (скликати) нараду директорів шкіл. 9. Минулого року музичні школи міста (закінчити) близько 50 учнів. 10. Двадцять юних музикантів (з учнів) самовіддано (дути) у труби (С. Колесник).

ІІІ. 1. Невеликії три літа марно (пролетіти — мин. час) (Т. Шевченко). 2. (Пройти — мин. час) в мовчанні кілька хвилин (М. Коцюбинський). 3. Сто градусів Цельсія (визначати — тепер. час) температуру кипіння води при тиску 760 мм ртутного стовпа (Із підручника). 4. Їх семеро (вижити — мин. час) після того тяжкого бою. 5. Частина промислових виробів (іти — тепер. час) на експорт. 6. Усього двоє переможців олімпіади (побувати — мин. час) в «Артеку». 7. Душ з п'ять хлопців (мостити — мин. час) коло столу з книжками (С. Васильченко). 8. П'ятірка сивих плотарів (сидіти — мин. час) в тінях яворів (А. Малишко). 9. П'ять сивих плотарів (сидіти — мин. час) в тінях яворів. 10. (Не прийнятись — мин. час) три ясени (Т. Шевченко).

☺🔔 *Син телефонує додому:*
— Ма, привіт! Тата поклич! Тату, привіт! «Динамо» виграло?
— Так, звичайно! Маму покликати?
— Угу… Ма, чула? Тато дозволив!

§ 44. Тире між підметом і присудком

Тире між підметом та іменною частиною іменного складеного присудка на місці пропущеного дієслова-зв'язки у формі теперішнього часу (**є**) ставиться в таких випадках:

1. Якщо обидва головні члени — іменники в називному відмінку: *Люстра — електрична сестра орхідей (Л. Костенко). Травень — вічний єретик (І. Драч). Егоїзм — першопричина раку душі. Нікчемність — рідна сестра підлості (В. Сухомлинський). Небосхил для людини — якраз відповідна стеля (Л. Костенко).*
2. Якщо обидва головні члени — кількісні числівники в називному відмінку: *Три та три — шість. Чотири рази по три — дванадцять. Шість у квадраті — тридцять шість. Вісім мінус три — п'ять.*
3. Якщо обидва головні члени чи один із них — дієслова в неозначеній формі: *Грати словом — долею грати (Г. Світлична). Марудна справа — жити без баталій (Л. Костенко). Боятися — означає визнати над собою владу (З.Ігіна). Переливати з Пустого в Порожнє — Дуже тяжка робота (І. Драч).*
4. Якщо перед іменною частиною іменного складеного присудка вживаються слова **це, оце, то, ось, (це) значить:** *Викладати мову — це означає, передовсім, прищеплювати любов до мови (М. Рильський). Музика — це мова почуттів (В. Сухомлинський). Доросла пам'ять — то уже не слайди (Л. Костенко). Лукія — ось його щедра молодість, ось чиєю дружбою він може пишатися (О. Гончар). Зрозуміти культуру далеких предків — значить зрозуміти себе (П. Мовчан).*

Тире між підметом та іменною частиною іменного складеного присудка на місці пропущеного дієслова-зв'язки у формі теперішнього часу (**є**) **не ставиться** в таких випадках:

1. Якщо перед присудком уживається заперечна частка **не**: *Спасибі й вам [ворогам], що ви не м'якуші. Час не наша власність (Із творів Л. Костенко).*
2. Якщо підмет чи присудок виражені займенниками (найчастіше особовим або питальним): *Я твій брат. Ми українці. Вона [весна] ще молода, ніжна… (Є. Гуцало).*
3. Якщо до складу присудка входять слова **як, мов, наче, ніби, мовби** та под.: *Туман мов дим. Біда, хто тратить сон і апетит, Кому життя немов бурлацькі лями (М. Зеров). Ніч наче озеро в берегах неба (М. Коцюбинський).*
4. Якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, прикметниковим займенником, іменником з прийменником, нерозкладним фразеологізованим сполученням слів тощо: *Федір Прохорович середній на зріст, втоптаний, крижастий (Д. Бедзик). Двері в коридор того дому одчинені (А. Тесленко). А й парубок би нічого: і брови чорні, і усики є, і чуб кучерями, і стан козачий (А. Тесленко). Речення з зеленого скла… (Ю. Тарнавський). Коні вороної масті.*
5. Якщо присудок уживається перед підметом, крім випадків, коли головні члени виражені тільки іменниками в Н. в. чи інфінітивами: *Виплекана веснами і серцями чесними Наша мова (Н. Білоцерківець)…. З білої руки знак запитання (Ю. Тарнавський).* **Але:** *Це перемога — скласти екзамен на «відмінно». Це такий архаїзм тепер — топити дровами (Ю. Яновський).*
6. Якщо між підметом та присудком уживаються вставні та вставлені конструкції: *Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа (О. Гончар). Посада, звісно, річ престижна (П. Камінський).*

Увага! Коли між підметом та іменною частиною присудка, вираженою іменником, з'являються відокремлені або уточнювальні члени, підрядні частини речень та ін., то після них на місці пропущеного

дієслова-зв'язки ставиться кома, що відмежовує попередній відокремлений член або підрядну частину, та тире: *Постійна праця, без якої немає справді великого, — необхідна умова художньої творчості (О. Пушкін). Література, як і релігія, — це один із шляхів пошуків істини (П. Мовчан). Книжки, створені письменником, — це те, заради чого він жив на землі (М. Смирнов-Сокольський).*

Примітка. В усіх шести перерахованих випадках, коли формально тире між підметом та іменною частиною іменного складеного присудка на місці пропущеного дієслова-зв'язки у формі теперішнього часу (**є**) не ставиться, цей розділовий знак **може вживатися** для інтонаційного та стилістичного виділення присудка **за бажанням автора**, в усному мовленні на це вказує відповідна інтонація: *Брат ворога — не брат є козакові (Ю. Липа). Душа поезії — не рима, Не брязкальце для диваків. Її субстанція незрима Палахкотить поміж рядків (Л. Первомайський).* **(1)**. *Ми — нація, сузір'я мільйонів, ми — серце воль, ми — буйна кузня сили (Ю. Липа). Я — вогонь, я — вихор, А вони спинятися не звикли (О. Теліга). Я розумію світло. Це — душа (Д. Павличко).* **(2)**. *Кожен день — як випускний екзамен (Є. Гуцало). У небі місяць — як млинове коло (Д. Білоус). Панська ласка — що вовча дружба (Народна творчість).* **(3)**. *Враження дитинства — ясновесні! (Д. Білоус). Народжений з порожнього — порожній, Осквернені простори — у вогні (Є. Маланюк). А інші для нього — нуль без палички (В. Минко).* **(4)**. *Як дівчини серце — весняне сонце (Народна творчість).* **(5).** *Молодість, очевидно, — найкраща пора в житті людини* **(6)**.

Вправа 135

Перепишіть, розставте розділові знаки, поясніть уживання чи відсутність тире між підметом і присудком.

І. 1. Однодумці бажані, опоненти необхідні (А. Коваль). 2. Звеличення чужого це приниження свого (В. Радіонов). 3. Іронія невидимі лапки́ на словах (А. Коваль). 4. Вбите слово… Тру́ни… Відболілі свічі. Стус і Симоненко Український січень! (П. Ротач). 5. Безхарактерність найгірший характер (А. Коваль). 6. Гончареві романи це насамперед пошуки людської свободи (М. Наєнко). 7. Чим більше у пророка послідовників, тим більша ймовірність, що він лжепророк (А. Коваль).

8. Мій патріотизм се не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо (І. Франко). 9. Права без обов'язків то сваволя (Леся Українка). 10. Зникнення з життя якоїсь форми розумного існування велика втрата для всього людства (Г. Нудьга). 11. Поезія це сіль на скибці буднів, Та хай ця сіль на рану не впаде (В. Моруга).

II. 1. Патріот не той, хто вміє виголошувати пишні фрази, а той, хто своєю кропіткою щоденною працею множить багатства рідної землі, прикрашає, перебудовує свою Батьківщину (В. Симоненко). 2. Життя що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши (Панас Мирний). 3. Уміти жити оце велике діло (І. Франко). 4. Продовжувати життя це перш за все навчитись його не скорочувати (О. Корнійчук). 5. Це твій перший обов'язок кидатися в бій зі смертю й перемагати її так, як недавно вмів (Ю. Шовкопляс). 6. Творити означає вбивати смерть (Р. Ролан). 7. Я дедалі більше переконувався, що відсутність справжнього читання, яке захоплює розум і серце, пробуджує роздуми про життя, змушує думати над власним майбутнім, велике лихо (В. Сухомлинський). 8. Одна з моїх улюблених передач «Світ живої природи». 9. День який нинішній наче вавилонське стовпотворіння! 10. Ти виняток, ти унікум, ти не від світу сього. 11. Нічне повітря густе й вогке, пахне землею та зів'ялим листям, я жадібно вдихаю його на повні груди, а повітря чомусь мало й мало (Із творів Є. Гуцала).

III. 1. Зневажить мову мамину біда, Котра пустими зробить наші душі… (М. Адаменко). 2. Любов неповторна моя валторна (Л. Костенко). 3. Однак наука не тільки процес пізнання, але й соціальний інститут з важливими соціальними функціями (Із журналу). 4. Поету важко. Він шукає істин. Ми джини в закоркованих пляшках (Л. Костенко). 5. Київ немов гігантський ботанічний сад (З газети). 6. Здається, перше, що відклалося в пам'яті, це запах і смак тиші (Н. Тихий).7. Волошки ніби сині зірки в житі. 8. Волошки ніби сині зірки блищать у житі. 9. Шляхи прощальні перша скрипка печалі (Л. Костенко). 10. Парадокс у науці це наче метафора в поезії (В. Державін). 11. Філолог ти. Це кожен бачить, і кожен скаже без вагань. Бо філологія це й значить любов до слова і до знань! (Д. Білоус).

Вправа 136

Перепишіть речення, поясніть уживання розділових знаків за допомогою пунктуаційних правил. Особливу увагу зверніть на відсутність чи наявність тире між підметом та іменною частиною іменного складеного присудка.

І. 1. І от земля — не золото, а мідь, І небо — не блакить, але — залізо, І під залізним небом клекотить пророчий крик (Є. Маланюк). 2. Над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги не топтала (П. Куліш). 3. Ви, пані, — ангел, Ви покорили моє серце (І. Франко). 4. Смуток — не робота (Леся Українка). 5. Невідомість, безперспективність і безпорадність — ох, які це гіркі почуття… (Ю. Смолич). 6. Кожен з нас живе в віках, бо ми, перш за все, — ідеї (М. Куліш). 7. Перемога наша — в руках Бога, але геройство наше — в наших руках (М. Колодзінський). 8. А що таке темноти? Я не знаю. Можливо, це — самотності печаль (Д. Павличко). 9. Виливаючи душу, пам'ятай, що людина — не помийна яма (Є. Дудар). 10. Найогидніші очі — порожні, Найгрізніше мовчить гроза, Найнікчемніші душі вельможні, Найпідліша — брехлива сльоза (В. Симоненко). 11. Мати й дитя — це найпрекрасніший образ із загальнолюдської скарбниці духовності (Антологія укр. нар. творчості).

ІІ. 1. Рідна мова — не степ, не хата, а народу мого душа (В. Гончаренко). 2. Я знаю: мова мамина — свята. В ній вічний, незнищенний дух свободи. Її плекали душі і вуста Мільярдів. Це — жива вода народу. Її зневажить — зрадити народ, Котрий до сонця зводився крізь муки, Це — забруднити плеса чистих вод, Це — потоптати материнські руки (М. Адаменко). 3. Ідея — вічна (Леся Українка). 4. Дні пройшли. Одлетіла тривога… Лиш любов — як у серці багнет… Ти давно вже дружина другого, я ж — відомий вкраїнський поет (В. Сосюра). 5. Ми — не безліч стандартних «я», А безліч всесвітів різних. Ми — це народу одвічне лоно, Ми — океанна вселюдська сім'я (В. Симоненко). 6. І дальша смерті — рідна Україна (В. Стус). 7. А де ж вона, сучасність? Вона — в найголовнішому: в тобі (В. Мисик). 8. — Бригадир — не бий лежачого, — підкинув Шурко, водій далекорейсових

автобусів (О. Гончар). 9. Ранок наступного дня — молодий та білозубий, ранок — наче кров із молоком! (Є. Гуцало). 10. Моя любове, ти — як Бог, Я вже не вірю, що ти є (Д. Павличко). 11. Яке то щастя — Землю таку мати, Що злита кров'ю, а пшеницю родить (Є. Лещук).

III. 1. Ото — літак, а не якась дараба. Це все — прогрес. А ти [кам'яна скіфська баба] стара як світ… 2. Ти це забудь. Усе це застаріле. Поглянь навколо. Це — двадцятий вік. 3. Гори цієї дивна таємниця — оця пробита в камені криниця, коли рятунку ждать нізвідкіля! 4. Смуток нащадків — як танець бджоли, танець бджоли до безсмертного поля. 5. А жінка стелить лляну скатертину і ставить на стіл вино. А брови у неї — такі шовкові! Вуста у неї — такі малинові! Руки у неї — такі тендітні! Очі у неї — такі привітні! 6. Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі. 7. Ми — спадкоємці спадків розграбованих. Ми — власники сплюндрованих святинь. 8. Двомовність — як роздвоєне жало. 9. Верба — мов чорний покруч ікебани. 10. Ми самотні в безмежжі. 11. Слово — прізвище думки тепер, а частіше — її псевдонім (Із творів Л. Костенко).

IV. 1. Золото мистецтва з переляком сплавити, добути з брехні — ненадійна алхімія. 2. Єдина стеля мистецтва — правда. 3. Поезія — це свято, як любов. 4. Розтрощений камінь — уже не граніт. 5. Світ незбагненний здалеку і зблизька. 6. Найвище уміння — почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе. 7. Єдиний, хто не втомлюється, — час. 8. Але поет природний, як природа. 9. Нині тільки писати — замало (Із творів Л. Костенко). 10. Аглая — прекрасна, Валерія — сильна, Віталій — життєвий, а Ганна — граційна, Кирило — господар, а Клара — ясна, Галина — спокійна, Аза — міцна. Найбільший Максим і маленький Павло, Наталія — рідна, і камінь — Петро. Красиве ім'я Маргарита — перлина. Оксана й Варвара — чужі, а Ірина… Ірина — це мир, благородний — Євген, а Костя — постійний, все чує Семен. Олена — це світло, Лариса — це чайка, Тамара — це пальма, а Марфа — хазяйка (І. Глинський). 11. Я — з міста цього (В. Коротич).

☺🔔 *Казки — це страшні історії, що готують дітей до читання газет та перегляду теленовин.*

§ 45. Тире на місці пропущеного члена речення та між різними членами речення

Тире в простому реченні ставиться:

1. На місці будь-якого пропущеного члена речення, найчастіше присудка (за бажанням автора в цій позиції тире може не ставитися): *Хто крилам заздрить, хто — кігтям (М. Полотай). Рідна мова дається народові Богом, а чужа — людьми, її приносять на вістрі ворожих списів (В. Захарченко).*
2. Між різними членами для вираження несподіваності, протиставлення тощо: *Що квітне — зів'ядає (Ф. Прокопович). Не на оздоби злотні… Купують славу — на відкриті рани (П. Орлик).*
3. Для інтонаційного виділення окремого слова чи групи слів: *Віки — несита жадоба твоя Живить і тне, кохає і карає (Є. Маланюк). Після других півнів — знову до хвіртки прийшла (А.Іщук). Живить віру — діло (І. Величковський).*
4. Між двома словами, що означають часові, просторові чи кількісні межі (замість сполучень слів із прийменниками **від… до, з… до** тощо), а також між словами, що позначають приблизну кількість: *Свіжі ягоди суниці споживають, як правило, з червня–липня до осені (Із журналу). Брали в оренду десять–п'ятнадцять гектарів землі (Із журналу). У сімнадцятому–вісімнадцятому століттях з'являється тенденція до регулярного планування міст, іде їх швидкий розвиток (Ю.Івашко).*

Вправа 137

Перепишіть, поясніть уживання тире.

І. 1. Кольори міста — густіші, звуки — відкривають бентежну музичну тональність (Є. Гуцало). 2. Кулі примхливі, як дівчата, — вибирають найкращих. 3. Підлість послідовна, як геометрія, — вибирає найчесніших. 4. Держава — держить. Бо вона держава. У неї скіпетр влади у руці. 5. Усміхається правда очима легенд і свобода — очима неволі (Із творів Л. Костенко). 6. Можна смерть лиш смертю здолати, Тільки в тім таємниця буття. І зерно мусить вмерти, щоб дати В життєдавчому

житі — Життя (Є. Маланюк). 7. Каяття — для часів спокійних (П. Загребельний). 8. Кожен українець — це «троїсті музики»: одне — думає, друге — каже, третє — робить (І. Драч). 9. Найперше було Слово. Наш світ мине, як день. Мине і світу слава, Та Слово — не пройде (Є. Сверстюк). 10. Донедавна місто із селищем зв'язував через Дністер залізничний міст — шлях на Вінницю–Чернівці в один бік та Бєльци–Унгени–Кишинів або Ясси — в другий (Ю. Смолич).

II. 1. Скорбота зими–землі–світу стає моєю скорботою, і, зливаючись із піснею, я сам стаю скорботою, сам стаю зимою–землею–світом і, заціпенівши, не скоро й помічаю, що пісня стихла… 2. За якусь хвильку–другу в одному з просторих залів бібліотеки за допомогою бібліотечного працівника дістав об'ємний довідник світової літератури англійською мовою, проворно розгорнув на прізвищі Івана Драча. 3. На лиці в білої хати — двоє вікон, мов очі, згори сіріє витьопана негодою солом'яна стріха, наче хата сірою хустиною перев'язалась по самі брови. 4. Біжить [вітер] від груші в цьому болісно-сяйливому кущі, сам — наче колючий кущ сліз, то він — сльози, то сльози — він, то село — плаче, й Княжа гора — плаче. 5. Співчуття — лікує, повертає до тями, отже, спасибі за співчуття. 6. Дуже їй запам'яталося, як американська дівчина років п'ятнадцяти–шістнадцяти змагалася на якусь довгу дистанцію з нашими бігунками. 7. І листя летить — у саду із вишень багрецеве. Оранжеве з кленів. Червоне з червоних дубів. Із вільх і осик — облітає зелене, крицеве. І сиве — із верб облітає та ще з ясенів (Із творів Є. Гуцала). 8. «Доброго ранку!», «Світлої днини!» — Щедро даруй ти Людям, дитино (В. Гринько). 9. Тут вочевидь простежується послідовний, логічний шлях письменника до втілення свого задуму: власні враження — свідчення очевидців — книга-документ — художній твір (В. Плющ). 10. Льох — ось-ось, тільки ще трохи двором (А. Головко).

Вправа 138

Запишіть, розставте розділові знаки, поясніть, укажіть пунктуаційні варіанти.

І. 1. Любов рухає світом, а ненависть історією (А. Коваль). 2. Колись творилися слова, тепер абревіатури (Л. Костенко). 3. Посередині диявольщина XX-го сторіччя (П. Загребельний). 4. У кого совість прокурор, у кого адвокат (Ю. Меліхов). 5. Кому дано багато, кому мало, але нікому досить (А. Коваль). 6. Тато нагадував мені похмурого козацького орла, а мама якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти (В. Сосюра). 7. Душа прагне сповіді, а дух проповіді (А. Коваль). 8. Корея поважає і сповідує філософію Конфуція (551 479 роки до нашої ери), який висловив думку, що людина тісно пов'язана з Всесвітом, а в ньому панують дві протилежні сили — інь (негативна) і янь (позитивна) (Із журналу). 9. Плоди лимона достигають у листопаді грудні (Із журналу).

ІІ. 1. Хати під соломою, черепицею, шифером і ґонтом розкидані трохи хаотично. Біля кожної деревця й квітники. В кожній своє життя, свої клопоти й свої діти (І. Цюпа). 2. Митець дивиться на світ; мислитель у світ (А. Содомора). 3. Ми сиділи на критій веранді станції Зелений Гай, що стоїть на 1088-му кілометрі автостради Москва Сімферополь, і розмовляли про всілякі незначущі речі, про котрі звичайно говорять подорожні, малознайомі люди (П. Загребельний). 4. Найкращого вчимося у нащадків, найгіршого в сучасників, найголовнішого у предків (А. Коваль). 5. В'язниці гостинні, як могили, вибирають неприборканих (Л. Костенко). 6. Велетенський парк, що з його краси так милувалася Сахно, промайнув за дві три хвилини (Ю. Смолич). 7. Барикади цегли проти бездомності. Барикади поезії проти бездумності. Барикади совісті проти берій. На барикадах не до фанаберій (Л. Костенко). 8. В основі до-мажорної гами тризвук до мі соль, розташований на І, ІІІ та V ступенях (З посібника). 9. Недарма наголошував Сенека: «Одна річ пам'ятати, інша знати» (А. Содомора).

☺🕭 *Батьки переконували Сергійка, що знайшли його в капусті. Коли він пішов до школи, це підтвердила й учителька, сказавши, що в Сергійка замість голови — качан капусти.*

§ 46. Розділові знаки при однорідних членах речення

Однорідними членами речення бувають підмети, присудки, додатки, обставини, означення, у тому числі й прикладки.

І. Кома між однорідними членами речення без сполучників

Кома ставиться:

1. Між однорідними головними та другорядними членами речення, крім означень, з'єднаними безсполучниковим зв'язком, як непоширеними, так і поширеними: *До професора в перервах підходили* ***студенти, асистенти, професори*** *— з безліччю запитань… (Р. Іваничук).* ***Криши, ламай, трощи*** *стереотипи (Л. Костенко). Захищаю* ***калину****, чисті* ***джерела****,* ***Могилу*** *в полі,* ***камінь*** *на роздоріжжі,* ***Ікону*** *під вишиваним рушником (М. Петренко). Снаряди вже рвались* ***зліва, справа, спереду, ззаду*** *(О. Гончар).*

   Увага! Варто розрізняти такі зовні схожі випадки: *Минає* ***рік, другий*** (другий однорідний член речення виражений не повністю ***«другий рік»***) і *Мине* ***рік–другий*** (два останні слова означають приблизну кількість).

2. Між однорідними означеннями чи прикладками, що характеризують предмет з одного боку (при переліку різновидів предмета), коли вони вказують на ознаки предмета одного порядку (позитивні або негативні якості, колір, розмір, форму, матеріал, зовнішні ознаки тощо): *За шкільними партами схилились* ***чорняві, біляві, русяві*** *голівки (І. Цюпа). На липах з'явилося* ***свіже, молоде, пахуче*** *листя (В. Собко). Тільки* ***маленький, кволий*** *вогник блимає (Ю. Збанацький). Народ любить дивитися п'єси* ***серйозні, морально-повчальні, історичні*** *(І. Карпенко-Карий).* ***Поет, прозаїк-оповідач, драматург, перекладач, історик і теоретик літератури, критик, фольклорист, громадський діяч —*** *він [І. Франко] в усьому був однаково сміливий і сильний (М. Рильський).*

3. Між означеннями, що характеризують предмет з різних боків, але при цьому контекст створює умови для зближення ознак, які вони виражають, або для їх синонімічності (об'єднувальною ознакою може служити віддалене спільне поняття, подібність враження, яке вони справляють, зовнішній вигляд тощо): *Яка тут* ***довга, ніжна*** *осінь (О. Довженко). Ставок блищить на сонці, наче дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані* ***дорогою, білою, прозорою*** *тканиною (І. Нечуй-Левицький). Під бровами блищали* ***круглі, веселі, темно-карі*** *очі (І. Нечуй-Левицький).* Усі ці однорідні означення, кожне зокрема, безпосередньо залежать від означуваного слова й перебувають в однакових зв'язках із ним (між такими означеннями можна вставити сполучник ***і***): ***стара, вицвіла*** *хустка;* ***мирне, спокійне*** *життя;* ***суворе, мужнє*** *обличчя.*
4. Коли наступне (наступні) означення пояснюють попереднє: *У* ***новому, четвертому*** *виданні Українського правопису внесено низку змін, зумовлених безперервним розвитком, удосконаленням мови. Артистам видали* ***інші, народні*** *костюми.* У деяких випадках уживання чи невживання коми змінює зміст речення. Пор.: *Артистам видали* ***інші народні*** *костюми.* Як правило, пояснювальні означення відокремлюються комою від попереднього означення, але не виділяються комами з обох боків, на відміну від відокремлених означень.

Увага! Практично вживання або невживання ком у випадках 3; 4 залежить від бажання автора чи змісту речення.

5. Між означеннями, вираженими прикметниками, що стоять після означуваного слова: *У нас через річку хутір* ***козачий, вільний*** *(Марко Вовчок). І так повзла зима,* ***заметільна, сніжна, морозна*** *і* ***чарівна*** *(Н. Рибак). Бери шаблю* ***гостру, довгу*** *та йди воювати (Народна творчість).*

Увага! Дуже рідко в зазначеній позиції означення неоднорідні й кома між ними не ставиться: *Влягається смуга* ***руда прибережна*** *(Дніпрова Чайка).*

6. Між художніми означеннями, ужитими в переносному значенні (епітетами): ***Холодний, колючий*** *вітер гнав низько над землею* ***важкі, олив'яні*** *хмари (В. Кучер).*

7. Між прикметником чи дієприкметником та наступним дієприкметниковим або прикметниковим зворотом, які звичайно є однорідними означеннями: ***Потерта, пропахла димом*** *шкірянка висіла біля скрині. Ген унизу видніє Дніпро, прослав* ***блакитні, повиті тоненьким маревом*** *полотна блакитної води, яким кінця й краю не видно (Є. Гуцало). Візник завернув і в'їхав у* ***великий, заростлий спорищем*** *двір (М. Коцюбинський).*

Увага! Якщо названі означення вживаються у зворотному порядку (першим — дієприкметниковий зворот, а другим — прикметник чи дієприкметник), то кома не ставиться: ***Пропахла димом потерта*** *шкірянка висіла біля скрині.*

8. Коли низка означень протиставляється сполученню інших означень при тому самому означуваному слові: *З одного боку стоїть* ***висока, дерев'яна*** *огорожа, з другого —* ***низька, кам'яна.***
9. Між однорідними прикладками — найменуваннями учених ступенів і звань, почесних звань, назвами посад, певного роду трудових занять, учасників з'їздів, конференцій, змагань, що фіксуються в одному ряду: ***завідувач кафедри, доктор філологічних наук, професор*** *В. В. Лучик,* ***керівник УРЕ, академік АН УРСР, лауреат Державних та Шевченківської премій*** *М. Бажан,* ***класний керівник, учителька математики*** *Л. А. Ткачук,* ***глава делегації, заступник керуючого трестом*** *С. Р. Мазуренко,* ***популярна співачка, народна артистка України*** *Руслана Лижичко,* ***голова акціонерного товариства, колишній фронтовик*** *П. Л. Кібець,* ***кандидат у майстри спорту, учасник міських змагань*** *О. В. Скоробагатько.*

   Однорідними можуть бути **три** прикладки при одному пояснюваному іменнику (займеннику), якщо вони є назвами:
   а) посади (фаху), ученого ступеня й ученого звання або вченого й почесного звання: ***заступник начальника лабораторії, доктор технічних наук, професор*** *М. Т. Романенко,* ***видатний педагог, член-кореспондент АПН СРСР, Герой Соціалістичної Праці*** *В. О. Сухомлинський*;
   б) посади, ученого звання й громадської або виборної посади: ***доцент, кандидат педагогічних наук, голова профбюро факультету*** *М.І. Котенко*;

в) двох почесних звань та спеціальності (посади): ***абсолютна чемпіонка світу, заслужений майстер спорту, тренер з художньої гімнастики*** *І.І. Дерюгіна*;

г) двох учених звань і почесного звання: ***народний художник України, дійсний член Академії мистецтв України, професор*** *М. Г. Лисенко*;

ґ) посад (у тому числі виборних, громадських) та почесного звання: ***лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка, кавалер ордена Ярослава Мудрого, заслужений діяч польської культури*** *Валерій Шевчук*;

д) різнобічної діяльності людини: ***польський педагог-вихователь, лікар-педіатр, талановитий письменник*** *Януш Корчак,* ***найкращий бомбардир, заслужений майстер спорту, відомий тренер*** *О. Блохін*.

Однорідними можуть бути чотири й більше прикладок, що створюють розгорнуту характеристику трудової, творчої та громадської діяльності: ***видатний російський революційний демократ, відомий учений-економіст, глибокий мислитель-матеріаліст, блискучий письменник і літературний критик, педагог-новатор*** *М. Г. Чернишевський.*

Увага! Не є однорідними до попередніх прикладок і відповідно не відділяються одна від одної такі прикладки:

а) сполучення на позначення посад та військових звань, що стоять безпосередньо перед прізвищем: ***професор, член-кореспондент НАНУ полковник медичної служби*** *В. О. Климчук,* але: ***Полковник медичної служби, професор, член-кореспондент НАНУ*** *В. О. Климчук* (поширена прикладка, що означає військове звання, не вживається безпосередньо перед прізвищем);

б) посада, спеціальність і вчене звання: ***видатний український мовознавець академік*** *І. К. Білодід*;

в) одна з двох прикладок — це слово типу *пан, добродій, товариш* тощо: ***космонавти товариші*** *Л.І. Попов і В. В. Рюмін,* ***директор школи пан*** *Т.І. Король*;

г) назва людини за національністю чи місцем проживання та назва спортивного або іншого звання; посада, фах і спортивне звання, діяльність у галузі спорту: ***чемпіонка Європи кіровоградка*** *О. Дудник,* ***переможець молодіжного чемпіонату країни армієць*** *І. Ярков*;

ґ) одна з прикладок указує на партійність, а друга — на професію, посаду, військове звання тощо: ***ланкова безпартійна*** *А. Л. Бабарига,* ***токар-розточувальник рухівець*** *В. В. Кирилюк;*

д) з різних боків характеризують предмет прикладки типу: ***помічник Чайки комбайнер*** *П. Мосвяк,* ***призери змагань брати*** *Микола і Юрій Пименови.*

Коли прикладок чотири й більше, принципи визначення їх однорідності чи неоднорідності ті самі, які використовуються при розпізнаванні двох і трьох прикладок: ***один з найкращих молодших командирів, гідний спадкоємець слави фронтовиків, командир бойової машини піхоти сержант*** *Р. Броїл.*

10. Між прикладками, що вживаються після означуваного слова (найчастіше вони сприймаються як такі, що характеризують предмет з різних боків): *А. Д. Засядько —* ***артилерист, конструктор, винахідник;*** *М. М. Семерак****, молодий учений, кандидат фізико-математичних наук, завідувач відділу автоматизації машинного проектування;*** *Л. Богданова,* ***відома поетеса, студентка філологічного факультету.***

Деякі з таких прикладок (ті, що характеризують предмет з різних боків) у препозиції до означуваного слова є неоднорідними й кома між ними не ставиться: ***відома поетеса студентка філологічного факультету*** *Л. Богданова*.

11. Між повторюваними словами, що служать для вираження тривалої дії, великої кількості осіб, предметів, явищ, а також великої міри якості: ***Давно, давно*** *промчали роки грізні (В. Сосюра). У Левка* ***чавун, чавун,*** *а не плечі (М. Стельмах).* ***Розкажіть, розкажіть*** *мені, хмари: Ви чого це тікаєте далі? (П. Тичина).*

Кома не ставиться (відповідно такі члени речення не є однорідними):

1. Між двома дієсловами в однаковій формі, перше з яких указує на рух, а друге — на мету цього руху: ***Біжи погукай*** *Віталика Рясного (О. Гончар).* ***Піду проведу*** *вас до сусідки Ганни (Марко Вовчок). Я хочу, братику,* ***летіть побачить*** *світа (Л. Глібов).*
2. Між двома однаковими чи близькими значенням словами, що за змістом становлять єдине ціле, з яких друге вжите із запереченням ***не***: *Тихін* ***слухав би не наслухався*** *її тихого та любого щебетання (Марко Вовчок).* ***Тінь не тінь****, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима (Панас Мирний). І* ***їстоньки не їм****, і* ***питоньки не п'ю*** *Та виглядаю все Зозуленьку мою (Л. Глібов).*
3. Між неоднорідними означеннями, що характеризують предмет з різних боків: *Та й тут, на маківці Княжої гори, зринаєш душею у височінь і летиш над* ***молодою літньою*** *землею, над* ***легким дніпровським*** *безмежжям… (Є. Гуцало).* ***Ясний сонячний*** *промінь срібною доріжкою лягав по снігу (М. Коцюбинський). На* ***білих піщаних*** *мілинах та жовтих косах бовваніють постаті рибалок… (Є. Гуцало).* Такі означення неоднорідні, між ними не можна поставити сполучник ***і***. Кожний попередній прикметник відноситься не безпосередньо до самого іменника, а до дальшого сполучення прикметника з іменником, наприклад: *Перед очима розгортався* ***типовий*** *для Угорщини* ***хвилястий степовий*** *ландшафт (О. Гончар).* Слово ***типовий*** є означенням не до іменника ***ландшафт***, а до всього словосполучення ***хвилястий степовий ландшафт***, а прикметник ***хвилястий*** є означенням до словосполучення ***степовий ландшафт.***
4. Між прикметниками, що вживаються після означуваного слова й становлять сполучення термінологічного характеру або такі, у які входить термінологічна назва: *гвоздика* ***пізня махрова,*** *груша* ***літня ранньостигла.***
5. Якщо дієприкметниковий зворот уживається перед прикметником чи дієприкметником: *Переді мною лежить* ***списаний дрібними літерами загальний*** *зошит. Вони ледве вилізли з глибокого*

провалля і опинилися на ***спаленій сонцем сірій*** *полонині (М. Коцюбинський). Нарівні з вікном тьмяно біліли* ***припорошені пилом розквітлі*** *акації (О. Гончар).*

6. Між прикладками, що характеризують предмет з різних боків і вживаються перед означуваним словом (якщо після, то коми ставляться): ***завідувач кафедри професор*** *Г. Д. Клочек,* ***учасниця художньої самодіяльності вчителька*** *О. П. Сніжко,* ***майстер спорту учень Кіровоградської ЗОШ № 16*** *Д. Л. Корженко.*
7. Між означенням чи прикладкою й означуваним, якщо перед кожним з них уживається той самий прийменник (звичайно це буває у фольклорі): *Ой* ***на річці на Самарі*** *вода пором носить.* ***Прийшов*** *же він до криниці,* ***До холодної до водиці*** *(Народна творчість).* Якщо означення вживається після означуваного слова, то від останнього може відокремлюватися або не відокремлюватися комою: *Та підемо* ***в дороженьку А в далекую*** *Ой* ***за*** *тою* ***здобичею, За турецькою,*** *А* ***за*** *тими* ***товарами, За купецькими.*** *Ой* ***у лузі у темному,*** *Та* ***над морем над глибоким*** *Та стоїть верба похилая (Народна творчість).*

II. Кома при однорідних членах речення із сполучниками

Кома ставиться:

1. Між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками — **а, але, проте, зате, однак, та (=але), так, хоч (хоча)**: *Сагайда* ***образився, але промовчав*** *(О. Гончар). Було* ***тісно, зате тепло*** *(М. Шеремет).* ***Росли*** *брати,* ***зростали, та не були друзями*** *(М. Коцюбинський).* ***Полетіла*** *б я до тебе,* ***та*** *крилець* ***не маю*** *(Народна творчість). Після* ***завзятої, хоч тихої*** *спеки якось швидко смеркалося (М. Коцюбинський).*

Увага! Кома ставиться лише один раз перед сполучником, а після другого однорідного члена не ставиться, якщо вживання її не викликається якимись іншими причинами: *Товариш попросив мене прийти*

не сьогодні, а завтра *й поспішно попрощався.* **Але:** *Микола побіг* ***не вулицею, а городами,*** *щоб його ніхто не бачив.*

2. Між однорідними членами речення перед приєднувальними сполучниками — **а також, ще й, а то й, та й, та ще**: *Хочеться мені хоч одним оком* ***поглянуть*** *ще на Італію,* ***а також побути*** *на селі (М. Коцюбинський). Дівчата* ***спали, спали, ще й*** *веселих пісень* ***співали*** *(І. Нечуй-Левицький).* ***Флейта, торбинка і костур, та ще*** *безконечний вічний* ***шлях*** *перед очима — ось та обстановка, серед якої найчастіше доводилось працювати Григорію Савичу Сковороді (П. Тичина).*
3. Між однорідними членами, з'єднаними повторюваними (двічі й більше) сполучниками **і…і (й… й), та… та, ні… ні (ані… ані), то… то, чи… чи, чи то… чи то, або… або, не то… не то, хоч… хоч**: ***І мати*** *є,* ***і батько****, життя золотеє; і їсти є, і пити є, а все щось не теє (Л. Глібов). Глибину тиші не зменшує* ***ні сюрчання*** *коника десь у траві,* ***ні шелест*** *тополиного вершечка (О. Гончар). Мене весь час з нічної темряви вітали* ***то*** *знайомі* ***верби, то*** *придорожні* ***кущі*** *(Ю. Збанацький).* ***Або*** *розумне* ***казать, або*** *зовсім* ***мовчать*** *(Народна творчість). Христя прохала батька привезти з міста гостинця —* ***хоч перстень, хоч сережки, хоч стьожку*** *яку-небудь (Панас Мирний).*

Увага! Якщо сполучник **і** між однорідними членами речення повторюється двічі, то кома звичайно ставиться перед другим **і**: *Останні слова уже зовсім збили з пантелику* ***і кочегара, і машиніста*** *(П. Панч). Ількові було* ***і соромно, і боляче*** *до сліз (П. Панч).*

Проте досить рідко кома не ставиться між такими словами, якщо вони утворюють тісну змістову єдність: ***І день і ніч і йдуть і їдуть*** *люди… (Л. Глібов). Полісько-степова чернігівська природа владно вабила* ***і слух і очі*** *юного Довженка (П. Тичина).*

4. **Якщо частина однорідних членів з'єднана повторюваними сполучниками, а частина вживається без сполучників, кома ставиться між усіма однорідними членами:** *Як* ***тяжко, і болісно, і страшно*** *бути бездітним в житті і в творчості (О. Довженко).*

Власна раса є ***джерелом, і мірилом, і правом*** *(Ю. Липа). Щасливий я і гордий, що читаю* ***Шевченка, і Франка, і Українку*** *на українській незрівнянній мові — й мені вже не потрібні словники (М. Браун).*

Увага! Якщо перший сполучник **і** виконує єднальну функцію, а другий сполучник **і** ніби додатково приєднує наступний однорідний член до попередніх, то кома ставиться лише перед другим сполучником **і**, який виконує приєднувальну функцію (у диктанті на це вказує відповідна інтонація): *У достиглім зерні його [роду]* ***крівця і піт, І*** *висока* ***любов,*** *що дивує весь світ (О. Довгий).*

5. Якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками **і (й), та (=і)** в пари, то кома ставиться тільки між парами: *Жайворонок* ***то підлітав*** *вище* ***й зникав*** *у блакиті,* ***то спускався й розсипав*** *дзвоники над самою головою (Ю. Збанацький). Українською мовою розмовляють* ***в Україні і на Кубані, в Америці і в Канаді, в Аргентині й Австралії*** *(З газети).*
6. Якщо однорідні члени речення з'єднані парними зіставними сполучниками **як… так і, не так… як, хоч… але (та), не тільки… але й (а ще й), якщо не… то, не стільки… скільки, наскільки… настільки,** то кома ставиться тільки перед другою частиною: *Звікувала* ***хоч не в розкоші, та*** *все-таки* ***між родом,*** *у своїй хаті (Марко Вовчок). Виховуйте потребу* ***не тільки в читанні, але й у*** *повторному* ***перечитуванні*** *книжки (В. Сухомлинський). Свої відгуки й побажання до редакції журналу надсилають* ***як дорослі, так і діти.*** Після однорідного члена, що йде за другою частиною зіставного сполучника й не закінчує собою речення, кома не ставиться.

Уживання коми перед першою частиною зіставного сполучника зумовлюється відокремленням наступного члена речення, наприклад: *Читачі журналу****, як дорослі, так і діти,*** *надсилають свої відгуки й побажання.*

Примітка 1. Якщо в парному сполучнику між однорідними членами речення пропущений другий компонент, то замість нього ставиться тире: *Він йому* ***не тільки в друзі — у знайомі*** *не годиться (З газети).*

Примітка 2. Не ставиться кома в зіставних сполучниках **не те що… а, не те щоб… а**: ***Не те що видатний, а*** *трохи* ***незвичайний.***

Не те що негарно, а *швидше* ***невдало. Не те щоб товаришем, а*** *так собі* ***знайомим*** *був (З газети).*

Кома не ставиться:

1. Між однорідними членами речення, зв'язаними неповторюваними єднальними або розділовими сполучниками **і (й), або, чи, та (=і), та й**: *Вдивляймося в очі* ***батьків і дідів,*** *Вдивляймося в їхні обличчя (М. Карпенко). На колос, на рясні стеблини, на тиху* ***нехворощ і хвощ*** *сьогодні промінь сонця лине, а завтра йде краплистий дощ (Д. Білоус). Чого Гонта* ***ніби краде або*** *скарб* ***ховає****? (Т. Шевченко). Наче* ***в провесні чи в літі*** *зацвіли поля (Т. Масенко). На розпутті кобзар* ***сидить та*** *на кобзі* ***грає*** *(Т. Шевченко).* ***Вийшов*** *козак на могилу* ***та й заглянув*** *у долину (Народна творчість).*

   Якщо **і** приєднує інший член речення, то кома перед цим сполучником ставиться: *Петрик сам виготовив цей експонат,* ***і дуже вдало.***

2. Перед сполучником **і**, який разом із вказівним займенником **той (та, те, ті)** посилює значення попереднього іменника, виступаючи в ролі частки: *Діти* ***і ті*** *все зрозуміли. Старий дідусь* ***і той*** *зацікавився. Катря* ***і та*** *мішалася перед удовиним поглядом (Марко Вовчок).*
3. Перед словами **і так далі, і таке інше, тощо**, які не прирівнюються до однорідних, якщо навіть перед ними йдуть однорідні члени з повторюваним сполучником **і**: *До членів речення належать* ***і підмет, і присудок, і означення та ін.*** *(Із журналу).*

   Проте якщо після однорідних членів, з'єднаних сполучником **і**, ідуть слова **й (і) інші**, то вони теж вважаються однорідними й перед ними ставиться кома: *На вечорі прочитали власні вірші* ***і Чередниченко, і Карп'юк, і Савченко, й інші.*** *На конкурс можна подавати* ***й оповідання, й етюди, і вірші, й інше*** *(З газети).*
4. Якщо сполучники **і (й), та (=і)** повторюються в реченні не при однорідних членах: *Оргкомітет розглядав* ***тексти тез і доповідей і програму*** *конференції (З газети). Над широким Дніпром у промінні* ***блакить і висока і тиха могила*** *(В. Сосюра).*

5. Між двома однорідними членами речення (звичайно з протилежним значенням), з'єднаними повторюваними двічі сполучниками **і** або **ні,** що утворюють один фразеологізований вираз: **ні туди ні сюди, ні той ні цей, ні те ні се, ні той ні інший, ні так ні сяк, ні там ні сям, ні слуху ні духу, ні собі ні людям, ні риба ні м'ясо, ні світ ні зоря, ні з того ні з сього, ні пуху ні пера, ні кінця ні краю, ні за що ні про що, ні живий ні мертвий, ні вдень ні вночі, ні дна ні покришки, ні взад ні вперед, ні дати ні взяти, ні брат ні сестра, ні бе ні ме, ні туди ні сюди, і туди і сюди, і холод і голод, і сміх і горе, і так і ні** й подібні: *Словами* ***і туди й сюди,*** *а ділом нікуди (Народна творчість). Вона за Святослава готова* ***і в огонь і в воду*** *(І. Франко). Слуги боялись малого Готліба, як огню, бо він любив* ***ні з сього ні з того*** *причепитись (І. Франко).* ***Ні в тин ні в ворота — ні в'язать ні чоботи шити*** *(Народна творчість).*

III. Інші розділові знаки між однорідними членами речення

Крапка з комою ставиться:

1. Між поширеними однорідними членами, з'єднаними сполучниками чи безсполучниковим зв'язком, особливо якщо в їх складі є свої розділові знаки: ***То*** *він [Хома]* ***стояв*** *на дверях парового млина* ***і вітійствував*** *перед словаками, голосно радячи їм «суспілити підприємство для народу»;* ***то сидів****, розпустивши вуса, за столом у садку католицького попа* ***і паплюжив*** *за віщось перед ним Папу Римського;* ***то****, нарешті,* ***водився*** *по селу з захмелілими хліборобами* ***та нахвалявся*** *поділити чиїсь ґрунти (О. Гончар). Парубок* ***плівся*** *повагом, позакладавши руки назад себе;* ***позирав*** *навкруги своїми блискучими очима; іноді* ***зупинявся й*** *довго* ***розглядав*** *зелене нив'я (Панас Мирний).*
2. Між однорідними членами речення досить далекими за змістом: ***Сидить*** *батько кінець стола, на руки* ***схилився; не дивиться*** *на світ божий; тяжко* ***зажурився*** *(Т. Шевченко). Розжеврене,*

червоне сонце низько ***спустилося;*** *багряним світлом* ***грало*** *на деревах (Леся Українка).*

Тире ставиться: між однорідними членами речення (найчастіше присудками), з'єднаними безсполучниковим чи сполучниковим (за допомогою сполучників **і (й), та (=і), та й**) зв'язком, якщо вони виражають:

1. Різке протиставлення: *Та йшов козак дорогою, дорогою широкою, не сам* ***іде — коня веде*** *(Народна творчість). І діло, як на гріх,* ***не діло — тільки сміх*** *(Л. Глібов).* ***Не*** *довго* ***думали — рішили*** *І Щуку на вербі повісити звеліли (Л. Глібов).*
2. Швидку зміну подій: ***Пішов — не попрощався.*** *У вікні показалася чоловіча постать…,* ***глянула — і сховалася…*** *(Панас Мирний). Сорока* ***заскрекотала*** *—* ***й понесла*** *свій сорочий скрекіт із груші, низько над вулицею* ***полетіла****, всівшись на березі білокорій (Є. Гуцало).*
3. Якщо наступний виражає причину дії, пояснення, уточнення попередньої дії, узагальнення, наслідок: ***Не послужила*** *й місяця [Олександра] —* ***занедужала****. Василь аж до землі* ***припадає — просить*** *(Марко Вовчок). І бабине літо* ***летить —*** *ледь* ***сизіє, зникає,*** *в душі* ***зоставля*** *невитравну печалі печать… (Є. Гуцало).*
4. Тире між двома прикладками ставиться за необхідності смислового виділення другої з них: *наша* ***землячка — кіровоградка*** *Іванченко.* Логічно наголошуватися можуть дві й більше прикладок, що стоять, як правило, у кінці речення й відділяються від першої за допомогою тире: *Під час церемонії відкриття фіналів до учасників з теплими побажаннями звернувся* ***головний суддя — льотчик-космонавт, двічі Герой Радянського Союзу*** *О. А. Леонов (З газети).*

IV. Розділові знаки при однорідних членах речення з узагальнювальними словами

1. Після узагальнювального слова перед однорідними членами речення ставиться **двокрапка**: *Коли, скінчивши гімназію, в 1875 році молодий Франко їхав до Львівського університету, в*

його літературному багажі було ***все: і*** *любовні* ***вірші, і драми, і оповідання, і переклади*** *Софокла, Гомера,* ***«Цріель Акоста»*** *Гуцкова,* ***«Краледворська рукопись»*** *і т. ін. (М. Коцюбинський). Голос Духа чути* ***скрізь: по*** *курних* ***хатах*** *мужицьких,* ***по верстатах*** *ремісницьких,* ***по місцях*** *недолі й сліз (І. Франко).*

Якщо між узагальнювальним словом та однорідними членами вживаються інші слова чи частини речення, двокрапка ставиться перед першим однорідним членом речення: ***Все*** *повторялось****: і краса, й потворність*** *(Л. Костенко). Є* ***чимало слів*** *таких, наведу окремі з них:* ***Бог, Апостол, благодати, честь, молитва, небеси, благочестя, милість, мати, дух, душа, Господь, спаси…*** *(Д. Білоус).*

2. У діловій та науковій мові двокрапка перед однорідними членами речення може ставитись і при відсутності спеціального узагальнювального слова (роль узагальнювального слова відіграє тут дієслово): *З Калькутти* ***вивозять: джутові вироби, вугілля, шкіру і шкури, тканини, чай, лак, олію*** *тощо. На зборах* ***були присутні: голова профкому*** *В. Ф. Цвих****, ректор*** *В. В. Скопенко,* ***декани*** *факультетів (З газети).*

Але: *До простих механізмів* ***належать важіль, блок, похила площина, клин, гвинт*** *(З підручника).*

Примітка. Двокрапка не ставиться перед однорідними членами речення, вираженими власними іменами осіб або іншими власними назвами, якщо їм передує спільна для них прикладка. При цьому після прикладки відсутня характерна пауза, яка буває після узагальнювального слова: *Немов з добрими давніми знайомими зустрічаються глядачі з* ***картинами «В парку», «Хліб», «Весна», «Над Дніпром»*** *(З газети).*

3. Перед словами **як-от, а саме, наприклад, як наприклад**, які стоять після узагальнювального слова, ставиться кома, а після них — двокрапка перед однорідними членами речення: *У Карпатах і їх передгір'ях є багаті* ***корисні копалини, як-от: нафта, газ, кам'яна і калійна солі, руди*** *кольорових металів та ін. (З підручника).*

Увага! Не можна змішувати вищезазначених слів **як-от, а саме, наприклад, як наприклад** з тими ж словами, якими починаються

відокремлені звороти: *У далекій тропічній Африці, в Індії, Єгипті тощо зимують наші* ***перелітні птахи, наприклад: ластівки, жайворонки, дикі гуси, дикі качки, журавлі*** *та багато інших.* Тут ***наприклад*** має тісний семантичний зв'язок із узагальнювальним словом перед однорідними членами. **Але:** *Наші перелітні птахи,* ***наприклад ластівки, жайворонки, дикі гуси, дикі качки, журавлі та багато інших,*** *зимують у далекій тропічній Африці, в Індії, Єгипті тощо.* У цьому ж реченні словом ***наприклад*** починаються відокремлені прикладки.

4. Не варто змішувати зовні подібні випадки:
   а) *Учасники наукової студентської конференції прослухали доповіді на теми:* ***«Ономастика як окрема галузь мовознавства», «Походження назв найбільших річок України», «Принципи номінації в зоонімії»*** (після сполучення слів ***на теми*** ставиться двокрапка, оскільки воно має нерозривний семантичний зв'язок з узагальнювальним словом);
   б) *Старшокласники писали тест з теми* ***«Безсполучникові складні речення»*** (***з теми —*** означуване слово, після якого не ставиться ніякого знака);
   в) *Тема доповіді —* ***«Власні назви мого міста»*** (тире між підметом і присудком на місці пропущеного дієслова–зв'язки **є**);
   г) *Тема уроку:* ***«Складносурядні речення»*** (запис на дошці у вигляді заголовка, у якому друга частина пояснює першу, тому між ними ставиться двокрапка).
5. Якщо узагальнювальне слово вживається після однорідних членів, то перед ним ставиться тире: ***Ні спека*** *дня,* ***ні морози — ніщо*** *не вб'є любов мою живу (В. Сосюра).* ***Спокій, тиша, достаток — ось що*** *для людини треба (О. Гончар).* ***І земля, і вода, і повітря — все*** *поснуло (О. Копиленко).*

Увага! Перед тире може стояти також кома, якщо вона зумовлена іншими причинами: ***І*** *неоднаковий моральний* ***стан*** *особового складу,* ***і*** *неоднаковий* ***рівень*** *дисциплінованості,* ***і*** *навіть* ***ліси****, які, обступаючи балку, обмежували для ворога можливість маневру, —* ***все*** *це врахував і передбачив підполковник Самієв (О. Гончар).* Кома, яка стоїть перед тире, вказує на кінець підрядної частини речення.

6. Коли після однорідних членів речення перед узагальнювальним словом уживається вставна лексема (**словом, одним словом, отже** і т. ін.), то перед цим вставним словом ставиться тире, а після нього — кома: *Тут будуть* ***верстати,*** *точні* ***електровимірювальні прилади, інструменти — словом, усе необхідне*** *для оволодіння різними цікавими спеціальностями (З газети).* ***Пшениця, просо, овес, кукурудза, картопля — одне слово,*** *на що не поглянь, уже* ***все*** *достигло (Із журналу).*
7. Коли однорідні члени з попереднім узагальнювальним словом стоять у середині речення, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире, якщо далі продовжується просте речення: *Через нервову систему риби сприймають* ***різні подразнення: нюхові, зорові, звукові, течію*** *води — й по чутливих нервах передають їх у мозок (З підручника).* ***Всюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги*** *до заводу — росли молоді осокори, клени й каштани (В. Собко).*
8. Якщо після однорідних членів з попереднім узагальнювальним словом продовжується частина складного речення, то ставиться найчастіше той розділовий знак, якого вимагають правила пунктуації між частинами цього складного речення, а тире опускається (коли воно не вживається тут з інших причин): *Найціннішими промисловими рибами є* ***осетрові риби: осетер, білуга, севрюга*** *та* ***стерлядь,*** *які добувають у Каспійському, Чорному та Азовському морях (З підручника).* ***Все*** *бачить поет у широкім роздоллі:* ***і небо, і море, красу*** *світову — і людям співає він пісню свою (Леся Українка).* В останньому реченні тире ставиться між частинами складносурядного речення перед сполучником **і**, тому що друга частина є наслідком першої.
9. Коли група однорідних членів, що стоїть у середині речення, має характер побіжного уточнювального зауваження, причому логічно підкреслюється попереднє узагальнювальне слово, після якого попереджувальна пауза відсутня, тоді однорідні члени виділяються тире з одного боку або з двох боків, залежно від місця в реченні: ***У*** *багатьох* ***містах*** *України —* ***Києві, Чернігові, Полтаві, Миколаєві —*** *пройшли мітинги (З газети).* ***На все*** *осінь щедра —* ***на кавуни, і на дощі, і на холодні роси*** *(Ю. Збанацький).*

Вправа 139

Перепишіть, розставляючи розділові знаки, поясніть їх уживання чи відсутність за допомогою правил.

І. 1. Університет музеї й бібліотеки не дадуть того, що можуть дати карі сірі блакитні… (П. Тичина). 2. І мертві і живі і ненароджені нікого з нас довіку не простять! (Л. Костенко). 3. Усе змінилося небо сонце ліс палаючи, немов золото. 4. Мова — найважливіший найбагатший і найміцніший зв'язок, що зв'язує віджилі живущі і майбутні покоління народу в одне велике історично живе ціле (К. Ушинський) 5. Більш, ніж меч і огонь і стріла і коса, Небезпечне оружжя — жіноча краса (І. Франко). 6. Тепер ходжу стежками і стежинами і прокладаю шлях крізь болота (Л. Костенко). 7. Мова — жива схованка людського духу його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя і свої сподіванки розум досвід почування (Панас Мирний). 8. Нації творяться перемогами або нещастями, психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу (В. Липинський). 9. Світ реагує тільки на орлиний клекіт і зовсім не хоче зважати на голубине воркотання (В. Захарченко). 10. Стежка озеро стіжок Все у падолисті, І в гніздечку для пташок Задрімав сухий листок, Наче у колисці (В. Скомаровський).

ІІ. 1. Залива крізь листя стежку сонячний жовтогарячий лан (М. Рильський). 2. Тиша була на землі і на небі й на серці… Темінню ніч надовкола усе покривала, Ясні зірниці блищали, і місяць вже виплив, Небо і ліс і поля обливаючи сріблом (М. Богданович; перекл. з білорус. Р. Лубківського). 3. Зелений автомобіль, завбільшки з сірникову коробку, спинився перед вашою хлоп'ячою ватагою, немовби у хвилю вдарився (Є. Гуцало). 4. Усі барви від ясно-жовтої до темно-червоної пишалися у променях сонця та у чистому холоднявому вже осінньому повітрі (Ю. Опільський). 5. Мені не подобалась ні зустріч наша ні розмова (Є. Гуцало). 6. Цей тихий вечір свіжість копиця сіна внутрішній голос, що не змовкає, все мені говорить, що я на тій Україні, на якій я жив у сімнадцять–двадцять літ (В. Винниченко). 7. Цей малюнок насичений густою зеленою барвою садів по селах і лісів першим жовтим листям на деревах червоними гронами калини та горобини веселковим

розмаїттям яблук сніговою чистотою гусячих табунів по берегах ставків рудою стернею чорними бороздами зораних полів (Є. Гуцало). 8. Деревій можна знайти практично скрізь у лісах і чагарниках на галявинах і узліссях на вкритих травою степових схилах і високих берегах річок в низинах і байраках попід парканами і вздовж доріг у лісосмугах і на сухих луках (Л. Павленко). 9. Олені лосі бобри лисиці ховрахи ласки тигри ведмеді всі кричать до моєї душі просять погрожують, а в душі моїй — паростки остраху буяють, їх усе густіше (Є. Гуцало). 10. Грає жайворон срібний в небесній блакиті Між землею і небом снує невидимо І зелені і сині й багрянцеві ниті І тріпоче з вітрами, як світ, молодими (А. Малишко).

III. 1. Й раптом пальці мої натикаються на тонкий стовбурець, холодний слизький, пучки пальців перебігають по кострубатому розчепіреному гіллю (Є. Гуцало). 2. Оригінальність авторської стилістики органічність вислову, в якому почасти поєднуються найнесподіваніші найвіддаленіші один від одного образні ряди, скажімо, приземлена побутова реалія і якийсь масштабний факт усе це легко й несилувано ввібрала в себе проза М. Вінграновського (М. Слабошпицький). 3. І він [майстер] почав роздавати молотки й молоточки плоскогубці й плоскогубчики циркуль керна зубила й зубильця викрутки й викруточки ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку кронциркулі внутроміри крейсмейсер ножички для тонкого металу… (Григір Тютюнник). 4. Пригадаймо світову класику дитячої літератури як-от «Мандри Гуллівера» Свіфта «Робінзон Крузо» Дефо казки Андерсена Гауфа і братів Грімм «Пригоди Мюнхаузена» Распе «Горбоконик» Єршова «Лікар Дуліттл» Лофтінга «Пригоди Чиполліно» Родарі… (За М. Слабошпицьким). 5. Порожні гнізда просвічували своїми чорними ребрами на синє небо і так само чорно мовчали (М. Вінграновський). 6. Коли ви на екзамен виходите з двора — вам зичить голос мамин: «Ні пуху ні пера!» (Д. Білоус). 7. Політ космічного корабля і трагедія чилійського народу яскрава постать з історії і героїчний переказ зустріч з людиною легендарної долі й екскурсія на завод диспут про те, яким бути і вечір біля вогнища все це важливі моменти духовного життя майбутнього

громадянина країни (М. Слабошпицький). 8. Шумливий плац майдан а чи глухий провулок, Коли стоїть вона [школа], рідніші нам (Д. Білоус). 9. Де-не-де ще тремтів на гілці скручений дудочкою одинокий листок, схожий на зморшкувате вушко (О. Донченко). 10. Мені все сниться сонце співи і Ви і день весняний (П. Тичина).

IV. 1. Щебет птахів терпкі пахощі буйнолистої рослинності духмяне напоєне лісовою прохолодою повітря якийсь домашній затишок, декорований невгамовним гамором дітвори, що почуває себе тут справді як удома все налаштовує на заспокійливий лад увиразнює повноту рівноваги, коли людина зливається з природою зростається з нею усім своїм єством, не перестаючи бути її дбайливим господарем і доглядачем… (А. Григоренко). 2. Нам було хороше з дідусем, бо у його компанії було все дозволено стругати рубати тягти воду з криниці «млина» крутити і навіть розпалювати плитку-чавунку (М. Петросюк). 3. Любіть травинку і тваринку і сонце завтрашнього дня вечірню в попелі жаринку шляхетну інохідь коня (Л. Костенко). 4. На озері туман то лежить пеленою то хвилює од вітру то розвивається, одкриваючи блідо-блакитну воду (Леся Українка). 5. Сім речей є осоружними й огидними Богові горді очі брехливий язик вмиті безневинною кров'ю руки серце, лихих задумів сповнене спрямовані до зла ноги фальшиві свідчення та чвари між братами (Із журналу). 6. У кожного з нас є дома або дружина або діти або мати або наречена (О. Гончар). 7. Із понад 5000 мов світу, щоб порозумітися з переважною більшістю населення земної кулі, досить знати сім основних а саме китайську англійську російську іспанську французьку португальську й арабську (З газети). 8. — Бійся не бійся, а на заробітки треба посилати дітей, — сказав Паляник (І. Нечуй-Левицький). 9. У густій мряці потонуло все місто будинки зажурені й принишклі дерева, ніби замріяні або сонні, на котрих, здавалося, було штучне нерухоме листя вулиці, що зникали у тумані безслідно (Із журналу). 10. Усю любов ніжність бажання бачити своє дитя щасливим розумним здоровим гарним матір вкладає в невибагливі рядки і простеньку мелодію, організовану ритмом гойдання колиски (Антологія укр. нар. творчості).

Вправа 140

Запишіть, поставте розділові знаки, визначте однорідні й неоднорідні прикладки. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

1. Геніальний італійський скрипаль віртуоз легендарної слави видатний відомий у всій Європі композитор Нікколо Паганіні гастролював у багатьох країнах. 2. Чи не найвідомішими в сучасному світі українцями є прославлені боксери інтелектуали науковці кияни (у минулому) Віталій та Володимир Клички. 3. Видатний історик відомий громадсько-політичний діяч публіцист письменник Михайло Сергійович Грушевський створив наукову схему історії України, яка докорінно вплинула на подальший розвиток української історіографії. 4. Видатний поет драматург публіцист великий патріот діяч громадянського руху поляк Адам Міцкевич відомий далеко за межами рідної країни. 5. Мабуть, у кожній оселі знайдеться книжечка німецьких філологів германістів авторів багатьох казок для дітей братів Якоба та Вільгельма Грімм. 6. Кирило і Мефодій благочестиві мужі брати православні святі місіонери творці слов'янської абетки перекладачі слов'янською мовою Біблії відіграли визначну роль у розвитку слов'янського письменства й культури. 7. Відомі під загальним іменем Діоскурів нерозлучні сини Зевса та Леди легендарні брати прекрасної Єлени Кастор і Поллукс брали участь у поході аргонавтів по золоте руно; Зевс подарував їм безсмертя й помістив на небі як зорі в сузір'ї Близнят. 8. Перший український льотчик космонавт доктор технічних наук генерал майор авіації Павло Романович Попович — один із засновників і голова товариства українців Москви «Славутич» (За матеріалами преси). 9. Ініціатором видання перекладу з латинської рукопису XVIII століття «Наставление по хирургии» Н. Бідлоо був невтомний дослідник історії медицини полковник медичної служби доцент колишній вчений секретар медичного інституту Микола Олександрович Оборін (А. Содомора).

Вправа 141

Перепишіть речення, поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах. Чи можливі варіанти? Якщо так, то чим це зумовлено?

І. 1. Я так люблю свої сади й долини, і гори, й ріки, й мрійну синь гаїв, моя свята, безсмертна Україно, оновлена трудом своїх синів!

(В. Сосюра). 2. Які слова страхітливі — дволикість, дворушництво, двозначність, двоєдушність! (Л. Костенко). 3. Його [І. Драча] герої — і голова колгоспу, й звичайні сільські Сар'яни та Ван-Гоги, і Вчитель, і Пабло Неруда та великі предтечі — Т. Шевченко, Г. Сковорода, П. Тичина, О. Довженко — то люди напруженого внутрішнього життя, оголеної совісті, невпокореної мужності, невичерпної жаги творити дійсність, гідну великого покликання, щастя людини (П. Кононенко). 4. Наче голосом його озвалось безбережжя цієї темної вересневої ночі (Є. Гуцало). 5. І розділилось в Слові Добро — і темне зло, Ненависть — із любов'ю, І все, що з них зросло (Є. Сверстюк). 6. В одній особі ласкава жінка — й жорстока, щедра — й скупа, сердечна — й безсердечна, милосердна — й бездушна (Є. Гуцало). 7. Прочитаймо ще раз відомі билини про богатирів Михайла Потика, Іллю Муромця та Добриню Нікітича, новгородського купця Садка і чернігівського соцького Ставра Годиновича — і переконаємось: у шахи на Русі грали всі — чудо-богатирі і прості воїни, князі і бояри, купці і соцькі, навіть жінки, які не пасували перед суперниками в мистецтві ведення шахового бою (Із журналу). 8. Далі, за школою, хащі бур'янів, почорнілі соняшники на дослідних ділянках, прив'яле гарбузове огудиння; зачахлі стебла кукурудзи, заплетені сивим павутинням ранньої осені (І. Цюпа). 9. Везли яблука, груші, помідори, цибулю; в багатьох у руках красувались пучки живих квітів — флоксів, жоржин, чорнобривців (Є. Гуцало). 10. Благословенні: матерія і просторінь, число і міра! Благословенні кольори, і тембри, і огонь, огонь, тональність всього світу, огонь і рух, огонь і рух! (П. Тичина). 11. І знаю, що десь ти, в такім, як я, тремтінні, Зітхаєш і мовчиш, і молишся сама (Є. Маланюк). 12. Він мурличе, бува, Ходить кішечкою. Кусь — і зубки схова За усмішечкою (Д. Білоус).

II. 1. Ніщо з минулого для нього безслідно не минуло: ні радість, ні біль, ні своя чи чужа біда — все запам'яталося, все відлунює в душі через роки й відстані (М. Слабошпицький). 2. Одвертий кличний — немов дитинний, музичний, зичний та ще й гостинний (Д. Білоус). 3. Готувався до зустрічі — і розгубився (Є. Гуцало). 4. Тільки одна мати

вміє разом кохати свою дитину й ненавидіти, жалувати й проклинати, бажати бачити, чути — й не дивитися, не слухати (Панас Мирний). 5. І люблять люди з давнини, як сонце незагасне, і свій духмяний хліб ясний, і рідне слово красне (Д. Білоус). 6. Вже б, здавалося, відболіло, Погоріло у тім вогні, Ступцювало і душу й тіло, Вже б, здавалося, нащо мені? (М. Вінграновський). 7. Київ простелив оддалік перед нами свою безмежну зоряну карту, ще неоглядніша й загадковіша карта була розгорнута в небесах над нашими головами (Є. Гуцало). 8. Письменникові доводиться бути художником усіх жанрів — і портретистом, і пейзажистом, і мариністом, і анімалістом, коли треба намалювати череду, а поголів'я малюється тільки в діаграмі, не в художньому творі (О. Кундзіч). 9. Низку слів докинула їй мама, що з'явилися не так давно: *холодильник, кінопанорама, телевізор, стереокіно*... (Д. Білоус). 10. Забіліли сніги, ще й дібровонька, забіліло тіло козацькеє біле, ще й голівонька… (Народна творчість). 11. От розкопають ями та кар'єри та й доберуться в царські інтер'єри (Л. Костенко). 12. Я в цих орденах, ні в тодішніх, ні в теперішніх, і досі ні бе ні ме (Григорій Тютюнник).

Вправа 142

Виправте помилки в постановці розділових знаків, укажіть можливі варіанти.

1. Усе: міняється, оновлюється, рветься, у ранах кров'ю сходить; з туги в груди б'є, замулюється мулом — порохом береться, землі сирій всього себе передає (П. Тичина). 2. Живемо у світі, де все, чи летить, чи летіло, чи буде летіти: в близькі і далекі світи… [*остання двокрапка — авторський знак*] (Є. Гуцало). 3. Іван Смола почувався ні в сих, ні в тих… (Є. Гуцало). 4. Можливо, цей несподіваний світловий ефект входить до програми запуску космічного корабля багаторазового використання «Челленджер», і строго контролюється системою комп'ютерів, як на самому кораблі, так і на землі? (Є. Гуцало). 5. До семи (священне число) чудес світу належали: єгипетські піраміди (найбільша з них — піраміда Хеопса), висячі сади легендарної цариці Семіраміди, збудовані у Вавилонському замку її чоловіком, храм Артеміди, розташований

в Ефесі, на узбережжі Малої Азії, статуя Зевса Олімпійського, грецького бога, отця богів і людей, володаря неба, що стояла в Олімпії, гробниця Мавзола, перського сатрапа, знайдена в Галікарнасі, столиці Карії в Малій Азії, Колос Родоський, статуя родоського бога сонця Геліоса, та маяк на острові Фарос біля порту Олександрія. 6. За грецькою міфологією, на Парнасі жили дев'ять муз, дочок Зевса й Мнемозіни, котрі опікали прекрасні мистецтва, Кліо — покровителька історії, яку тоді вважали мистецтвом, а не наукою, Евтерпа — лірики й гри на флейті, Талія — комедії, Мельпомена — трагедії, Терпсіхора — танцю, Ерато — елегії, любовної поезії, Полігінія — музики, Уранія — астрономії (яку теж вважали мистецтвом), Калліопа — патронеса красномовства й епічної поезії (З довідника). 7. Серед українських учених-енциклопедистів чільне місце посідають, наприклад: М. Максимович, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, тощо. 8. З усіма сусідніми державами, а саме, Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною, й іншими, ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки (IV Універсал Центральної Ради). 9. Типові «муки творчості», коли все довкруги наче у змові проти того, хто за робочим столом, і стіни й стеля, що «тисне на голову», і письмове знаряддя, і папір, і сам стіл (А. Содомора). 10. Цей сад на схилі гори творили, не тільки розлогі яблуні, а й зовсім молоденькі яблуньки, посаджені, якщо не торік, то позаторік (Є. Гуцало). 11. Чарівний своєю природою зоосад, і в травні, і в червні і кожного місяця (Остап Вишня). 12. Навколо тягнулися порожні, поорані подекуди мілкими вибалками, поля (В. Козаченко). 13. Часом бухне з тріском снопом іскор вітер, або зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками. 14. Часом бухне з тріском сніп іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками (М. Коцюбинський). 15. Поросту густою травою, чисту галявину з двома розлогими, кривулястими дубами посередині навпіл перетинає добре втоптана, вузенька стежка (За В. Козаченком).

☺🔔 *У людини все повинне бути прекрасним: і картуз, і куфайка, і кирзові чоботи.*

§ 47. Розділові знаки при відокремлених членах речення

Відокремлення — це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм особливої значеннєвої ваги й більшої самостійності. Відокремлюватися можуть лише другорядні члени речення за допомогою ком чи тире.

І. Відокремлені узгоджені та неузгоджені означення

Комами виділяються:

1. Означення, виражені прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, які стоять після означуваного слова: *Я в людей попрошу тільки віри в кожне слово**, почуте від мене,** в кожний погляд очей моїх сірих, в кожну ласку рук нестудених (Л. Костенко). Із очима**, повними сліз,** Шура гаряче тиснула йому руку (О. Гончар). Знову уявляю я твоє обличчя**, зморшками укрите, повне суму вщерть** (В. Сосюра).*
2. Кілька непоширених або поширених узгоджених означень, виражених прикметниками чи дієприкметниками, які вживаються після іменника, перед яким уже є узгоджене означення: ***Далекий** обрій**, синій, неосяжний,** манив мандрівника чимось таємничим, незвіданим. **Невиспане** сонце**, жовтогаряче, несміливе,** визирнуло з-за далекої пущі. Луг стелеться рівно, мов **ткана із шовку** скатертина**, зелена, вишита білими, жовтими та червоними квітами** (За Є. Гуцалом).*

Примітка 1. Якщо означення перед іменником виражене займенником, то означення після іменника можуть не відокремлюватися: ***Мої** літа **молоді** непомітно так промайнули. І з найбільшої висоти бачу я **ваші** руки **загрубілі…** (О. Гончар).*

Не відокремлюються й так звані препозитивно-постпозитивні непоширені узгоджені означення, тобто подібні за значенням, але одне вживається перед означуваним словом, а друге — після: *Пахло **жовтавим** листом **кленовим** і бур'янами (А. Головко). Материна могила уросла **густою** травою **зеленою**… (Марко Вовчок).*

Примітка 2. Якщо перед означуваним іменником немає узгодженого означення, то непоширені означення, що вживаються після іменника, можуть відокремлюватися чи не відокремлюватися за бажанням автора: *Темрява**, глибока й холодна,** розлилася над світом, і, здавалося, її ні перейти, ні перелетіти (О. Гончар). Нам дають чаю**, гарячого, міцного,** що блищить в склянці, як стигла вишня (М. Коцюбинський). Човни **невеликі, стрімкі** неслися над водою, як чайки. Сніги **чисті, нетоптані** переливаються бузковими тонами (За В. Козаченком).*

3. Прикметникові та дієприкметникові звороти, що вживаються перед означуваним словом і мають додатковий обставинний відтінок причини: ***Зачіплений цією розмовою за живе,** сибіряк розповів присутнім одну із своїх мисливських історій (О. Гончар). **Зогрітий теплом,** Остап розплющив очі (М. Коцюбинський). **Сполохані Віктором,** троє змовників почали тікати (О. Копиленко).*

Увага! Такий відокремлений зворот досить легко перебудувати на підрядну обставинну частину причини: *Троє змовників почали тікати**, бо були сполохані Віктором.***

Якщо подібна перебудова неможлива, то зворот є невідокремленим членом речення, оскільки має лише означальне значення: ***Вкриті маскувальними сітками** міномети стоять у ячейках.* Перебудоване речення з підрядною обставинною частиною причини не має змісту: *Міномети стоять у ячейках**, тому що вкриті маскувальними сітками.*** А якби не були вкриті, то й не стояли б? Отже, у цьому реченні дієприкметниковий зворот має означальне значення й виконує функцію невідокремленого поширеного узгодженого означення. Інші приклади: ***Вмиті росами** квіти злегка похитувались (І. Цюпа). **Посаджене матір'ю** насіння зійде, закрасується по всьому городі (М. Стельмах).*

4. Означення, що стосуються особового займенника, незалежно від позиції в реченні: ***Життям і канчуками вчений,** він, **загнаний на самий низ,** останній гривеник Шевченку на перший пам'ятник приніс (Б. Олійник). До тебе повернуся Без зайвих слів я**, прощена й нова** (В. Балдинюк).*

5. Означення, відірвані від означуваного слова іншими членами речення, особливо присудком: *Дівчата стовпилися біля перил**, захоплені краєвидом, сповнені передчуттям чогось радісного, бентежно-щасливого** (О. Гончар). **Брудний, страшний, захеканий і тремтячий від люті,* ввалився Скула у свою квартиру (О. Бойченко). Ліворуч**, чітко окреслені на тлі річки,** *чорніли контури великого мосту (В. Козаченко).*
6. Одиничне означення, а також два й більше непоширених означень, якщо вони мають обставинний відтінок або уточнюють значення означуваного слова: *Косуля**, стривожена,** зникла в гущавині лісу. Бійці**, притихлі й насторожені,** гостро стежили за кожним рухом Сагайди (О. Гончар).*
7. Найчастіше поширені чи непоширені узгоджені означення, що стосуються пропущеного в реченні означуваного слова: *Висока думка в'юнитись не вміє…. **Морозами бита, муштрована покиддю,** виходила сива з тих академій (Л. Костенко). Ніжним пухом узялись верби. Може, заслухались**, заворожені, вчаровані звуками срібних сурем,** які в піднебессі пронесли на своїх крилах журавлі, повертаючись у рідні краї? (Є. Гуцало). Дніпровські пороги! Десь вони тут**, занурені в глибинах, затоплені високо піднятими водами** (О. Гончар).*
8. Неузгоджені означення, що відносяться до власної назви чи особового займенника: *Ганна**, з її охотою до роботи, безпосередністю, щирістю та привітністю,** теж якось одразу сподобалася своїм новим знайомим (В. Козаченко). Він**, із сірими палкими очима, непокірним чубом, із дитячими ямочками на щоках,** справляв приємне враження на моїх батьків.*
9. Неузгоджені означення, виражені іменниками в непрямих відмінках, якщо стоять поряд з узгодженими: *Напроти кінець лави зайняв пасажир**, чистенько одягнений і свіжовиголений, з вусами довгими, закрученими вниз** (О. Копиленко).*

Примітка. В інших випадках неузгоджені означення відокремлюються чи не відокремлюються за бажанням автора: *Посеред лісу простора галява **з плакучою березою і з великим престарим дубом** (Леся*

Українка). Широкі ворота ***з хворосту*** *були одчинені навстіж (І. Нечуй-Левицький). Лікарка****, з високою зачіскою, уважними карими очима,*** *здавалася схожою на його сестру. Город****, з такими рідними соняхами, картоплею, гарбузами,*** *снився майже кожної ночі.*

Кома не ставиться:

1. Між двома однорідними означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами та з'єднаними неповторюваним єднальним сполучником (**і (й), та**): *За полем побачили кручу****, оповиту ранковим туманом і порослу низьким чагарником.*** *Блищали стебла папороті****, вже злегка прижовклі й обнизані краплями роси*** *(За Є. Гуцалом).*
2. Якщо означення при іменнику чи займеннику стосується більше присудка, ніж підмета: *Школярі поверталися з поля* ***веселі й натомлені.*** *Грицько прибіг додому* ***голодний і лютий*** *(Панас Мирний).*
3. Якщо означення, виражені дієприкметниковими зворотами, стоять після означальних, вказівних, присвійних та неозначених займенників: *Все* ***мною давно вже забуте*** *ніби оживало перед очима знову. Усі* ***запрошені на свято*** *збиралися біля старої альтанки.*

Тире виділяються:

1. За бажанням автора для інтонаційно-смислового виділення кілька відокремлених означень: *Під шал оплесків сходила Вутанька —* ***сяюча, розпашіла —*** *з трибуни (О. Гончар).* ***Делікатний, лагідний, скромний, добрий —*** *він суворішав тільки біля домни (Ю. Яновський). Пісня, мов сама ллється з душі, голос не знає натуги й утоми —* ***рівний, тонкий та високий*** *(Панас Мирний).*
2. Неузгоджені означення, виражені інфінітивом, якщо перед ними можна поставити слова **а саме:** *Необхідно виконати розпорядження декана —* ***підготувати святковий випуск факультетської газети.*** *Кожен із нас вирішував питання —* ***їхати або залишатися —*** *чи не вперше в житті.*

Після інфінітивних відокремлених означень замість тире може бути кома, якщо далі (після неузгодженого означення — інфінітива) за

правилами мусить бути кома: *Учителька мала намір — **додатково попрацювати над важкою темою з нашим класом,** щоб якісно підготуватися до контрольного тесту.*

Якщо ж інтонаційного виділення та характерної паузи немає, то таке означення не відокремлюється: *У неї була звичка **голосно говорити.** Стала наближатися година **рушати** в дорогу (С. Васильченко).*

ІІ. Відокремлені прикладки

Відокремлюються прикладки в таких випадках:

1. Якщо вживаються після означуваного слова (найчастіше поширені прикладки): *Приїзду онуків**, своїх маленьких помічників,** бабуся завжди раділа. Ананас**, чудовий дар природи тропіків,** схожий на велику кедрову шишку вагою два–три кілограми (О. Новиков-Прибой).*
2. Коли поширена прикладка вживається перед означуваним іменником і має додатковий обставинний відтінок причини: ***Людина енциклопедичних знань,** мій батько міг дати відповідь на будь-яке питання. **У минулому боцман,** директор школи легко справлявся з лавіруванням між великими й малими суднами на підходах до порту.*

Примітка. Якщо така прикладка має лише означальне значення, то комами не відокремлюється: ***Основоположник українського поетичного кіно** Олександр Довженко зумів поєднати у своїй творчості глибокий філософський епос і потужний ліричний струмінь. Вірші **«королеви української поезії» XX століття** Ліни Костенко увібрали в себе складну свідомість сучасної людини, є емоційно-образним і водночас філософським переживанням нею апокаліптичної довколишньої дійсності (З підручника).*

3. Коли стосуються особових займенників (такі прикладки відокремлюються завжди, незалежно від позиції в реченні стосовно означуваного слова): *Він**, Роман,** не дасть йому загинути (М. Коцюбинський). **Митець самобутній і неповторний,** він [Остап Вишня] формувався й зростав на ґрунті народного життя… (І. Зуб).*

4. Якщо прикладка, виражена загальним іменником, стосується власної назви й уживається після неї: *Сіверцев**, високий, вродливий блондин з акуратними бакенбардами,** дивився на нього непорозуміло, здивовано (О. Гончар). Олексій Штепа**, молодий козак, кість від кості козацького племені,** лежав на вершині кургана в замаскованому кулеметному окопі (Л. Первомайський).*
5. Коли прикладка приєднується за допомогою слів **родом, на ім'я, на ймення, на прізвище, так званий** тощо: *В. Винниченко**, родом із Єлисаветградщини,** ніколи не забував рідних місць. У журбі отакій і подружився Давид з одним австрійком**, на імення Стах** (А. Головко).*
6. Прикладки із сполучником **як,** коли вони мають значення причини: *Івась**, як менший,** завжди терпів від Карпа (Панас Мирний). У горах Брянський**, як командир,** зустрівся з новими труднощами (О. Гончар). Лаврін**, як менший син,** мав право зостатися в батьковій хаті (І. Нечуй-Левицький).*

Примітка. Якщо прикладка з **як** не має відтінку причини, а означає «у ролі кого, чого», то комами не виділяється: ***Як архітектурна пам'ятка античного зодчества в Україні** Царський курган IV століття до нашої ери, відкритий біля Керчі 1837 року, зберігся і його можна оглянути (З посібника). Володар дум російської революційно-демократичної інтелігенції М. Чернишевський та його оточення зустріли Шевченка **як сподіваного й бажаного однодумця** (З газети). **Як кадровий офіцер, учасник великих битв** я закликаю вас [учителів] докласти всіх зусиль, щоб виховане вами покоління за будь-яких обставин не осоромило своїх батьків і дідів, щоб гідно продовжувало героїчні традиції нашого народу (Г. Карпезо).*

Тире ставиться:

1. Якщо поширена, рідше непоширена прикладка вживається в абсолютному кінці речення чи його структурної частини, щоб відрізнити її від однорідних членів речення або щоб підкреслити її пояснювальне значення (останнє можливе й у середині речення): *Вийме кетяжок калини — **сузір'я спечених кровинок** (Є. Гуцало).*

Як обіцяє директор Валерій Іванович, влаштують тоді ще одні захоплюючі змагання — ***перегони на човнах*** *(О. Гончар). Якщо ви хочете, щоб юнацтво відчувало невгамовну жадобу до знань, дбайте про найголовніші, найважливіші вогнища духовної культури —* ***бібліотеки*** *(В. Сухомлинський). Нас було троє: один усівся в кабіні з водієм, а ми з Віктором Вовком* ***— моїм товаришем по курсу та по гуртожитській кімнаті —*** *примостилися в кузові (Є. Гуцало).*

2. Якщо прикладка виділяється тире в середині речення, а після неї за умовами контексту повинна вживатися кома, то ставиться лише перше тире перед відокремленою прикладкою: *Наш тренер —* ***привітна та розумна людина,*** *вийшовши на пенсію, організував дворову футбольну команду.*

Така ж постановка розділових знаків, коли прикладка стосується одного чи кількох різних однорідних членів речення: *Під час конференції виступили Олена Білоножко —* ***переможець обласної олімпіади****, Тарас Швець —* ***призер шкільного конкурсу творчих робіт****, Віктор Дідик —* ***студент-практикант****.*

3. Якщо поширена прикладка вживається перед означуваним словом і має обставинний відтінок: ***Репресований комуністичним режимом поет-дисидент —*** *Василь Стус у своїх поезіях відходив від традиційно емоційної стихії української лірики, намагався осмислити трагедію світу крізь призму філософії стоїчного існування (За підручником).*

III. Відокремлені обставини

1. Відокремлюються, як правило, обставини, виражені дієприслівниковими зворотами: *Повіяв легенький вітерець****, струшуючи з листу неопалі краплі*** *(Панас Мирний). Як тяжко стукать у чужі оселі****, бездомним бувши на своїй землі*** *(Л. Костенко). Мчить серединою ріки легкий глісер****, залишаючи позаду себе буруни шумовиння, збиваючи два високих вали води*** *(В. Козаченко).*

Примітка 1. Відокремлені обставини способу дії, виражені дієприслівниковими зворотами, можуть уживатися із сполучниками **ніби, наче, неначе, мов** тощо: *Враз**, наче змовившись,** Хома і Маковей метають одночасно (О. Гончар). Тихо**, немов крадучись,** підповзає до перону військовий ешелон (А. Шиян).*

Примітка 2. Якщо фразеологізм, що має у своєму складі дієприслівниковий зворот, уживається в ролі присудка, утворюючи з дієсловом єдине ціле, то такий зворот комами не виділяється: *Невже вам ніколи не спадало на думку, що всі оці наші заходи, метушіння, все це робиться, аби тільки **не сидіти склавши руки** (Леся Українка). Робітники, інженери, вчені, академіки, майстри мистецтва і майстри плавок, забоїв, верстатів — всі **працюють не покладаючи рук** (О. Довженко).*

Проте навіть у таких випадках дієприслівниковий зворот може виділятися, особливо, коли вживається перед дієсловом-присудком: *Підучилася коло вас, тепер на самостійну роботу пора. Нічого **сидіти, склавши руки** (В. Кучер). Євген Вікторович**, не покладаючи рук, працює** над великою науковою працею з хірургії (За І. Ле).*

2. Виділяються комами обставини, виражені одиничними дієприслівниками: ***Не спиняючись,** прямую до молодої верби і обома руками обвиваю вербовий стан (Ю. Збанацький). Заграє смерть іржавою трубою, Та я**, забувши,** що минає строк, На край світів блукати за тобою Піду у жовтій куряві зірок (В. Симоненко).*

Примітка. Одиничний дієприслівник, що вживається безпосередньо після дієслова-присудка, часто в абсолютному кінці речення в ролі обставини способу дії й за значенням близький до прислівника, бо втратив значення додаткової дії, як правило, комами не виділяється: *Бійці сиділи деякий час **задумавшись** (О. Гончар). Та спати **сидячи** було незручно, він хутко прокинувся (Л. Дмитерко).*

3. Дієприслівники та дієприслівникові звороти, що вживаються після сполучників сурядності та підрядності, у вимові від них паузою не відділяються, проте на письмі відокремлюються від сполучника комою, коли цей сполучник стосується інших членів чи з'єднує складові частини речення: *Тільки один птах не злетів, а**, тягнучи***

по землі крило, *одбіг трохи й зупинився, наставивши на Кузьку хижі блискучі оченята (Григір Тютюнник). Мов легендарний Антей, що****, припавши до рідної матері-землі,*** *набрався нової сили, змужнів Шевченко після повернення з України (Ю. Федькович).*

Примітка. Якщо сполучники **і, а** виконують роль підсилювальних часток до відокремлених обставин, то виділяються комою разом з обставиною: *Люда швидко поспішала додому****, а перейшовши місток,*** *навіть не помітила, що річка вже замерзла. Переходячи дорогу, подивись наліво****, а дійшовши до середини вулиці,*** *подивись направо (З правил вуличного руху). Ївши, гріється****, а робивши,*** *мерзне (Народна творчість).*

4. Не ставиться кома перед неповторюваними сполучниками **і, та (=і), або, чи,** які з'єднують дві однорідні відокремлені обставини, виражені дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами: *Хлопець пішов****, не оглядаючись і словом не заперечуючи кривдників*** *(Ю. Збанацький). Помчали темнії хмари далі, зоставляючи по своєму сліду воду, понеслись вони на другий край****, гудучи та блимаючи*** *(Панас Мирний).* ***Потрапивши в атмосферу Землі і розжарившись,*** *метеор залишає на короткий час світлий слід, який указує траєкторію його польоту (З підручника).*

Примітка. Якщо такий сполучник не з'єднує однорідні обставини, а стосується інших членів або частин речення, то кома може ставитися як перед таким сполучником, так і після нього: *А Кузька обнишпорив усі кущі довкола****, шукаючи Однокрила, і, не знайшовши,*** *пробрався в своє кубло (Григір Тютюнник).*

5. Не ставиться кома, якщо обставина, виражена дієприслівниковим зворотом чи одиничним дієприслівником, є однорідним членом з іншим, невідокремленим членом речення й сполучається з ним єднальним сполучником: *Перекладач переглядав веб-сторінку швидко* ***й не звертаючи ні на кого уваги.***
6. Не відокремлюється обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, якщо вона починається підсилювальною часткою **і (й):** *Можна творити мистецтво* ***й не вдаючись до плагіату.***
7. Не відокремлюється дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником та сполучним словом **який** у складі підрядної

означальної частини складнопідрядного речення: *На краю села зустріла та сама верба**, прощаючись із якою** навіть не мріяв про повернення. Напруження власних зусиль, досягнутий працею успіх, радість розумової праці — ось три сходинки, **піднімаючись по яких** дитина йде до міцних, осмислених знань (В. Сухомлинський).*

8. Як правило, відокремлюються обставини допусту, що вживаються з прийменником **незважаючи на:** ***Незважаючи на невдачу,** настрій у всіх був бадьорий (Л. Дмитерко). **Незважаючи на таке свавілля,** Хома, розглянувши свій портрет, був задоволений (О. Гончар).*
9. За бажанням автора відокремлюються чи не відокремлюються обставини, виражені іменниками з прийменниками чи прийменниковим сполученням слів: **залежно від, відповідно до, згідно з, подібно до, у зв'язку з, завдяки, внаслідок, на випадок, за браком, за відсутністю, на відміну від** та ін.: *Революційно настроєні фронтовики**, всупереч волі офіцерів,** домоглися свого (І. Цюпа). У спеку й дощ — **без паніки —** і ясним гожим днем з учителем ботаніки ми влітку в мандри йдем (Д. Білоус). **Згідно з наказом директора підприємства** раціоналізатори нагороджені путівками та грошовими преміями (З газети).*

IV. Відокремлені додатки

1. Обов'язово виділяються комами додатки із прийменниками **крім (окрім), опріч,** що мають значення виключення: ***Крім птахів,** існують риби, що вміють літати. На світі все знайдеш**, крім рідної матері** (Народна творчість). Ці долини одвіку родили**, Окрім жита,** таланти і сили (Т. Масенко).*
2. Відокремлюються також найчастіше додатки зі словами **за винятком, включаючи, наприклад, навіть, особливо, зокрема** тощо, які означають виключення, включення чи заміщення: *Столітня війна (1336–1453 років) між Англією і Францією закінчилася майже повним вигнанням англійців з континенту**, за винятком міста Кале** (З посібника).*

3. Додаток, виражений інфінітивом із прийменником **замість,** відокремлюється: ***Замість робитися майстрами часу,*** *ми стали його бранцями (О. Забужко).*

Примітка. Якщо прийменник **замість** синонімічний до прийменника **за,** такий додаток комами не відокремлюється: *Поїдь* ***замість мене (за мене)*** *у відрядження. Виступи* ***замість брата (за брата)*** *на концерті.*

4. Відокремлюються додатки, які вводяться за допомогою прийменника **щодо** разом із часткою **то**: ***Щодо нового комп'ютерного класу, то*** *обіцяли фінансово допомогти колишні випускники.*

Якщо частки **то** немає, такі додатки не відокремлюються: *Не було заперечень* ***щодо пропозиції*** *відвідати краєзнавчий музей.*

5. Досить рідко (за бажанням автора) додатки відокремлюються тире: *Зараз же ні за чим не шкодую —* ***крім власних помилок*** *(О. Яровий).*

Вправа 143

Розставте, де потрібно, розділові знаки. Визначте умови відокремлення чи невідокремлення узгоджених та неузгоджених означень, підкресливши ці другорядні члени в реченнях хвилястою лінією.

І. 1. Прижухлі на серпневому сонці ніким не кошені бур'яни і трави стояли обабіч дороги в людський зріст (В. Яворівський). 2. Лиш народи явлені у Слові достойно жити можуть на землі (Л. Костенко). 3. Жайворонки в небесній глибині дзвенять, сонце розгойдується в небі тепле яскраве… (С. Скляренко). 4. Оздоблена інеєм вражає красою папороть… (Н. Пільчук). 5. Задивляюсь у твої зіниці Голубі й тривожні, ніби рань (В. Симоненко). 6. Відроджений взимку Даждьбог вивів у світ заквітчану, умаєну княгиню Весну та показав лісам, горам, степам, лугам, людям і богам (Ю. Опільський). 7. Смугаста птаха вся з жовтих та чорних пер сяяла рудим чубом, сидячи на сучку осики, а дзьоба мала довгого й тонкого (Є. Гуцало). 8. І кожна бляшка, панцир, окуття і на прикрасах вирізьблені драми — це панорами скіфського життя увічнені по золоту майстрами (Л. Костенко). 9. А вже на вечір застелений

вишиваною скатертиною стіл під образами обвитими рушниками було заставлено мисками, полумисками, тарілками й тарілочками, що на вишитій скатерці творили новий узор, додавали нових барв (Є. Гуцало). 10. Пошарпані грозами подзьобані осколками снарядів думають свою безконечну думу почорнілі цегляні стіни, лупиться під палючим сонцем старенький вимитий дощами дах, задумливо шепочуться над школою ставні осокори (Ю. Збанацький).

II. 1. За селом у яругах поросших лісом сніг спершу сіявся на бліді коси померхлих трав, шарудів по опалому листю, бився об гілля, відскакував од чорних стовбурів, хурделився по закущених терниною кручах, сірів димом поміж глоду й горішини (Є. Гуцало). 2. У ті часи в одному з веселих шкільних вікон облямованих синьою як небо смужкою допізна блищав жовтавий вогник (Ю. Збанацький). 3. Ось ти ідеш повільною ходою і слухаєш, як день шумить життям, а ми малі вітаємось з тобою, і тепло так всміхаєшся ти нам (В. Сосюра). 4. Вогке після плавання в басейні волосся акуратно розчесано гребінцем (Є. Гуцало). 5. Товаришка дитячих літ М. Рильського Віра Шпилевич так характеризує його в період навчання: «Скромний, серйозний, надзвичайно сором'язливий він багато читав і наполегливо продовжував свою літературну працю» (І.Ільєнко). 6. Вузлуватий, широкий в плечах, трохи незграбний, з високими грудьми й дужими руками він здається старшим від своїх літ (С. Скляренко). 7. Мені випала щаслива планета родитися в степу (О. Ковінька). 8. Було щось жорстоко-безглузде в цьому ударі судьби, життя його таке стійке раніше мовби похитнулося (О. Гончар). 9. Знесилений хлопчик зупинився. 10. Чіпка сидить насуплений жовтий аж зелений (Панас Мирний).

Вправа 144

Перепишіть, розставляючи, де потрібно, розділові знаки при відокремлених прикладках, поясніть власний вибір, укажіть можливі варіанти.

I. 1. Колискові пісні призначені тільки для одного слухача дитини і мають тільки одного виконавця матір або близьку людину (Антологія укр. нар. творчості). 2. Тільки вузьке коло дослідників гортало

сторінки виняткового історичного джерела «Реєстру всього війська Запорозького» цієї живої криниці нашої віковічної культури і духовності (Я. Дзира). 3. Зима гостя весела й свавільна завітала в край, то про кого ж тоді балакати, як не про зиму, кого ж тоді славославити, як не зиму! (Є. Гуцало). 4. У літописців є найстрашніша зброя замовчування (П. Загребельний). 5. Франсуа за національністю француз непогано розумів українську мову. 6. Не бійтесь відвести кілька уроків з кожного предмета найдивовижнішому, найпрекраснішому людському заняттю зустрічі з книжкою (В. Сухомлинський). 7. Їй зимі кортить почути добре слово і з уст людських, та щоб у тому слові — й про велич зими, й про силу зими, й про красу зими! (Є. Гуцало). 8. У срібній тиші урочистих пауз — магічний рух з-під темних запинал — старий фотограф містечковий Фауст хвилини діловито зупиняв (Л. Костенко). 9. Гор бог Сонця Стародавнього Єгипту зображувався як чоловік з головою яструба. 10. Як символ польоту поетичного натхнення Пегас крилатий кінь відомий нам з давньогрецьких легенд (З посібника).

II. 1. Як творець міжнародної мови есперанто польський лікар-окуліст Людвіг Заменгоф прославився у всьому світі. 2. Буває, що слово відоме давно, а знає не кожен, що значить воно. І тут у пригоді стає визначник скарбів наших мовних тлумачний словник (Д. Білоус). 3. В міфічну старовину були кентаври істота з головою й тулубом людини і кінським крупом на стрункіх і безвідмовних кінських ногах (Є. Гуцало). 4. Поміряв їй пульс. І, як штамп на конверті, майнув на руці татуйований номер компостер Дахау, табору смерті (Л. Костенко). 5. Герої прози митця [Олеся Гончара] втілюють його ідеал людини захисника, творця, мислителя, господаря на своїй землі (З підручника). 6. У нас космонавтів є конкретна програма, цілеспрямовані задуми (П. Попович). 7. Ідуть мої супутники тополі. Лежать мої сучасники сніги (Л. Костенко). 8. Коляску вкотили Мелашка і дядько Захар дебелий, жилавий санітар (А. Хижняк). 9. Як гірко слухати оті терпкі слова І як не заздрить вам і молодості вашій Цій сповненій вина і не надпитій чаші Цій гострій свіжості передсвітніх годин Цій смужечці зорі над білим сном долин! (М. Зеров). 10. Як сталося, що Іванченко здібний шахтар опинився на відшибі молодіжного трудового колективу? (О. Донченко).

Вправа 145

Перепишіть речення, поясніть розділові знаки при відокремлених означеннях та прикладках або причини невідокремлення останніх.

І. 1. У нього були дивні очі — кольору повільної грозової хмари (Л. Костенко). 2. Це не погляд, а женьшень, корінь життя, наділений даром піднімати тонус (Є. Гуцало). 3. І радісним буремним громом спадають з неба блискавиці, Тарасові провісні птиці — слова шугають над Дніпром (В. Стус). 4. А дійсно: твої очі — то душа, Такі ясні і каламутно-сині, Кінець у непочатого вірша, Віршований початок у людині (В. Балдинюк). 5. Він простягає букет жоржин — багряних, радісних (Є. Гуцало). 6. Сумна та невесела сіла вона на лаві край столу і підперлась рукою під щоку (Панас Мирний). 7. Одна з найкращих гумореcок Остапа Вишні — «Ярмарок» — створена на контрастах баченого (Б. Пришва). 8. Стоять верби, опушені зелененьким листям, і здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебессі, легенький, бентежливий передзвін — прозорий, кришталевий (Є. Гуцало). 9. Тільки ж сяйва замало, замало тепла, Бо зоря — щонайкраща — далеко була… (Р. Лубківський). 10. Таки справді в них [колодязях-журавлях] — високих, дерев'яних — є оце постійне прагнення злету (Є. Гуцало). 11. Завжди я прагнув побачить тебе, дорогу свою матір, Завжди про долю твою [Лемківщини] вдень і вночі турбувавсь (П. Русин).

ІІ. 1. У найбільшій словозбірні України — Лексичній картотеці української мови — можна знайти лише дві ілюстрації зі словом *співани́ця*: одне речення з коломийки, а друге з часопису «Наука і суспільство» (І. Вихованець). 2. Із шипшини троянди вирощує вчитель, Посивілий, мов сад восени, чоловік (Н. Гнатюк). 3. Коли подруга повернулася — свіжа, сяюча, — вона сказала: — А в мене з голови не виходить поїздка (О. Гуреїв). 4. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат (Панас Мирний). 5. У білій хустинці маленькій, наперед крайками зап'ята, свитка розстебнута, і очі горять, а обличчя рум'яне од жартів (А. Головко). 6. Урочиста і заворожена проходила за високими вікнами синя лісова ніч (О. Донченко). 7. Через усі

завали — Продажність, ницість, лесть — За Словом простували Обов'язок і Честь (Є. Сверстюк). 8. Стрибало низом перекотиполе, обшугане, закурене, руде (І. Драч). 9. Знічений, задубілий, зупиняюся в куточку біля судника, а невірні ноги починають бити дрижаки (М. Стельмах). 10. Остап Вишня — видатний український письменник, широко знаний у нашій країні та за рубежем — ввійшов у літературу як високоталановитий майстер сатири і гумору (За І. Зубом). 11. До вас звертається книга: Ось на світло дня виринаю, рада, Знов яснію вся в білосніжній шаті, Знов у всій красі, променисточола, Нині пишаюсь (П. Русин).

Вправа 146

Перепишіть, розставляючи розділові знаки при відокремлених обставинах. Свій вибір поясніть за допомогою правил.

І. 1. Схаменувшись я згадала, з якою метою він сюди навідався… 2. Нарізавши під вікнами на подвір'ї півоній ми подалися звивистою дорогою, що горнучись до гори спиналась усе вище. 3. І на прощання подарувавши мені свою обеззброюючу усмішку Фернандель пішов. 4. Помічаючи й не помічаючи вродливий зимовий день чманіючи вчаділою від горя головою Максим Ковтяга ступив у сіни. 5. Придивившись не помітив ні білки, ні птахів, зате за стовбуром щось ховалось. 6. Пісня-павутинка тремтіла на губах не відриваючись і не відлітаючи в пустельне сонячне безбережжя далини… 7. Двері з кімнати означувались ліворуч, і я не розглядаючись сквапно відчуваючи повзучих від страху по спині мурах ступила крок, другий водночас прислухаючись намагаючись уловити будь-який підозрілий звук (З творів Є. Гуцала). 8. На невисокому дерев'яному ліжку згорнувшись клубком спала дівчина розшарівшись важко дихаючи і час від часу здригаючись уві сні всім тілом (О. Гончар). 9. Річка зламавши кригу вийшла з берегів і залила всю заплаву (В. Козаченко). 10. Завдяки самовідданості матроса Володимира Бучного наш корабель лишився на плаву (Д. Ткач).

ІІ. 1. Тільки Вова щиро без жодних сумнівів любив Миколу (О. Копиленко). 2. Стоїть юнак над самою водою підставивши лоскотливим

хвилям мускулясті ноги мружачи від сонця блакитні очі молодий, задоволений, гарний мимоволі привертаючи до себе людську увагу (В. Козаченко). 3. На яблуні переливчасто заспівала іволга і війнувши яскравим пір'ям перелетіла на друге дерево (М. Стельмах). 4. Якщо письменник працюючи не бачить за словами того, про що він пише, то й читач нічого не побачить за ними (К. Паустовський). 5. На кожній хвилі найбільших наукових відкриттів, які змінюють уявлення людини про світ, сама наука й самі вчені тягнуться до мистецтва та літератури немовби шукаючи допомоги прагнучи через поетичні узагальнення й художні образи легше ввійти в плоть і кров духовної культури людства, у свідомість суспільства (М. Шагінян). 6. І не склепивши навіть вій Здолавши невимовну втому Дрімав солдат не збивши стрій На марші пішому нічному… (Г. Камінна). 7. Тільки маючи дуже здорове коріння на якому тримається стовбур тільки маючи під собою ґрунт а над собою — сонце, хмарину і дощ дерево може вигілкувати свою крону, верховіттям торкнутися неба, зашуміти листям уозонюючи повітря і тим самим зберігаючи на планеті таку потрібну для життя екологічну рівновагу (А. Григоренко). 8. Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий, радий (Панас Мирний). 9. Вставлені конструкції на відміну від вставних передають додаткові відомості до змісту речення чи окремого його члена (З посібника). 10. Соромлячись сміючись і закриваючись рукавом Максим поривався сховатись за хлопців (С. Васильченко).

Вправа 147

Поясніть пунктограми при відокремлених обставинах, укажіть варіанти вибору розділових знаків.

1. Застрекотала сорока, наче подаючи комусь знак, і, несподівано появившись, тепер обіч перелітала від дерева до дерева (Є. Гуцало). 2. І, тільки нас побачивши, не стримала вона [вчителька] сльозу, і то лише на мить (А. Бортняк). 3. Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар). 4. Нависло низько хмар глухе склепіння, і, шурхаючи крилами об них, летять чайки (М. Бажан). 5. Данило пішов не чуючи ніг, в очах зосталася довга

біла Шведова шабля і двір, повний квітів (Ю. Яновський). 6. Побігли швидко, мов ящірки, патьоки з гір, стрибаючи на переступах, в'ючись гадюками по ровах, щось глухо булькочучи, грізно пінячи; зашуміла вода на низині, шукаючи виходу, і, не знаходячи, щось белькотіла своїм бульбашковим язиком, наче сердилась… (Панас Мирний). 7. Пірнаючи та виринаючи він плив все далі й далі від берега, поки зовсім не зник з наших очей. 8. Солдат сів і, сидячи, підняв руки. 9. Гай лежав розпластавшись. 10. Попри всі злигодні і турботи переднього краю, Хома навіть погладшав (З творів О. Гончара).

Вправа 148

Запишіть речення, розставте розділові знаки при відокремлених додатках, поясніть пунктограми за допомогою правил.

1. Людей у жертву праукраїнці не приносили за винятком надзвичайних подій, коли дозволялося пожертвувати полоненими або злочинцями (Із журналу). 2. Щаслива Аравія — таку назву дали античні географи південно-західній частині Аравійського півострова за велику плодючість і природні багатства цих земель зокрема наявність золота (Із посібника). 3. — Ти, Кузьку, не ображайся, — вже м'якше сказав Оксен, — але я тобі скажу так, що крім свого носа і живота ти нічого не бачиш (Григорій Тютюнник). 4. Безперечно, володіння новітніми комп'ютерними технологіями, знання кількох іноземних мов, ґрунтовна професійна підготовка особливо юридична — такі вимоги ставить життя перед молодими високоосвіченими фахівцями в різних галузях науки, техніки, виробництва тощо. 5. Окрім звичайних уроків які Ревуцький проводив жваво й захоплююче, він знайомив гімназистів з позапрограмовим матеріалом… (І.Ільєнко). 6. «Листи до сина» В. О. Сухомлинського за винятком окремих уривків уперше були опубліковані в п'ятитомнику вибраних творів. 7. — Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі опріч вас нікого немає (М. Коцюбинський). 8. Прибуток розподіляється між філіями компанії за винятком коштів необхідних для закупівлі нового обладнання. 9. Замість дорогої, вишуканої дрібнички юнак подарував коханій власні вірші. 10. Диякон, а за ним усі крім Руфіна підходять під благословення до єпископа (Леся Українка).

Вправа 149

Перепишіть, поясніть пунктограми при відокремлених додатках. Чи можливі варіанти постановки розділових знаків?

1. На першому плані у Довженка, крім справ людини, — її духовний світ, широта її ідейного кругозору, її здатність «відкриватися» всенародному і вселюдському (Л. Новиченко). 2. Антон Рибалко, на відміну від Сліпеня, був родом з Правобережної України (В. Лис). 3. Самієву здавалось уже, що це не Воронцов, всупереч йому, послав гінця за прапором, а що це зробив особисто він, «хазяїн» (О. Гончар). 4. Ніщо: ні рани, ні контузії, ні оточення, ні хвороба — ніщо, окрім всевладної смерті, не перетне шляху солдатові, не перешкодить виконати свій обов'язок до кінця (Ю. Збанацький). 5. Ми починаємо читати надто рано і, внаслідок нашої крайньої молодості й розумової незрілості, мимоволі привчаємося бачити забаву в тому процесі, який по-справжньому повинен бути серйозною й глибоко обдуманою бесідою людини з людством (Д. Писарев). 6. Замість єднання та братерства між двома народами, єзуїти в колегіях посіяли пекельну ненависть та ворогування (І. Нечуй-Левицький). 7. Ні птиць, ані людей, Опріч ясної зірки в високості (А. Малишко). 8. Замість виснаженої, смертельно втомленої колони, пролітали перед ним зараз лави інших, мовби окрилених людей (О. Гончар). 9. На ногах у нього замість чобіт вільшані личаки (А. Шиян). 10. Щодо моєї роботи, то краще не питай. Я нічого не роблю, і це мене гризе немало (М. Коцюбинський). 11. На відміну від інших книжок, у цьому романі [«Елементал»] власні назви та імена не змінено (В. Шкляр).

Вправа 150

Визначте відокремлені члени речення, підкресліть їх відповідним чином, розставте розділові знаки.

1. Я дивився їй вслід мружачись від сонця і думаючи що мені нічого тепер не треба крім цієї квіткової галявини крім літнього сонця і цієї надзвичайно милої дівчини (О. Жовна). 2. Потрощені артилерійськими снарядами явори, дуби, сосни, ялини стовбичили як жебраки-каліки на

пагорбах полігона (В. Яворівський). 3. Зосередившись я роздивилась на траві, серед опалого листя, химерне створіння, що очікувально завмерло подивоване, мабуть, нашою присутністю (Є. Гуцало). 4. Ось улітку (квіти на газонах), сміючись біжать дівчата юні будівельниці в комбінезонах крейдою оббризкані красуні (Д. Білоус). 5. Курячись тонкими пластівцями туману слався степ, і ота брила жовто-вишневого меду, що лежала раннього досвітку на обрії, вже розтанула розмита потужним сяйвом сонця (Є. Гуцало). 6. Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона [біла акація] за людиною заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де крім солі вже ніщо не росте… (О. Гончар). 7. Колядка лежав не розтуляючи повік стомлений знаннями спочиваючи душею (П. Загребельний). 8. Зводячи стіни першого добротного будинку на центральній вулиці Свирид Карпович поклав початок у відбудові рідного села поруйнованого фашистами (З газети). 9. Ілонка стояла не чуючи себе приголомшена незвичайним виглядом сержанта (О. Гончар). 10. Учитель дуже любив своє дітище алею маленьких каштанів вирощених з плодів (В. Сухомлинський). 11. Захоплений успіхами свого вихованця старший лейтенант не помічав або просто не надавав значення проявам зазнайства і чванькуватості, що останнім часом стали розвиватися в характері Маслюка (І. Багмут). 12. За дорученням Ашшурбаніпала царя Ассирії відомого своєю бібліотекою знайденою археологами в середині дев'ятнадцятого століття під час розкопок ніневійських палаців його чиновники їздили по містах та храмах Вавилонії купуючи старовинні таблички або знімаючи з них копії (За З.Єрмаковою).

ВПРАВА 151

Напишіть міні-твір на одну з тем, використовуючи відокремлені члени речення: «Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль», «Відмикаю світанок скрипічним ключем», «Кожен фініш — це, по суті, старт».

☺🔔 *«Кожній тварі по парі», — сказав учитель, виставляючи оцінки.*

§ 48. Розділові знаки при уточнювальних членах речення

Уточнювальні члени речення конкретизують, пояснюють зміст такого самого головного чи другорядного члена, звужуючи, обмежуючи його значення або даючи йому іншу назву, і вимовляються з особливою уточнювальною інтонацією. Якщо відокремлюються лише другорядні члени речення, то уточнюватися можуть і головні, і другорядні члени. Найчастіше уточнювальні члени виділяються комами, рідше — тире.

Уточнювальні слова стоять після уточнюваного члена речення, відповідають не просто на те ж питання (коли? де? що? і т. д.), що й уточнюване слово, а на питання: **а коли саме? а де саме? а як саме? а який саме? а що саме?** і под. Здебільшого уточнюються обставини місця й часу, рідше — способу дії, а також означення.

1. Якщо обставини (місця, часу — найчастіше — та інші — досить рідко), виражені прислівниками або іменниками з прийменниками, уточнюють чи обмежують попередні обставини з тим самим значенням, то такі обставини виділяються комами, рідше — тире: *Тут**, на Поліссі,** в кожному селі повнісінько колодязів-журавлів (Є. Гуцало). Тоді ж**, в квітневу ніч,** із Цуповської хати пішов іще один, останній син Андрій (М. Бажан). Добривечір тобі, Ганно, в хату! — ляснула вона голосно**, на всю хату,** мов брязнула склянкою об землю (І. Нечуй-Левицький). Стружок кучері русяві, сиві вуса конопель, на Дніпрі, Сулі, Росаві — **не за тридев'ять земель** (Д. Білоус).*

Примітка. Якщо уточнювальної інтонації немає, то обставини комами не виділяються: *Тут **на Поліссі** в кожному селі повнісінько колодязів-журавлів.*

Увага! У таких випадках усе залежить від ситуації, контексту, бажання автора (хоче — відокремлює уточнювальні обставини, хоче — не відокремлює). Це стосується творів та переказів. У диктантах необхідно уважно слухати інтонацію.

2. Серед означень уточнювальними найчастіше бувають узгоджені: *Бібліофіли, книгомани знають усе. Знають, у якому*

видавництві ***— московському, ленінградському чи київському —*** *виходить цікава книжка, яким саме тиражем (Є. Гуцало). Та скільки б не зустрічались, відліком часу — «запахом далини» — перша****, трускавецька,*** *зустріч — та, що одразу на «ти»… (А. Содомора).*

3. Уточнюватися може прикладка, при цьому наступна доповнює, конкретизує зміст попередньої: *Незвичайний ансамбль створив пенсіонер****, учитель за фахом,*** *Ф. Фоменко (З газети).*
4. Уточнюватися можуть присудки: *Шестірний перемінився в лиці —* ***поблід*** *(Панас Мирний). У заводському цеху все шуміло —* ***грюкало, гуло, торохкотіло.*** Рідше уточнюються підмети: *Присутні в залі шаленіють — і* ***діти,*** *й* ***дівчата,*** *й* ***жінки****,* *й* ***чоловіки*** *(Є. Гуцало).*
5. Уточнювальні або приєднувальні члени речення, що починаються словами: **інакше, як-от, тобто, цебто, наприклад, а саме, навіть, зокрема, особливо, у тому числі, та й взагалі, або, чи,** також виділяються комами з обох боків: *Керівники — учорашні люмпени — вважали, що будь-які надлишки зерна в українських селян необхідно експропріювати****, цебто насильно забрати.*** *Деякі розділи дисципліни «Сучасна українська літературна мова»****, зокрема фонетику,*** *студенти-філологи починають вивчати на І курсі. Ця невдача стала моїм фатумом****, тобто долею.*** *На сільський мітинг зібралися всі ветерани****, у тому числі й приїжджі з Білорусі.***

Увага! У таких випадках кома після слів **наприклад, зокрема** та ін. не ставиться, бо ці слова не є вставними, пор.: *На уроці вивчали самостійні частини мови****, зокрема числівники та займенники.*** *На уроці вивчали****, зокрема,*** *самостійні частини мови — числівники та займенники.*

Примітка. Не можна змішувати пояснювальні сполучники **або, чи** з розділовими сполучниками **або, чи.** Перед останніми кома не ставиться, якщо вони не повторюються й уживаються при однорідних членах речення, розділові сполучники підкреслюють чергування, вибірковість предметів, явищ, ознак, дій тощо — «або одне, або інше»: *Цей ноктюрн потрібно виконувати* ***піано чи форте****?* (тобто цей музичний твір треба грати *або тихо, або гучно*). Пояснювальні сполучники роблять акцент на тому, що ті самі поняття, предмети, ознаки,

дії тощо називаються по-іншому, просто значення цих понять уточнюється, конкретизується, пояснюється, при цьому конструкція з пояснювальними сполучниками, які можна замінити словом **інакше,** виділяється комами з обох боків: *Цей ноктюрн потрібно виконувати* ***піано, чи тихо.*** Цей музичний твір треба грати лише *піано,* ***інакше*** *тихо,* за значенням *піано = тихо,* це слова-синоніми, у реченні пояснюється значення іншомовного терміна.

Пор.: ***Тіара, або головний убір папи,*** *від XIV століття виготовляється з накладеними трьома коронами (За УСЕ). Словом «тіара» позначають головний убір давніх персидських та ассирійських царів або трійчасту корону Папи Римського з хрестом зверху (За С. Морозовим та Л. Шкарапутою).*

Вправа 152

Перепишіть, поясніть постановку розділових знаків при уточнювальних членах речення, укажіть можливі варіанти.

1. Шахи, які прийшли в Київську Русь зі Сходу — Ірану чи Середньої Азії, стали улюбленою грою багатьох киян (Із журналу). 2. Сніг рипів і басовито сопів під ногами, верби й тополі стояли в шовках найтоншого — піднебесного! — ткання, ріг місяця полум'янів золотом… (Є. Гуцало). 3. Холоди чи хмари грізні — розцвіли в погожі дні квіти різні, ранні й пізні, восени і навесні… (Д. Білоус). 4. Бігли вулицею люди до греблі — в степ, видно (А. Головко). 5. У космосі, далеко від старенької планети, від гомону міських вулиць і тиші ранкових озер, стиглого хлібного поля й заводського ритму, думається про шляхи миру, про тих, хто творить наше світле прийдешнє (П. Попович). 6. В горо́ді ще стояв локальний, свій, туман (Л. Костенко). 7. На другий день, ще ні світ ні зоря, як одрадяни кинулись до Маринииної хати (Панас Мирний). 8. Людей небагато — невеликий озброєний загін (О. Десняк). 9. Пас [вівці] у згарах — вигорілих лісах, посеред каміння, з-між якого видно було тільки козячі голівки (В. Гжицький). 10. Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна (О. Донченко). 11. Всі, навіть одчайдушні пустуни, слухали уважно, ясно було, що перед нами неабиякий читець (М. Рильський). 12. Людині властиво звикати до всього, в тім

числі й до творів мистецтва (О. Гончар). 13. Особливе місце в літературі для дітей займає поезія, зокрема для наймолодших читачів (В. Бичко).

Вправа 153

Перепишіть, розставляючи розділові знаки, поясніть пунктограми, знайдіть можливі варіанти.

1. Сьогодні в понеділок у книгарні мало відвідувачів, їх побільшає після обіду і ввечері по закінченні роботи на підприємствах та в установах (Є. Гуцало). 2. Ліворуч за невеличкою річкою Омельник залізнична станція (І. Цюпа). 3. З глибокого яру з його блискучої перламутровоснігової мушлі заєць поскакав до села… (Є. Гуцало). 4. 1821 року в околицях Чернігова на березі річки Білоус було знайдено масивний золотий амулет-змійовик, що дістав назву «Чернігівської гривни» (Із журналу). 5. Отак — моє село, а так — сусідське старше і розлоге, а так — дороги перевесло довге, що їх обох здавен оповило (Л. Горлач). 6. Мимоволі в пориві співчуття кладу долоню на в'юнке каштанове волосся, але він із такою люттю крутить головою, що моя долоня відлітає геть, наче осінній листок (Є. Гуцало). 7. Сахнівський гоноровитий півень одразу співає на Канівський, Черкаський, ну і свій Корсунь-Шевченківський район (С. Колесник). 8. Сором за скоєне краще викликати в розмові віч-на-віч з дитиною без свідків (О. Скорина). 9. Саме І. І. Срезневський поклав основу історичному вивченню російської мови в її зв'язку з іншими слов'янськими мовами насамперед з українською і білоруською (Із журналу). 10. Це три склянки цукру або півкілограма (О. Донченко). 11. Коли ж про автора не подається ніяких даних, ми звемо такий твір анонімним і кажемо, що написав його анонім тобто невідомий (В. Шевчук). 12. Квіти особливо пальми і аспарагуси відразу навіяли життя у мертвій кімнаті (І. Вільде). 13. Кручені паничі інакше іпомея пурпурова походять із тропічних районів Америки та Азії (За УСЕ).

☺🔔 *Викладач літератури запитує студентку:*

— Якби Ви могли зустрітися й поговорити з будь-яким письменником, живим чи мертвим, кого б Ви обрали?

— Живого…

§ 49. Розділові знаки при словах, граматично не зв'язаних із членами речення

До категорії слів, граматично, або синтаксично, не пов'язаних з іншими членами речення, належать **звертання, вставні та вставлені конструкції (слова, словосполучення, речення), слова-речення (стверджувальні, заперечні, питальні), вигуки** (розділові знаки при останніх пояснені в **§ 41**). Перераховані компоненти не є членами речення, не відповідають на жодне питання, не пов'язуються сурядним чи підрядним зв'язком з головними та другорядними членами речення, тому на письмі виділяються чи відділяються певними розділовими знаками, а в усному мовленні — відповідною інтонацією. Спільні властивості цих ускладнюючих компонентів речення полягають у тому, що значення їх має додатковий характер щодо семантики всього речення чи окремої його частини.

І. Звертання

Звертанням є слово або сполучення слів, що називає адресат, до якого спрямоване мовлення. Адресатом може бути: а) присутня чи відсутня людина: ***Моя панно! Моя молоденька,*** *Промов словенько, стиха, Словенько а з нами (Золотослов)*; б) взагалі істота: ***Лелеко, лелеко,*** *до осені далеко? (Народна творчість)*; в) будь-який предмет як художній засіб уособлення: *Палкими блискавицями, мечами хотіла б я вас виховать****, слова!*** *(Леся Українка)*. Звертання може виражатись іменником у кличному або називному відмінку, а також прикметником, дієприкметником, числівником та іншими частинами мови, ужитими в значенні іменника: *Ми чуємо тебе****, кобзарю,*** *крізь століття, тебе своїм сучасником звемо (В. Симоненко). Коли ж милий на тім боці****, буйнесенький,*** *знаєш, де він ходить, що він робить, ти з ним розмовляєш (Т. Шевченко). Просвітіть****, премудрі,*** *недозрілу Душу мою, зрячу і сліпу! (В. Симоненко). Вибач****, коханая!*** *Ще ж я не знала днини такої, щоб була щасна так, як ти****, ніченько,*** *так, як ти****, ясна!*** *(Леся Українка).* ***П'ятий!*** *Вийти із шеренги. Ой, як же далеко ти****, завтра!*** *(О. Гончар)*.

Звертання можуть поширюватися означеннями, прикладками, відокремленими, однорідними членами речення тощо (при цьому всі слова, що входять до складу звертання не є членами речення): *Дивися в майбутнє очима сонця і місяця,* ***Києве, диво моє, Мій арсенальний, софійний мій та й комп'ютерний відтепер*** *(І. Драч).* ***Бажаний гість,*** *тебе я бачить рада****, Геральде, син Сігурда, сміливий князь*** *(І. Кочерга).* Для звертань характерні: а) клична інтонація, б) оклична інтонація, в) інтонація вставності.

Розділові знаки при звертанні

1. Найчастіше звертання в реченні виділяється однією чи двома комами залежно від позиції (початок або середина речення): ***Світе ясний, світе мій прекрасний,*** *я б хотів у пісні повсякчасно лиш для тебе жити (В. Сосюра). Виглядай мене****, мамо,*** *Із далекої далі, Зустрічай****, сива вишне,*** *На шляху, край села… (О. Потапенко).*
2. Якщо звертання стоїть у кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, якого вимагає інтонація речення в цілому: *Ти постаєш в ясній обновi, як пісня, линеш****, рідне слово.*** *Ти наше диво калинове****, кохана материнська мово!*** *(Д. Білоус). Спи****, моя дитино золота,*** *Спи****, моя тривого кароока…*** *Спи****, моя гіллячко голуба,*** *Тихо в моїм серці і щасливо (М. Вінграновський). Ой, чому ти не літаєш****, орле сизокрилий?*** *(С. Руданський).*
3. Після звертання, яке стоїть на початку речення (рідше — у середині) і вимовляється з окличною інтонацією, ставиться знак оклику, а наступне слово починається з великої літери: ***Мій давній друже!*** *Мушу я з тобою розстатися надовго… (Леся Українка). Добрий вечір****, криниці, красна дівице! Водо — дочко Уляно! Земле — мати Тетяно! Камне — брате Петре!*** *Поздоровляю вас із понеділком! (Д. Гуменна).*
4. Особові займенники **ти** і **ви**, як правило, не є звертаннями, а виконують у реченні роль підмета: *Ой, де ж* ***ти****, воле,* ***ти****, зоре таємна? (Леся Українка).* ***Ти,*** *дитино, моя мила, Маєш тут, що заслужила… (Народна творчість).* ***Ви,*** *мої очі, проливали ріки Гіркої туги, скорбної мольби (Д. Аліг'єрі; перекл. з італ. Д. Павличка).*

Якщо ці займенники входять до складу поширеного звертання, то не окремо виділяються комами, а разом з усіма компонентами звертання: *Який ти красень**, Києве ти мій,** в убранні осені! (В. Сосюра). Одпочинь**, моя ти зоре!** Ти з неба злетіла! (Т. Шевченко). **Зигзице! Ярославно! Ладо!** І нині — будь! І присно — будь! **Моя Ти радо і порадо!** І нині — будь! І присно — будь! (І. Світличний).*

Зрідка займенники **ти** і **ви** вживаються в ролі звертання. Тоді вони виразно виділяються в усній мові інтонаційно, а на письмі при них ставляться розділові знаки за загальними правилами: *— Гей**, ти! —** гукнув голова. — Відчини! (Панас Мирний). Ну**, ви,** ходіть сюди! (Леся Українка).*

5. Повторювані та однорідні звертання можуть розділятися між собою комою або знаком оклику: ***Свашечко, свашечко, наша голубочко!** Ой дай же нам хоч одную Приїзную шишечку! (Народна творчість). **Мамо! Мамо!** Що ти робиш? (Т. Шевченко).*
6. Якщо **о, ой, ах,** що стоять перед звертанням і тісно з ним пов'язані інтонаційно, уживаються в ролі часток, то ці слова не відокремлюються від звертання ніяким розділовим знаком: ***О мово,** ти іще жива (Л. Костенко). **Ой мамонько да голубонько,** Порадь мене, молоденького (Народна творчість). **Ах Київ, Київ, Київ мій у зорях і туманах,** ти над Дніпром стоїш, як щастя світлий дім! (В. Сосюра).*

Коли ж **о, ой, ах** уживаються перед звертанням у ролі вигука, то ці слова відокремлюються комою чи знаком оклику: ***О, панно Інно, панно Інно,** Любові усміх квітне раз — ще й тлінно (П. Тичина). **Ой, річечко, голубонько!** Як хвилечки твої, пробігли дні щасливії і радощі мої... (Л. Глібов).*

7. Звертання може пов'язуватися граматично (рід, число) з присудком у реченні. Тому, щоб не сплутати звертання з підметом чи додатком, варто пам'ятати:
   а) іменник у кличному відмінку — це завжди звертання: ***О Земле, наше золото!** Ще людство в нас розколото, а буде ж жить родиною прекрасною, єдиною (П. Тичина)*;

б) іменник у називному відмінку при дієслові в 2-й особі однини чи множини дійсного або наказового способу — це завжди звертання: *Прощай**, моя люба,** прощай**, моя мила!** **Подай** мені руку твою! (О. Пчілка). **Пустіть, свати,** в хату, Нас тут не багато, Свашка та світилка, Вся наша родинка (Народна творчість). **Спи, мій роменовий цвіт!** (Б. Олійник). **Спи, дитя,** в колисочці, Як угорок в долиночці (Народна творчість)*;

в) звертання не можна замінити займенниками **він, вона, воно, вони**; при ньому стоять або можна поставити займенники другої особи **ти, ви, твій, ваш** у будь-якому відмінку: *Куди ж мені**, мамо, без тебе,** Та тільки ж **до тебе** іти ще та йти, Іти як до неба, до вічного неба, — Я вперше **до тебе** звернувся на «ти» (І. Драч). **Панове сватове,** Просимо **вас!** (Народна творчість).*

II. Вставні конструкції (слова, словосполучення, речення)

Вставними називаються такі конструкції, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до того, що він повідомляє, наприклад: *Тільки в молодості**, мабуть,** трави і квіти можуть здаватись такими розкішними, соковитими (Є. Гуцало).*

Вставні слова, словосполучення й речення не несуть нової інформації (за винятком хіба що тих, які вказують на конкретне джерело повідомлення), вони лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення, указують на зв'язок між думками.

У реченні вставні конструкції:

а) виражають імовірність чи вірогідність повідомлюваного: *безумовно, безперечно, певна річ, ясна річ, справді, зрозуміло, без сумніву, в усякому разі, видно, дійсно, по суті справи, припустимо, само собою розуміється, слід гадати, швидше всього, скажімо, природно, правда, правду кажучи, щоправда, звичайно, мабуть, може, можливо, певно, либонь, очевидно, вочевидь, здається, сподіваюсь, напевно* тощо;

б) указують на ступінь звичайності викладених фактів: *буває, бувало, трапляється, як водиться, як звичайно, як завжди, як правило* тощо;

в) указують на джерело думки чи повідомлення: *кажуть, мовляв, чую, бачу, чутно, по-моєму, як кажуть, на мою думку, на думку… (такого-то), за вченням… (таким-то), за повідомленням… (такого-то), за визначенням… (такого-то), з погляду… (такого-то), зі свого боку, говорять, повідомляють* тощо;

г) виражають емоційне ставлення мовця до змісту повідомлюваного (задоволення, незадоволення, радість, обурення, горе та ін.): *ясна річ, чого доброго, на щастя, на жаль, на радість, на біду, як на зло, на диво, шкода, слава Богу, нарешті, на сором, як на гріх, нівроку, соромно сказати, грішним ділом, нічого гріха таїти* тощо;

ґ) привертають увагу співрозмовника, переконують у чомусь, підкреслюють щось: *уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас, чуєте, повірте, бачите, бачили, погодьтеся, дозвольте, бач, знаєш, уявляєш, майте на увазі, даруйте на слові, між нами кажучи, слово честі, пам'ятайте, вірите, послухайте, пробачте мені* тощо;

д) указують на зв'язок між думками, послідовність викладу, висновки: *по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, навпаки, отже, наприклад, передусім, далі, проте, крім того, однак, у цілому, зокрема, головним чином, виходить, повторюю, підкреслюю, таким чином* тощо;

е) указують на прийоми та способи оформлення думок або на характер висловлювання: *іншими словами, грубо висловлюючись, з дозволу сказати, словом, коротше, крім жартів, між нами кажучи, можна сказати, по правді кажучи, признаюсь, признатися, так би мовити, точніше, взагалі, власне, інакше кажучи, смішно сказати, сказати по совісті, чесно кажучи, що називається, якщо можна так висловитись, якщо говорити правду* тощо.

Вставні конструкції не завжди в усному мовленні виділяються паузами, але на письмі обов'язково відокремлюються комами, рідше — тире.

Увага! Тільки **вставними** бувають слова: ***мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, а втім, отже, крім того***, тому завжди в реченні виділяються комами.

Ніколи не бувають вставними й не виділяються комами такі слова: ***навіть, майже, приблизно, все-таки, мовби, немовби, наче, неначе, ніби, нібито, адже, притому.***

Деякі слова залежно від контексту можуть уживатися то як вставні, то як не вставні: **навпаки, можливо, видно, звичайно, здається, може, нарешті, справді, безперечно, кажуть** та інші: *Того**, можливо,** не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). Чи **можливо** виконати це завдання? **Здається,** про все, що говорить співрозмовник, він знає набагато краще й мимоволі фіксує найменше відхилення від істини… (Р.Іваничук). Мені осіння ніч короткою **здається** (Леся Українка). **Видно,** було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (Панас Мирний). **Видно** шляхи полтавські і славну Полтаву (І. Котляревський).*

Так само одні й ті ж конструкції типу речення можуть бути вставними чи не вставними. Порівняйте: ***Нічого гріха таїти,** є ще й такі особи, в яких**, як писав Довженко,** розум з вищою освітою, а серце — з нижчою (З газети).* **Але: *Нічого гріха таїти:** інколи наші редактори не від того, щоб підстригти майстрів слова на знайомий і звичний їм кшталт (М. Рильський).*

Варто пам’ятати: якщо слово відповідає на якесь питання (залежить від якогось члена речення), то воно не вставне й виділяти комами його не потрібно; коли ж не відповідає, то воно, очевидно, вставне. До того ж вставні слова замінюються такими самими вставними (у яких Ви абсолютно впевнені). Наприклад: *Фронт тут**, видно,** недавно пройшов.* Слово ***видно*** можна замінити — ***мабуть, очевидно, либонь*** та ін., значить у цьому реченні це вставне слово, його варто виділяти комами. У реченні *Хурделиця — світу не **видно** (А. Головко)* — подібної заміни зробити не можна, тому те саме слово в іншому контексті вже не є вставним.

Крім того, без вагань варто виділяти вислови, у яких є дієприслівники **кажучи, мовлячи (правду кажучи, між нами кажучи, власне**

кажучи): ***Правду кажучи,*** *йому й самому кортіло довантажити підводи ще бодай сотнею мін (О. Гончар). А тут****, не тобі кажучи,*** *ростуть дочки так швидко, наче на дріжджах (І. Нечуй-Левицький).* ***Не вам кажучи,*** *бачив я, як за ту цяцечку дехто рідного братика віджалував, рідну країну занехаяв… (Марко Вовчок).*

Розділові знаки при вставних конструкціях

1. Найчастіше вставні слова, словосполучення й речення виділяються комами: *У вікно світить місяць, на якому****, либонь,*** *видно всі моря, кратери і навіть тіні від гір (Є. Гуцало). Вже почалось****, мабуть,*** *майбутнє (Л. Костенко). На душі так, як****, очевидно,*** *буває в перельотної птахи, яка випадково не подалась до вирію.* ***Зрештою,*** *звідки мені відомо, як чується восени самотня перелітна птаха, коли її посестри полинули в теплі краї? (Є. Гуцало). Він****, правду мовлячи,*** *не почував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні (І. Франко). Біда біду****, як кажуть,*** *перебуде (Л. Костенко). І Ярослав****, я певна,*** *в слушний час Як вернеться, знайде тобі посаду (І. Кочерга).*
2. Варто звернути увагу на слова **проте** й **однак (одначе).** Якщо вони вживаються на початку речення чи на першому місці в головній або підрядній частині складного речення, то це сполучники, комами вони не відокремлюються, якщо лише після них не йдуть інші конструкції, де за правилами повинна бути кома. Коли ж ці слова стоять у середині простого речення чи в середині окремої частини складного речення, тоді це вставні слова, які обов'язково виділяються комами. Порівняйте: *Ніяких звісток від Юрія не мала****, проте*** *була переконана, що він десь є (О. Гончар). Думка ця кружляла в Настиній голові****, однак*** *Настя стояла на одному місці (М. Коцюбинський)* — **сполучники.** *Народу були зав'язані очі, а він****, проте,*** *повертався обличчям до Сходу, туди, де рокотали грізні струни Тараса Шевченка (М. Рильський). Фаетон (син бога сонця Геліоса), упрохавши батька дати йому покерувати кіньми, котрі везли сонячну колісницю по небу, не розрахував****, однак (одначе),*** *свої сили (За посібником)* — **вставні слова.**

Не варто забувати й про окремий сполучник **а проте**: *Соломія сливе несла Остапа,* ***а проте*** *їй доводилось часто зупинятись (М. Коцюбинський).*

3. Комами виділяються також вставні конструкції, що починаються службовими словами: *Чи, може, він щось інше мав на оці, —* ***а може,*** *він був Корчак, Песталоцці?* ***А може,*** *я подробиці забула, щось більше знав невирубаний сад.* ***А може, —*** *красень, велетень, Микула, — він просто ще соромився дівчат? (Л. Костенко). Батьківський університет через бурхливі обговорення,* ***як правило,*** *закінчувався на годину пізніше. Спочатку покажіть мені ваш садок.* ***А по-друге,*** *я вам наперед скажу: все це не витримує критики (О. Довженко).*

Примітка 1. Коли ж сполучники чи сполучні слова, що вживаються перед вставними конструкціями, відносяться до всього речення чи окремих його членів, то комами відокремлюються самі вставні конструкції без сполучників: *Сава Петрович в'яло відповів****, що, звичайно,*** *і в цьому треба триматися золотого правила — «краще як краще» (А. Головко). На такій батьківщині та з такою материзною можна було й добре на світі прожити****, та, на жаль,*** *обібрали опікуном до сироти дядька Кузьму (Л. Яновська). Чисте небо не налягало на гори****, а, навпаки,*** *своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх (О. Гончар).*

Примітка 2. Трапляються варіантні випадки, коли комами може виділятися службове слово разом зі вставним або вставне слово виділяється окремо від службового. Це залежить від бажання автора віднести службову частину мови до вставної конструкції чи до всього речення. У диктанті в таких випадках усе залежить від інтонації. Пор.: ***І можливо,*** *зустрінеться ще добра людина на твоєму шляху.* ***І, можливо,*** *зустрінеться ще добра людина на твоєму шляху.*

4. Якщо вставні слова вживаються на початку чи в кінці відокремленого члена речення, то вони виділяються комами разом з ним: *Через рік****, можливо у квітні,*** *ми зможемо поїхати до Карпат. Цей юнак був родом із Франції****, здається навіть із Парижа.***

Примітка 1. Коли ж вставне слово стосується не відокремленого, а інших слів у реченні, то комами воно виділяється за загальними правилами: *Через рік, у квітні**, можливо,** ми зможемо поїхати до Карпат.*

Примітка 2. Якщо вставне слово стоїть у середині відокремленого звороту, то виділяється комами з обох боків: *Письменник виглядав утомленим, працюючи**, очевидно,** над новою книгою.*

4. Два вставні слова відокремлюються одне від одного комою: ***Таким чином, безперечно,** ви заслуговуєте заохочення.*
5. Якщо після групи однорідних членів речення вживається вставна конструкція, що передує узагальнювальному слову, то перед нею ставиться тире, а після — кома: *Самостійні, службові слова, навіть вигуки — **певна річ,** усі частини мови можуть виконувати в реченні функції підмета.*
6. Тире може ставитися на місці пропущеного слова в повторюваних вставних словосполученнях: *Вестфальським миром у 1648 році закінчилася тридцятирічна війна між протестантськими державами та Францією**, з одного боку,** і католицькою імперією Габсбургів — **з другого** (В. Шевченко).*
7. Тире при вставних конструкціях може вживатися за бажанням автора для інтонаційно-смислового виділення: ***Отже —** до бою! (О. Гончар).*

III. Вставлені конструкції (слова, словосполучення, речення)

Вставлені конструкції (слова, словосполучення та речення), на відміну від вставних, передають додаткові відомості до змісту всього речення чи окремого його члена. Вони відокремлюються дужками, тире, комами. **Дужки —** найсильніший відокремлювальний розділовий знак, вони практично ізолюють уміщений у них текст від усього речення. При цьому конструкція, яка береться в дужки, вимовляється пониженим тоном у пришвидшеному темпі. Меншу відокремлювальну силу мають **подвійне тире,** а особливо — **подвійна кома.**

1. Дужками виділяються прізвище автора, назва твору, джерело, які стоять після цитати **(у тому числі після тексту диктанту)**,

конструкції, що вживаються як додаткове зауваження, уточнюють, доповнюють речення чи його окремий член і різко випадають із синтаксичної структури речення, посилання на місце, справжнє прізвище тощо: *Він приїхав здалеку **(із Індії).** З найдавніших часів до нас дійшла традиція езотеричних **(таємних, зрозумілих лише особливо посвяченим людям)** знань **(Р. Фурдуй)**. Сфінкс **(лев з крилами й головою жінки) —** символ таємничості в багатьох народів стародавнього світу **(а зараз використовується як мотив орнаменту).** До урочистостей з нагоди відкриття Суецького каналу 1869 року Джузеппе Верді написав «Аїду» **(лібрето цієї популярної опери опирається на давньоєгипетську тематику) (З посібника).** Слово пломенить червоним маком **(над легендою не владний час!) (Д. Білоус)**.*

2. Вставлені конструкції, які немає потреби різко відмежовувати від основного речення, виділяються, як правило, тире з обох боків, така конструкція вимовляється підвищеним тоном: *За вікном — **згори було видно —** шуміло, вирувало залите сонцем місто (С. Скляренко). Свято садіння столітнього дерева — **так учні називають дуб —** у школі стало традицією (В. Сухомлинський). Анкету він уже заповнив. Тепер ще біографія, характеристика й — **з чим чорт не жартує! —** може, й вигорить справа з переводом на роботу до міністерства (І. Муратов).*
3. Якщо вставлена конструкція виділяється тире й уводиться в речення на тому місці, де за правилами вживається кома, то така конструкція виділяється з обох боків комами та тире: *Та ти мені не кажи, я його добре знаю**, — збірщиком при ньому був, —** як собака на сіні: сам не їсть і другому не дає, вредний ірод (І. Карпенко-Карий).*
4. Якщо вставлена конструкція вимовляється майже таким самим тоном, що й основне речення, то вона виділяється з обох боків комами (це буває дуже рідко): *Коли Сашко думав про матір**, а він тепер думав про неї майже постійно,** він ніби стояв на гарячому пружному вітрі (В. Дрозд).*

IV. Стверджувальні, заперечні та питальні слова

1. Після стверджувальних слів **так, еге, гаразд, авжеж, аякже** та після заперечного слова **ні** найчастіше ставиться кома, якщо вони вимовляються без підсилення: ***Так,*** *я археолог… Покликання! Доля! (Є. Гуцало).* ***Аякже,*** *хай Ігор знає, що його друг не якийсь неук, а вже рік ходив до школи (О. Донченко).* ***Ні, ні,*** *не йдіть, зачекайте тут, отам на канапі… (Ю. Смолич).*
2. Якщо стверджувальні та заперечні слова вживаються в кінці речення, то кома (або тире) ставиться перед ними, а після — той розділовий знак, який повинен бути в кінці речення: *Певно, він хлопчик добрий і любий —* ***еге?*** *(Марко Вовчок).*

Коли такі слова вживаються в середині речення, то виділяються комами чи тире з обох боків, а якщо вимовляються ще й з підвищеною інтонацією, то після них ставиться знак оклику, далі ж слово пишеться з малої букви: *Як блискавка****, ні,*** *як табун диких коней, мчимося ми по виноградниках (М. Коцюбинський). Коло цього будинку можна відпочити****, еге,*** *можна посидіти на приступцях, а тоді й далі (І. Микитенко). Я знаю****, так,*** *се хворії примари, — не час мені вмирати, не пора (Леся Українка). Лишилася у нас, і зовсім це не хиба, глибока шана повсякчас —* ***так! —*** *до святого хліба! (М. Рильський).*

3. Якщо стверджувальні й заперечні слова вимовляються з окличною інтонацією, то після них ставиться знак оклику: ***Ні!*** *Певне, ти мене ніколи не любила! (Леся Українка).* ***Ні, ні, ні! —*** *засміялась молода господиня. — Це буде нечемно: на порозі постояти, а в хату не зайти (Д. Ткач). Хто знає, обід буде?.. —* ***Аякже!*** *Повинен бути (Панас Мирний).* ***Так!*** *У справедливих армій доля завжди прекрасна (О. Гончар).*
4. Коли слова **так** і **ні**, що є самостійними реченнями, вимовляються з питальною інтонацією, то після них ставиться знак питання: *Ти моєї матері не знаєш?* ***Ні?!*** *(Панас Мирний). Слухайте, а ви ж будете з нею балакати?* ***Еге?*** *Розпитувати ж її будете?* ***Еге ж?*** (Ю. Смолич).
5. Частки, які стоять перед стверджувальними й заперечними словами, комою не відокремлюються: *І раптом — небо… шепіт гаю…*

О ні, *то очі Ваші. — Я ридаю (П. Тичина).* ***О так,*** *це справді так, твоя снага ростиме, немов ріка в бігу — безмежна й весняна — і мури темноти валитиме вона, народе Мексики, мій славний побратиме (Н. Гільєн; перекл. з іспан. Д. Павличка).* ***Ой ні,*** *ще рано думати про все (Л. Костенко).*

6. Стверджувальне слово ***так*** варто відрізняти від однозвучних прислівника та підсилювальної частки, після яких розділові знаки не ставляться: ***Так*** *чи інак він повинен незабаром повернутись (С. Добровольський) —* **прислівник.** ***Так*** *що ж? Явтух Рябка знай все по жижках чеше (П. Гулак-Артемовський) —* **частка.** ***Так,*** *геній твій пережив сторіччя (В. Сосюра) —* **стверджувальне слово**. Крім того, ***так*** (= ***наприклад***) виділяється комою в значенні **вставного слова** на початку речення, яке служить ілюстрацією, поясненням до попереднього висловлення: *Чимало хижих ссавців живе в околицях лісів.* ***Так,*** *горностай водиться в заростях Євразії та Північної Америки.*

Потрібно не плутати стверджувальне слово ***гаразд*** з однозвучним прислівником, який не відокремлюється в реченні комами: *Майтеся* ***гаразд,*** *дітки. Майтеся* ***гаразд,*** *люди добрі (М. Стельмах) —* **прислівник.** ***Гаразд, гаразд,*** *мовчатиму, коли так хочете (Леся Українка) —* **стверджувальне слово.**

Заперечне слово **ні** варто відрізняти від однозвучної заперечної частки, яка не відокремлюється за допомогою розділових знаків: *І що з йо́го [дитини] буде?* ***Ні*** *Богові свічка,* ***ні*** *чортові куришка,* ***ні*** *заміж,* ***ні*** *так, нікуди (Панас Мирний) —* **заперечні частки.** ***Ні!*** *Рука не випускала вперто вірного, невтомного пера (М. Рильський) —* **заперечне слово.**

7. Слова **що, а що, що ж**, які означають питання (так звані питальні слова), та слова **що ж, як же,** що виражають підтвердження, згоду, відокремлюються комами, якщо вони безпосередньо пов'язані з тим реченням, яке йде за ними: *Так, значить, Христе, заміж ідеш.* ***Що ж,*** *чи й мені калача ждати, чи так прийти — неклика-ному (А. Головко).* ***А що,*** *Насте? Я й казав… От, бачиш? (Т. Шевченко).* ***«Що,*** *болить?» — мене питали (Леся Українка).*

8. Коли ці слова вимовляються з підсиленням голосу, після них уживається знак оклику: ***Що ж!*** *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив! (Леся Українка).*

Якщо ж питальне слово функціонує як окреме питальне речення, то після нього ставиться знак питання: ***А що ж?*** *То й ходімо (Т. Шевченко).*

9. У деяких випадках можливі пунктуаційні варіанти залежно від значення, яке вкладається в займенникове слово. Пор.: *Ви* ***що*** *сміємося з мене?* (**що** в значенні «**чому**»). *Ви* ***що,*** *сміємося з мене?* (**що** в значенні «**що робите**»).

Кома ставиться після слова **ось**, коли наступне речення розкриває конкретний його зміст: ***Ось,*** *приймайте мою роботу.*

Вправа 154

Перепишіть речення, знайдіть звертання й виділіть їх прямокутною рамкою; поясніть уживання розділових знаків при звертаннях.

1. Духовна міро нації Дніпра, Високий воїне з мозольними руками, Та смерть стара, неправда та стара, Що тихомудро жерла нас вікáми, — Проклáта, прóклята, погибне хай, згорить! (М. Вінграновський). 2. Благослови, мати, Ой, мати, Лада-мати, Весну закликати; Весну закликати, Зиму проводжати (Народна творчість). 3. Де ж ти дівся, в Яр глибокий Протоптаний шляху? (Т. Шевченко). 4. О, молодість!.. Непохибні шляхи твої тепер (П. Тичина). 5. В години розпачу умій себе стримати І в хвилі радості заховуй супокій, І знай: однаково прийдеться умирати, О Деллію коханий мій (Горацій; перекл. М. Зерова). 6. Світе мій! Моя ти зоренько святая! Моя ти сило молодая! Світи на мене, і огрій, І оживи моє побите Убоге серце, неукрите, Голоднеє… О доле! Пророче наш! Моя ти доне! Твоєю думу назову (Т. Шевченко). 7. Немов розлука аж до скону, Гірке весни чуже вино — Минай за шибкою вагону, Барвиста й буйна чужино! (Є. Маланюк). 8. О Космосе великий наш, безмежжя розпрозорене! Ми із Землі блакитної мчимо у далі зоряні (П. Тичина). 9. Слухайте, ви, що ідеї розплямкали, чиїми руками ту стелю роблено, — воскресла думка, встає над уламками, живою водою

правди покроплена! (Л. Костенко). 10. Здрастуй, мій краю! Ти милий владиці зористого неба! Здрастуй, о земле [Лемківщина], ущерть повна багатства й добра! Зараз спішу, годувальнице мила, до тебе вернутись, Довго не бачив тебе, о найдорожча моя! (П. Русин).

Вправа 155

Перепишіть, розставте розділові знаки, прямокутною рамкою виділіть звертання, поясніть пунктограми.

І. 1. О Борисфене батьку наш і друже біля твоїх родючих берегів ти нас з'єднав в часи прадавніх зрушень, своїм вином мандрівців напоїв (І. Кочерга). 2. Хай я не буду на вроду найкращий, доля хай буде нелегка у мене, тільки ж щоб був я таким же трудящим, чесним та ніжним, як ти моя нене (С. Тельнюк). 3. Стелиться стежина в клівери шовкові. О розвійся вітром сіра суєта! (П. Ротач). 4. Співай же Десно в весняних просторах ростіть будови гомоніть мости (М. Рильський). 5. Києве мій диво моє з очима сонця і місяця Кінь мій крилатий, припнутий до горла твоїх золотавих бань Стяг у руці вогненний, Дніпро в нім блакиттю поміститься, З усіх колосків буйносонця, снопе золотий встань! (І. Драч). 6. Гей вернися Сагайдачний візьми свою жінку оддай мою люльку необачний! (Народна творчість). 7. Дай же нам знайти Маріє Твій чудовий сад, Марево зла здолати О Всеблагая Мати І в покаяння слізно впасти, Блудним дитям до рук твоїх припасти (Давид Дума). 8. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий Багато ти батьку у море носив козацької крові (Т. Шевченко). 9. О світло тихого смеркання Сіяй, сіяй іще мені! (П. Ротач). 10. Козацька тверджа давній Чигирине уламок слави серед цих полів Усе святе, усе неповториме, усе чекає невимовних слів… (Л. Костенко). 11. Беру тебе о світе мій терновий В обійми сонячні! (О. Влизько).

ІІ. 1. Люблю пісень пташиних звуки о Батьківщино шум вечірніх віт (В. Сосюра). 2. Гей Гомере український гей Остапе Вересаю низько кланяюсь і низько б'ю тобі своїм чолом! (Є. Гуцало). 3. Скажіть будь ласка фантасте Уеллс чи буває фантазія похмуріша, ніж дійсність? (Л. Костенко). 4. Ой ви ночі Донеччини сині і розлука, і сльози вночі…

(В. Сосюра). 5. Я згоден на цей шлюб, якщо ви люб'язний сусіде зробите мені маленьку поступку (І. Кочерга). 6. Ой доле людськая чом ти не правдива, Що до інших дуже гречна, а до нас спесива? (І. Котляревський). 7. Линь же спів мій про те, як з громами у грі гуркотіли в мости динаміти, як полки перейшли по замерзлім Дніпрі, щоб тебе злотоверхий звільнити (В. Сосюра). 8. Ластівко біля вікна Ластівко нашої хати Що тобі ластівко дати: Меду, борщу чи пшона? (М. Вінграновський). 9. Добре слово настрій, дух підносить; забувати друже мій не варто, що для настрою і жарту досить просто теплого людського жарту (Д. Білоус). 10. О світе зелений для тебе у мене багато, багато пісень! (В. Сосюра). 11. Кораблі Шикуйтесь до походу! Мрійництво Жаго моя Живи! В океані рідного народу Відкривай духовні острови! (В. Симоненко).

III. 1. Здрастуй Соснице горда колиско зелена Здрастуй хато Довженкова стріхо з соломи… (Л. Забашта). 2. Ой зійди, зійди ясен місяцю, Як млиновеє коло, Ой вийди, вийди серце-дівчино Та промов до мене слово (Народна творчість). 3. Твої крилаті обрії о Земле наша добрая перлино волошковая росино світанковая (П. Тичина). 4. О правдиве, безпосереднє життя О миле, чесне дозвілля прекрасніше від будь-якого заняття О морська хвиле берегу справжня, відлюдна святине Муз як багато всього ви відкрили мені, як багато на ваш голос я записав! (А. Содомора). 5. А ти Бетховене прости мене за те, Що я не мав часу прийти до тебе, Що знаю я симфонії полів, Але твоєї жодної не знаю. Прости мені Бетховене за це, Простіть Родени, Моцарти, Ейнштейни (І. Драч). 6. Ой ти Коновченьку молода дитино Не йди з козаками на Черкеню долину! (Я. Головацький). 7. О вічні книги, сестри білочолі Життя без вас — розруха світова (П. Перебийніс). 8. Братове маки славне товариство Прийміть до гурту, будемо рідня (В. Малишко). 9. О піруети вимушених танців Хто йшов по полю мінному хоч раз, той мимохіть і на паркетних глянцях пригадує смертельний падеграс (Л. Костенко). 10. Спи мій маленький киянине люлі Спи мій калиновий цвіт Хай накують тобі щедрі зозулі Миру на тисячу літ! (Б. Олійник). 11. Сини Сини Барометри кирпаті людського спокою і завтрашнього дня Ми перед вами разом винуваті, Що на планеті бійки і гризня (В. Симоненко).

Вправа 156

Перепишіть, поясніть розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях.

1. Велич О. Довженка почали усвідомлювати через п'ять років (навіть найвищу тоді премію присудили йому, посмертно, у 1959 році — Ленінську), хоча дозвіл на прочитання всієї творчості митця читач отримав тільки років через сорок (М. Наєнко). 2. Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі і що тим самим стало частиною України (В. Липинський). 3. Зневажить мову — зрадити себе (А зрадників хто може поважати?), І стане чорним небо голубе, Вмиратиме у муках рідна мати (М. Адаменко). 4. Ми повинні чесно визнати, що сьогодні в нашому суспільстві — і це засвідчує частина читацької пошти — є певна конфронтація на мовному ґрунті, і виникла вона через нерозуміння частиною людей ненормальності становища, в якому опинилася українська мова (а це нерозуміння, у свою чергу, — наслідок незнання, а інколи й упередженості) (І. Дзюба). 5. В часи тотального соцреалізму українській літературі саме романтизм не дав остаточно впасти в прострацію, і тому ми — за всієї літературної бідності — маємо і «Народного Малахія» М. Куліша, і «Чотири шаблі» Ю. Яновського, й «Україну в огні» та «Зачаровану Десну» О. Довженка, і цілу китицю, як сказав би І. Франко, романтичних творів Олеся Гончара, якими могла б пишатися кожна розвинута література (М. Наєнко). 6. За допомогою псевдонімів автори прикривають свої твори фіктивними, переважно неіснуючими іменами; часом автори прикриваються окремими літерами (криптонімами), що можуть бути власними ініціалами, а можуть бути і зовсім вигаданими; користуються також скороченнями, всілякими знаками і зірочками (астроніми) (В. Шевчук). 7. Ходжу серед квітів, — гарніших немає, — Самотній, нудьгую між пишних квіток (М. Богданович; перекл. з білор. Р. Лубківського). 8. Вірші діють на мене, як наркотики (щоправда, наркотиків ніколи не вживала) (Є. Гуцало). 9. Зашумлять берізки, дубочки і, як знати, може, якомусь із них судилося довголіття, як ось тому шестисотлітньому дубові, під яким любив помріяти та поговорити із селянами Григорій Савич (вимощеною широкою алеєю

спускаємося до нього з гори, а там і до дзеркального ставка й живої криниці) (К. Балабуха). 10. Господь проводжав діточок із Едемського саду (Ще осінь тоді, пам'ятаєш, була в ластовинні) (В. Балдинюк).

II. 1. Подібно тому, як пропахлі димом і нікотином курці полишають на потім момент прощання зі шкідливою (ба злочинною!) для здоров'я звичкою, так чомусь здебільшого у сім'ї відкладають на потім виховання дитини (М. Петросюк). 2. Українці дуже багаті, може найбагатші поміж усіма слов'янами, різнобарвними народними піснями (П.–Й. Шафарик). 3. Як правило, на кожних міжнародних змаганнях трапляються «відкриття»: спортсмен їхав з командою як запасний, а виступив набагато сильніше за всіх членів основного складу (В. Борзов). 4. Питала [матуся] там, кому потрібен старанний пастух, і укладала усну угоду з господарем: по-перше — харч, по-друге — дисципліна (щоб не балували), по-третє — штани й добротні черевики, щоб і ковзанку витримали, і ходіння в школу аж до літа… (М. Петросюк). 5. Я найнявся був на фабрику, щоб там виштовхувати з цеху нові вагони, але, як видиш, і там не втримався: вовчий білет у руки і за двері (Д. Бедзик). 6. Певне, з-поміж своїх ровесників найменшого впливу загальновизнаних авторитетів зазнав Григір Тютюнник (Б. Олійник). 7. Мені здалося, а може, воно так і було, що вона стала більш лагідною (Із журналу). 8. Мову треба було б з усіх поглядів тримати в чистоті, не те, щоб вона була одноманітною, а навпаки — щоб не було тієї одноманітної літературної мови, яка завжди прикриває порожнечу (Л. Толстой). 9. Одне слово, до науки не горів і не курівся (Ю. Шовкопляс). 10. Правду сказати, цей Дмитро ледачий… (М. Зарудний).

Вправа 157

Перепишіть, розставте розділові знаки при вставних та вставлених конструкціях, останні виділіть прямокутниками, поясніть пунктограми.

I. 1. Якими б цитатами бездари не підпирали свою розумову стелю, вона однак занизька (В. Симоненко). 2. Отже в душі юного гімназиста

був той благодатний ґрунт, падаючи в який, зерна знання, добра і краси неодмінно проростали і дружно тяглися врунами до сонця (І. Ільєнко). 3. Так наприклад сюжетно-композиційна основа оповідань, новел, повістей М. Хвильового як правило розпорошена, психологія домінує над подією, що веде до «згортання» сюжету й концентрації психологічних сцен і фрагментів (Н. Бернадська). 4. Ми всі по суті живемо якоюсь мірою в тумані (Л. Костенко). 5. Завуч очевидно виконуючи розпорядження директора школи переніс педраду. 6. Завуч виконуючи очевидно розпорядження директора школи переніс педраду. 7. Ця «добра щедра піч твоя», що пахла стравами, печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням як писав Олександр Довженко поступово відходить в історію (Із журналу). 8. 1612 року перша згадка про Сагайдачного козаки під його командуванням вийшли в море й ударили по Чорноморському узбережжю Туреччини (Р. Ратушний). 9. Природа нічого не творить непотрібного отже не можна й силою викреслювати з життя те, що вже створено (Г. Нудьга). 10. На оборону українського народу від орд кримських татар, яких підтримувала й направляла Туреччина, стало не регулярне польсько-шляхетське військо Україна тоді входила до складу Польщі, а запорозькі козаки — бойова сила, сформована на демократичних засадах самим народом (За Р. Ратушним).

II. 1. Як відомо Місяць сам не світить, а лише віддзеркалює сонячні промені (Із журналу). 2. За віруваннями праукраїнців у вирішенні їх долі з тварин брали участь віл і кінь, а з комах — бджоли (Із журналу). 3. Таким чином праукраїнці були сонцепоклонниками з гуманістичною мораллю, терпимістю до волевиявлення кожного і шанобливим ставленням до звичаїв своїх предків (Із журналу). 4. Поза сумнівом фрагменти міфологічних сюжетів стануть у пригоді не стільки для реставрації минулих уявлень та вірувань, як для формування та оздоровлення сучасної занапащеної душі нації (Із журналу). 5. Однак усе, зібране протягом останніх двохсот років, а також те, що буде зібране в прийдешньому, сприятиме нашому самопізнанню і самоствердженню (М.Іванченко). 6. Наприклад казка, казковий елемент у творах

для дітей зовсім не одривають юного читача від дійсності, а теж неодмінно якщо ж звичайно вони талановито написані! збагачують його життєвою мудрістю, концентрованою в легких для сприйняття алегоричних формах (М. Слабошпицький). 7. Єдине, що від нас іще залежить, — принаймні вік прожити як належить (Л. Костенко). 8. Навчити підлітків, юнаків і дівчат виховувати самих себе — це по-моєму одна з вершин майстерності і мистецтва в педагогіці (В. Сухомлинський). 9. Ці хлопчаки й дівчатка ясна річ вигадують свої «суворі-суворі» таємниці хіба ж дитинство без них буває?! ревниво бережуть ті таємниці від старших, як те особливо виразно помічаємо в повісті «Женя і Синько» В. Близнець, де героїня бува навіть дратується дріб'язковою опікою дорослих (М. Слабошпицький). 10. Барви київських мозаїк — це одне з тих див, яке захоплювало і очевидно ніколи не перестане хвилювати тих, хто по-справжньому цінує прекрасне (Д. Степовик).

III. 1. Найбільшим моїм гріхом очевидно є любов до поезії, ця любов із віком не минає, а тільки міцнішає, і ніякий досвід чи життєва мудрість тут не стають на заваді. 2. Я либонь годинами могла б дивитись у її сірі очі, які проміняться ласкою і добром і яким хоч це й не природно чужий вираз гніву, злості, образи. 3. Чорні очі здається зблискують свіжими краплинами води. 4. Мені здалось що він і досі надає значення своєму одягові. 5. Що вона каже, що? Мабуть важливе мабуть таке, що мені вкрай потрібно знати, і я здається навіть стогну вві сні від безсилля, від страждання, що оніміла, що оглухла… 6. Із чого випилювали святкові чаші? З черепів найлютіших недругів, а всередині ці чаші обшивали шкірою та прикрашали золотом. Таким чином упокорювали назавжди душу ворога, ця душа ставала рабинею переможця, душа-рабиня служила своєму владиці в житті земному і в житті потойбічному… 7. За якими законами чи навпаки в силу відсутності яких законів ми знову зустрілись, наші орбіти знову перетнулись? 8. Крім того вірші — це емоційні формули почуттів. 9. З вулиці лунає сердитий звук клаксона отже мій товариш гнівається (Із творів Є. Гуцала). 10. Чи може зрятує нарешті, чи може домучить до краю Нас віра, глуха, як молитва, безмовна й самотня, як мука? (М. Бажан).

IV. 1. Оперета класична народилась у Франції, точніше в Парижі; розквіт її можна пов'язати головним чином із Жаком Оффенбахом справжнє ім'я Ебершт Якоб. 2. Полька хоча велика кількість людей вважає її польським є чеським народним танцем, який за легендою народився в чеському селі під містом Йїчин близько 1830 року. 3. Найдавніший натуральний шовк принаймні 45 століть тому був відомий у Китаї, де ревно зберігали таємницю його вироблення; кажуть до Європи шовк потрапив тільки в новодобовий час завдяки двом італійським місіонерам, котрі заховали кокони в отримані дарунки й вивезли їх за кордони Китаю. 4. Грифон лев з головою орла та крилами у давнину символізував перемогу життя над смертю й часто як символ сили використовувався в середньовічних гербах. 5. Першим місцем засідань Конгресу двопалатний американський парламент і місцем видання Декларації про незалежність Сполучених Штатів 1776 року була Філадельфія. 6. Слово «папірус» можливо запозичене від грецької форми давньоєгипетського слова «папірос» — царський означає й очерет, і папір для писання, що виготовлявся з очерету в давні часи, в епоху середньовіччя, і рукопис на такому матеріалі. 7. Вільгельм Тель а це був як відомо легендарний герой Швейцарії, що в XIV столітті боровся проти Габсбургів за незалежність свого краю сам був досконалим стрільцем і звільнився з ув'язнення, влучивши з арбалета в яблуко, покладене на голівку його маленького сина, навіть не зачепивши хлопчика такою була умова (За матеріалами посібника). 8. Господи звідкіля він [А. Дімаров] знає моє ім'я та по батькові. Певно цікавився, хто його редактор а отже на противагу багатьом авторам, які звикли брати редактора «за горло», жодного разу мені не зателефонував, не поцікавився, як ідуть справи (З газети). 9. Може це біль наш а може вина може бальзам на занедбані душі — спогад криниці і спогад вікна, спогад стежини і дикої груші… (Л. Костенко). 10. Значить єсть у нас ті соки, що коріння поять (П. Тичина).

V. 1. Правда Кажуть у Франції нині Модно творити удвох (В. Балдинюк). 2. В ліщині справді були сліди недавнього бою (Ю. Смолич). 3. Що за потреба однак повела тебе Рим оглядати? (Вергілій; перекл.

А. Содомори). 4. Поміж людьми як кажуть добре й нам (Л. Глібов). 5. На жаль чудес на світі не буває (П. Воронько). 6. Макар Семенович так звали діда був у піднесеному настрої (В. Козаченко). 7. Макар Семенович так звали діда, щоб не перекладати свої печалі на плечі приїжджих і щоб люди не кланялися його горю, був у піднесеному настрої. 8. Студент поспішаючи мабуть не поснідав. 9. Студент мабуть поспішаючи не поснідав. 10. Кожна книжка справді має свою долю; про кожну, як і про людину, можна б розповідати цілі історії; втім «історія», з грецької, це і є «розповідь» (А. Содомора).

VI. 1. І все життя перед духовним зором поета [М. Рильського] стояв образ Миколи Лисенка, якого він змалку бачив у романівській оселі Тадей Розеславович і Микола Віталійович дружили ще зі студентських літ і чию справді батьківську ласку й увагу відчув з перших своїх гімназичних кроків у шумливому й незнайомому Києві (І.Ільєнко). 2. Пізнання поезії неодмінно вписує твір у контекст загальнолюдської творчості отже розкриває такі моменти твору, що поза контекстом залишаються непоміченими (А. Содомора). 3. Знаєте до війни я працював електриком (О. Гончар). 4. А втім таки цікаво тут і смішно, І будь собі щасливою (В. Балдинюк). 5. Мені навіть жаль тієї лампи. Це ж вона, весело поморгуючи, мовчазливо підслухувала всі мої думи, вона одна знала всі мої прагнення юнацькі і може, як ніхто, розуміла мене до кінця, співчувала мені і саме тому так яскраво й невідмовно світила (Ю. Збанацький). 6. Однак бачити свого колегу, народного вчителя, в парі з Миною Омельковичем, в одній з ним упряжці, — ні, цього я вбийте не збагну… (О. Гончар). 7. З одного боку телебачення — провідник культури з іншого її ізолятор (З газети). 8. Товаришами гімназичних літ поета [М. Рильського] були Михайло Алексєєв — згодом відомий філолог 1958 року обидва вони будуть обрані в дійсні члени АН СРСР і Олександр Дейч — майбутній літературознавець (І. Ільєнко). 9. Мельник був як уже сказано чоловік понурий (Марко Вовчок). 10. І очі старого батька світилися гордістю за свого сина, він усім давав читати синові листи з фронту, однак того листа, в якому Юрині товариші повідомили його про геройську смерть, він не показав нікому і того самого дня зник з міста (П. Загребельний).

Вправа 158

Перепишіть, розставте розділові знаки, поясніть і вкажіть можливі пунктуаційні варіанти.

І. 1. Ні сонний спокій зовсім нам не сниться ні нас не вабить ніжна тишина — прийдешнє осяває наші лиця, неспокій творчий з вічністю єдна (В. Симоненко). 2. Так я вільний, маю бистрі Вільні думи-чарівниці, Що для них нема на світі Ні застави, ні границі (Леся Українка). 3. Авжеж війна хоч і минула, а ранить і досі покоління тих, хто не бачив війни, й завтрашнє покоління ще потерпатиме від неї, в третє тисячоліття дістане (Є. Гуцало). 4. Слова вмирають? Блякнуть? Ні не блякнуть! (Р. Лубківський). 5. Так хотілося сьогодні поїхати десь на лоно природи — й саме з вами… (Є. Гуцало). 6. Не прості перлини мовні позначала титла, — ні слова значущі, повні святості і світла (Д. Білоус). 7. Так епізоди в житті наново відзняти неможливо (Є. Гуцало). 8. Так старенький із старою День у день сварився, А козак із їх дочкою Тайкома любився (П. Куліш). 9. Гаразд хай буде по-твоєму, всьому свій час (Є. Гуцало). 10. Простори завжди мають у собі щось сумне… безкрайність степів і мабуть океану теж… Так само ж помічено, що є щось скорботне в погляді закоханих: прекрасне чомусь буває сумним… (О. Гончар). 11. Ні дід, ні ми не зрозуміли прочитаного (О. Довженко).

ІІ. 1. Авжеж навіть сфінкс у Києві задзеленчав би телефонним дзвінком, якби його підключити до телефонної мережі (Є. Гуцало). 2. Так тобі і треба. За твій нестерпний характер, за промахи, за непродумані кроки (О. Гончар). 3. Для того еге ж треба сили, Щоб міцно триматись в порожньому небі? (В. Балдинюк). 4. Ні я таки не зможу глянути Костеві в очі. Авжеж він подивиться в мої очі спокійно, наче нічого й не сталось, а я не зможу (Є. Гуцало). 5. — Ні по-моєму, я вас переконав, — весело казав йому вслід Микола Васильович. — Ні ви мене, ні я вас… (О. Гончар). 6. Тебе немає. Але є мій спомин. Я не згадаю ні я спом'яну (Л. Костенко). 7. Я не тебе люблю о ні Моя хистка лілеє, Не оченька твої ясні, Не личенько блідеє (І. Франко). 8. Так то ж не марево, то справжнє місто (Леся Українка). 9. О ні В красі нових ідей щоб знов вернутись до людей: хай стрінуть, як росу в маю, всю душу сонячну твою… (П. Тичина). 10. Ні я залізна, залізна!!! (В. Балдинюк).

11. Ми з тобою себе ще покажемо — наллємо пшеницею отой елеватор по вінця еге ж? (О. Гончар).

Вправа 159

Запишіть, поясніть авторські розділові знаки при словах, граматично не зв'язаних з іншими членами речення. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

1. Іридодіагностика. Нове слово в медицині? І так, і ні. Ні — тому що хіба можна назвати новим метод, якому понад три тисячі років? Так — тому що знову згадали, заговорили про нього і почали застосовувати в Європі, США, Канаді, Японії лише в середині п'ятдесятих років минулого століття (С. Кузнецов). 2. Гей, ви, зорі ясні!.. Тихий місяцю мій!.. Де ви бачили більше кохання?.. (В. Сосюра). 3. Не треба, кажеш? То не треба, милий! Не треба, любий! Я не буду, щастя, не буду прислухатися, хороший! Я буду пестити, моє кохання! (Леся Українка). 4. — Завтра, до речі, грубку топити ваша черга, колего, і не спробуйте ухилятись, — вдавано насуплюється Андрій Галактіонович. І далі ще більше стишує мову, певне, щоб не порушити наш сон (О. Гончар). 5. Ні, їй-право, дивне сяйво є навколо слова! (Д. Білоус). 6. Дмитро нарешті спитав вимогливо: — Чого ви не покликали мене на весілля? — Боялися за свою шкуру, так? (М. Тарновський). 7. — З буланим, мабуть, нічого не станеться. Я запевняю. — Ні?! Слово? — Слово! (М. Коцюбинський). 8. Сказати, що він хотів іти в школу, — ні! Проте й дома не всидиш у такім віці (С. Колесник). 9. Ні! Реви, крутися, хуртовино! Буре! Будь! (В. Еллан). 10. Підфарбована ґречність та чемність В комірці паперових чеснот… Ні! Розкрий все брутальне та темне, Гей, ти, слизька людська площино! (Є. Маланюк). 11. Ні, я себе не можу уявить без тебе, Дніпре, як і без тополі (М. Вінграновський).

☺🔔 *Мати учинила тісто й поставила на печі, щоб підійшло. А маленькі кошенята гралися на комині над макітрою. От одне плюсь та й упало в тісто. А мати тим часом сина просить:*
— Полізь, синку, на піч, подивись, чи зійшло тісто.
— Ой, мамо, ідіть скоріше сюди, — тісто зійшло, уже й очі витріщило! — гукає синок з печі.

§ 50. Розділові знаки при конструкціях з як, мов, наче

Слова **як, мов, мовби, мовбито, немовбито, наче, начеб, начебто, неначебто, неначе, ніби, нібито, буцім, буцімто, ніж** у реченні можуть виконувати функції сполучників чи часток. Відповідно, розділові знаки в реченнях із зазначеними словами ставляться або не ставляться.

Кома ставиться:

1. Якщо за допомогою цих слів приєднуються підрядні частини складнопідрядних речень: *Народе мій, до тебе я ще верну,* ***як в смерті обернуся до життя своїм стражденним і незлим обличчям*** *(В. Стус)*. При цьому підрядні частини можуть бути — **порівняльними**: *Люблю вночі на небеса дивитись, Коли зірки****, немов бджолиний рій,*** *Поблискують крильми і повен мрій виходить місяць****, як прадавній витязь*** *(Д. Павличко)*; **з'ясувальними**: *Здалось, примарилось мені****, наче ти печальною ходою десь пройшла у білому вбранні*** *(В. Сосюра)*; **означальними** (у такому випадку **як —** прислівник, що виконує функцію сполучного слова, його можна замінити прислівником — сполучним словом **коли**): *Чи він забув ту ніч дзвінку****, як ми між вербами густими ловили раків у ставку*** *(В. Сосюра)*; **часу**: *Щовечора****, як зіронька До місяця сходить,*** *Молода дівчинонька В садочок виходить (Леся Українка)*; **способу дії**: *Життя біжить****, як музика дзвенить*** *(Народна творчість)*; **умови**: *Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді****, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці*** *(І. Нечуй-Левицький)*; **міри**: *На серці було так легко, радісно****, як часом у малої дитини гарного погідного ранку*** *(М. Коцюбинський)*.

Підрядні частини бувають неповними чи односкладними: *Маса дивиться на інтелектуала****, як бджола*** [дивиться] ***на трутня*** *(В. Канівець). Голос тріщить****, як сухе листя*** [тріщить] ***в лісі за Ворзелем,*** *в голосі чується щира мука… (Є. Гуцало). А музика ллється****, мов*** [ллється] ***тиха вода,*** *колише мої нерви, заспокоює, тішить, повіває****, ніби*** [повіває] ***теплим вечірнім вітром,*** *і наводить чарівні мрії (І. Нечуй-Левицький). Ми*

*перекидалися словами**, наче*** [перекидалися] ***целулоїдними тенісними кульками** (Є. Гуцало). Від тяжкої образи стало так боляче**, немов її несправедливо покарали** (О. Копиленко).*

Кома завжди ставиться перед структурами з **як, мов…**, якщо перед ними є слова **так, такий (отакий), тоді,** що потребують додаткового уточнення чи пояснення: *Мій час пливе собі **так** тихо-тихо**, як по ставку пливе сухий листок** (Леся Українка).*

2. Конструкції з **як, мов…**, що мають порівняльне значення й виконують функції різних відокремлених другорядних членів речення — **означення**: *Рибалки виносять на барки важкі бронзові сіті**, наче пишне волосся русалок** (М. Коцюбинський)*; **прикладки**: *Зелена**, як свіжопофарбований паркан,** трава, омита дощем, сяяла на сонці алмазами крапель*; **додатка**: *Київ, Київ!.. Я тобі**, як чуду,** у піснях молюся голубих (В. Сосюра)*; **обставини**: *Художник**, нібито тільки мене пригадавши,** запросив до майстерні.*
3. Якщо структура з **як** уживається у функції прикладки й має додатковий обставинний відтінок причини: *Груша**, як дерево із соковитими плодами та цінною деревиною,** набуває все більшого поширення на території України. **Як справжній патріот,** Олександр Сергійович Грушевський (брат М. С. Грушевського) у 1906 році одним із перших почав читати лекції українською мовою в Одеському університеті.*

Коли ж прикладка з **як** не має значення причини, то комою не відокремлюється: ***Як листопадне дерево або кущ родини розових** груша поширена в гірських районах Євразії та Північної Африки. Амвросія Бучму **як артиста** я знав іще тоді, коли грав він у «Березолі» (М. Рильський).*

4. Перед сполучником **як**, що вводить вставні слова, словосполучення, речення, як-от: **як правило, як виняток, як звичайно, як зараз, як спеціально, як завжди, як бач, як навмисне, як годиться, як кажуть, як відомо, як здається, як водиться, як думається, як заведено, як я думаю, як вони вважають, як вона розуміє** тощо: *Брехню**, як бачте,** добре чеше мій Севастян, а інший неборак і городян, і Севастяна перебреше (Л. Глібов). Боря,*

як завжди, *привітався до кожного зокрема (О. Гончар). Головні члени****, як відомо,*** *становлять структурну основу речення (К. Плиско). Його [Черниша]****, як виявилось тепер,*** *поранило не лише в голову, а й у бік (О. Гончар).*

Проте деякі сполучення слів не виділяються комами, коли входять до складу присудка або тісно з ним пов'язані за змістом: *Він був* ***як завжди*** *ввічливий. Все було* ***як звичайно.***

5. Перед словами **як-от, як наприклад, як**, що стоять після узагальнювальних слів перед однорідними членами речення: *Турагентство пропонує екскурсії до різних міст Криму,* ***як-от:*** *Севастополя, Євпаторії, Сімферополя, Ялти, Алупки, Алушти тощо.*

Кома не ставиться:

1. Якщо прикладка з **як** не має відтінку причини або має значення «у ролі кого, чого, ким, за кого», останні тяжіють до присудка й часто семантично нерозкладні з ним: *Поети оспівують місяць* ***як золоте чи срібне світило*** *(Із журналу).*

Порівняйте: *У селі він працював* ***як учитель*** **(у ролі кого? —** ***учителя,*** **ким? —** ***учителем***). У реченні ***Як учитель,*** *він працював над підвищенням культури усного мовлення учнів* структура з **як** комою виділяється, бо має відтінок причини, що зумовлює особливе смислове навантаження та інтонаційне виділення її. Таке речення можна перебудувати в складнопідрядне з підрядним причини (у функції останнього вживатиметься перероблена відокремлена прикладка): *Він працював над підвищенням культури усного мовлення учнів,* ***тому що (бо) був учителем.*** У реченні *Він працював так****, як учитель*** структура з ***як*** виконує функцію підрядної частини способу дії складнопідрядного речення, у якій пропущений присудок (***як працював учитель***). У реченні *Він працював так****, як механізм*** конструкція ***як механізм*** є підрядною частиною з порівняльним значенням, про що свідчить і можливість синонімічної заміни сполучника **як** на **мов, ніби, наче, неначе** тощо.

2. Якщо слова **як, мов…** виконують функцію підсилювальних часток, при цьому відносяться до якогось слова чи словосполучення

(досить часто до присудка) і надають йому певного смислового відтінку: *Неземні звуки псалмів **ніби злітали** під куполи собору й там **немовбито дробилися** на сотні нових відтінків, спадаючи на віруючих Божою благодаттю. Перед очима **мов пропливали** кадри старої воєнної кінохроніки. Розумієте, Тарасе Демидовичу, моїх учнів **ніби** хто **підмінив**. Ваш патефон подіяв магічно (Ю. Збанацький).*

Зверніть увагу, яким чином розрізняють омонімічні частки та сполучники: *У жаркий день повітря **ніби струмує,** а оточуючі предмети не мають чітких контурів, видаються **начебто намальованими** мазками розмитими так**, як** на акварелях відомих художників.* Вилучення з речення частки не змінює смислових відношень, не руйнує структури речення, а позбавляє лише модального відтінку окреме слово чи словосполучення, у зв'язку з чим висловлювання набуває категоричного характеру. Вилучення ж сполучника спричиняє руйнування граматичної та смислової структури речення. Порівняйте: *У жаркий день повітря… струмує, а оточуючі предмети не мають чітких контурів, видаються… намальованими мазками розмитими так,… на акварелях відомих художників.* Слова **ніби, начебто —** модальні частки, що надають присудкам відтінку ймовірності, усунення їх не міняє структури речення, але висловлювання втрачає відтінок неповної вірогідності, сумніву, непевності й набуває ознак категоричності. Слово **як —** сполучник, тому його вичленення руйнує граматичну й смислову структуру речення. Отже, перед порівняльним сполучником кома ставиться, а перед часткою — ні.

3. Якщо входять до іменного складеного присудка: *Під парусом білокрилатим сам я **стану як птах** (М. Рильський). Біле латаття **було як** незвичайної форми **футлярчики** для коштовних прикрас. На карті Італія **ніби чобіт.***

Коли ж дієслово-зв'язка (**є**) в теперішньому часі пропущене, то при наявності спеціальної паузи, при логічному наголошуванні — для вираження експресії, для зосередження особливої уваги на присудку — між підметом та іменною частиною іменного складеного присудка, що має порівняльне значення, ставиться тире: *В затоці кораблі — **мов чайки***

*золоті (В. Сосюра). Довгі тіні між деревами — **наче повів** синіх крил (М. Рильський).*

Порівняйте: *Важкі коси **як** золота **пшениця.** Важкі коси — **як** золота **пшениця.** Важкі коси**, як золота пшениця,** вкривали постать до колін.*

4. Якщо присудок чи головний член односкладного речення виражений словами типу **зрозуміти як натяк, сприйняти як похвалу, відзначити як великий успіх, визнати як особливий випадок, характеризувати як тип, входить як складова частина, виконати як термінове завдання, осмислити як щось нове, подати як приклад** тощо: *Правобережна Буда і лівобережний Пешт **входять як складові частини** до столиці Угорщини — Будапешта. Позитивну рецензію керівника він **сприйняв як похвалу.***
5. Якщо перед словами **як, мов…** наявні прислівники **майже, зовсім**, що разом з **як, мов…** мають значення часток: *Дівчинка пише вірші **зовсім як** справжній поет. Водосховище виглядало **майже наче** море.*
6. У виразах **не раніше як (ніж), не пізніше як (ніж), не довше як (ніж), не далі як (ніж), більш як (ніж), більший як (ніж), менш як (ніж), менший як (ніж), перш як (ніж), як слід, як треба, як годиться, як повинно бути**: *Наречений був вищий **більш як** на голову від майбутньої дружини. Альпіністи повернуться **менше як** за три дні. Є. П. Гуцало — автор **більш як** двадцяти поетичних і прозових книг. **Перш ніж** полюбити в дівчині жінку, полюби в ній людину (В. Сухомлинський). Учитися потрібно **як слід. Не раніше як** о десятій зустрічатимемо гостей.*

Якщо ж відбувається порівняння-зіставлення кількості, міри, якості, то кома ставиться: *Любов відкрити **важче, ніж** Америку (Л. Костенко). Блакитний кит приблизно на дев'ять метрів **довший, ніж** гренландський (За УСЕ).*

7. Фразеологічні звороти, лексикалізовані словосполучення, образні порівняння, що, як правило, являють собою метафоризовані звороти типу **білий як лунь (як папір, як крейда, як полотно, як сніг,**

як стіна), блищить як золото, берегти як зіницю ока, хворобу (сон, переляк, сум, радість, страх, біль) як рукою зняло, боятися як вогню, крутитися як білка в колесі, голодний як вовк, далеко як небо від землі (як до неба пішки, як до Києва рачки), легкий як пір'їна (як пух), потрібний як повітря, полетів як вітер (як вихор), горить як на вогні, звалилися як сніг на голову, ростуть як гриби, сидіти як на голках, ходить як у воду опущений, упертий як осел, твердий як камінь (як дуб), м'який як вата, страва як трава, ходив (став) як з хреста знятий, хитрий як лисиця, чорний як сажа (як смола), як води в рот набрала, збирався як за смертю, ходжу як сам не свій тощо: *Та й чоловік мій **як з клочча батіг**, сказати правду (І. Нечуй-Левицький). Василя **наче** по голові хто **обухом ударив** від тих слів (Панас Мирний). Усім я буду **як більмо ув оці** (Г. Квітка-Основ'яненко). На тебе **впало неначе з неба** таке щастя, впав такий талан, про який тобі не снилось і не привиджувалось (І. Нечуй-Левицький).*

Якщо фразеологічний зворот оформлюється як підрядна частина складнопідрядного речення або як відокремлений член, що має уточнююче значення й несе додаткове смислове навантаження, то такі структури комами відокремлюються: *Ростеш**, мов з води** (М. Стельмах). Мене ж по тилах протримали всю війну, бо з мене вояка**, як із дишла гармата** (Є. Гуцало). Так-то проживає Олеся, працюючи без спочину, без утоми; так і рік цілий минув**, як одна година** (Марко Вовчок). Та вже не турбуйтесь, хазяїн, ніхто вам так не потрапить догодити, як я: надійтесь на мене**, як на кам'яну гору** (М. Кропивницький).*

Досить часто вживання чи невживання коми залежить від бажання автора. Порівняйте: *— Та ти ж **як з хреста знята.** Чи тебе мати не годує? (А. Хижняк). Тільки я в хату — суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів**, як з хреста знятий** (М. Коцюбинський). За такими рулонами паперу ми **наче в Бога за пазухою,** таку товщу ніякі осколки не проб'ють (Т. Масенко). Вона [Тетяна] жила**, як у Бога за пазухою** (П.Інгульський). Чорний монах **немовби виріс із-під землі** (П. Панч). Не зчулись, як зовсім зненацька випірнув із жита**, ніби з землі виріс,** рудий парубійко, видно, хазяйчик, вихопився задиханий і — до нас! (О. Гончар).*

Коли фразеологізована конструкція з **як, мов…** виконує функцію іменної частини при іменному складеному присудку з пропущеним дієсловом-зв'язкою **є**, то як авторський знак може вживатися тире: *Він за вами — **як за горою!** (Є. Гуцало). Тих Марій на світі — **як за гріш маку** (М. Коцюбинський)*. Також тире може ставитися для інтонаційно-смислового виділення, якщо конструкція з **як, мов…** є відокремленим членом речення чи підрядною частиною складнопідрядного речення: *Зійшлося до війська козаків — **як зірок на небі**. Вам кажи, не кажи — **як об стінку горохом** (А. Дімаров)*.

8. Якщо перед словами **як, мов…** є частка чи сполучник; у сполученнях, близьких до вигукових речень типу **бач як, он як, ото як, ось як** тощо; у сталих сполученнях типу **як стій, як стій та дивись, як коли, хоч як хоч, люди як люди, хата як хата, тут як тут, як світ, як світ свінув, страх як, як на те, як не було, як на гріх, як один, як на злість** та ін.: *Мені через місяць, не пізніше, дадуть шостий розряд, це **вже як** Бог свят (В. Собко). Коли спонукає нас мовник досліджувать слово живе, **то ніби** розвідницький човник по мовному морю пливе (Д. Білоус). Вже **хоч там як**, а на той рік і я піду на поле (Леся Українка). — Ніякого наказу… я не одержував, — тихо сказав Щорс. — Ах, **он як**! Розумію. До речі, в штабі це також передбачали (О. Довженко). Коли дивлюсь — задовго до обходу лікарка моя **тут як тут** (І. Муратов). **Страх як** хочеться вчитися.*

Але: *Ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди **й, як** Бога з неба**,** чекають рятунку… (М. Коцюбинський).*

Увага! Дуже рідко, лише як авторський знак уживається тире: *А **комунари — як комунари.** Кому лафет, а кому і нари (Л. Костенко).*

9. Перед **як** у парному сполучнику — **як…, так і**: *Вивчення нових освітніх технологій проводиться **як** у науково-дослідних інститутах**, так і** в навчальних закладах.*

Крім зазначених, бувають випадки, коли кома ставиться чи не ставиться залежно від функції та смислового навантаження конструкцій

з **як, мов…** (фактично — від бажання автора). У структурах типу **невідомо як робити (думати, читати, відповідати, доповідати** тощо) кома перед **як** ставиться, коли **невідомо** виконує функцію модального слова — головного члена безособового речення, а **як** приєднує підрядну частину: ***Невідомо, як відповідати*** *на занятті, попередньо не підготувавшись.* Якщо сполучення **невідомо як** виконує функцію частки (**хтозна як**), то кома не ставиться: ***Невідомо як відповідати*** *на занятті, попередньо не підготувавшись.*

Вправа 160

Запишіть речення, поставте розділові знаки, поясніть їх. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

І. 1. Свобода як центральна тема художньої творчості всіх часів і народів має стільки ж граней, скільки відтінків самоцвітний камінь: що частіше його обертати, то більше побачиш в ньому нових і нових відтінків (М. Наєнко). 2. Я втомлена як квіти восени, котрі вже часом хочуть залишитись лише в далекій пам'яті дощів (Л. Костенко). 3. Найперше було Слово, Крізь темряву й хаос Воно як вічне диво Над світом піднялось (Є. Сверстюк). 4. Як сірничок припалений від сонця, день спалахнув, обвуглився, погас (Л. Костенко). 5. Третій дзвінок наче заключний знак на перших двох дзвінках (Є. Гуцало). 6. Мова стає ніби тією субстанцією, що породжує народ, націю: створилась мова — створюється народ (Г. Нудьга). 7. Як свідчить герб на давній гравюрі гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний походив з дрібного шляхетського православного роду (За Р. Ратушним). 8. Інакше кажучи, думки про безсмертя — це високі думки про священне, а воно звичайно сприймається як дуже і дуже серйозне… (С. Стефан). 9. Байрак за селом, тоненька жилка прозорого струмка, осока здригається на повітрі мовби щулиться від холоду (Є. Гуцало). 10. Наче яскраві воскові свічки горіли берези та вільхи, темніший відтінок прикрашував кучеряві дуби наче кров'ю опливали буки та граби (Ю. Опільський).

ІІ. 1. Сонце заходило за сизу, легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лиснячим обручиком (І. Нечуй-Левицький). 2. Як небо

зорями той мамин хліб Обсипаний був зернятками кмину. Він кликав і манив мене здаля Як свято пахощів у нашій хаті (Д. Павличко). 3. Жовтий місяць бабиного обличчя немов за хмару заходить, мова затихає так як затихає весняна злива, що хлющить у смарагді молодого листя (Є. Гуцало). 4. Повчати завжди набагато легше ніж виховувати (М. Слабошпицький). 5. Висока Княжа гора чорніла лісами скраю села, зі збрижів-хащів де-не-де прозирали самотні хати наче хтось розгубив перламутрові мушлі, що бережуть таємниці (Є. Гуцало). 6. Олена Пчілка із самопожертвою трудилася як журналістка (За І. Денисюком). 7. На душі так наче проміння місяця освітило мою душу як пустелю до найдрібнішої піщинки (Є. Гуцало). 8. У нас часто про задушевне говорять українською мовою, в адміністративно-діловій розмові переходять на російську мову як при зміні теми у романах Л. Толстого переходили на французьку (Є. Сверстюк). 9. Сон як рукою зняло (Є. Гуцало). 10. Зникла хутко наче мрія (Леся Українка).

III. 1. Сидір Павлович перевірив терези — вони були як в аптеці (І. Гребенюк). 2. Нічого, Степане, чотири роки як один день промайнуть (Ю. Збанацький). 3. Василя наче хто лапою по душі дернув (Панас Мирний). 4. Одного разу на храмовому святі озерянська попадя… пропонувала йому цілого червінця, тільки щоб змалював її як є в дукатах та корсетці (О. Гончар). 5. Управитель сидить, наприндивсь як індик (П. Панч). 6. Не чуючи сходів під ногами, він наче на крилах спустився на тротуар (А. Головко). 7. Треба як личить стрінути дорогих гостей! (Панас Мирний). 8. Мені такий варіант просто як медом по губах (С. Добровольський). 9. Побанишся, попаришся, то наче пуд ваги з себе скинеш наче на десять років помолодшаєш (І. Багмут). 10. Катерину мовби окропом хто обілляв (Г. Хоткевич).

Вправа 161

Перепишіть речення, поясніть уживання розділових знаків при конструкціях з як, мов, наче та ін. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

І. 1. У стінах храмів і колиб сіяє нам святково, як сонце, випечений хліб і виплекане слово (Д. Білоус). 2. Там господар, як виноград,

Там господиня, як калина, Його сини, як соколи, Її дочки, як панночки (Народна творчість). 3. У неї було чорне, аж до синяви, волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня (В. Сосюра). 4. І в кожній шибі — ніби дві жарини — журливі очі вставлено. Це ти, о пресвята моя зигзице-мати! (В. Стус). 5. З калиною твій переплівся шлях, з калиною твій цвіт блакитний виник: немов калина — дівчина в піснях, і хлопець у піснях — немов барвінок (Д. Білоус). 6. Ніколи сього зроду не було, а се — як на гріх (Панас Мирний). 7. Не вперше присилає його сюди мати з харчами і, либонь, не востаннє, хоч і в самих, правда, їжі тієї — мов кіт наплакав (Є. Гуцало). 8. Хвилю сиділи, як остовпілі, і тілько [тільки] опісля, мов на команду, обі жінки заридали вголос (І. Франко). 9. З фотокарток дивилося троє, як три краплі води схожих між собою Настиних синів (Я. Качура). 10. Лемех крутиться наче білка в колесі, незважаючи на погане здоров'я (В. Москалець). 11. Пустився вечір берега свого, пливе, як за водою човен вутлий, не хлюпне хвилею у береги, Земля чутливо спить, неначе вулик… (В. Підпалий).

II. 1. Телефон мовчав, як сфінкс. 2. День зимовий сонячний стояв — як звістка про не таку вже й далеку весну. 3. Голос різкий — наче сухе дерево затріщало. 4. Світло блискавки обвалилось миготливим сліпучим водоспадом, на коротку мить вирізьбивши будинки із сонними заплющеними вікнами та якусь немов знебарвлену зелень зіщулених дерев. 5. Цвіт фіалок на трав'янистому осонні — наче незвичайні, чутливі крем'яхи, які колись давно загубило, граючись, літо, а може, й чиєсь дитинство. 6. На диво очі в баби Килини зоставались лагідними й чистими, хоч би краплина гніву схлюпнулась у їхніх озерах зеленого, наче затягнутих ряскою, мудрого спокою… 7. Липа на хатньому причілку — як парашут із зеленого шовку, що повиснув над обійстям і ніяк не спуститься на траву. 8. Перше ніж спускатись до яру, востаннє оглянувся на село, яке залишав назавжди. 9. Волосся навіть не сиве, а біле, як пух гагари. Брови чорні, наче випалені розпеченим залізом на дубовій дошці. Очі — як два слимачки, що перепились хмільного… 10. Повітря ллється прозоре й густе, наче мед із бджолиних щільників, у дворі на розкошланій липі стогне голуб, і дитячі голоси з вулиці — наче пташиний щебет… 11. Йшла — й наче якийсь тягар звалювався (Із творів Є. Гуцала).

III. 1. Вона була — немов несповна розуму. Накручувала на руку косу, дивилася осклянілими очима в куток (Ю. Мушкетик). 2. Устя сиділа як на кілочках, чужа й непотрібна (М. Коцюбинський). 3. Горизонт піднімає багряним плечем день — як нотну сторінку вічності (Л. Костенко). 4. Щодо українців, то вони, як поглянути, ніби зовсім завмерли [влітку 1905 року], нічим себе перед людьми не виявляють, хоч непомітна робота йде (М. Коцюбинський). 5. Обмок — як вовк, обкис — як лис, голоден — як собака (Українське прислів'я). 6. — Товаришу командир відділення, — сказав, весь сповнюючись почуттям особливої відповідальності, старшина Костоправ, — окоп у вас погано замаскований, з неба ви — як на тарілочці (В. Собко). 7. Серце моє полонила одна дівчина. Очі в неї голубі-голубі, як небо весняне, голос ніжний-ніжний, як струмочок, а язик — як бритва (М. Зарудний). 8. У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка (П. Куліш). 9. Християнство, як, до речі, і всі інші релігії, стверджує божественну сутність мови, а здатність людей говорити — як Божий дар (В. Горбачук). 10. Перше ніж подзвонити у двері, ми присідали на підвіконник, не від утоми, просто так, аби посидіти, зібратися з духом (А. Содомора). 11. Нахилюся, прихилюся, в очі задивлюся: — Щоб тобі завжди щастило, доле моя руса! Щоб була ти господиня, щоб була майстриня! Щоб як друг — то вже навіки, а як ворог — рівня! (В. Підпалий).

IV. 1. Як упреться ногами — не сколихнеш, ніби поприростали вони, ніби стали з землею одним цілим (Є. Гуцало). 2. Весілля як весілля (А. Головко). 3. Та, як видно, він якось дошукався правди й про долю Василя (Я. Баш). 4. І здивувався: як хрипко й тихо прозвучав його голос (Є.Гуцало). 5. Як гуси на вигоні — клекіт голосів (А. Головко). 6. І день як не день (П. Тичина). 7. А як розвиднилось, заметушилися знов по селу, забігали по дворах (А. Головко). 8. Трембіти такі довгі, ніби хочуть наздогнати свій звук, наче прагнуть впіймати десь там своє і моє дитинство, де маленький хлопчик із гір, ніжний, мов рум'янок… (І. Малкович). 9. Було б для нас її [історію] забути зле, бо то — підмурок нашим дням новітнім, то — наче голос крові, наче стяг, збережений нащадкам у боях, І — щастя бути спадкоємцем гідним! (В. Підпалий). 10. Над хмурим обрієм пливуть загрозливі хмари, немов десь страшна пожежа і сірий важкий дим розходиться по світу (І. Микитенко). 11. Були тут темно-зелені

гарбузи в яскраво-жовтих плямах — картаті, як плахта, були смугасті, як тигр, були круглі, як горщик, і довгі, як справжні поросята, з куцим сухим хвостиком, скрученим кільцем (О. Донченко).

Вправа 162

Перепишіть, виправте помилки в постановці розділових знаків, орієнтуючись на формальні правила. Укажіть можливі пунктуаційні варіанти.

1. Поет усім серцем сприймає сучасного лет, сприймає оновлюваний світ, як торжество і красу діянь людини — господаря на своїй землі (За Ф. Кислим). 2. Батьком, як українського театру, так і української поезії (а точніше першим класиком української літератури), є Іван Петрович Котляревський. 3. Батьком українського театру як і української поезії — а точніше першим класиком української літератури — є Іван Петрович Котляревський. 4. Ось непомітно відпочину, Згашу ромашку (як свічу) (О. Слоньовська). 5. Перш, ніж викликати могутню якусь енергію, слід добре подумати, з яким вона знаком, якої природи і до яких наслідків усе це призведе (О. Гончар). 6. Те питання страшенно перепудило мене — немовби хто обілляв мене окропом (І. Франко). 7. Ячмені почали половіти немов сивина старості злегка торкнула буйну рослинність землі (М. Коцюбинський). 8. Поет Володимир Підпалий, відчуваючи себе тією ланкою в спільному ланцюгу, що єднає минуле із сучасним, описує історію країни, але не, як холодний спостерігач, а, як вірний син, гідний нащадок подій, пережитих рідною землею (За Ф. Кислим). 9. Тремтіло листя як в пропасниці, Губились злякані квітки, Докупи яблуні збивалися Мов сарни, вгледівши вовків (О. Слоньовська). 10. Низько стеляться хмари, ростуть, збираються в купу і спадають. Вітер, наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці (М. Коцюбинський). 11. І слухали вони вже не хрипкі команди Сагайди, а суворий голос Дениса Блаженка, і він як найдосвідченіший з молодших командирів узяв на себе командування ротою (О. Гончар).

☺🕭 *Із посібника англійської мови для «нових українців»: неозначений артикль* **a** *перекладається як «типу», а означений* **the** *— як «конкретно».*

§ 51. Складне речення. Розділові знаки в складносурядному реченні

Складне речення — це речення, що має дві й більше граматичні основи, складається з двох і більше простих частин, між якими існують змістові зв'язки, виражені лексично, граматично та інтонаційно.

Складні речення за характером зв'язку між частинами поділяються на **сполучникові** та **безсполучникові. Сполучникові** речення у свою чергу поділяються на **складносурядні** та **складнопідрядні.**

Складносурядні — це такі складні речення, частини яких рівноправні за змістом і поєднуються в єдине граматично-смислове ціле за допомогою інтонації та сурядних сполучників (див. **§ 38** про класифікацію сурядних сполучників).

1. Найчастіше між частинами складносурядного речення ставиться кома: *Верби сплакували листом**, і** золоті сльози гнало за водою (Григір Тютюнник). Сонце впало за гору**, але** надворі ще довго стояв тихий світ (І. Нечуй-Левицький). Дніпро ще не зовсім звільнився від криги**, проте** навігація почалася. Слова ласкаві**, та** думки лукаві (Народна творчість). **І** знову джміль розмружить квітку**, і** літо гратиме в лото (Л. Костенко). **Чи то** війнув снігами небосхил**, Чи то** так сумно розкричалась галич (Г. Світлична).*

Увага! Перед неповторюваним розділовим сполучником **або, чи** кома найчастіше ставиться: *Річка відбігала від шляху**, або** дорога наближалася до звивистих берегів.* Не варто плутати такі речення з поширеними простими, у яких одиничний розділовий сполучник з'єднує однорідні члени речення й кома перед ним не ставиться: *Річка відбігала від шляху **або** наближалася до нього звивистими берегами.*

Примітка. Кома не ставиться між частинами складносурядного речення, якщо вони поєднуються неповторюваним єднальним сполучником ***і (й)***, та ***(=і)***, рідше — одиничним розділовим ***або, чи*** в таких випадках:

І. Якщо дві частини спільно мають:

а) другорядний член речення, найчастіше — обставину: ***А десь** біжать залізні коні **і** пахне холодом трава (В. Сосюра). **На хвилину раптом** стихли голоси **і** спинилися тіні (Л. Смілянський);*

б) видільну чи вказівну частку, вставне слово: ***Лиш*** *трава нам заграє* ***і*** *вітер затрубить.* ***Отже,*** *ви підете копати буряки* ***або*** *ми не заплатимо вам за календарний місяць;*

в) спільну підрядну частину: *Зеленіли луги* ***і*** *цвіло розмаїття квітів там,* ***де*** *лише нещодавно було чорно від пооранної снарядами землі.* ***Коли*** *в середині третього тисячоліття до нашої ери клинопис (особливий вид письма) почали пристосовувати до своєї мови аккадці, тобто вавилоняни й ассирійці,* ***то*** *система письма зазнала ще більших змін* ***і*** *багато знаків, зберігши своє значення, набули й нового вже від аккадських слів (За З.Єрмаковою);*

г) дві підрядні однотипні частини, що мають спільну головну: *Є обставини,* ***що*** *задаються наперед* ***і про які*** *слід говорити (З газети). Нечуйвітер має звичку до схід сонця вставати,* ***коли*** *на цих водах ще стеляться сиві тумани* ***і*** *всюди по низинах роса, як вода… (О. Гончар).*

II. Якщо дві частини однотипні:

а) обидві назовні: *Безодня* ***й*** *зойк. Гопак* ***і*** *регіт (М. Бажан). Біль* ***чи*** *смуток;*

б) обидві безособові з подібними головними членами: *Тужно* ***і*** *лячно. Не їсться* ***й*** *не спиться. Роботи не вистачає* ***чи*** *здібностей бракує.*

Примітка. Якщо головні члени такого речення не однорідні за значенням, за способом вираження головних членів, тоді кома ставиться: *Надворі моросить,* ***і*** *зовсім не хочеться займатися серйозними справами;*

в) обидві частини питальні або спонукальні: *Хто твої батьки* ***і*** *де ти живеш? Вийди на шлях* ***і*** *прямуй до мети;*

г) обидві частини окличні: *Яка природа буйноцвітна* ***і*** *як вирує скрізь життя!*

2. Між частинами складносурядного речення ставиться крапка з комою, якщо вони далекі за змістом, дуже поширені, мають у своєму складі інші розділові знаки, при цьому достатньо й однієї з трьох умов: *Все зраділо, стрічаючи день;* ***і*** *день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний).*

3. Якщо дві частини складносурядного речення протиставляються, позначають різку зміну подій або друга є ніби наслідком першої, тоді ставиться тире: *Сім год мак не родив — **і** голоду не було (Народна творчість). Цілковита невідомість поглинала мене — **і** це було безмежно тужно і лячно (Ю. Смолич). Минуло три роки — **і** Франка оддали в гімназію (М. Коцюбинський). Він зламав калиновий кетяг, зірвав кілька ягідок, поклав до рота — **й** по обличчю пробігла відразлива судома (Є. Гуцало).*

Вправа 163

Перепишіть, за допомогою правил поясніть пунктограми.

І. 1. Відберіть у народу все — і він усе зможе повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше уже не створить її (К. Ушинський). 2. Ненавидь і люби — І варто буде жити чи вмирати! (О. Теліга). 3. Всім серцем любіть Україну свою — і вічні ми будемо з нею! (В. Сосюра). 4. Летів крізь вітер мій велосипед, і навкруги була пора щаслива (Л. Горлач). 5. Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (О. Гончар). 6. Тече ріка турбот щоденних; і кожен день — за щастя бій (В. Близнець). 7. Крутнувся грудень сиво над дубами — і затремтів, снігами повнячись, багрець (М. Стельмах). 8. Убогість слова — це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості» (В. Сухомлинський). 9. Біля ганку товпилась чимала юрба чоловіків і стояли дві брички (А. Головко). 10. Громи стрясають луки-перелуки, і дощ між небом і землею струни сріблясто напинає на вітрах, і чорні хмари навівають страх (М. Луків).

ІІ. 1. Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає (Л. Глібов). 2. То сонечко пече, то вітер його пхає (Панас Мирний). 3. Розпитали, порадились, та й за старостами пішов Марко (Т. Шевченко). 4. Чи то волошковий вінок цвіте навкруг, не одцвітає, чи то тракторів легкий димок у далеч вітер заплітає (М. Нагнибіда). 5. То не хвилі котить вітер, не розбурхались моря — то шумить по всьому світу славне ім'я Кобзаря (В. Лагода). 6. Часом у блакитній вишині

пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян). 7. Незабаром ліс обірвався, і вони спинилися на краю високої кручі (Я. Баш). 8. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — це злочин (М. Коцюбинський). 9. Сніг ще лежав на землі товстим шаром, та весна вже готувалася переможницею пройти по землі (О. Бойченко). 10. То іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить (М. Рильський).

Вправа 164

Перепишіть, розставляючи розділові знаки, поясніть пунктограми за допомогою правил. Чи можливі варіанти?

І. 1. Тут було просторо і не дзижчали кулі (В. Малик). 2. Українська мова для мене — це море, в якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномена… В неї рухомий наголос і її важко ввібрати в канонічні форми граматичних догм, бо вона жива, мінлива, плинна і неодновимірна (В. Шевчук). 3. А коли відлетять в далину журавлі І зів'яну десь квіткою в житах волошковою, То калина червона на могилі моїй Буде вічно співати — українською мовою… (Є. Лещук). 4. Дощик перестав і все навколо запахло, посвіжішало, заблищало (Григір Тютюнник). 5. Здалеку ллються довгі-довгі кінцеві ноти пісні і мені сумно, солодко, тужно від них (В. Винниченко). 6. Якщо поглянеш з якого-небудь пагорба вдалину і побачиш далеко на обрії ліс, то цей ліс обов'язково здається синім. 7. Пройшла гроза і ніч промчала і знову день шумить кругом (В. Сосюра). 8. Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (А. Головко). 9. Чого світання так ясніє в небі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах). 10. На узліссі і на галяві з'явився перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (Леся Українка).

ІІ. 1. Ніч темніє і яснiють зорі (Леся Українка). 2. Здавалося і мати нишком плаче і батько тихо говорить. 3. Спустився вечір і одразу похолоднішало (О. Гончар). 4. У ранковому садку або тихо падає роса з дерев або починають свої віртуозні пасажі солов'ї. 5. Фронт мовчав чи його не чути було за вітряницею (О. Гончар). 6. На ранок рушився вітер і небо

заволокло розпатланими хмарами (А. Головко). 7. Чи, може, щось наплутано віками і атом вручено нам безрозсудно рано? (П. Скунць). 8. Але, на жаль, іронія прозвучала кволенько і Чепчик замислився (М. Хвильовий). 9. Літа ніколи не повертаються до людини а людина завжди повертається до своїх літ (М. Стельмах). 10. Сонце світило ясно крізь листя дерев і бджоли бриніли весело довкола вуликів (О. Маковей).

☺🕭 *Роздаючи зошити з перевіреними творами про домашніх тварин, учителька сказала Владикові:*

— Чому ти так мало написав? От подивись — Михась так само, як і ти, написав про свого собаку, але в нього вийшло більше двох сторінок, а в тебе всього п'ять рядків.

— Таж у Михася великий собака, а в мене маленький, — відповів Владик.

§ 52. Розділові знаки в складнопідрядному реченні

Складнопідрядне — це таке складне речення, частини якого нерівноправні й з'єднані сполучником підрядності чи сполучним словом. У складнопідрядному одна частина головна, а інша чи інші — підрядні, залежні від головної.

1. Частини складнопідрядного речення відділяються одна від одної найчастіше комами: *Чим менші таланти, тим більше роблять шуму (І. Франко). Живи задля того, за що варто вмерти (В. Черняк). Чому не видно ніде євшан-зілля, яке навертає людину на розум? (М. Чабанівський).*

Увага! Не варто забувати, що коли підрядна частина стоїть у середині головної, то виділяється комами з обох боків: *Батальйони, що непомітними вийшли противникові у тил, зараз лежать вище перевалу в скелях над шосе (О. Гончар).*

2. Не ставиться кома між двома головними або двома підрядними частинами речення, якщо перші мають спільну підрядну, а

другі — спільну головну частину й з'єднані одиничними сполучниками **і (й), та, або, чи:** *Коли він торкався до струн скрипки, все на світі зникало **і** залишалася тільки музика (В. Собко). Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в гості **чи** хоча б мама почала співати (М. Стельмах).*

3. Якщо підрядна частина стоїть у постпозиції й приєднується до головної складеними сполучниками типу **через те що, для того щоб, тому що, після того як, незважаючи на те що, в міру того як, внаслідок того що, так що, завдяки тому що, з тих пір як, подібно до того як, перед тим як,** то кома ставиться один раз або перед усім складеним сполучником, або в його середині: *Футбольний матч відбудеться**, незважаючи на те що** періщить рясний дощ.* **Або:** *Футбольний матч відбудеться **незважаючи на те, що** періщить рясний дощ. Яхта уповільнила хід**, перед тим як** пристати до берега.* **Або:** *Яхта уповільнила хід **перед тим, як** пристати до берега. Яскравий вишитий рушник лежав у скрині**, з тих пір як** бабуся вийшла заміж.* **Або:** *Яскравий вишитий рушник лежав у скрині **з тих пір, як** бабуся вийшла заміж.*
4. Якщо підрядна частина із складеним сполучником стоїть перед головною, то сполучник, як правило, комою не розділяється: ***Для того щоб** сміх перевернув світ, точкою опори має бути власне серце (Є. Дудар). **У міру того як** слабшали колись квітучі грецькі міста південної Італії в четвертому й на початку третього століття до нашої ери, зростала проти них ворожість тубільного населення (За З.Єрмаковою).*
5. Якщо підрядна частина стоїть у постпозиції й приєднується складеними сполучниками **в той час як, перш ніж, лиш коли, тоді як, тимчасом як, навіть якщо, навіть коли,** то комою вони не розділяються, кома ставиться перед усім складеним сполучником: *Краще будь трудоголіком, ніж ледарем**, навіть якщо** не прагнеш вельми успішної кар'єри. А наречена, нічого не підозрюючи, писала лист**, у той час як** солдат, поранений, лежав у медсанбаті.*
6. Якщо збігаються підряд два сполучники (чи сполучник і сполучне слово), то кома між ними не ставиться: *Бачу вже я добре, **що коли** не тепер, то в четвер! (М. Кропивницький).*

Ставиться кома лише тоді, коли частину, що починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення: *Він розумів**, що, коли** добре вивчить кілька іноземних мов, має шанс знайти непогану роботу.*

7. Кома не ставиться між головною та підрядною частинами, якщо перед сполучним засобом стоїть частка не: *Намагайтеся з'ясувати **не що** вони роблять, а як вони працюють.*
8. Кома не ставиться в цій позиції, якщо перед сполучним засобом уживається повторюваний сполучник **і**: *Іноземні студенти із захопленням розповідали **і як** радо їх зустріли в Україні, **і як** щиро допомагали адаптуватися.*
9. Між однотипними підрядними частинами, не з'єднаними одиничними сурядними сполучниками, може ставитися крапка з комою, якщо ці частини далекі за змістом, дуже поширені, мають у своєму складі інші розділові знаки: *Міряли ви її [України] безмірні шляхи зелених та рівних степів**, де** ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек**; де** одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське…**; де** синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, бездонно-глибоке шатро?.. (Панас Мирний).*

Увага! Ніколи не ставиться крапка з комою між головною та підрядною частинами складнопідрядного речення.

10. Замість коми між головною та підрядною частиною може стояти тире, коли підрядна частина вживається перед головною з метою сильнішого інтонаційно-смислового виділення: ***Де** грози падають — там райдуги встають (П. Тичини). **Хто** спить на землі — не боїться упасти (І. Драч).*

У такій позиції може вживатися кома та тире одночасно, особливо, коли головній частині передують кілька однорідних підрядних, для підкреслення того, що складне речення яскраво ділиться на дві часто протиставлені чи порівнювані частини: ***Коли** зникає народна мова, — народу немає більше (К. Ушинський). **Хто** винуватий серед них, **хто** правий, — ніхто не розбере.*

11. Після головної частини перед підрядною чи підрядними може ставитися двокрапка, якщо в головній частині є слово чи сполучення слів, які пояснюються в підрядних, при цьому робиться особлива попереджувальна пауза: *Мимоволі силкуюся згадати**: яка** приємна пригода сталася зі мною?.. (Є. Гуцало). От наче й небагато хотілося б ще**: щоб** син його став людиною, **щоб** іще вийти в поле сіячем (М. Стельмах).*

Вправа 165

Перепишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків.

І. 1. Узнать би правду невмолиму, а не догідливу брехню: чом від живого більше диму і більше з мертвого вогню? І, може, вчується далеко з-під тіні аутодафе: чому згорає мертве легко і важко так горить живе? (В. Тимченко). 2. І от одного дня, того сльотавого осіннього дня, коли по-особливому настроєна душа і хочеться сумувати, я стояв проти портрета і слухав, як за вікном свище вітер, засипаючи шибки дощовим пилом (О. Жовна). 3. Я запитую в себе, питаю у вас, у людей, Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці — Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день, Коли ми перестали гордиться, що ми — українці (В. Баранов). 4. Весна, весна… Хоча вона й болюча — зате ж моя істота вся дзвенить (П. Тичина). 5. Кожен мовний чинник завдає турбот: як і звідки виник дивний цей зворот? (Д. Білоус). 6. Коли читаємо історію Європи, — читаємо історію її народів (Д. Донцов). 7. Пухким снігом застелено село, поля за селом закутано сипкого блиску вибіленими полотнами, висять крохмально чисті напинала на деревах, а сніг сіється та сіється, і в тому неспинному його борошняному летінні розлитою світляною плямою ледь проступає сонце, каламутно-срібне: мовби хтось теплою пучкою пальця прогрів дучку на помережаній крижаними візерунками шибці (Є. Гуцало). 8. Залитий парк мелісою — немов меди розлито (Д. Білоус). 9. Хто боровся за волю й свій край, — Не злякається муки і страти (Б. Грінченко). 10. Де позначило тесло біг коліс, полоззя, де цвілося ремесло — слово розцвілося! (Д. Білоус).

ІІ. 1. Восени, коли прийти додому, Гибіти під хлюпання сльоти, Як почне із золотого строму Ліс до голих верховин рости, Як, немов розкидана родина, Сонм думок збереться при столі, В грудях раптом

згине холодина, Скресне дух у сонячнім теплі (А. Малдоніс; перекл. з литов. Д. Павличка). 2. Коли ми просто насолоджуємося, то опираємося переважно на свій особистий досвід, коли пізнаємо — то до свого додаємо почуттєвий досвід інших людей (А. Содомора). 3. Олег приглушує мотора, стає на коляску і, щоб не забруднити черевиків, сплигує на моріжок, буйно зарослий соковитими подорожниками, яких і приморозки не беруть (М. Григорів). 4. Схвильована Галя підхопилася з місця, перехилилася через спинку переднього сидіння так, що її голова порівнялась з головою Датико та шофера (Ю. Збанацький). 5. Для того щоб ознайомитись з будь-яким великим містом, треба обійти найбільш характерні його вулиці й завулки (П. Панч). 6. Нерідко ще школярі, що навчаються в українських школах і закінчують їх, як слід не володіють ні рідною, ні російською мовою. 7. Особливу тривогу викликає те, що молоді люди, які вважають себе навіть культурними, у побуті, буває, користуються такою жахливою сумішшю двох мов, що якби написати отут кілька прикладів з їхньої «мови», то, мабуть, папір не витримав би сорому — загорівся б (В. Сухомлинський). 8. Я не люблю, коли кричать, Ненавиджу, коли лякають, Соромлюся, коли звикають, Принижень несучи печать, Соромлюся товаришів, Яким на вушко страх співає: То власна гідність забуває Дивитись в дзеркало душі… (В. Коротич). 9. О тату мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії Життя солдат (Д. Павличко). 10. Мабуть, сталося щось несподіване, бо якби вона знала, що не зможе прийти, то сказала б йому (Д. Ткач).

Вправа 166

Перепишіть, розставте розділові знаки, поясніть пунктограми.

І. 1. Перш ніж звинувачувати когось у тому що тебе продає подумай і зважи чи хоче тебе хтось купити (Є. Дудар). 2. Ті велетні що закладали основу національної літературної мови спирались на фундамент Біблії (Є. Сверстюк). 3. І йому набігли на очі і озеречко червоної пшениці що нагойдалося собі за літо і хата-білянка, і оте чорнобриве дівчисько що босе жде його на вечірнім порозі й назбирує на косу відсвіт далеких зірок і від якого пахне материнкою чи ромен-зіллям (М. Стельмах).

4. Джордано Бруно добровільно витримав сім років тортур бо відмовлявся прийняти чужу картину світу і був щасливий хоч нам це важко уявити (За В. Ковтуном). 5. Природно що навіть у зовсім далеких од футурології людей виникають запитання куди йдеш і яким ти будеш завтра, світе? (М. Слабошпицький). 6. На старій дикій груші що росла над урвиськом заскрекотала сорока, зірвалася з гілля й понесла свій сполоханий крик у сутінковій куряві снігопаду (Є. Гуцало). 7. Не кожному з тих хто пише вдається здобути визнання сучасників (О. Гончар). 8. Справді, півень — птиця що єдина має від годинника ключі що й спросоння нам котра година сповіщає завжди уночі (Д. Білоус). 9. Одне слово, в літературу прийшов уже збагачений досвідом чоловік [Григір Тютюнник] за плечима якого було ціле життя з усіма його здобутками й видатками і який знав ціну окрайця хліба і вірив на слово лиш у тому разі коли воно було оплачено валютою діла (Б. Олійник). 10. Через дорогу навпроти Білого дому в Лафайєт-парку де туркотіли голуби та білки бігали по короткій і густій зеленій траві було виставлено щити з антиядерними та антимілітаристськими плакатами (Є. Гуцало).

II. 1. Це випадковість яку можна сприймати за закономірність чи закономірність котру хочеться сприймати за випадковість? (Є. Гуцало). 2. Префікса можливості безмежні. Пари слів що змістом протилежні префікс може в значеннях зрівняти (Д. Білоус). 3. З палуби на якій танцювали я переводила погляд на Дніпро що слався від обрію до обрію і неоглядна широчінь ріки на якийсь короткий час заспокоювала наче й мені передавалось хоч трохи від могутньої впевненості ріки, від її впевненої величавості, від її неминущої вічності (Є. Гуцало). 4. Коли в дорогу ти збирався казала мати як прощавсь щоб і чужого научався й свого ніколи не цуравсь (Д. Білоус). 5. Чуттєвий зв'язок що з дня народження існує між матір'ю та дитиною дістає вічне відбиття у зворушливо щирих і безпосередніх колисанках (Антологія укр. нар. творчості). 6. Педагогічна теорія повинна бути чуйним компасом що вказує куди і як вести дитину світлом що осяває практику (В. Сухомлинський). 7. Всі хто готується бути корисним громадянином повинні спочатку навчитися бути людьми (М. Пирогов). 8. Загублений той час який ти не використав на навчання (Г. Сковорода). 9. А там де сонце торкнулося вершечків дерев спалахнуло листя злотозерним вогнем

(М. Коцюбинський). 10. Потім коли підійшов Черниш Маковей упевнився кого вона [Ясногорська] шукала (О. Гончар).

III. 1. Щоб відкрити перед учнями іскорку знань треба ввібрати море світла, ні на хвилю не відходячи від променів сяючого сонця знань людської мудрості (В. Сухомлинський). 2. Раїса рада була коли Тася часом з самого ранку забігала й тягла її в ліс або в поле (М. Коцюбинський). 3. За все що в цьому світі звідав скажу спасибі мамі і землі (Б. Мозолевський). 4. У кого мозолів на руках не було той не підніме з долівки шматок хліба (В. Кучер). 5. Переведіть мене через майдан Туди де бджоли в гречці стогнуть глухо Де тиша набивається у вуха (В. Коротич). 6. З лугів небесних де я зорі пас Вертаюся на рідну землю грішну Де часом так незатишно й невтішно Сувора правда дивиться на нас (М. Карпенко). 7. Для письменника повна радість настає лише тоді коли він упевнюється що його совість перебуває в злагоді із совістю ближніх (М. Салтиков-Щедрін). 8. Вдома перед тим як приїхала «швидка допомога» дихав батько, мов захеканий, руки похололи, очі стали порожні — от-от душу віддасть (Ю. Шовкопляс). 9. Перечитування хорошої книжки стане духовною потребою тоді коли з дитинства учень відчує красу, аромат, найтонші відтінки слова коли в слові відкриється перед ним не тільки багатство думки, а й краса (В. Сухомлинський). 10. Все те що мав і те що в мене є що від людей що від землі святої що радістю в рядках моїх встає передано в моє життя тобою [мамою]… (В. Підпалий).

IV. 1. Сяйних перлин тобі не шкода адже, набувши вищих прав, те що дала сама природа ти добровільно занедбав (Д. Білоус). 2. Коли мені не дано крил міцних щоб я могла орлицею підбитись геть високо понад найвищі гори то прагну я собі потоків сліз, гарячих сліз, нестриманих, раптових що рвуться з глибини самого серця джерелами живущої води (Леся Українка). 3. Це був не знайомий мені досі душевний стан коли, здається, тіло втрачає вагу і ти весь у владі одного почуття (І. Багмут). 4. Уявити як мій батько бігає важко бо все життя він був втіленням спокійної неквапливості (П. Загребельний). 5. Після знаменитої битви на Курській дузі коли наші війська хлинули на Україну, визволили Харків і багато інших міст і сіл Василь

Олександрович ще більше шкодував що тяжкі рани завчасно вивели його з бойових лав і заздрив тим солдатам які нині наступають, пробираючись з боями до Дніпра (І. Цюпа). 6. Народ зрікається свого сина що, приваблений чужою культурою, кидає своє й позбувається психології свого народу, відкидає жадання і домагання які мають певну традицію і переходить до чужинців (Ю. Меженко). 7. Жаху багато дознав я в житті — і часами дивуюсь Як це дитинство моє радісним бути могло? (М. Орест). 8. Він розумів що чим більше він заважатиме бажанню Петра і Марії бачитись тим дужче буде збуджувати в них це бажання (Я. Баш). 9. Прикро, звичайно, буває коли чуєш з чиїхось уст сканцеляризовані неоковирності, скальковані штампи або тролейбусні вульгаризми, або коли навіть автор зі сцени вимовляє широко відоме слово перекручено, з неправильним наголосом (О. Гончар). 10. Кожна людина — це лише момент що проходить у своїй психологічній особливості на загальному тлі свого народу який живе своїм життям, своєю традицією, традицією котра складалася віками і котра тому що вона будується на психіці не може бути порушена (Ю. Меженко).

☺🔔 *— Богданчику, я мала розмову з учителем. А тепер запитую тебе: хто найбільший ледар у вашому класі?*

— Не знаю, мамо.

— Неправда, знаєш! Хто сидить у класі й тільки дивиться, як інші читають або пишуть?

— Наш учитель, мамо…

§ 53. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні

Безсполучникове — це таке складне речення, у якому рівноправні частини об'єднуються в єдине граматичне ціле за змістом та інтонацією, без допомоги сполучників чи сполучних слів.

Між частинами безсполучникового речення ставляться кома, крапка з комою, двокрапка та тире. Бувають речення, у яких залежно від інтонації, змісту, вкладеного автором, розділові знаки можуть мати

варіанти, наприклад: *Стукнули дверима в сусідчиній хаті, сусідка вийшла з дому (Марко Вовчок).* Ставиться кома, це означає послідовність дії, інтонація переліку. *Стукнули дверима в сусідчиній хаті; сусідка вийшла з дому.* Значення те саме, коли ставиться крапка з комою, але пауза на її місці приблизно удвічі довша. *Стукнули дверима в сусідчиній хаті: сусідка вийшла з дому.* У другій частині міститься причина того, про що мова йде в першій: *Стукнули дверима, тому що вийшла сусідка.* Інтонація пояснювальна, характеризується деяким зниженням тону перед двокрапкою, виразною паузою на місці цього знака, а далі речення вимовляється у звичайному або дещо пришвидшеному темпі. *Стукнули дверима в сусідчиній хаті — сусідка вийшла з дому.* Коли ставиться тире, то в першій частині міститься умова, а в другій — наслідок: *Оскільки стукнули дверима в сусідчиній хаті, то сусідка вийшла з дому.* Тон спочатку підвищується, на місці тире — вичікувальна пауза, потім тон спадає поступово до кінця речення.

Таким чином, у складних безсполучникових реченнях важливу роль відіграє інтонація — саме завдяки їй передаються різні смислові зв'язки між частинами речення, що на письмі відображаються за допомогою різних розділових знаків. Це варто враховувати в диктантах.

Залежно від семантичних зв'язків між частинами складні безсполучникові речення умовно поділяються на речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами (ці речення близькі до складносурядних) і речення з відносно залежними частинами, одна з яких пояснює, доповнює іншу (ці речення близькі до складнопідрядних). Однак є речення, що становлять «чисту» безсполучниковість, тобто не співвідносні із сполучниковими реченнями.

Складні безсполучникові речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складносурядні та складнопідрядні. Тому вони частіше вживаються в розмовному та художньому стилях, ніж у науковому й діловому.

Незважаючи на все зазначене вище, існують формальні **правила постановки розділових знаків** між частинами складного безсполучникового речення.

1. Якщо частини відносно рівноправні, виражають одночасність, послідовність чи сумісність дій, то між ними ставиться **кома**: *Різко й гучно кричить перелякана видра, ось ревуть тюлені, ось*

пирхають, чхають і мекають вівці, ось перестрашений дикий кіт нявчить голосно й неприємно, вдоволена рись вуркоче й муркає (Є. Гуцало). Квітують сливи, в'ються над ними очманілі від зимового виснаження бджоли (Я. Балога). Знову сіється сніг, у полях за селом тчуться і тчуться сувої, тонучи в сяйливій млі (Є. Гуцало).

Примітка. Якщо між частинами безсполучникового речення є вставне слово, то іноді може ставитися **кома, а додатково — тире**, щоб показати, до якої саме частини відноситься вставне слово: *Хтось постукав у двері, — певно, повернулася мама.*

2. **Крапка з комою** характеризується наявністю граматичного підсилення, уживається в тих же випадках, що й кома, проте в ускладнених ситуаціях: а) коли частини далекі за змістом; б) дуже поширені; в) мають у своєму складі інші розділові знаки: *Ніхто тебе з недолі не врятує; ніхто й не зіб'є з власної тропи (В. Стус). Шофер сів першим у машину; за ним, щось нерозбірливо бормочучи, проліз Андрій, далі Метелиця й Хандога (Є. Гуцало). Старий підводиться і, не прощаючись, іде, зникає десь внизу за курганом; разом з ним віддаляється, мелодійно тане в темряві й тронка (О. Гончар).*
3. Двокрапка вживається:
   а) якщо в другій частині міститься причина або підстава того, про що йде мова в першій: *Умовк кобзар, сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко). Мертві вороги небезпечніші за живих: вони невразливі (В. Канівець).* До другої частини можна поставити питання: **чому? з якої причини?** — і перебудувати її на підрядну причинову: *Мертві вороги небезпечніші за живих* (ч о м у?), ***бо (тому що)*** *вони невразливі;*
   б) якщо друга частина конкретизує, уточнює, пояснює першу: *Без милосердя і справедливість у світі звелася б до одного: око за око, зуб за зуб (В. Захарченко). В молодому яблуневому садку заєць загледів поживу: там і сям завбачливий господар накидав потрохи моркви… (Є. Гуцало). У кожного свої пристрасті, свої дивацтва: один збирає марки, другий монети, третій колекціонує листівки. Твердохліб же мав слабість до снопів (І. Цюпа).* До другої частини можна поставити питання

що? а що саме? який? як? Між частинами таких складних речень можна вставити **а саме**;

в) якщо в першій частині є дієслова мовленнєвої чи мисленнєвої діяльності типу **знати, чути, бачити, розуміти, вирішувати, дивуватися, дивитися** тощо, які разом з відповідною інтонацією попереджують, що в наступній частині викладатиметься певний факт: *Вірю: з каменю б'є джерело (А. Малишко). Не забувай: добре ім'я цінніше за найбільше багатство. І бачу я: в тривожному тремтінні Поганська ніч лягла на чорний бір (М. Бажан).* Такі речення можна перебудувати в складнопідрядні з підрядним з'ясувальним за допомогою сполучника **що**: *Вірю, **що** з каменю б'є джерело.*

Двокрапка ставиться й тоді, коли друга частина фактично є питальною: *І вони довго міркували: чи справді прийде коза до воза? (З газети). Люд мовчав і дивувався: що він діє? (Т. Шевченко);*

г) особливим випадком є вживання двокрапки в реченнях-заголовках: *Україна: незалежність, демократія, майбутнє (З газети),* а також подвійна двокрапка: *Ну, це й так зрозуміло: душа не яблуко: її не поділиш (І. Тургенєв).*

Примітка. Якщо хочуть інтонаційно виділити другу частину, то ставлять не двокрапку (хоч такий знак повинен бути за формальними ознаками), а тире (у диктанті зважати на інтонацію): *Не копай іншому яму — сам упадеш (Народна творчість). Тут було вже зовсім видно — місяць підбився вгору (Ю. Збанацький).*

4. Тире ставиться:

а) коли частини виражають швидку зміну подій (можна вставити сполучник **і**): *Прокинулась — нема нічого (Т. Шевченко). Прокинулась — **і** нема нічого;*

б) коли зміст частин протиставляється (можна поставити сполучники **а, але**): *Совість іржавіє — помста тужавіє (І. Драч). Совість іржавіє, **а** помста тужавіє. Наука вчить багато — життя — ще більше;*

в) якщо зміст частин зіставляється, порівнюється (можна поставити сполучники **як, мов, наче, ніби** тощо): *Почую твій*

*співучий голос — серед поля колос гойдається (За П. Филиповичем). Почую твій співучий голос, **ніби** серед поля колос гойдається. Гляне — холодною водою обіллє (Марко Вовчок);*

г) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (можна поставити запитання і **який наслідок? і що це означає?**, а також сполучник **то**): *Вимерла мова в устах народу — вимер і народ (К. Ушинський). **Оскільки** вимерла мова в устах народу, **то** вимер і народ. Випий трохи сього зілля — все лихо загоїть (Т. Шевченко);*

ґ) коли перша частина вказує на час дії, про яку говориться в другій частині (можна перебудувати на складнопідрядне з препозитивною підрядною частиною часу зі сполучним засобом **коли**): *Розтануть сніги — прилетять птахи. **Коли** розтануть сніги, прилетять птахи.*

д) якщо перша частина вказує на умову, рідше причину того, про що говориться в другій (можна переробити на складнопідрядне з препозитивною підрядною частиною умови із сполучником **якщо** або причини із сполучником **оскільки**): *Ось хочеш — запитай Юзека (Ю. Збанацький). **Якщо** хочеш, **то** запитай Юзека. На вулиці завірюха — вийти неможливо. **Оскільки** на вулиці завірюха, вийти неможливо;*

е) якщо друга частина є приєднувальною, перед нею можна вставити слова **такий, так, ось, це**: *Наказ є наказ — так його виховали в армії (З газети).*

Уживання двокрапки

Семантичний зв'язок між частинами безсполучникового складного речення	**У яке речення, з якими сполучниками можна перебудувати**
1. []: [причина]	[], тому що, бо ()
2. []: [пояснення, уточнення]	[а саме]: []
3. []: [доповнення]	[дієслово], що ()
4. [знати, чути…]: [доповнення]	[знати, чути…], що ()

Уживання тире

Семантичний зв'язок між частинами безсполучникового складного речення	У яке речення, з якими сполучниками можна перебудувати
1. [] — [] — різка зміна подій	[] — і []
2. [] — [] — протиставлення	[], а, але []
3. [] — [] — порівняння	[], як, ніби, наче, мовби… ()
4. [] — [наслідок, висновок]	Якщо, оскільки (), то []; тому
5. [час] — []	Коли (), []
6. [умова] — []	Якщо (), []
7. [причина] — []	Оскільки (), []

Примітка 1. У деяких реченнях, де за правилами мало б бути тире, уживається кома: *Літо дбає, зима поїдає (Народна творчість).*

Примітка 2. Між частинами складного безсполучникового речення може ставитися кома й тире, зокрема в тих випадках, коли дві частини за змістом різнопланові: *І залишився він у пам'яті як господар усього земного, — іде він неквапливо сонячними просіками, далеко-далеко (Із довідника).*

Вправа 167

Запишіть, поясніть розділові знаки між частинами безсполучникових складних речень. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

І. 1. У стилі козацького бароко створено справжні шедеври національної архітектури; його зразки не мають аналогів у світі (Ю. Івашко). 2. То не грім гримів у захмарених високостях, то гриміла баба Килина; губи її в'юнились блискавками, що корчились на худому щелепастому лиці; плескате підборіддя злітало й опускалось, як злітає й опускається дерев'яний праник, яким при пранні вибивають шмаття на воді; поміж в'юнистих губів-блискавок язик скидався на зінське щеня, що сікається й сікається, а вилізти з буди боїться (Є. Гуцало). 3. Поезія здатна надати смислу моєму існуванню — в чому ж криється цей її магічний чар?

(Є. Гуцало). 4. Яка ж хмільна відрада — іти назустріч дням і знать: мине печаль і зрада, покосом ляже сіножать (Ю. Клен). 5. Світанок сплеснув дерев'яним веслом десь неподалік: мабуть, хтось уже вирушив до причалу власним човном (В. Шевчук). 6. Три роки Леся майже нічого не писала — поринула в самоосвіту (А. Костенко). 7. Міна буває надвоє: або проміняв, або виміняв (Народна творчість). 8. Зірвався я бігти — страшно зробилося: ні людей, ні хаток поблизу; як на зло, ще й стежка загубилася (Григір Тютюнник). 9. Скільки труднощів переборено — все одно здається: досі все було простим і звичайним (За П. Гуріненком). 10. Мухи сідають на ранах, бджоли на квітах пахучих, добрий все бачить лиш добре, підлий лиш підле у других (І. Франко).

II. 1. Вийдеш було на берег, глянеш ліворуч — нижче села один поріг сивіє; глянеш вище села — там другий вирує (О. Гончар). 2. В сорок третьому в селі засмутились ковалі: нам до хати із сільради чорну звістку принесли: десь під Харковом в маю впав мій батько у бою, покотились сльози в мами на голівоньку мою (Б. Олійник). 3. Тим часом надворі розвиднілося, ліс ожив, виповнився ранковим гомоном: прилетів зі сходу гострий вітерець, птахи ожили, синиці цінькали біля хати, зерен собі шукали, дятел видзвонював об сухий сосновий стовбур (Ю. Збанацький). 4. Птахи відлітають восени — людина ж восени повертається з вирію своїх мандрівок (Є. Гуцало). 5. Йдемо вулицею; іще з другого кінця побачили: в хаті світиться (Марко Вовчок). 6. Гігантські тіні таємничо затиснулись в ущелині, над водою засріблився туман; заблищало громаддя машин на дорозі, заграли скелі до місяця скалками мінералів (О. Гончар). 7. Я не бував за дальніми морями, чужих доріг ніколи не топтав — в своїм краю під буйними вітрами щасливим я і вільним виростав. 8. І чую: пульсують соки у тіло моє з землі. 9. Не шкодуй добра мені, людині, щастя не жалій моїм літам — все одно ті скарби по краплині я тобі закохано віддам (Із творів В. Симоненка). 10. Не вподобається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей, ведеться (С. Васильченко).

Вправа 168

Перепишіть, поставте розділові знаки, яких, на Вашу думку, не вистачає, поясніть пунктограми.

І. 1. Ґрунтознавство осипалося під ногами орнітологія каркала на тополях (Л. Костенко). 2. Трохи далі в дубняку лунав сухий і чіткий перестук почіплявшись пазурами за стовбури дерев, строкаті дятли знай довбали дзьобами кору, дістаючи з-під неї поживу (Є. Гуцало). 3. Вихопи нас, Боже, З хвиль диявольських морів Тягне на дно, під воду Човен людського роду (Давид Дума). 4. Душа пройшла всі стадії печалі Тепер уже сміятися пора (Л. Костенко). 5. Навіть найкращі підручники історії ще нікого в світі історії не навчили її треба в своїй крові, в своїй традиції і у своїй культурі мати (В. Липинський). 6. Хочете бути молодими і здоровими залишайтесь молодими й здоровими! (Є. Гуцало). 7. Із діянь апостолів з достатньою ясністю випливає однозначна відповідь богослужбовою мовою має бути мова того народу, серед якого здійснюються релігійні обряди (В. Горбачук). 8. Шарудить листя під ногами скапують жолуді з гілля сонячні плями рудими білками бігають по стовбурах чуються скупі пісні невідлетілих пташок (Є. Гуцало). 9. Хтось у чуттях мілких, а хтось у зрадах Злочинно губить свого неба суть Немає лиха лишенько вигадують Нема жалю самі його зовуть (Г. Світлична). 10. Горлиці перелетіли в попелястому шумовинні повітря лелеки відпливли на крилах-веслах качки прохурчали сойки майнули рябими крильми зозуля пронеслась (Є. Гуцало).

ІІ. 1. А мудрі кажуть треба жить, й, допоки кров тепліє в жилах, топтати ряст, садить город, варити юшку для родини… (Н. Фурса). 2. А потім ударила по селу тривога замерзають лебеді треба порятувати лебедів (Є. Гуцало). 3. Здушили сльози не виходь на люди. Болить душа не виявляй на вид (Л. Костенко). 4. Мій живий настрій немов передається реаліям довколишнього світу будинки видаються веселішими дзеленчання трамваїв наділене пристрастю дерева в екстазі голуби в афекті (Є. Гуцало). 5. Сосни берегли про запас золоту живицю дуби не поспішали розлучитись із дозрілими жолудями берези по-гобсеківському скупували на дорогоцінні монетки віджилого листя (Ю. Збанацький). 6. Перша впала зоря синьо вечір зацвів (Р. Лубківський). 7. Я ж бачив учора в

саду на алеї ішла кароока, ішла чорноброва (А. Малишко). 8. Рідної мами слівце — як літнє сонце хоча на світі й хмарненько, все-таки від нього тепленько (Народна творчість). 9. Хлопці б'ються чорт зна за що вона красива, та ледащо (Народна творчість). 10. «Є» — слово, як мед, солодке «нема» — слово, як полин, гірке (Народна творчість).

III. 1. У повітрі тихо туман чи кіптява зависли у ньому здіймаються над степом димчастим пологом темні тіні стеляться довгими поясами від заходу аж до сходу (Панас Мирний). 2. І знову сенс людського «бути» Стає прозорим, як сльоза Повітря студного вдихнути І теплим видихнуть назад (Л. Талалай). 3. Якого листя вчора намело раптово осінь відчинила двері… (В. Підпалий). 4. До мого вікна підійшла весна розтопилася на шибці квітка льодяна (Д. Павличко). 5. У моїй голові вже визріла думка почнуться зимою роботи в полі піду в бригаду. 6. Весна таки поставила на своєму відкрутили холодні північні вітри припинились ранкові заморозки настало тепло. 7. Не учитель приганяє учня до діла сам учень повинен обрати для себе роботу (Із творів Ю. Збанацького). 8. Жорна м'яко шамотіли по зерні кіш трясся, як у пропасниці вгорі щось жалібно скрипіло (М. Коцюбинський). 9. Пролунав постріл з гармати військо стало шикуватися в дві лінії (Ю. Мушкетик). 10. Навіть сліди людини затерті й закриті поле сховало стежки і дороги (М. Коцюбинський).

Вправа 169

Запишіть, виправте помилки в постановці розділових знаків, орієнтуючись на формальні правила. Укажіть можливі пунктуаційні варіанти.

1. Науково доведено — соняшникова олія за поживністю та засвоюваністю перевищує всі інші рослинні жири (М.Іншин). 2. Продають, хвалять, купують, гудять (Народна творчість). 3. Шелестить пожовкле листя по діброві — гуляють хмари, сонце спить: ніде не чуть людської мови (Т. Шевченко). 4. Дружба — як дзеркало; розіб'єш, не складеш (Народна творчість). 5. То ж дикий терен, при дорозі зростивши листячко лапате, почав під каменем суворим гаряче місце колупати: скрутивши пружно стебла гнучі, він ліз і рив, забувши втому…

(А. Малишко). 6. Дмись не дмись: волом не будеш (Народна творчість). 7. Історію цивілізації можна передати шістьма словами, чим більше знаєш: тим більше можеш (К. Абе). 8. І такий закон життя; беремо, щоб віддавати (П. Загребельний). 9. Протягом усієї минулої зими я відчував — щось має статися у цьому світі; щось неминуче станеться (Є. Гуцало). 10. Основою стилю, його душею є мова. Це — король на шаховій дошці стилю. Немає короля: не може бути ніякої гри. Немає мови: немає письменника (К. Федін).

☺🔔 *Біля телевізора розмовляють двоє хлопчаків:*
— Не уявляю, як жили наші предки: не було ж ні радіо, ні телебачення, ні комп'ютера, ні електрики.
— От вони й померли…

§ 54. Складні синтаксичні конструкції. Період

Складні синтаксичні конструкції — це складні багатокомпонентні речення із сурядністю й підрядністю, із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, що мають три та більше частин.

Розділові знаки між кожними двома частинами таких складних синтаксичних конструкцій ставляться так само, як і між будь-якими двома частинами складносурядних, складнопідрядних або складних безсполучникових речень: *Найкращі свої книжки письменники створюють у тому віці, коли пристрасті їх уже вгамувалися: земля коло вулканів особливо родюча після виверженъ (С. Шамфор).*

Період — це багатокомпонентне складне речення, яке складається з двох частин: перша, більша, містить повторення однотипних елементів (групи однорідних чи відокремлених членів, підрядних, сурядних, безсполучникових або складних частин), дає докладну картину чогось, друга частина, менша, що являє собою головну змістову частину, містить висновок, підсумок або узагальнення.

Перша частина періоду вимовляється звичайно з поступовим підвищенням тону й прискоренням темпу, а друга — з пониженням тону й уповільненням темпу. Між цими частинами в усній мові робиться більша чи менша пауза, а на письмі ставиться, як правило, кома й тире: *Хай його по-звірськи вбито, Хай його в пісок зарито, — Він не вмер… (О. Олесь). Коли ми хочемо бачити, ким може бути людина, який справді прометеївський дух в ній живе, — гляньмо на Шевченка! (О. Гончар).*

Вправа 170

Перепишіть речення, поясніть уживання розділових знаків. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

1. А як кошлата зима з-за похмурого обрію гляне Й візьметься льодом довкіл, мов мармурова, земля, Лютий Борей і сніги не дають нам жити під Арктом, Де не людина лишень — небо холоне й тремтить (Овідій; перекл. А. Содомори). 2. Тільки повіє весною — і літо уже на порозі; Літо перейде — і глянь: Осінь розсипала овочі стиглі; за осінню слідом Мертва ступає зима (Горацій; перекл. М. Зерова). 3. Навіть коли після нашої смерті віки, позбиравши Нашу матерію, так, як сьогодні, її впорядкують, І буде ще раз дароване нам після темряви світло, То й до такої події не буде в нас жодного діла, Бо перервалась, коли помирали ми, пам'яті нитка (Лукрецій; перекл. А. Содомори). 4. Люда дома книжку розгорнула — ой, якраз цікава є стаття: різних слів сучасне і минуле, як слова народжує життя (Д. Білоус). 5. Ми творимо Людину, як скульптор творить свою статую з безформного мармуру: десь в глибині цієї мертвої брили лежать прекрасні риси, які належить добути, очистити від усього зайвого (В. Сухомлинський). 6. Пам'ятайте, що перед тим, як взятися за виховання людини, треба самому зробитися людиною; треба, щоб у вас самих склався той взірець, який повинна наслідувати дитина (Ж.-Ж. Руссо). 7. Важке навчання в наших малюків — Не можуть тато й мама вже мовчати: Учителі навчають більш батьків, Як треба їм дітей своїх навчати (В. Плювако). 8. Хто вночі побачить береги Дніпрові, коли все в огнях — земля, вода і небо, — коли і перед греблею, вгорі, пливуть по морю кораблі, коли й за греблею, внизу, десь глибоко, ніби в проваллі, також пливуть вони чарівно білі, як фантастичні лебеді, а

над ними, знову вгорі, мов у повітрі, летять експреси електричні; коли все це виблискує, іскриться, неначе в зорях, зсипаних з усього неба і роздмуханих подихом Дніпра, — тому дух захопить від краси, снагою юності наллються груди — не знає світ таких чарівних барв (Я. Баш). 9. Між тим, ці люди — ректор університету, чоловік літ п'ятдесяти з голеною головою і круглим добродушним обличчям; благообразний дідок в окулярах; член комісії, похмурий чоловік з мішками під очима; зовсім молодий красивий доцент з густими бровами і в білому випрасуваному костюмі; сива незграбна жінка — знаменитий мовознавець, — усі ці люди здавалися спокійними тільки на перший погляд і лише тому, що вміли себе тримати (Григорій Тютюнник). 10. Коли в грудях моїх тривога То потухає, то горить; Коли загублена дорога, А на устах любов тремтить; Коли уся душа тріпоче, Як білий парус на човні, — Тоді рука моя не хоче Пером виводити пісні (М. Рильський). 11. Навчання — не механічне перекладання знань з голови вчителя в голову дитини: це найскладніші моральні стосунки, в яких провідною, визначальною рисою є виховання почуття честі, гідності й на цій основі — бажання бути хорошим (В. Сухомлинський). 12. І, піднімаючись на трасу, Аж захлинається мотор, І звуки атомного часу В старий вриваються собор, Який не двічі пересвідчивсь: Усе розтане міражем, І тільки тим багата вічність, Що наша пам'ять береже! (Л. Талалай).

Вправа 171

Перепишіть, розставляючи розділові знаки, поясніть їх уживання за допомогою правил, укажіть, чи можливі пунктуаційні варіанти.

І. 1. Знову пригадується старовинний вислів який приписують Аристотелю мислення починається з подиву (В. Сухомлинський). 2. Ти втратив корінь і основу ти обчухрав себе дотла бо ти зневажив рідну мову ту що земля тобі дала ту що не вбили царські трони ту що пройшла крізь бурі всі крізь глузи й дикі заборони й постала нам у всій красі (Д. Білоус). 3. За ті пісні що їх вона складала За те страждання що вона страждала За батька що розп'ятий у Варшаві А не схилив пред ворогом чола Не вистачало б городу Полтаві Щоб і вона ще страчена була (Л. Костенко). 4. Великій і чистій воді що живить свіжить нас і поїть що студить

по спраглім труді по бої гарячім спокоїть що стомленим сни навіва що юних на подвиги будить мої найчистіші слова хай жертвою чесною будуть (М. Рильський). 5. Відчувай у думці кожен порух тонко розумій усе навкруг той хто лає не завжди твій ворог той хто хвалить не завжди твій друг (Д. Білоус). 6. А як тільки в розкриті очі вступило зелене що котилось буйними хвилями луків та лісу як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя немов пушинка як тільки в груди ввіллявся золотий напій повітря його [Кирила] сповила солодка втома… (М. Коцюбинський). 7. Й тепер коли прийшла весна коли війнула мені в груди тлумовиськом перших своїх тонких запахів коли в мені все помолоділо мов вербове пагіння над дніпровською водою то я добре знаю очікуване прийшло наче народжене силою мого бажання і наймення йому — синя та золота весна на дніпровських кручах (Є. Гуцало).

II. 1. Якщо українцям хочеться мати свою окрему літературну об'єднувальну мову то це їхня справа і ніхто, ні польське шляхетство, ні російське чиновництво, не має права втручатися в цю їхню домашню справу (І. Бодуен де Куртене). 2. Існує думка про те що поезія може і навіть повинна бути розхристаною адже в ній виявляє себе стихія почувань вулканічна сила емоцій яка залишає по собі гори а не полірані плити тротуарів а тому рокованість поетичної мови має нагадувати блискавицю що за мить до своєї появи неспроможна здогадуватися якої форми буде її вогненна гілка (Д. Павличко). 3. Коли я умру замість мене залишаться діти і турботи щоденні нові і старі коли я умру замість мене залишаться квіти, і степи України, й висока вода на Дніпрі… (В. Підпалий). 4. Одне я знаю житиму на цій землі так щоб нікому не принести лиха (В. Шевчук). 5. Потім вони пішли в луг, посідали під кущем калини, вирізували сопілки, вчилися грати на них і він розповів малюкам про сопілку яка говорила людським голосом повідав дітям легенду про калину що це не просто дерево, а дівчина-красуня яку замордували татари за те що не скорилася вона ненависним людоловам (І. Цюпа). 6. Якщо в знаменнику те що людина про себе думає а в чисельнику те що вона насправді важить то чим більший знаменник тим дрібніші дроби (За Л. Толстим). 7. Де вільна душа і де гордо піднесені чола де думка розкута де світ не розділений вузькими прихатніми мурами на

закапелки де з глибин істини витікають слова де ненастанне поривання сягає довершеності де чисті джерела розуму не замулюються у безплідній пустелі мертвих звичаїв де ти душу провадиш до звершень і думки, і дії в цьому раї свободи, о Боже, країну мою пробуди (Р. Тагор).

Вправа 172

Поданий текст прочитайте, напишіть як диктант, поясніть уживання розділових знаків.

Невичерпна духовна скарбниця

Українська мова — мова української нації. У ній тисячолітня історія нашого народу — історія тяжка, кривава, із злетами та падіннями, осяяна духом свободи та незалежності Української держави, бо ж український народ, походження якого сягає глибини століть, який ніколи не завойовував чужих земель, віками змушений був зі зброєю в руках оборонятися і відстоювати своє право на вільне життя. Тому в українській мові ми вчуваємо брязкіт схрещених у кривавих герцях із ворогами-зайдами шабель уславлених на весь світ козаків-запорожців, незламних опришків і гайдамаків, заповзятих Січових стрільців, феноменально мужніх юнаків-лицарів, які смертю хоробрих загинули під Крутами, і таких же відчайдушних воїнів УПА, що гордо дивились у вічі смерті, мужньо захищаючи свою землю від чужинських навал, і своєю кров'ю рясно скроплювали священні знамена майбутньої незалежної Української держави.

Дивовижна українська мова, що пройшла довгими тернистими шляхами свого розвитку, — це частина сутності нашого «я», нашої ментальності. Вона ввібрала в себе все найкраще, найніжніше, найвеличніше, наймужніше, найблагороднішe, найпоетичніше і найболючіше — перший голос немовляти, яким воно сповістило про свою появу на світ, і останній, розпачливий зойк прощання людини з білим світом; голосний сміх щасливої дитини і зворушливий плач сироти, позбавленої батьківської ласки й любові; невимовний біль чумака в далекій дорозі і тягар каторжанина на важкій, підневільній роботі; солодке задоволення від творчої праці та побратимської вірності і велике розчарування від

холодної людської байдужості, нігілізму і зради; святковий настрій від Великодніх і Різдвяних дзвонів та глибоку тугу голосіння від найдорожчих втрат; блакить високого неба і золото сонця та пшеничних ланів; сяйво світлого місяця і ясних зір, незчисленно розсипаних по небу; багрянець світанкових заграв і срібло цілюще-перлистих рос, що виблискує під щедрим промінням сонця; багрянець оксамитових китайок, якими покривають домовини найкращих синів і дочок України; роздолля широких степів і свідків дідівської слави — високих могил, густо розкиданих по нашій, омитій кров'ю, потом та сльозами землі, і незчисленних хрестів; могуття бурхливого Дніпра й оспіваного в піснях тихого Дунаю; міць столітніх дубів, що символізують силу української нації, і мінливо-веселкові переливи хвиль Чорного моря; хоробрість і кмітливість запорозьких козаків, що були винахідниками підводних човнів; мудрість наших добрих господарів-хліборобів, що своєю невсипущою працею годували не один народ; тихий шепіт шовкових трав і таємничий шум замріяних смерек; дзюрчання кришталево чистих гірських потоків і аромат квітучих вишневих садків та пахучих лугів; красу опоетизованої червоної калини та хрещатого зеленого барвінку; зойк невільницьких ринків і катівень, жах страшних голодоморів і чорнобильської катастрофи; почуття гіркої розлуки з найдорожчим, любові і ненависті, радощів і горя; гіркоту поневіряння на чужині і відчуття піднесеності в молитві до Бога за рід свій, за Україну, за мир, добро і спокій на всій планеті.

Усе це є в мові, яку створили ми, українці, протягом бурхливих століть, у мові багатій, мелодійній, одній з найдосконаліших мов світу, коріння якої губиться в сивій давнині.

(441 слово) (За М. Гуцем).

Вправа 173

Використовуючи речення різних типів, напишіть твір на одну з пропонованих тем: **«Чи старомодне почуття патріотизму», «Моральні цінності нашого покоління», «Наодинці з природою», «Чи відімре книга з розвитком інформаційних технологій», «Не можу» живе на вулиці «не хочу».** *Поясніть розділові знаки.*

☺🔔 — *Коханий друже, ти відчуваєш себе самотнім? Ти помічаєш, що твоя непотрібність затягнулася? Негайно телефонуй нам! Ти платиш лише за міжміський дзвінок. Ми чекаємо на тебе! Директор школи: 8-0522-955-956; завуч: 8-0522-955-957.*

§ 55. Розділові знаки при прямій мові та діалозі

У процесі спілкування виникає потреба передати чуже мовлення, думку, для цього використовують пряму мову, непряму, невласне пряму й авторську мову.

Пряма мова — це чуже мовлення, відтворене дослівно, із збереженням форми та змісту, тобто лексичних, граматичних і стилістичних особливостей.

Речення з прямою мовою, у яких виділяються слова автора та власне пряма мова, утворюють особливий тип синтаксичної конструкції, близький до складного безсполучникового речення із взаємозалежними складовими частинами.

Розділові знаки при прямій мові:

1. Якщо слова автора вживаються перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, потім пряма мова береться в лапки, перше її слово пишеться з великої букви, а в кінці ставиться відповідний розділовий знак: *Довго й лицар слухав пісню, Далі мовив на відході: «Що за дивна сила слова! Ворожбит якийсь, та й годі!» (Леся Українка). Цікаво, хто з поетів написав: «Мій вересню, мій князю, мій владико, я твій одвічний і слухняний кметь, схилившись низько перед грізним ликом, чекаю на життя а чи на смерть…» (Є. Гуцало).*

Увага! Знак питання, знак оклику, три крапки ставляться перед закритими лапками в кінці прямої мови, а крапка та кома виносяться за лапки: *« Який же ти мудрий!» — усміхнувся батько. Послухаю, пожурюся, у старих спитаю: «Чого, батьки, сумуєте?» (Т. Шевченко). «Поезія, — каже Павло Матвійович [Усенко], — нерідко задає тон*

літературі…» (Ю. Смолич). У математичному кабінеті напис на стіні: «Математика — це політ». «Земля найкраще пахне восени», — говорить сам до себе Тимофій (М. Стельмах).

2. Якщо слова автора вживаються після прямої мови, то відкриваються лапки, пряма мова пишеться з великої букви, у кінці прямої мови ставиться знак питання, знак оклику, три крапки, закриваються лапки; якщо в кінці цього речення як самостійного мусить бути крапка, то ставиться **кома** після лапок, далі в усіх випадках іде тире, слова автора пишуться з малої букви, якщо це не власна назва: *«За вас вмираю…» — написав солдат, В якого серце по-вкраїнськи билось (М. Федунець). «Хто се такий?» — запитав я свого провідника (І. Франко). «Будьте щасливі, дорогі мої!» — радісно промовила мати. «Здрастуй, тихе місто, світлий Новгород», — так душевно мовив Опанас (А. Малишко). «Так, бачу, ти усім тут добре надоїв», — Кіт Вовкові сказав (Л. Глібов).*
3. Якщо слова автора вживаються в середині прямої мови, то відкриваються лапки, перше слово прямої мови пишеться з великої букви, якщо слова автора розривають пряму мову на межі окремих речень, то після першої частини прямої мови ставиться відповідний розділовий знак — знак питання, знак оклику, три крапки, кома замість крапки, потім ставиться тире (лапки після першої частини прямої мови не закриваються!), далі слова автора пишуться з малої букви (якщо це не власна назва), після них ставиться крапка, потім тире, друга частина прямої мови пишеться з великої літери, у кінці ставиться знак питання, знак оклику, три крапки (або їх поєднання) і закриваються лапки (крапка вживається після лапок): *«Ет, хіба з вами серйозно поговориш? — гніваються уста, очі і брови доньки. — Відпочити вам треба, відпочити хоч кілька днів» (М. Стельмах). «Тримайся! — підбадьорила сама себе Кіра. — Будемо спостерігати далі…» (О. Копиленко). «Чекайте… — весело думав про себе Маковей. — Стану і я згодом таким воякою, як і наші полкові «вовки…» (О. Гончар). «Товаришу листоноша, — сказав тоді й артист. — Тоді дозвольте мені мати честь — бути вашим добрим знайомим» (Ю. Яновський).*

Примітка 1. Якщо слова автора вклинюються в пряму мову в середині окремого речення, то все оформлюється майже так само, тільки після першої частини прямої мови ставиться кома й тире, після слів автора також уживаються кома й тире, а далі друга частина прямої мови пишеться з малої літери: *«Там, де треба, — повчав він нас, — буде вжито відповідних заходів, а там, де спокійно, нема чого бити на сполох» (І. Муратов)*.

Примітка 2. Ці розділові знаки ніяк не залежать від того, що на тому місці, де слова автора розірвали пряму мову, можуть у реченні вживатись інші розділові знаки: *«Боже мій, — дивлячись на нього, подумав я, — до чого ж у мене гарний і добрий товариш»(Є. Гуцало)*.

4. Якщо слова автора вживаються в середині прямої мови й умовно діляться на дві частини, причому одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга частина слів автора — другої частини прямої мови, то після слів автора ставиться двокрапка й тире, а друга частина прямої мови пишеться з великої літери (до речі, слова автора в такому випадку можуть належати або одній особі, або різним): *«Добрий день! — привіталася вчителька, а потім додала: — Сьогодні ми пишемо контрольну роботу». «І звідки він [А. Малишко] отакий голосистий? — запитував з неприхованою гордістю за свого учня Павло Григорович, і сам відповідав, усміхаючись: — Випурхнув з пісні!» «Розпрягайте, хлопці, коней, — чулося від річки, але чийсь дужий голос від крайньої хати перекривав пісню: — А чи не пора, дівочки, додому?»*

Примітка 1. Не виділяється лапками пряма мова тоді, коли немає точної вказівки, кому вона належить: *У народі мовиться: гість жаданий — перший день, бажаний — другий день, терпимий — на третій, зайвий — на четвертий, а вже десь на п'ятий чи шостий — стає нестерпним, вже чорт йому рад (Ю. Збанацький). Кажуть: успіх або провал реклами залежить від правильно обраної стратегії й тактики рекламних заходів.* **Або:** *Кажуть, брехня — мов куля зі снігу: що далі котиться, то більшою стає.*

Примітка 2. Не беруться в лапки близькі до прямої мови речення, що становлять повідомлення в періодичній пресі; слова, які вказують на

джерело повідомлення. Ці конструкції виділяються комами: *Нещодавно на поверхні Сонця, повідомляють американські ЗМІ, зафіксовано потужний вибух (З газети).*

5. Якщо пряма мова вживається в середині авторських слів або після неї ще продовжується речення, то:
   а) після прямої мови ставиться кома, коли цього вимагає контекст: *Казав пан: «Кожух дам», та й слово його тепле (Народна творчість);*
   б) тире ставиться, якщо пряма мова має на кінці знак питання, знак оклику або три крапки: *Та й дивлюсь нишком, чи не пізнаю його [Чайченка] де, — коли чую: «Ой мені лишенько!» — жахнулася Катря обік мене. Оглянулась я: «Що тобі?» — питаю (Марко Вовчок).*
6. Лапки, що виділяють якесь слово або кілька слів у кінці прямої мови, зберігаються перед зовнішніми закритими лапками тоді, коли між ними стоїть знак оклику чи знак питання: *Студента запитали: «Чи прочитав ти працю В. О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям»?»*

Якщо в кінці такого речення вживається крапка чи три крапки, то замість двох пар лапок речення закривають одні лапки: *Юнак відповів: «Так, але, крім цього, я познайомився з «Листами до сина».*

Примітка 1. Якщо знак питання, знак оклику, три крапки стоять перед закритими лапками (не обов'язково лише в реченнях з прямою мовою), то після лапок ті самі знаки не повторюються; неоднакові ж знаки можуть, залежно від змісту, ставитися одночасно й перед закритими лапками, і після них: *Чи знайомі ви з романом Герцена «Хто винен?»* **Але:** *Невже ти не чув, як кликали: «До зброї, громадяни!»?*

Примітка 2. Якщо в кінці прямої мови вживається назва твору, у якій є знак оклику, знак питання або три крапки, то після лапок ще ставиться крапка в кінці неокличного розповідного чи спонукального речення: *Аналізуючи лірику Лесі Українки, О. Гончар пише: «Свою ж вдачу, свої власні настрої, мабуть, найповніше поетеса виповідала в таких віршах, як «Гетьте, думи, ви, хмари осінні!», або в циклі «Невільничих пісень», або в поезії «Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила…».*

Розділові знаки при прямій мові

А: «П».	«П», — а.	«П, — а, — п».	«П, — а: — П».
А: «П!»	«П!» — а.	«П, — а. — П… (?,!)»	А: «П», р.
А: «П?»	«П?» — а.	«П… (?,!) — а. — П… (?,!)»	А: «П…» — р.
А: «П…»	«П…» — а.	«П… (?,!) — а: — П… (?,!)»	А: «П? (!)» — р.

Умовні скорочення: П, п — пряма мова; А, а — слова автора; р — речення.

Діалог (від грец. διάλογος — розмова, бесіда) — це різновид прямої мови, одна з форм передачі чужої мови, розмова двох або більше осіб.

Діалог складається із реплік. Репліка — це одне чи кілька речень, сказані по черзі кожним учасником діалога. При репліках слова автора часто бувають відсутні.

— Мама? — лунає в трубці рідний, змінений відстанню голос. — Це Андрій. Дзвоню з Житомира. В мене все гаразд.

— Як ви зіграли? — питаю.

— Нормально. Виграли з сухим рахунком. Ми їм закинули п'ять м'ячів.

— Ти забив гол?

— Я грав тільки в другому таймі. Забив четвертий м'яч.

— Як ти грав?

— Нормально… (Є. Гуцало).

Розділові знаки в діалозі ставляться майже так само, як і при прямій мові. Тільки кожна репліка починається з абзацу й перед нею ставиться тире, а слова автора оформлюються, як і при прямій мові:

У зоопарку Мишко побачив павича й каже матері:

— Мамо, глянь, курка розцвіла! (Народні усмішки).

Крім цього, можливі такі варіанти:

1. Якщо кілька реплік подано в рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожна репліка береться в лапки, а між репліками ставляться тире: *«Позич мені сто карбованців». — «На жаль, у мене тільки десять». — «Нічого. Позич десять, а дев'яносто будеш винен». «Як ваші нові сусіди?» — «Нестерпні». —«Чому,*

галасливі?» — «Навпаки, так тихо говорять, що нічого підслухати не можна» (Народні усмішки).

2. Подібні репліки можна відтворювати інакше: перед першою реплікою ставиться тире й вона записується без лапок, так само без лапок подається кожна непарна репліка, а кожну парну варто брати в лапки, при цьому тире між репліками зберігаються: — *Куме! — «А що?» — Чого ви так посоловіли, як би вам екзекутор приснився? — «Е… та моя…» — Що, баба? — «Атож, новий горщик розбила». — Ігі, то вам горщика так жаль? — «Та горщика ні, тільки голови…» — Ваш собака, дядьку, вкусив мене. — «Ти, мабуть, дражнив його або вдарив?» — Ну що ви, я тільки підняв його, щоб погладити. — «Як же ти його підняв?» — За хвіст (Народні усмішки).*
3. У драматичних творах чи стилізаціях під них для того, щоб указати, хто саме говорить, ставиться ім'я або прізвище чи якась інша назва діючої особи:

***Прокурор**. За вчинену панові шкоду [селянин украв із панського лісу в'язанку хмизу] прошу покарати п'ятдесятьма палицями.*

***Адвокат**. Я б просив обійтись на перший раз двадцятьма палицями.*

***Суддя**. А ви що собі самі просите, підсудний?*

***Селянин**. Раз пан прокурор просять п'ятдесят палиць, а пан адвокат — двадцять, то й дайте їм! А я собі нічого не прошу (Народні усмішки).*

Вправа 174

I. *Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки при прямій мові та діалозі.*

II. *До кожної схеми, поданої в таблиці* **«Розділові знаки при прямій мові»**, *складіть чи доберіть приклад речення.*

1. Наполеонові належить такий парадокс кожна битва виграється чи програється ще задовго до початку її (М. Слабошпицький). 2. До тих, хто вихований у період тотального нищення, паплюження людяного (Божого) в людині, не здатен пробудитися від нав'язаної йому режимом

духовної летаргії, звернені слова Духа Святого ви вухом почуєте, та розуміти не будете, дивитися будете оком, але не побачите! Затовстіло бо серце людей цих (Дії Святих апостолів, 28.26–27) (В. Горбачук). 3. Читаючи «Кобзар» Т. Шевченка, я натрапив на такі рядки не вмирає душа наша, не вмирає воля. 4. Вночі прийшла осінь, і вовк хмукнув на сизий листок ожини, хмукнув і сказав ого-го! (М. Вінграновський). 5. Вибираючи тему радить молодим літераторам Горацій довго зважуйте, чи її витримають ваші плечі, чи відмовляться нести (А. Содомора). 6. Мені він подобався кмітливим і проникливим розумом писав про Рильського Дейч докладністю, з якою оповідав про перечитані книжки, про село Романівку, де минало його дитинство (І.Ільєнко). 7. Пам'ятаєш, що сказав Наполеон чоловік повинен спати чотири години на добу, жінка — п'ять, дитина — шість, а більше шести сплять одні лиш набиті дурні! (П. Загребельний). 8. Чого твій кіт учора несамовито верещав? Бо я його купав. Дак і я свого купаю. Проте нічого, тихенько миється. Так ти тільки миєш, а я його ще й викручую (Народні усмішки). 9. Жінка подала телеграфістці бланк, на якому не дуже розбірливо було написано поздоровляємо Ліду, внучок Олю і Катю та внука Колю зі святом. Ви краще порадила телеграфістка напишіть коротко і просто поздоровляємо всіх зі святом. Здрастуйте! протягла у відповідь жінка чому це всіх, коли я зятя не люблю (Народні усмішки). 10. На уроці фізики вчителька запитала учня що піднімається над мискою борщу, коли мати подає тобі їсти? Моя ложка відказав той (Народні усмішки).

Вправа 175

Запишіть речення, поясніть розділові знаки. Чи можливі пунктуаційні варіанти?

І. 1. Вислів Сенеки «Чого не хочемо робити, того, врешті, й не можемо» є психологічно точним і в оберненій перефразі: «Що робимо постійно, того врешті, й не можемо не робити». Навіть не конче хотіти, досить просто робити — і втягуємось у роботу чи радше вона втягує нас у себе, годі вихопитися. «То що там на верстаті?» Або: «Що перекладаєш?» — «Та вже, — кажу, — не перекладаю». — «Нічого, — всміхається співбесідник, — перекладатимеш. Нікуди від того не втечеш…» А ще голос Юрія Федоровича: «Что дєлаєш? Прєвращаєш?»

І Соломона Яковича, коли зауважував у мені брак ентузіазму до суто наукових досліджень: «Ничего… Вы напиши́те диссертацию, а потом будете заниматься чем захотите» (А. Содомора).

2. Так, на самому початку Біблії, у Книзі Буття, сказано, що Бог силою Слова створив світ: «І сказав Бог: «Хай станеться Світло!» І сталося світло… І сказав Бог: «Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення днів від ночі і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками…» І сталося так» (Книга Буття, 13; 1. 14–15) (В. Горбачук).

3. — А що мені, мамо, лихо?
Я, мамо, сміюся, бачите!
Сміються у полі мальви
Зіниченьками гарячими. —
А мати вмовляє гірко:
— Та годі вже, доню, тихо!
У тебе вже, доню, сльози,
Ген сльози від того сміху.
— А що мені, мамо, сльози?
Я, мамо, співаю, чуєте!
Співаю — аж зорі падають,
Луною в степах ночую. —
А мати вмовляє гірко:
— Та годі вже, годі, доню!
У тебе від того співу
Аж білими стали скроні.
— А що мені, мамо, скроні,
А що мені ті сивини?
Як білою стану зовсім —
Подумають, що калина.
А мати вмовляє гірко:
— Та годі, дитя шалене!
Калини в степу багато,
А ти ж бо — одна у мене…
(Г. Світлична).

4. Старий учитель гуртківцям юним
розповідає про «Заповіт»:
— В Переяславі зродилось
днем тяжким зимовим:
«Не забудьте пом'янути
незлим тихим словом…»
Але чом казав Шевченко,
нерозлучний з лихом,
щоб його згадали словом
і незлим, і тихим?..
— Незлим, — каже вчитель сивий, —
це в нас від природи,
це від совісті людської,
від людської вроди…
Таж і в пісні: «Ой гай, мати,
ой гай зелененький,
десь поїхав з України
козак молоденький.
Од'їжджавши, шапку знявши,
низенько вклонився:
«Ой прощайте, слобожани,
може, з ким сварився!»
(Д. Білоус).

5. Якщо необачна дівчина прийде по воду, то русалки її запитують: «Полин чи петрушка?» Треба відповідати: «Полин!» — і забиратися геть. Тоді русалка скаже: «Сама ти згинь!» А якщо дівчина відповість: «Петрушка», то русалка зрадіє: «Ти ж моя душка». Відразу потягне на дно і залоскоче (М.Іванченко). 6. Казав: «Коли хочеш походити в намисті і в новій хустці — одягай намисто й запинайся хусткою, ходи в хаті, коло мене, а я дивитимусь, ще можеш у сіни чи в комору поткнутися». — «Таж сьогодні неділя свята, всі люди в празниковому, я б у село пішла». — «А в хаті біля мене тобі не село?» — «І я кажу, що й біля мене в хаті село. А чи тобі не неділя біля мене?» — «І біля тебе неділя». — «І я кажу, що неділя й біля мене, то ходи в празниковому біля мене, в хаті…» (Є. Гуцало).

6. — Куди йдете?
— Йду додому.
— Чого так рано йдете додому?
— Йду, бо на мене там чекають.
— Ну, коли так, то йдіть, ідіть… (А. Содомора).

7. — Да, — сказав Свєтлов, — Руданский — и поэт и личность. —
І додав по-українськи: — Співомовки — вічність!
Як там здорово у нього, — осміхнувсь грайливо, —
про торговців співомовка… я зіб'юсь, можливо:
«Зайшов мужик до крамниці,
а пани сміються:
— Тут не дьоготь, тільки дурні
одні продаються.
А мужик їм: — Тож нівроку
добре торгувалось,
щойно два вас таких гарних
на продаж зосталось…» (Д. Білоус).

8. — Та сідайте ж бо! — припрохувала Хима, а в самої вертілось на думці: «Головонько ж моя бідна! Чим же прийматиму свата?» (М. Коцюбинський).

9. Казав козак: «Клянусь землею!» — і цілував її, святу (Із журналу).

II. 1. З усім нежиттям, недушею, немрією Не хочу змиритися, Встаю й говорю:
— Здорова будь, ПІСНЕ!
— Добридень, ВІРШЕ!
— Торжествуй, СЛОВО! —
Пракорені української мови, Одвічна символіка наша, Наших душ прагени! (М. Петренко).

2. Тож серед наймиліших згадок гімназійної юності [М. Рильського] — спілкування з «учителем словесності»: «Дивиться мені в очі й говорить: «Скажи, Максиме, що є істина?» Я мовчу. Бо і я такий же шукач істини й правди, як він» (І. Ільєнко).

3. Щороку у Ніни Юхимівни практикуються студенти педінституту й університету. Мати цікавиться кожним їх кроком, ніби то її власні діти.

— Ну, як там сьогодні твої підопічні? — питає, тільки-но дочка переступить поріг квартири.

— Гарно, мамо, — одказує, — душевні й тямущі дівчата попалились… А чому це тебе так цікавить?

— Не здогадуєшся? — з лукавинкою всміхається Марія Григорівна. — А пригадай лишень свій перший практикантський урок… Прийшла ти додому, а я й питаю: «Ну як же, доню, урок?» А у тебе всередині наче каганець засвітився, одказуєш радо: «Діти по закінченні гукали: «П'ятірка за урок! П'ятірка!» (О. Скорина).

4. Не встигла мати привітати гостей, ані сльози зронити, озватися до них жалібно: «Ой синочки мої, голубочки…», як герої вже зникли в голубій імлі, — тільки їх і бачила (О. Довженко).

5. «Мовчання — золото, — мав Григор на умі, — Тому й мовчать усі глухонімі…» (В. Симоненко).

6. Х а з я ї н. Посвітити вам на східцях?

Г і с т ь. Дякую, не треба. Я вже лежу внизу (Народні усмішки).

7. «Наші діти, — вчив Макаренко, — це майбутні творці історії…» Його непокоїло, коли діти на питання: «Яким ти хочеш вирости?» — відповіли: «Сміливим, хоробрим, дужим», — але майже ніхто не говорив: «Чесним і добрим» (Із журналу).

8. Пригадаймо одну з найпарадоксальніших і найнезрозуміліших думок великого друга й однодумця Байрона — Джона Кітса: «На красиву фразу я завжди дивлюсь як на кохану» (М. Наєнко).

9. Коли в бою тут воїн був убитий чи участь брав проти яких нашесть, йому на гробі, як почесний титул, писали: «Геррос», тобто — слава, честь (Л. Костенко).

10. «Що ваші дівчата роблять?» — «Шиють та співають». — «А мати?» — «Порють та плачуть» (Народна творчість).

☺🔔 *Викладач:*

— Незадовільно!

Студент клянчить:

— Та я ж учив! У мене вся кімната в гуртожитку конспектами обклеєна…

Викладач:
— Ну, добре, про що читалися лекції?
Студент мовчить.
— Так… Скажи хоч, хто читав лекції?
Студент мовчить.
— Навідне питання: ти чи я?

§ 56. Заміна прямої мови непрямою

Непряма мова — це чужа мова, передана тільки з дотриманням змісту висловлюваної думки без збереження форми та інтонації.

Як правило, непряма мова, на відміну від прямої, не є самостійним реченням, а становить підрядну частину складнопідрядного речення, у якому головна частина утворилась із слів автора, що попереджують про зміст чийогось висловлення. При цьому підрядна частина завжди в постпозиції до головної (тобто підрядна стоїть після головної частини речення).

Непряма мова стилістично більш нейтральна, тому такі стилі, як науковий, офіційно-діловий, інформаційні жанри публіцистичного, віддають їй перевагу перед прямою мовою.

Основні правила заміни прямої мови непрямою:

1. Якщо пряма мова — розповідне речення, то вона передається підрядною з'ясувальною частиною із сполучником **що**: *Володимир Голобородько писав: «Афоризм — це добре відредагований роман». Володимир Голобородько писав,* ***що*** *афоризм — це добре відредагований роман. Георгій Кониський розсудливо зазначав: «Мудрець не придушує пристрасті, а керує ними і стримує». Георгій Кониський розсудливо зазначав,* ***що*** *мудрець не придушує пристрасті, а керує ними і стримує.*
2. Якщо пряма мова — спонукальне речення, то вона разом зі словами автора замінюється складнопідрядним реченням із підрядною з'ясувальною частиною, яка приєднується за допомогою

сполучника **щоб**, або простим реченням. При цьому форми наказового способу дієслів замінюються формами дійсного способу чи інфінітивами: *Григорій Сковорода рекомендував: «Визначай смак не за шкаралупою, а за ядром». Григорій Сковорода навчав, **щоб** визначав смак не за шкаралупою, а за ядром.* **Або:** *Григорій Сковорода рекомендував визначати смак не за шкаралупою, а за ядром. — Взуйся, — наказала Серафима Карпівна. Серафима Карпівна наказала, **щоб** озувся.* **Або:** *Серафима Карпівна наказала взутися.*

3. Якщо пряма мова — питальне речення, то питальні слова **хто, що, який, чий, котри́й, скільки, куди, де, звідки** та ін., а також питальна частка **чи** стають сполучними засобами в складнопідрядному реченні: *Ієродиякон Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець запитував: «Як ви інших учите, коли самі відкинуті Богом?» Ієродиякон Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець запитував, **як** вони інших учать, коли самі відкинуті Богом. — Хто ж тим вороном був? — спитав Єремія, пильно дивлячись на мене (В. Шевчук). Єремія спитав, пильно дивлячись на нього**, ***хто** ж тим вороном був.*

Примітка. Якщо пряма мова у формі питального речення не має зазначених вище питальних слів, то стає підрядною частиною із сполучником **чи**: *«Хіба можна вилікувати націю, коли історію її хвороби не вивчено?» — запитує Євген Ященко. Євген Ященко запитує, **чи** можна вилікувати націю, коли історію її хвороби не вивчено.*

4. Якщо в кінці прямої мови вживаються знак питання, знак оклику, три крапки чи поєднання цих знаків, то в результаті перебудови всі речення стають розповідними неокличними і в кінці них ставиться крапка: *«Що страшніше, — запитує письменник Василь Захарченко, — детектор брехні чи дзеркало правди?» Письменник Василь Захарченко запитує, що страшніше — детектор брехні чи дзеркало правди. «Будь приготовлений до власної історії!» — закликав Юрій Липа. Юрій Липа закликав бути приготовленим до власної історії. Павло Грабовський радив: «Не додавай знесиленим журби, Не добивай зневір'ям підупалих…» Павло Грабовський*

радив не додавати знесиленим журби, не добивати зневір'ям підупалих.

5. При заміні прямої мови на непряму вставні слова, вигуки, підсилювальні частки, повтори опускаються; звертання або опускаються, або стають членами речення: *— **Спортом, спортом** треба займатись, — одразу ж зауважив професор… (О. Гончар). Професор одразу ж зауважив, що треба займатися **спортом**. — Просимо вас**, дядьку,** до вітальні, на Шевченків вечір, — низько вдарила чолом Леся (М. Олійник). Леся низько вдарила чолом і запросила **дядька** до вітальні, на Шевченків вечір.*
6. Особові форми дієслів та особові займенники в непрямій мові передаються так, як чужі слова від себе, а не від того, чия мова виражається. Тобто займенники й дієслівні форми 1-ї та 2-ї особи прямої мови замінюються займенниками та дієслівними формами 3-ї особи: *— А чи не спізнилися **ми** в кіно? — схаменувся **я** (Є. Гуцало). **Він** схаменувся, чи не спізнилися **вони** в кіно. — Хомо! — гукає телефоніст Хаєцькому, порівнюючись з ним. — **Ти бачиш,** які озера? (О. Гончар). Телефоніст гукає Хаєцькому, порівнюючись з ним, чи **бачить той,** які озера. — Гайворон **у вас** молодий, та ранній. За словом у кишеню не лізе, — сказав Бунчук (М. Заруднний). Бунчук сказав, що Гайворон **у них** молодий, та ранній, за словом у кишеню не лізе.*

   Дієслово в наказовій формі може ще замінюватись інфінітивом (див.: 2-е правило).

Увага! Не всі речення з прямою мовою можна замінити конструкціями з непрямою мовою. Що більше насичена пряма мова характерними для усного мовлення словами, зворотами, вигуками, звертаннями, вставними компонентами тощо, то важче замінити її непрямою.

Для розмовного стилю характерна **напівпряма мова,** тобто така, коли пряма й непряма мова змішуються. При цьому пряма мова подається у вигляді підрядної частини складнопідрядного речення, але зберігаються особливості прямої мови, тобто можуть уживатися вигуки, частки, звертання, вставні слова, дієслова у формі наказового способу: *Миколу попередили, щоб він, бачите, не заходив до нас.*

Невласне пряма мова — це особливий спосіб передачі чужої мови, який характеризується змішуванням прямої та непрямої мови.

Як і пряма мова, зберігає лексичні й синтаксичні особливості мови того, хто говорить, її емоційне забарвлення. Разом з тим, правила заміни особових форм дієслів й особових займенників такі ж, як і в непрямій мові, бо вона ведеться від себе (автора), а не від реального мовця: *Секретар відкинувся на стільці і дивився на неї. Що вона каже? Кого вб'ють у шелюгах? (А. Головко)*.

Невласне пряма мова синтаксично не виділяється, не оформлюється як підрядна частина, а становить окреме речення — здебільшого питальне, спонукальне, окличне. Вона передає внутрішню мову персонажа, його думки, почуття, настрої. Автор ніби перевтілюється у свого героя й говорить за нього, зливаючи його мову зі своєю: *Спробуй заперечити отакому, кинути якесь грубе слово. Хоч би й хотіла, стримуєшся. Чи він прикидається отаким добряком? Та ні ж! (М. Стельмах)*.

Важче виділити з контексту невласне пряму мову тоді, коли в ній немає особових форм дієслів та особових займенників. У такому випадку допомагає контекст: характер і структура розповіді, лексичні й синтаксичні особливості: *Тоді ж ішли жінки смутні з клунками в руках — не допустили їх. Але Зінька до них не підходила.* ***Хай ідуть. А їй тут треба*** *(А. Головко)*.

Невласне пряма мова широко використовується в деяких жанрах публіцистичного стилю та в художній літературі як прийом зближення авторської мови з мовою персонажів. Вона дає змогу розкрити внутрішній світ героїв, дати їм глибоку психологічну характеристику.

Вправа 176

Замініть пряму мову непрямою й запишіть речення, пояснюючи зміни, що при цьому відбулися.

І. 1. «Андрію Олександровичу, — всміхнувсь якось Сашко, коли мова зайшла, власне, про вибір теми, — у нас це звично: кожен знає, до якої ваги йому підходити, а за яку не братися, усе тут точно, до грама…» 2. «Не намагайся слово передати тим же словом», — застерігав Горацій надто «вірного» (fidus) тлумача. 3. «А ти чого смієшся, дурню

делікатний?» — запитала мене вчителька німецької пані Біликівна. 4. «Пиймо! — закликає Алкей. — Навіщо чекати світла? Дня ж — на мізинець…» 5. — Я так не співатиму, — озвавсь я раптом ослаблим голосом… 6. «Ану ж за непосильне взявся?..» — непокоїла думка, хоч у кожному листі я знаходив схвальні відгуки. 7. «Пізно, — мовить один пастух іншому у Верґілієвій еклозі, — пізно всміхнулась мені свобода, — коли з-під ножиць уже біле волосся падало». 8. «Намагаюся жити так, щоб речі мені служили, а не я — речам», — пише Горацій, приглядаючись до свого життя. 9. Запитай першого-ліпшого: «Що ти робив нині?», він відповість: «Брав участь у святкуванні повноліття, був на заручинах або на весіллі; один чоловік просив мене підписати заповіт, другий — захистити його на судовому засіданні, третій — виділити йому якийсь час для поради». 10. — О-го-го!.. То ви аж в той спосіб нічого не знаєте? — казав Михайло Йосипович до Юрка (Із творів та перекладів А. Содомори).

II. 1. Подруги дивувалися Марині:

— Як ти могла покохати його? З ним же нудно!

— Ах, ви нічого не розумієте, — відповідала вона, — це ж незвичайна людина! (П. Загребельний). 2. — Залишай машину! — наказує Тимофій (О. Сугак). 3. — Почув я, Олександре Антоновичу, що збираєтеся закладати дендропарк. Це правда? — запитав директора школи колишній учень Микола Сушенко (С. Колесник). 4. Володимир Мономах мудро радив: «Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, того навчайтеся». 5. «Не ви мені, а я собі виберу пару», — затялася [Орина] на своєму, і ні прохання, ні погрози, ні лупцювання не вибили дурощів з упертої голови (М. Стельмах). 6. — Продовжуйте, будь ласка, — попросив агроном юнака (П. Загребельний). 7. 8. — Ну, — вигукнув Брюллов… — Розквітайте, Тарасе, для свого народу, зустрічайте нове життя з розкритим серцем (Л. Смілянський). 9. — Учись! Ой, учись, Олег! — сказала [мати] гаряче, схвильовано, пильно дивлячись на нього. — Чує моє серце: не жилець уже я на цьому світі (І. Рябокляч). 10. — Як живете, Денисе? — звертався лейтенант приємним баском до Блаженка. — Живемо, не горюємо, товаришу гвардії лейтенант, — стримано відповів дебелий єфрейтор (О. Гончар).

III. 1. І мовив мученик: «Ченці, ради Христа, Давайте ще вогню! Вогонь — моя відрада» (Леся Українка). 2. — Я завтра прийду, Надійко, — шепотів він. — Чекай мене, Надійко (В. Підмогильний). 3. — Звідси і почну, — сказав собі Танюшкін. — Прямо з місця — в кар'єр (Ф. Бурлака). 4. «Катре! — кажу їй, — так ти діло робиш, голубко, як мокре горить!» (Марко Вовчок). 5. — Убили Сивоока? — тихо спитав боярина князь, підходячи впритул (П. Загребельний). 6. — Простіть мені, мамо, — сказав я, ставши на коліна (Григорій Косинка). 7. «Я тут житиму», — подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив (В. Підмогильний). 8. — Майте на увазі, — звернувся Воронцов до Чумаченкових командирів рот. — Майте на увазі, товариші, що на плацдармі нам не минути зустрічі з танками (О. Гончар). 9. — Цить, Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось та ревти, — не плач, дурачок (О. Довженко). 10. — Що сталося? — кричить, спиняючи коня за два кроки од воза, переляканий кавалерист (Григорій Косинка).

☺🔔 *1 вересня, перший клас. Учителька пояснює:*
— Діти, ви прийшли до школи. Тут потрібно сидіти тихо, а коли хочете про щось запитати, підніміть руку.
Василько тягне руку.
— Ти хочеш про щось запитати, Васильку?
— Ні, просто перевіряю, як працює система.

§ 57. Розділові знаки при цитатах та виразах і словах, узятих із чужого словника чи вжитих в іронічному або іншому значенні

Цитата (від лат. *cito* — приводжу, проголошую) — дослівний уривок з якого-небудь тексту, художнього твору або чиїсь слова, що вживає інша особа для підтвердження, заперечення чи ілюстрації своєї думки.

Цитата обов'язково береться в лапки: ***«Navigare necesse est» — «Плавати по морю необхідно» —*** *гасло великих відкривачів епохи Відродження. Старі моряки до цього вислову додавали:* ***«Vivere non necesse» — «Життя не є необхідністю»*** *(За В. Шевченко).*

Цитування буває двох видів: у вигляді прямої мови й у вигляді непрямої мови.

Розділові знаки при цитатах:

1. Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, то розділові знаки такі ж, як і при прямій мові: *Віталій Коротич вважає, що митець повинен бути морально чистою особистістю: «І стидно На митця скидатись, Коли тремтиш та дріботиш, Як треба ж вміти постидатись За себе й не за себе лиш!.. Подивляться ж нам в очі люди, Подивиться нам в душі час… Нехай же соромно не буде Нікому з нас. Нікому з нас!» «Не зовнішня ефектність поведінки, не гучність вислову, а діло людини, її життя, її ставлення до матері, до товариша, до свого суспільного обов'язку — ось що в очах митця було визначальним для оцінки людини, її справжності, життєвої надійності», — пише про Григора Тютюнника Олесь Гончар. «Яка краса ця «Лісова пісня»! — щиро захоплюється Остап Вишня. — Яка насолода бачити її на сцені франківців!» «Хіба жила на світі ще така жінка, в серці якої поєдналися б така мужність, така геніальність, такий вогонь і розум, така пристрасна любов і відданість трудящому народові і батьківщині? — запитує Леонід Смілянський, і сам відповідає: — Ні, другої такої на світі не було, Леся Українка — неповторна!»*
2. Якщо цитата вживається як частина речення, то пишеться з малої літери й береться в лапки: *Пригадайте відомі слова Івана Франка про Лесю Українку, що «від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хорої дівчини». А тільки в своїй хаті, як писав наш пророк Тарас Шевченко, «своя й правда, І сила, і воля» (В. Усань).*

3. Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками. Якщо там, де робиться пропуск, стояли такі розділові знаки, як кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то вони пропускаються разом із текстом, а на їх місці ставляться три крапки: *Леонід Первомайський писав: «Я винний в тім, що світ не ліпший… Я винний в тім, що правди слово Ще схоже в ньому на брехню…»*

Три крапки в кутових (ламаних) дужках **<…>** у цитованому тексті означають пропуск кількох речень, абзацу чи більше.

Примітка 1. Якщо слова автора вживаються перед цитатою, а на її початку пропущено одне чи кілька слів, на місці яких стоять три крапки, то продовження цитованого уривка пишеться з малої букви: *Незадовго до смерті Франко писав: «… скрізь і завжди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мойого рідного народу та загальнолюдським поступовим гуманним ідеям».*

Примітка 2. Коли цитата з пропуском слів уживається на початку речення, а слова автора — після неї, то перше слово скороченої цитати пишеться з великої літери, хоч в автора воно подане з малої букви: *«… Робиш ради куска хліба!» — записав Панас Мирний у своєму щоденнику.*

Примітка 3. Якщо в цитаті з кількох речень роблять пропуски на початку цих речень, то на місці пропущених слів ставлять три крапки й перше слово скороченої фрази пишеться з великої букви, бо воно стає першим словом речення: *Звертаючись до молодих, А. Малишко зізнавався: «Прочитай кожен мій вірш, ти побачиш, що я все життя славив людей, охочих до роботи…… Як я не люблю лежебоків, базік, лакиз, хитрунів, кар'єристів…»*

4. Якщо віршована цитата подається з дотриманням авторської строфи (у формі вірша), то вона в лапки не береться навіть у тому випадку, коли оформлюється у вигляді прямої мови: *Веснянка оповіщала:*

Із краю-вираю
Бузьки вилітають,
До нашої хати
Дороги питають (М.Іванченко).

У сучасній пісні поета В. Крищенка й композитора Г. Татарченка, присвяченій відважному, звитяжному козакові-лицарю, вірному синові України, який віддає їй найдорожче — своє молоде життя, є такі слова:

Круточола наша доля,
Не вода в ній — кров тече.
Козаку найперше — воля,
Козаку найперше — честь (З посібника).

5. Цитати обов'язково паспортизуються, тобто вказується автор чи автор і твір, з якого взято цитату: *«З видимого пізнавай невидиме» (Григорій Сковорода)*. У науковому, почасти в офіційно-діловому та публіцистичному стилях, крім цього, зазначають місце видання, видавництво, рік видання, сторінку тощо. Ця інформація може подаватися в дужках безпосередньо після цитати, у виносці внизу сторінки, у загальному списку посилань, поданому після публікації. В останньому випадку в тексті, безпосередньо після цитати, подається в дужках цифра порядкового номера джерела в списку літератури, на яку посилається автор, або цифра порядкового номера джерела й цитована сторінка, або прізвище автора цитати, рік видання праці та цитована сторінка: *«Українська література — це література заборонених і загиблих, розстріляних і зацькованих, вигнаних і забутих, через десятиліття згаданих, через півстоліття надрукованих» (Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури // Літературна Україна. — 1991. — 26 вересня). «Поет — це людина. Насамперед. А людина — це насамперед добродій» (Стус В. Під тягарем хреста. — Львів, 1991. — С. 21).*
6. Після цитати, за якою йде в дужках посилання на автора та джерело, крапки не ставимо, а переносимо її за дужки: ***«Lex retro non agit» — «Закон не має зворотної сили»*** *— повсюдно застосована засада римського права, згідно з якою правничий закон набуває сили тільки від його оголошення, і не можна на його основі оцінювати вчинки, скоєні до видання цього закону (В. Шевченко).*

Перед дужками, у яких указане джерело висловлювання, зберігаються знак оклику, знак питання, три крапки та їх поєднання після цитати; за дужками ставиться крапка: *«Запашна, співуча, гнучка, милозвучна,*

сповнена музики і квіткових пахощів — скількома епітетами супроводиться визначення української мови!» (О. Гончар, стаття «Цвіт слова народного»). «Як давить світ, як обступає, як приголомшує, як мне! Як зберегти в собі це серце, коли воно не кам'яне? Як зберегти в собі цю душу в глобальнім клекоті біди? Кити хоч викидаються на сушу. А людству викидатися куди?!» (Л. Костенко). «Іван Франко підкорив свою титанічну працю ідеалові свободи і рівності… Він сам написав стільки, скільки, мабуть, написали всі українські літератори дожовтневих часів…» (Д. Павличко).

7. Епіграф у лапки не береться, а назва джерела, звідки взято епіграф, або прізвище автора пишеться без дужок внизу справа під епіграфом:

Легше робити добро,
ніж не робити зла.
А. Коваль

Уживання лапок в інших випадках

У лапки беруться слова, що їх не вважають за свої, або такі, що наводяться з відтінком презирливого чи іронічного ставлення до чогось, а також слова, ужиті в незвичайному (найчастіше образному) значенні, уперше використані або, навпаки, застарілі: *Аби тільки це **«завтра»** швидше прийшло (О. Копиленко). Почулось віддалене, приглушене відстанню **«ура»** (О. Гончар). І те **«спалити»** як вітер свисті́ло у нього в зубах (М. Коцюбинський). Втім, коли жовтень корчиться — Не викликають **«швидку»** (В. Балдинюк). Так, скажімо, російська буржуазія XVIII–XIX ст. користувалася французькою мовою (правильніше сказати **«смесью французского с нижегородским»**, як дотепно зауважив Грибоєдов); українська партійна номенклатура радянського періоду переходила на **«панську»** російську мову, таким чином дистанціюючись від **«колхозного языка»**, як і частина сполонізованої верхівки в роки польського панування на західноукраїнських землях перейшла на польську мову, знехтувавши **«хлопською мовою»** (М. Кочерган).*

Лапки відіграють допоміжну роль у виділенні значення слова: вони сигналізують про незвичайність слововживання. Чим виразніший

контекст, тим прозоріше значення слова (виразу), тим менша потреба в лапках. Під час написання диктанту, якщо з тексту не зрозуміло, чи виділяє автор певне слово (вираз) лапками, чи ні, викладач повинен зробити пояснення: переносне значення чи додаткове стилістичне забарвлення цього слова (виразу) автор передає ще й графічними пунктуаційними засобами. Для тих, хто пише диктант, таке висловлювання сигналізує: слово чи вираз потрібно взяти в лапки: *Якісь **«любителі»** природи руйнують мурашники. Браконьєра **«нагороджено»** штрафом. Якщо один працює, а вісім спостерігають, — на ефект такої **«творчості»** нічого й сподіватись (З газет).*

Лапки допомагають відтворити своєрідні розмовні вислови, характерні інтонації тих осіб, про яких ідеться: *В усіх куточках країни трудяться її **«хлопчики»** й **«дівчатка»** [колишні вихованці ПТУ]. З цього моменту наш електронний **«штурман»**, як ми називаємо установку, готовий взяти на себе багато відповідальних завдань по гарантуванню безпеки (З газет).*

Використання лапок у ролі своєрідних семантичних і стилістичних позначок, які сигналізують про зміни в значенні або стилістичному забарвленні слів, не належить до обов'язкових правил. Проте немає ніяких підстав відмовлятися від цього дійового засобу підкреслення незвичності слововживання, як і не варто зловживати ним. Наприклад, зайвими є лапки при загальновідомих фразеологічних виразах: *Замість праці ти **баглаї годував** та завидував усім, всіх ганьбив і пестив дурну думку: чи не можна б **до своїх рук прибрати** все те, що другі гіркою працею здобувають (М. Кропивницький). Воно, звісно, дурне діло заклад, але ж **не ламати слова** (М. Стельмах). — Ми просто **збилися з ніг…** Вся команда **мертва від утоми** (Ю. Бедзик).* **Але** деякі автори вживають лапки при фразеологізмах, що видається недоцільним, пор.: *Обробка різними хімічними сумішами в спеціальних автоматах, як чарівна паличка, приносить речам **«другу молодість»** (З газети)* і *Стародавня наука — хімія — зараз переживає **другу молодість,** яка вже ознаменувалася каскадом справді фантастичних відкриттів (Із часопису).*

Розділові знаки при цитатах

А: «Ц». А: «Ц… (?,!)» «Ц», — а. «Ц… (?,!)» — а. «Ц, — а, — ц».	«Ц, — а. — Ц». «Ц… — а. — Ц…» «Ц! — а. — Ц». «Ц?(!) — а. — Ц?(!)» «Ц?(!) — а: — Ц?(!)»	«Ц, — а: — Ц». «Ц… — а: — Ц…» «Ц» (А). «Ц… (?,!)» (А). А: «… ц».	«… Ц!» — а. А: «Ц… ц». А: «Ц…. Ц». Р, що «ц». Р «ц».

Умовні скорочення: Ц, ц — цитата; А, а — слова автора; Р — речення.

Вправа 177

Перепишіть, поясніть уживання розділових знаків при цитатах, а також випадки, коли певні слова чи вирази беруться в лапки. Укажіть пунктуаційні варіанти.

І. 1. О. Довженко одного разу зауважив, що творці собору Паризької Богоматері «знайшли безліч рішень, які були помічені простим оком лише через кілька століть після зведення собору». А «рішення», якими скористався, наприклад, М. Сервантес для створення образу Дон Кіхота, не зрозумілі ще й сьогодні і такими ж залишаться завтра (М. Наєнко). 2. Провідник — це той, хто узнає в кожному зі своїх підвладних «дитину», «сина» (Ю. Липа). 3. Вміти сказати «ні», коли від тебе вимагають сказати — «так» (О. Теліга). 4. Метою «лицаря сумного образу» було, як відомо, шукання шляхів до свободи (М. Наєнко). 5. Люди, що слухали вчення Христове з уст його учнів, «дивувалися, бо кожен із них тут почув, що вони розмовляли їхньою мовою» (Дії Святих апостолів, 2. 6). 6. Євангеліст називає понад півтора десятка народів, представники яких «дивувалися та й казали один до одного: «Хіба ж не галілеяни всі ці, що говорять? Як же кожен із нас чує свою власну мову, що ми в ній народились?.. Говорять вони про великі діла Божі мовами нашими!» (Дії Святих апостолів, 2.7–11) (В. Горбачук). 7. «Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus» — «Радіймо, доки молоді» — початок середньовічної студентської пісні, яка й нині часто лунає в наших вищих навчальних

закладах (З посібника). 8. Мотиви мирного хліборобського хазяйнування у колядці про жнива радісні та піднесені:

Накладемо ж кіп, як на небі звізд!
Стане господар межи копами,
Як ясен місяць поміж звіздами,
Зберемо вози на три обози… (М.Іванченко).

9. Виступаючи з доповіддю про творчість Тараса Шевченка і її вплив на білоруську літературу, Якуб Колас стверджував, що, на його думку, «мало хто з українських і російських критиків дав такий тонкий, всебічний аналіз і оцінку поетичного дару великого українського Кобзаря, як Максим Богдано́вич» (М. Рильський). 10. Схоже, Янош теж не дуже розумів по-румунському, та невдовзі з'ясувалося, що оте «ла касе» — просто «домівка» (Ю. Збанацький).

II. 1. Над усім звичайним, буденним злинає тужна мелодія, обривається на високій ноті розпачливе «мамо!» (Я. Балога). 2. Політична партія «капелюхів», створена у Швеції 1734 року, куди входили представники дворянства та буржуазії, які називали себе «капелюхами», тобто «поважними панами», була противником партії «ковпаків» — таке зневажливе слово застосовували до прихильників миролюбної політики, вважаючи, що це позиція людей у нічних ковпаках (З посібника). 3. Після тижня затяжних дощів, наче на замовлення настала пора вересневого «бабиного літа» (В. Лис). 4. Сійся — родися, Ніжне «Будь ласка», Вдячне «Спасибі», «Вибач» тремтливе — Слово у серці, Як зернятко в ниві (В. Гринько). 5. Я зневажаю слово «взагалі», Не «взагалі народ» — не мляві тіні, Не «взагалі земля» — а грам землі У коренів химерному сплетінні, Не «взагалі поезія», а ти І я, І він. Усі несхожі надто… (В. Коротич). 6. 1635 року на лівому березі Дніпра біля першого Козацького порога польський уряд побудував фортецю для захисту своєї влади від запорозьких козаків, останні в тому ж році на чолі з І. М. Сулимою цю фортецю зруйнували. Коли 1639 року польський уряд відновив фортецю, то, подивившись на неї, Богдан Хмельницький на запитання «Як вам видається Кодак?» з гідністю відповів латиною: «Manu facta, manu destruo» — «Що людськими руками

створюється, те людськими руками й руйнується» (За В. Шевченко). 7. Збірка Євгена Плужника «Дні» відкривалася промовистим епіграфом з Тичини: «…Як страшно! Людське серце до краю обідніло», а також віршем, що був своєрідним творчим кредо поета, де бриніла віра і надія: майбутнє буде сповнене праці, любові, віри:

Я знаю —
Перекують на рала мечі.
І буде родюча земля —
Не ця.
І будуть одні ключі
Одмикати усі серця (За С. Крижанівським).

8. Росли ми в дощ, не слухали ще лекцій, для нас «учора» вже було «давно», і неповторний смуток ретроспекцій було ще нам осмислить не дано (Л. Костенко). 9. О. Гончар у статті «Наша Леся» пише: «Відомо, яким нещадним було для неї життя, де «щастя й горе так божевільно сплелись». 10. Винурюючись з плину мертвих слів, Я бережу одне живе «люблю» (В. Коротич).

III. Дивна річ — звертання на «ти» і «ви». У римлян тієї проблеми не було: невільник-ґладіатор до самого імператора — на «ти»: Ave, Caesar imperator, morituri te salutant (Вітай, Цезарю, імператоре! Тебе вітають ті, хто йде на смерть).

Щось таки змінюється, коли переходимо з «ви» на «ти» і, навпаки, з «ти» — на «ви». Друге трапляється рідше, та й важче його сприймаємо: вже так легко було, вже дихнули атмосферою того «ти», а тут — знову «ви» від незвички проскочило, мов у нову колію ще не ввійшли. Але таке буває не просто від незвички — від «гонорів». Добре казали римляни: Honores mutant mores (Почесті змінюють звичаї). Хтось, з ким ми були на «ти», раптом їх отримав, ті «гонори» — кількома східцями вище став. От і перейшов на «ви», та з поваги не до товариша — до самого себе, аби дистанція була, аби — не «запанібрата».

Буває ще й таке. Хтось і за віком старший, і за «ранґом» вищий пропонує: «Будьмо на «ти». Тоді це — наче «королівський» дарунок. Добре, коли щирий. В іншому разі якось незручно, у нас на селі ще

кажуть «нефайно» стає… А як із батьками — на «ти» чи на «ви»?.. До Бога — на «Ти», бо це «Ти» — над усі земні «Ви», бо повинна бути не лише найвища повага, а й нічим не опосередкована щирість. Так і до Матері-землі: «Сила, що в твоїй живе глибині…» До вчителя — на «Ви», тут вибору немає. У вчителя — є вибір: до учня він може звертатися і на «ти», і на «Ви».

«Мова — тлумач душі». Та чи можемо розтлумачити комусь чи самим собі, що стоїть за тими всіма «ти» та «ви»? Що стоїть за тим загадковим «я», що веде діалог із самим собою — то свариться, то примирюється, то закохується у себе, то себе ж ненавидить?.. Що стоїть за «ми», коли те «я» говорить лише про себе?.. А таки щось стоїть, і то дуже важливе, інакше б не було таких психологічних бар'єрів, що їх інколи так важко подолати. Але те «щось» — неперекладне: душа не все довіряє своєму тлумачеві — мові… (А. Содомора).

Вправа 178

Перепишіть, розставляючи розділові знаки при цитатах (останні виділені іншим шрифтом), а також при прямій мові.

І. 1. Народ, який хоче порвати кайдани і *вражою злою кров'ю волю окропити* проливає і потоки власної крові (Д. Донцов). 2. Діти на осонні підспівували своєї жартівливої веснянки

Та внадився журавель, журавель

До бабиних конопель, конопель… (М.Іванченко).

3. *І вчителям своїм на покоті віка Клонюсь я пам'яттю і похвалу складаю* писав поет [М. Рильський], а ті *змагання і захоплення*, якими вони приваблювали учнів і без чого немислимий справжній педагог, їхні уроки з основ наук і людинознавства він гідно продовжить, десять літ переступаючи шкільний поріг і віддаючи вчителюванню весь пал свого серця й нуртування розуму (І.Ільєнко). 4. Епіграфом до першої книжки Дмитра Білоуса «Диво калинове», відзначеної Державною премією України імені Тараса Шевченка, про чари й секрети української мови був власний філософський афоризм автора про те що *народ — зодчий мови, мова — зодчий народу*, то такою ж оздобою другої «Чари барвінкові» стали глибокі слова Павла Тичини *О скільки*

у природи немудро-мудрих літер, о скільки у людини невміння прочитать! (За Л. Новиченком). 5. Дід Гордій стоїть у дворі на зеленій ряднині споришу й співає

Мати синонька в дорогу виправляла,
Мати синонька зрання научала
Не пий, синоньку, першої повненької,
Бо перша повненька — велика Радонька.
Вилий, синоньку, коневі на гривоньку (Є. Гуцало).

6. Краще-бо як проникливо й водночас дотепно висловився наш Атілій *нічим не займатися, аніж займатися нічим.* Хто в літературному творі шукає «змісту» у шкільному значенні слова, міг би перефразувати *Краще нічого не писати, аніж писати про ніщо* (А. Содомора). 7. Звідси й особливо цікава (для мене й несподівана) позиція професора [Б. М. Задорожного] щодо теорії про вдосконалення мови *Розвиток та вдосконалення мови — це ніщо інше, як актуалізація мовних потенцій… Великі письменники — це саме люди, яким дана можливість з достатньою повнотою черпати з бездонних криниць мовних потенцій все нові й нові скарби. Досконалиться не мова, а ступінь оволодіння нею.* Один із аргументів Богдана Михайловича справді незаперечний *…хоч мовою досі неперевершених епопей Гомера і не напишеш сучасного фізичного трактату, але вона — ця мова — не гірша від сучасної грецької мови…* (А. Содомора). 8. Ромен Роллан якось зауважив *Перший закон мистецтва: коли тобі нема що сказати — мовчи. Коли в тебе є що сказати — скажи і не бреши* (Б. Олійник). 9. Згадаймо Мацуо Басьо

Старий ставок!
Жабка стрибне –
сплеск пролунає.

Всесвіт — рух — наслідок… Інтуїтивне пізнання світу… (А. Содомора). 10. Вчитися, пояснює поет *мали право всі, але далеко не всі могли. Про кількох людей, які прагнули освіти і гинули в темряві, можна було сказати тоді словами Архипа Тесленка: «Страчене життя»* (І. Ільєнко).

II. 1. Як пише відомий литовський письменник Вітаутас Петкявічус *увесь заряд педагогіки і позитивного прикладу міститься не в формі, а*

в змісті, приступна ж форма тільки допомагає дитині глибше засвоїти життєві істини (М. Слабошпицький). 2. Як писав Оскар Уайльд *люди завжди знищують те, що люблять найсильніше* (П. Коельо). 3. Сподіваюся, що в новому році письменники будуть менше *лити воду,* а більше писати (З газети). 4. Усі перевертні [пани] почували своє велике горе, що вони вже втратили усі… *рухомі й лежачі добра* та маєтності на Україні, може й навіки, втратили народний ґрунт під ногами (І. Нечуй-Левицький). 5. Володимир Свідзинський — *поет, що дорівнюється нашим найкращим*, як сказав про нього Юрій Яновський. 6. У 20–30-х роках твори письменника користувалися популярністю в читачів, впливали на тогочасний розвиток національної літератури, окреслюючи її основні тематичні та ідейно-стильові горизонти, що спонукало О. Білецького назвати М. Хвильового *основоположником справжньої нової української прози*. 7. *Як в нації вождя нема, тоді вожді її поети* проголосив Євген Маланюк у своєму «Посланії» (За підручником). 8. Оце *хоч він і не довгожитель* прозвучало двозначно… (Є. Гуцало). 9. У вислові М. Рильського *Нове життя нового прагне слова* виявилося його розуміння великого впливу на мову змін у суспільному житті. 10. Щоб зрозуміти вислів В. Сосюри *Чеше вітер коси білі, заплітає їх* потрібно уявити собі завірюху, коли від поривів вітру сніг крутиться над землею і падає додолу густими пасмами, що нагадують коси (За Є. Пасічником).

Вправа 179

І. *Перепишіть, виправте помилки в оформленні цитат.*

ІІ. *До кожної схеми, поданої в таблиці* **«Розділові знаки при цитатах»**, *складіть чи доберіть приклад.*

1. У пісні «Лірична партизанська» Д. Пріцкера на слова В. Сосюри є такі слова:

«Пам’ятаю, вишні доспівали,
Наливались сонцем у саду,
На прощання ти мені сказала:
«Де б не був, а я тебе знайду…».

2. В. О. Сухомлинський справедливо зазначав, що «Учитель готується до хорошого уроку все життя… Така духовна і філософська основа

нашої професії і технології нашої праці: щоб відкривати перед учнями іскорку знань, учителеві треба увібрати море світла, ні на хвилину не відходячи від променів вічно сяючого сонця знань, людської мудрості.» 3. «Немає більшої радості в поета, як почути свою пісню з уст народу. — Зазначає Д. Павличко. — Малишко мав таку радість — його твори «Колгоспний вальс», «Білі каштани», «Ми підем, де трави похилі», «Рідна мати моя» з ніжною музикою Платона Майбороди стали народними піснями». 4. «Багато таємниць, — зауважує Леонід Первомайський, — Розкриває нам мова, коли вдивлятися в неї пильним оком, вслухатися в її звучання»… 5. «Чи може бути пастирем і вчителем той, котрий сам ніколи не вчився» (М. Смотрицький)? 6. «Тексти — це дзеркала. Кожен читає себе, а не автора. (Д. Корчинський). 7. Останні слова Юліуса Фучика в «Репортажі, писаному під шибеницею» «Люди, я любив вас! Будьте пильні!», слід розуміти як заклик берегти мир. 8. Хто з нас не мріє сказати про себе слова великого Кобзаря:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою. В. Сосюра.

9. «… на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люди на землі,» — так уява Тараса Шевченка малювала картини вільного щасливого життя. 10. Слова видатного грузинського письменника Акакія Церетелі «Шевченко мене навчив, як треба любити батьківщину» — знаходять щирий відгук у серцях патріотів різних національностей.

☺🔔 *Син телеграфує матері: «Іспити не склав, підготуй батька». І одержує відповідь: «Батько підготовлений. Підготуйся сам».*

§ 58. Орфографічно-пунктуаційний аналіз речення (тексту)

Цей вид аналізу виконується за спільною схемою, що складається з орфографічного та пунктуаційного розборів (див.: **§§ 4 та 42**). Найчастіше такий аналіз передбачає спрощену схему, тобто за

допомогою правил пояснюються орфограми та пунктограми, без вказівки різновидів та принципів, на яких ґрунтуються певні написання (при потребі це повідомляється усно). Орфограми бажано підкреслювати порізному; коли ж вони пояснюються одним правилом, тоді — однаково (через технічні причини в зразку використано підкреслення лиш однією та двома рисками, тому однакове виділення орфограм не завжди означає, що вони на одне правило). Якщо слово переноситься в тому місці, яке регламентується орфографічним правилом, то такий випадок також пояснюється як орфограма. Посилання на джерело чи прізвище автора речення можна пояснювати чи не пояснювати.

Зразок:

Вчитель [1]— це перший,[2] а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра;[3] він пробуджує в дитині жадобу знань,[4] повагу до науки,[5] культури,[6] освіти[7] ([8]В.[9]О.[10]Сухомлинський)[11].[12]

I. Орфограми:

1) Вчитель —
   а) перше слово в реченні пишеться з великої літери;
   б) порушено правила милозвучності: на початку речення перед приголосним повинна писатися літера **у** (перша буква кореня);
   в) у суфіксі **-тель** вимовляється [**е^{и}**] в ненаголошеній позиції, проте пишеться в цьому суфіксі завжди літера **е**;
   г) в абсолютному кінці слова при м'якій вимові звука [**л′**] пишеться **ь (м'який знак)** після букви **л (ел)**;
2) … потім і головний… —
   за правилами милозвучності між двома приголосними вживається частка **і**;
3) світоч —
   а) звук [**с′**] перед наступним напівм'яким [**в'**] вимовляється пом'якшено в результаті уподібнення за м'якістю, але **ь (м'який знак)** після букви **с (ес)** не пишеться перед буквою **в (ве)**, що позначає напівм'який приголосний;

б) після літери **ч (че)** ніколи в абсолютному кінці слова не пишеться **ь (м'який знак)**;

4) …світоч в інтелектуальному… —
між приголосним та голосним за правилами милозвучності пишеться прийменник **в**;

5) інтелектуа́льному —
а) на початку іншомовного слова відповідно до вимови пишеться буква **і**;
б) у другому складі в ненаголошеній позиції вимовляється звук [**е**ᵘ], пишеться буква **е**, потрібно запам'ятати чи перевірити за орфографічним словником;
в) у третьому складі в ненаголошеній позиції вимовляється [**е**ᵘ], пишеться **е**, бо перевірне слово — *інтеле́кт*;
г) після літери **л (ел)** при м'якій вимові звука [**л′**] перед наступним твердим приголосним пишеться **ь (м'який знак)**;

6) (в) житті́ —
а) у корені вимовляється [**и**ᵉ], пишеться буква **и**, бо перевірне слово — *жи́ти*;
б) в іменнику середнього роду другої відміни перед закінченням **-я** в називному відмінку однини в позиції між двома голосними відбувається подовження звука [**т′:**], а на письмі — подвоєння букви **т (те)**, яке зберігається й у місцевому відмінку однини перед закінченням **-і**;

7) школяра —
у родовому відмінку однини іменника чоловічого роду другої відміни на **-р** уживається закінчення **-а** (а не **-я**), бо це слово належить до мішаної групи (назва особи за характером діяльності, кінчається на **-яр** у початковій формі);

8) пробу́джує —
звук [**о**] перед складом з наголошеним [**у́**] вимовляється чітко, без наближення до [**у**], тому що цей звук входить до складу префікса **про-**, який завжди пишеться з буквою **о**, а не **у**;

9) …пробуджує в дитині… —
за законами милозвучності між голосним і приголосним уживається прийменник **в**;

10) ди́тині —

у корені вимовляється ненаголошений звук [**и**^{е}], пишеться буква **и**, це перевіряється за орфографічним словником, необхідно запам'ятати;

11) знання —

а) у родовому відмінку однини іменника середнього роду другої відміни, у якого в початковій формі відбувається подвоєння **н (ен)** перед **-я** в позиції між двома голосними, перед нульовим закінченням пишеться одна буква **н (ен)** (подвоєння не відбувається, тому що ця літера вживається не між двома голосними);

б) в абсолютному кінці слова після букви **н (ен)** пишеться **ь (м'який знак)** при м'якій вимові звука [**н′**];

12) культури —

те ж пояснення, що й 5-г;

13) освіти —

те ж, що й 3-а;

14) В. О. Сухомли́нський —

а) ініціали та прізвище особи пишуться з великої букви;

б) складний субстантивований прикметник (перейшов в іменник — власну назву (прізвище)) пишеться разом, бо утворений від підрядного словосполучення (*сухий млин*) і має сполучний голосний **о**;

в) після літери **н (ен)** перед суфіксом **-ськ-** ніколи не пишеться **ь (м'який знак)**, хоча звук [**н′**] перед [**с′**] вимовляється м'яко в результаті уподібнення за м'якістю;

г) суфікс **-ськ-** завжди пишеться з **ь (м'яким знаком)**.

II. Пунктограми:

- 1 — тире ставиться між підметом та іменною частиною іменного складеного присудка на місці пропущеного дієслова-зв'язки в теперішньому часі **є** перед часткою **це**, при цьому підмет і присудок — іменники в називному відмінку;
- 2 — кома вживається між однорідними узгодженими означеннями перед протиставним сполучником **а**;

- 3 — крапка з комою ставиться між частинами безсполучникового складного речення, тому що вони досить далекі за змістом, поширені, мають у своєму складі інші розділові знаки;
- 4 — кома вживається між однорідними прямими додатками, що поєднуються безсполучниковим зв'язком;
- 5, 6 — кома ставиться між однорідними непрямими додатками, що поєднуються безсполучниковим зв'язком;
- 7 — крапка в кінці неокличного розповідного речення не ставиться, якщо далі в дужках іде вказівка на прізвище автора, цей розділовий знак переноситься за дужки;
- 8, 11 — прізвище автора висловлювання береться в дужки;
- 9, 10 — після літер, що позначають ініціали особи ставляться крапки;
- 12 — крапка ставиться в кінці розповідного неокличного речення за дужками, у яких зазначено прізвище та ініціали автора висловлювання.

Вправа 180

Зробіть орфографічно-пунктуаційний аналіз речень та текстів.

І. 1. Смерть для нас, отже, — ніщо: ми направду не маємо з нею Жодних стосунків, адже довели ми: душа наша — смертна (Лукрецій; перекл. А. Содомори). 2. Над нею [школою] вдень і вночі шуміли могутні, повні сил і снаги осокори, а біля них, на світлій сонячній галяві, мов сестра у пишному наряді, молода білокора береза, весела й привітна, безтямно закохана у вітер, який так любив ранками й вечорами розчісувати їй довгі зелені коси… (Ю. Збанацький). 3. Аж ніяк не випадковим, а цілком природним і навіть символічним видається те, що обидва уславлені митці й вихователі творчої зміни [М. Рильський та П. Тичина], які чимало енергії віддали і безпосередньо педагогічній роботі, на схилі віку звернулися до світанкової пори свого життя, воскресили у своїх серцях найдорожчих учителів, чиї заповіти й довір'я, приклад чесного служіння трудовому народові, ласку й тепло пронесли крізь довгі літа змужніння, праці і боротьби (І.Ільєнко). 4. «Все записуй в сер-

ці молодому» — цей нев'янучий рядок поета [М. Рильського] звучить як заповіт юнацтву, а вся творчість співця троянд і винограду, все його трудівниче, подвижницьке життя кличуть до діяння, до активної громадянської позиції, до морального удосконалення (І.Ільєнко). 5. Зичення повного щастя чи здійснення всіх мрій — сумне зичення: сумною була б та людина, яка здійснила б усі свої мрії (А. Содомора). 6. Ой, скільки нас, дорослих, освічених у питаннях педагогіки, здатних дати розумну пораду з приводу виховання дітей у сім'ї, спроможних, як мовиться, розкласти усе на поличках і ні на що не здатних у практичних діях стосовно власних діток! (М. Петросюк). 7. Два відкриття людського розуму — ось першооснова будь-якого руху на землі: рух у просторі став можливим завдяки винаходу колеса, що обертається довкола своєї осі, рух духовний — завдяки винаходу писемності (С. Цвейг). 8. Книга — джерело людських знань, а отже, й джерело сили людини! Той, хто начитаний, той, хто освічений, може зробити в житті набагато більше, ніж людина відстала, малокультурна (М.Ісаковський).

II. Попадали останні листки-сови, зачорніло віття дерев, та ненадовго: якоїсь ночі Львів засипало глибоким снігом. У пухкій білості тонули всі звуки; здавалось, автомобілі їдуть із вимкнутими двигунами, навіть поїзд, проїжджаючи високим насипом не так, як звичайно, гримів на залізному мосту, що над людною вулицею (А. Содомора).

III. «Викладати мову — це означає передовсім прищеплювати любов до мови, — наголошував М. Т. Рильський у статті «Друзям-учителям», а далі продовжував: — Це можливе, звісно, тільки тоді, коли така любов огріває серце самого вчителя. Любов до мови і любов до літератури як тієї прекрасної людської діяльності, що засобами добору найточніших, найвиразніших слів та висловів, засобами творення конкретних художніх образів опромінює розум читача найвищими ідеями людства…» Виступаючи проти схоластики, «визубрювання» правил, «безплідно-формалістичного аналізу», М. Рильський обстоював творче начало в благородній і відповідальній професії вчителя: «Уміло, чесно й талановито. Два перші визначення — обов'язкові для викладача. Третє — бажане. Іще одне: з любов'ю. Коли щось любиш, любов твоя не

може не передатися іншим. А любов потребує своєї мови, якої ніякою шкільною програмою не передбачиш» (За І.Ільєнком).

IV. Які тут, на крутому схилі гори, зеленіли дерева! Чия буйна фантазія позбирала їх із усіх усюд до цього товариського гурту, й тепер вони творили мальовничу строкату сім'ю! Пронизаний світлом літнього сонця, простір між стовбурами манив загадковим затишком. Батько йшов від дерева до дерева й перед кожним зупинявся на коротку мить, наче здибався зі знайомою людиною (Є. Гуцало).

V. Нам, педагогам, приємно бачити плоди своєї праці, приємно дивитися, як наші вихованці, дбаючи про обличчя землі, привчаються бути її господарями. Адже сказано: людина, яка посадила дерево або написала книжку, не прожила намарне. Щороку учні нашого шкільного лісництва висаджують і доглядають тисячі дерев. Отже, вони працюють на майбутнє: відомо, дерево виростає не за день–два, не за місяць чи рік — на це потрібні десятиліття, а то й століття. У наш час, час науково-технічної революції, все відчутнішою стає проблема порушення екологічної рівноваги. Тому-то турбота про охорону природи нашої планети стала сьогодні суспільною проблемою всіх народів (А. Григоренко).

VI. Там, де спокійна Ворскла спіраллю огинає густий гайок, стояла старезна кучерява верба. Щовесни вода в цьому місці утворювала сердитий пінистий вир, вилизувала ґрунт з-під коріння. Повінь спадала, річка знову вступала в своє русло — відходила вниз, до верболозу. А вгорі, над пагорбом, могутніми вітами підпирала небо верба, тримаючись за землю корінням, що, немов ребра дивної доісторичної істоти, висвічувало на сонці білизною. Здавалося, дереву прийшов кінець. Але знову набрякали бруньки, світлішала кора на молодих пагінцях — верба оживала (І. Щербатенко).

VII. Яка вона сумна і яка водночас загадкова, ця річкова тихоплинь. Дивишся на неї здалеку — й здається, ніби нічого не міняється на мертвотно нерухомому плесі. Як було місяць, два тому, так і зараз. А підійшла ось ближче, приглянулася — еге, то тільки здавалося так. Падає он на воду листя з дерев — й спливає за течією, падає й спливає. І нема тому

вповільненому плину ні кінця ні краю, як не буде й повороту. Леле, як усе це схоже на життя людське! За постійними клопотами, за біганиною, з якої, по суті, й складається воно, не встигаєш помітити, як одцвітає твій квіт і падає в безодню буття пожовклим листям (Д. Міщенко).

VIII. З гори Дівиці проступили сади на розломах німих крутопадей. Яблуні по пахви забрели в туман. Копиці сіна на луках приросянських перерізало навпіл імлою, і хто їх тепер зцілить, один лиш дідько знає. Таня Савченко (чергові по табору зриваються о п'ятій ранку) вражено скрикнула: «Олександре Антоновичу, от би цю красу та в школу перенести!..» (С. Колесник).

IX. Інтелігентність не тільки в знаннях, а й у здатності зрозуміти ближнього. Вона виявляється в тисячі й тисячі дрібниць: в умінні чемно сперечатись, скромно поводитися за столом, в умінні непомітно (саме непомітно) допомогти іншому, берегти природу, не смітити навколо себе — не смітити недопалками чи лайкою, поганими ідеями (це теж сміття, та ще й яке!) (Д. Лихачов).

X. Дитина не може жити без сміху, а дехто з учителів забуває про це. І коли діти радісно здивовані дотепністю своїх товаришів, вчитель, буває, злиться. Це одна з найприкріших педагогічних помилок. Коли діти сміються, не можна сердитись. Непотрібний і недоречний сміх треба **присоромити** гумором. Взагалі, коли вихователь має справу з дитячими пустощами, — хоч би якими недоречними й пустими вони не були, він ніколи не повинен втрачати почуття гумору. Вихователь перестає бути вихователем, якщо школяра-пустуна вважає своїм супротивником і немовби вступає з ним у двобій (В. Сухомлинський).

XI. Кожен вдумливий педагог особливо дорожить великою духовною цінністю своїх вихованців, ім'я якій — чутливість до слова. Чутливість до того, що говорить учитель чи батько, — це, взагалі, одна з найважливіших і найскладніших педагогічних проблем; у ній надзвичайно виразно поєднуються навчання й виховання. Коли виникає питання: а чим же найбільше виховують уроки мови? — то щоразу переконуєшся і впевнюєшся в тому, що їхня виховна сила — саме у формуванні,

в утвердженні чутливості до слова, до найтонших порухів душі, виражених у ньому. Емоційна ж товстошкірість, душевна черствість і байдужість, здатність підкорятися тільки сильнодіючим засобам (окрик, загроза, потиличник) — це велике лихо шкільного й родинного життя одною із своїх першопричин має якраз дрімуче мовне безкультур'я, відсутність поваги до слова (В. Сухомлинський).

XII. Користування сумішшю з двох мов — це одно з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Говорити такою скаліченою мовою — це все одно, що грати… на розстроєній скрипці. Все одно, що з дерева красуню різьбити… тупою щербатою сокирою. Скалічена мова — отупляє, оглупляє людину, зводить її мислення до примітива. Бо мова — це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця — у кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Я ніскільки не сумніваюсь у тому, що однією з причин загальної неуспішності, відставання багатьох учнів є вбога, примітивна мова в дитинстві й ранній юності — в роки, коли формується людина, коли утверджуються її пізнавальні й творчі сили. Отже, шлях боротьби за високу успішність лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура — це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності (В. Сухомлинський).

☺🔔 — *Хочу купити книжку, — каже «новий українець».*
— Якусь легку? — заохочує продавець.
— То не має значення, я приїхав машиною.

Підсумкові завдання на повторення

1. *Переписати, вставити пропущені букви на позначення голосних. Письмово пояснити орфограми.*

Кравч…нко, справ…дливий, пов…лася стежка, пов…лася неправ…льно, пом…рати, прост…рати, г…лубка, ож…л…дь, заощадж…ння, прият…ль, смуж…чка, л…ман, пш…ниця, л…вада, в…л…чезний, бр… де,

дал…на, віт…рець, б…гатир (багатий), б…гатир (сильний), х… зяїн, виб…рати, вист…лена, п…р…дплатник, пр…завзятий, пр… зирливий, пр…буття, м…ж…гір'я, пр…слухатися, пр…зидія, пр…людія, невістч… н, киян…н, в…л…тенський, зв…руш…ний, пр… готуватися, пр…дніпровський, п…р…ддипломний.

2. *Переписати, вставити пропущені букви на позначення приголосних. Письмово пояснити орфограми.*

Пере…часний, ві…тягнути, пі…казати, мі…континентальний, о…стежити, ро…хлюпати, бе…перестанку, ро…формувати, …тиснути, …цідити, …формувати, …пробувати, рі…кий, ні…ті, кві…ці, кори… це, Ві…чизна, дорі…ці, во…кий, моло…ьба, ми…тіла, пов'я… ка, стере…ти, не му…ся, не моро…ся, ро…жарити, лі…ба, ро… ступилася.

3. *Поставити, де потрібно, апостроф чи м'який знак. Підкреслити, пояснити письмово ці орфограми.*

Бояз…кіс…т…, різ…б…яр, л…няний, жен…шен…, Ман…чжурія, кін…с…кий, уман…с…кий, Уман…щина, Гуцул…щина, різ…кий, поглян…мо, снігурон…ці, рибон…ці, авос…ці, Натал…чин, рибал…чин, нян…чин, у долин…ці, різдв…яний, шіст…сот, Мирон…чук, пустун…чик, нян…читис…, освітян…с…кий, брин…чати, арф…яр, кін… цівка, Степан…чук, Гал…чин, спіл…чан…с…кий, нен…ці, дит…ясла, пан…європейс…кий, т…м…яний, торф…яний, В…ячеслав, Св…ятослав, горохв…яний, мавп…ячий, риб…ячий, пів…юрти, возз…єднання, верб…я, розм…яклий, зв…язок, медв…яний.

4. *Перекласти слова українською мовою і пояснити.*

Лейпцигский, казахский, абхазский, ткачество, парижский, меккский, тюркский, галицкий, шотландский, ладожский, шестнадцать, проездной, костлявый, шестьсот, солнце, сердце, богатство, контрастный, форпостный, балластный, туристский, невестке, яхтсмен.

5. *Перепишіть, вставляючи, де потрібно, літери. Поясніть правопис.*

Навман…я, воз…'єднан…я, узбереж…я, під…ан…ий, розріс…я, юн…ат, нескінчен…ий, згуртован…ість, одчин…ений, священ…ий,

огнен…ий, стат…ей, стат…ею, почут…ів, оголошен…ь, підборід...я, жит…єпис, нал…ємо, попідтин…ю, нехворощ…ю, галуз…ю, окрилен…ість, шерст…ю, під…аш…я, роз…олочен…ий, Донеч… ина, бов…аніти.

6. *Написати, де потрібно, велику літеру. Пояснити орфограми.*
Лауреат (ш)евченківської премії, (ф)ранкові твори, (в)инниченківські читання, (с)осюрине слово, (б)рест-(л)итовське шосе, майбутні (м)акаренки й (с)ухомлинські, (р)ектор (к)іровоградського (д)ержавного (п)едагогічного (у)ніверситету (і)мені (в)олодимира (в)инниченка, народи (д)алекого (с)ходу, (п)івнічна (б)уковина, (в)осьме березня, 9 (т)равня, (т)рептов-(п)арк, (б)удинок (п)обуту, (б)удинок (у)чителя, (б)ожа (м)атір, (є)вангеліє, (з)аслужений (д)іяч (м)истецтв, (с)пілка (п)исьменників (у)країни, (г)енеральний (с)екретар (о)рганізації (о)б'єднаних (н)ацій, (п)резидент (у)країни, (н)аціональна (а)кадемія (н)аук (у)країни.

7. *Написати разом, окремо або через дефіс. Пояснити правопис складних слів.*
(Кіловат) година, (суспільно) необхідний, (ріка) трудівниця, (напів) пустелі, (контр) адмірал, (міні) футбол, (пів) острова, (пів) Євпаторії, (256) мільйонний, (двохсот) (п'ятдесяти) (шести) сильний, (суспільно) корисний, (механіко) математичний, (біло) сніжний, (сніжно) білий, (різко) окреслений, (геолого) розвідувальний, (військово) зобов'язаний, (військово) морський, (військово) полонений, (свіжо) вимитий, (вище) згаданий, (трохи) (нижче) (підписаний), (Дніпро) ріка, (опукло) ввігнутий, (червоно) гарячий, (норд) остівський, (воєнно) стратегічний.

8. *Перепишіть, поставте розділові знаки, поясніть їх.*
І. 1. Все що йде поза рами нації це або фарисейство людей що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою або хворобливий сентименталізм фантастів що раді би широкими вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації (І. Франко). 2. Як не можна спинити річку що зламавши кригу навесні бурхливо несеться до моря так не можна спинити націю що ламає свої кайдани прокинувшись до життя

(М. Міхновський). 3. Очевидно інформація яка міститься в іконах багатошарова крім зовнішньої оболонки сюжету там як переконують деякі дослідники є й дещо інше (Р. Фурдуй). 4. Канікули то коротка днина в яку споконвіку студенти мріють здійснити дуже багато але вибирають що-небудь одне хтось їде до батьків у замріяні села хтось квапиться у далекі туристські мандри хтось гримить поїздом на інші землі… (В. Сологуб). 5. І то вже потім об'їздивши мало не весь світ надивившись і на пустельні і на буйні у своїх тропічних пишних розкошах краї по-справжньому зрозумів Андрій Лисого як глибоко в кожну клітину єства пройшли і назавжди залишились там оці рідні степи як він сумує без них як йому не вистачало їх увесь час і якою міцю бадьорістю сповнювала всю його душу сама лише згадка про них (В. Козаченко). 6. Сніг віддзеркалюючи проміння мерехтів молочною повінню сріблястих іскор а чорні стовбури грабів та вільх беріз та осокорів здавалися якимись веселішими ніж іще вчора (Є. Гуцало). 7. Із свого жорстокого досвіду він видобув головну істину найстрашніше певне страшніше від смерті одинокість холодна з байдуже порожніми очима (Б. Олійник). 8. Червоний півень прожогом біжить мимо Трохимихи наче порський віхоть веселого вогню і опинившись на подвір'ї на зеленій вереті тканій із споришу кульбаби та лободи раптом аж закипає сяйливим переможним співом що розливається либонь по всій молодій та неоглядній весняній землі (Є. Гуцало).

II. 1. Наша сучасна мати готуючи сина до життя навпаки думає часто про його життя а не про моральну гідність і часто бажає йому щастя чого б це не коштувало державі людству і власній моральній гідності її сина (К. Ушинський). 2. За верболозами за скатертиною потойбічного берега звідки й починалися звиваючись вухастими кільцями та півкільцями борозни масної чорноземної ріллі колись і тяглась лінія наших окопів звідки й почалась атака звідки вони й вихоплювались так наче то сама земля наскрізь задубіла від морозів і послала їх у наступ на ворога у наступ-смерть і наступ-безсмертя (Є. Гуцало). 3. Викладання найшляхетніша справа і я розумію що незважаючи на всю її трудність вона може принести велику радість тому хто вміє пробуджувати молоді уми (Р. Роллан). 4. Як колишній учитель як людина усе життя

зв'язана з школою вважаю що професія вчителя передусім професія творча (М. Рильський). 5. Те що написане без зусиль читається як правило без задоволення (С. Джонсон). 6. Посеред села на великому давно вже не топтаному худобою вигоні порослому молочаєм полином і будяччям диміла чекаючи на них солдатська похідна кухня (В. Козаченко). 7. Із-за товстих оббитих клейончастою шкірою дверей де засідала приймальна комісія не долітало жодного звуку і можна було подумати що там нікого немає якби не та обставина що через десять–п'ятнадцять хвилин двері відкривалися і звідти або вискакували в сльозах або виходили з тихою щасливою посмішкою (Г. Тютюнник). 8. З обійстя розпластаного на горбку наобіч лежало незнайоме село мерехтячи садками по дворищах жовтіючи вербами понад мілководною річечкою по якій пливли качки та сіріючи землею викопаних городів які блищали восковими гарбузами та сяяли соковитою гичкою ще не викопаних тлустих буряків (Є. Гуцало). 9. У меморіальній кімнаті Г. С. Сковороди відтворено обстановку дещо з неї на щастя збереглося того сумного вечора коли філософ підбивши підсумок сповненого тривог і боротьби життя навіки склепив очі без будь-якого страху перед смертю як трудівник що чесно завершив ще один день праці (За К. Балабухою).

III. Степ вечорів і хоч сонце ще не зайшло та в міжхребеттях горбів у розложистих сідлах балок уже стояв світлий морок щоб невдовзі обернутись на сизо-тьмаві глухуваті сутінки. Табун лебедів потривожений війною летів угорі високо і там у височині скидався на суху гіллясту кураїну що мовби переверталась у невидимих із землі густих потоках підзолоченого сонцем осіннього повітря… (Є. Гуцало).

IV. Бездумно сіла з тим вишиванням поснувала нитки чорні та червоні мовби кольорами своєї журби та радості хотіла вишити святковий одяг. І здавалось не так нитки снувались лягаючи на біле полотно як час снувався обертаючись на чорну та червону барви творячи строгий і водночас вибагливий малюнок. І знову їй зажеврів-засвітився спів у душі і про зелене листя що пливе за водою і про соловейків і про рушник на який стають молодий із молодою в сподіванні чуда від життя в сподіванні вічності для себе та до потай очікуваних дітей (Є. Гуцало).

V. Коли я думаю про школу і шкільного вчителя в моїй уяві завжди спалахує образ ясної вічно юної ватри. Вона мов неопалима купина палає незгасно на вітрах історії і все нові й нові покоління людей підступають до неї тягнуться до її очисного полум'я і нагрівшись відходять з просвітленою душею (П. Панч).

VI. Якщо вчитель має тільки любов до справи він буде добрим учителем. Якщо учитель відчуває тільки любов до учня як батько мати він буде кращим за того вчителя який прочитав усі книжки але не відчуває любові ні до справи ні до учнів. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів він досконалий учитель (Л. Толстой).

VII. Підійшла й повернула праворуч підсилювач. Спершу з репродуктора забриніли й виповнили хату мелодійні звуки рояля а вслід за ними злинув і взяв над усім гору задушевний Нінин голос

Тихо над річкою. В ніченьку темную
Спить зачарований ліс.
Ніжно шепоче він казку таємную
Сумно зітха верболіз.

Пісня лилась і лилась виповнювала своєю зворушливою повінню серце хату весь притихлий на ту мить й зачарований щасливою миттю світ а Стахурко нишкла біля репродуктора там де застав її спів вихованки й чула як підступають до горла сльози. Не ті що обпікають серце що очищають його (Д. Міщенко).

VIII. Восени коли похолодає птахи відлітають до вирію а навесні повертаються назад у рідні краї.

А звідки вони знають що в рідних краях настає весна звідки знають що в твоєму селі Овечачому вже потепліло зазеленіла трава по ярах та на лузі можна звивати гніздо? Хто їм каже на тій далекій чужині де завжди тепло де ніколи не буває зими?..

Що примушує їх завжди повертатися додому?

Може на чужині не така вода як у нас і птахи не годні без неї жити? А може там не так сонце світить не так вітер віє не такі дощі перепадають? А чи земля там не така як у вас бо у вас — вона — у розквітлих соняхах у густих коноплях у житах-пшеницях у м'яті канупері

татарському зіллі бо світанки у вас молоді й щасливі бо вечори замислені й печальні. Мабуть не годні лелеки прожити без такої землі а тому завжди повертаються до неї (Є. Гуцало).

IX. Оцінка стає в руках учителя інструментом виховання якщо вона пробуджує дитяче бажання вчитися і допомагає цьому бажанню а не карає за небажання. Ще гірше коли незадовільна оцінка ставиться дитині за невміння вчитися звикаючи до думки що вчитель вважає її ні до чого не здатною дитина обманює лицемірить. Невміння якщо вчитель не поставиться до нього як до маленького лиха породжує велике лихо лінощі недбайливість (В. Сухомлинський).

9. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки та заповнюючи, де слід, пропуски, розставте, де це потрібно, розділові знаки. Поясніть орфограми та пунктограми.*

I. І. 1. Шкіл...ні сани (в,у) які запряж(е,и)(н,нн)о гнідих коней в(е,и)сл(е,и)зают... (з,із,зі) шкіл...ного под...вір...я молодий (в,у)чит(е,и)л... (А,а)нтон (В,в)(е,и)сна смикаюч(и,і) в(и,і)(ж,ш)ками вйокає яс(е,и)нове поло(з,зз)я саней раптом (по) солов...ї(н,нн)ому т...о(г,х)кає (і,й) шугаюч(и,і) по (в,у)...ї(ж,жж,ждж)(е,и)(н,нн)ій колесами машин доро(г,з)і поч(е,и,і)нає щ(е,и)б(е,и)тати (з,із,зі) якою(сь) затятою (не) пташи(н,нн)ою завзятіс...(т,тт)ю (Є.Гуцало). 2. М(е,и)не глибоко (в,у)раз(е,и)ло мо(т,тт)о покійного (П,п)р(е,и)з(е,и)дента Дж. Ф. (К,к)е(н,нн)(е,и)ді (не) питай що народ дас...т... тобі а що ти даси народові (і,й) я пр(е,и)йняв його за напрямну свого ж(е,и)(т,тт)я (М. Слабошпицький). 3. Твор...чіс...т... (Г,г)оголя (не) була таким собі (х(и,і)м(и,і)чно) чистим стовпом який самотн...о бо(в,вв)аніє (в,у) б(е,и)з...люд...ній пустелі ні вона (в,у)вібрала (в,у) себе (в,у)се кра(жч,шч,щ)е (з,с)твор(е,и)(н,нн)е народною с...міховою кул...турою за (тисячо) лі(т,тт)я а сам він одна (з,із,зі) м(о,у)гут...ніх в(е,и)ршин (в(е,и)соко) гірного пасма кожний пік якого назва(н,нн)о ім(е,и)нами тих хто найповніше явив ро(з,с)с...міхн(е,и)(н,нн)у душу народові (С. Стефан). 4. (Як) що (ні) для (кого) (з) (давніх) (давен) (не) диво що очі (дз,з)еркало душі то с...огод...ні нас п(е,и)р(е,и)конують... (і,й) (в,у) тому що очі (дз,з)еркало здоров...я п(е,и)р(е,и)конує наука ім...я

якій (ір(і,и)до) д(і,и)агност(і,и)ка (С. Кузнєцов). 5. Здавалось це м(е,и)р(е,и)(г,х)тливе іскристе вид(е,и)во що прозор(е,и)ло(ся,сь) полум...ям чер(е,и)з яке можна було пол(е,и)тіти поглядом аж за обрій яка (сь) еманація справжн...ого с(е,и)ла (з,із,зі) його справжніми люд...ми д(е,и)ревами птицями (і,й) вид(е,и)мий б(е,и)зб(е,и)режний прос...тір л(е,и)ш(е) ві(дз,тз,ддз,тдз)(е,и)ркал(е,и)(н,нн)я р(е,и)ал... ного простору п(е,и)р(е,и)ворож(е,и)(н,нн)ого с...нігом з(е,и)мою сонц(е,ьо)м (Є. Гуцало).

10. *Перепишіть тексти, розкриваючи дужки та заповнюючи, де слід, пропуски, розставте, де це потрібно, розділові знаки. Поясніть орфограми та пунктограми.*

І. Морал...не змужні(н,нн)я виробл(е,и)(н,нн)я ч(и,і)ткої позиції пос...лідовніс...т... (в,у) її ві(д,т)стоюва(н,нн)і боро(д,т)...ба за с...вій ж(е,и)(т,тт)(є,ьо)вий ід(е,и)ал ос... що важливе (в,у) тому п(е,и)р(е,и)хідному віці коли людина про(сч,щ)а(є,ї)(тьс,ц,цц)я (з,із,зі) своїм д(е,и)тинством (і,й) коли ж(е,и)(т,тт)я став(е,и)т... пер(е,и)д нею перші завда(н,нн)я п(е,и)р(е,и)віряюч(и,і) як вона до них (в,у)сіма нами (і,й) літ(е,и)ратурою (те) ж! підготовл(е,и)(н,нн)а. Обм(е,и)нати п(е,и)с…менству увагою гострий драмат(и,і)зм пр(е,и)тама(н,нн)их ц…ому вікові с(е,и,і)туац(и,і)й означає обм(е,и)нати дуже багато (з,із,зі) ж(е,и)(т,тт)я означає (п(е,и)р(е,и)до) (в,у)сім (не) в(е,и)ховувати а тіл…ки розважати чи (так) сяк р(е,и)зонерствувати (з,із,зі) різних приводів п(е,и)р(е,и)л(е,и)ваюч(и,і) (в,у)се те (в,у) б(е,и)л(е,и)тр(е,и)зова(н,нн) у форму. (І,й) саме до подібних сюжетів наші п(е,и)с...ме(н,нн)(е,и)ки (на) жал... охоч(і,и)ші бо ле(г,ґ,к)ше п(е,и)сати твори розважал...ні (і,й) кан(и,і)кулярні де р(е,и)ал...ні складнощі (і,й) проблеми ж(е,и)(т,тт)я в(е,и)ступают... (хіба) що моментом (суто) д(е,и)кoративним (емоц(и,і)йно) пр(е,и)тлумл(е,и)(н,нн)им (з) рештою (просто) (не) конкретним (М. Слабошпицький).

ІІ. Зв(е,и)чайно т(е,и)орет(е,и)ки мод(е,и)рн(и,і)(сь,зь,ць,стсь)кого (і,й) (пост) мод(е,и)рн(и,і)(сь,зь,ць,стсь)кого уявл(е,и)(н,нн)я про творчіс… т… можут… зап(е,и)тати а який ст(о,у)сунок до тієї свободи може мати літ(е,и)ратура? Ад (же) літ(е,и)ратура своїм з...містом має

лиш саму літ(е,и)ратуру… (В,у)се прав(е,и)л…но кажу я і б(е,и)ру до рук роман найпоказовішого (І,і)талійс...кого (пост) мод(е,и)рн(и,і)ста (У,у)мберто (Е,е)ко (М,м)аятн(е,и)к (Ф,ф)уко. А (в,у) романі в(е,и)явля(є,ї)(т...с,цц,ц)я (в,у)сі с...в...яті (і,й) грішні на цій з(е,и)млі п(е,и)р(е,и)коную(т...с,цц,ц)я що знайти (першо) пр(е,и)чину лю(дс,дз,ц)...кого бу(т,тт)я ві(д,т)повісти на п(е,и)та(н,нн)я чому з...мінюю(т..с,цц,ц)я р(е,и)лігії (і,й) суспіл...ні (у,в)клади (не) дає (і,й) (не) дас...т... (ні) коли лиш одне (не) свобода (як) що це гал...мо буде усунуте (як) що д(е,и)ктатори (і,й) (хр(е,и)сто) продавці на зразок (С,с)тал(и,і)на чи (Г,г)ітл(е,и)ра будут... зда(н,нн)і (в,у) арх(и,і)в то с...вітову погоду в(е,и)значат(е,и)мут... (набіл...ш) віл...ні особистос...ті найг(е,и)ніал...ніші (М,м)оцарти (й,і) (Е,е)йнштейни. «Заковика» л(е,и)ше (в,у) тому що (З,з)(е,и)мля своєю космічною екз(е,и,і)стенц(і,и)єю (і,й) (пс(и,і)хо) д(е,и,і)нам(і,и)кою дає однакові можливос...ті (і,й) для тих (і,й) для (і,и)нших... Функції маятн(е,и)ка (Ф,ф)уко зводя(т...с,цц,ц)я л(е,и)ше до ф(і,и)ксува(н,нн)я цієї об...єктивної (законо) мірнос...ті (М. Наєнко).

III. (В,у) (У,у)країні першу в(е,и)лику хвилю кр(и,і)т(е,и)ки існуючої с(е,и,і)стеми викл(е,и)кало ш(е,и)роке (не) вдовол(е,и)(н,нн)я (У,у)рядовим трактува(н,нн)ям (Ч,ч)орноб(е,и)л...с...кої катастрофи. Особливе обур(е,и)(н,нн)я було (з,с)прямова(н,нн)е проти злочи(н,нн)ої б(е,и)(з,с)печнос...ті (з,із,зі) якою (М,м)осковс...кі б...юрократи та їхні колеги (в,у) (К,к)и(є,ї)ві пр(е,и)ймали ріш(е,и)(н,нн)я що завдали трагіч...ної шкоди насел(е,и)(н,нн)ю (У,у)країни. (До) того (ж) (Ч,ч)орноб(е,и)л…с…ке лихо ві(д,т)крило людям очі на інші екологіч...ні злоч(е,и)ни забрудн(е,и)(н,нн)я повітря п(е,и)р(е,и)с(е,и)ха(н,нн)я річок (з)(не) водн(е,и)(н,нн)я (г,г)рунтів (то) що (О. Субтельний).

IV. Похмурий старови(н,нн)ий замок на височез...ній скелі чий суворий обвітр(е,и)(н,нн)ий профіл... ще (з,із,зі) (предко) вічних часів закам...янів над знуртова(н,нн)им б(е,и)(з,с)пам...я(т,с,ц,тс)твом холодного (Д,д)ревн...ого моря. Між ф(і,и)олетовими клаптями хмар (в) (ряди) (годи) можна було розд(е,и)вити(ся,сь) л(е,и)тючі стрілчасті вежі замку готичні вікна і важку ковану браму що ро(зч,жч,шч,сч)(е,и)нила(ся,сь) лиш(е) (на) зустріч... вітру дощам (і,й) птицям які (з,с)бил(е,и)(ся,сь)

(з,із,зі) дороги. Іноді під ранок скеля здр(е,и)гала(ся,сь) від гуркоту копит стогнала ро(з,с,ж,ш)ч(е,и,і)няюч(и,і)(ся,сь) кова(н,нн)а брама скр(е,и)піли р(е,и)(с,сс)ори (пишно) прибра(н,нн)их ек(и,і)пажів іржали (не) вид(е,и)мі коні пр(е,и)марне с...вітло с...вічок (на) мит... запалювало(ся,сь) (в,у) (Г,г)отичних вікнах а потім (в,у)се знову западало (в,у) насторож(е,и)(н,нн)у темряву (і,й) тишу (і,й) тіл...ки де (сь) далеко (з) низу розлюч(е,и)(н,нн)і морс...кі хвилі (з,із,зі) ревом розб(е,и)вал(е,и)(ся,сь) об пр(е,и)б(е,и)режне камі(н,нн)я (і,й) ро(з,с)пачл(е,и)вий крик чайки с...рібною стрілою прот(е,и)нав густий (п(е,и)р(е,и)д) грозовий морок н(е,и)бес які зл(е,и)вал(е,и)(ся,сь) (з,із,зі) ва(ж,ш)ким диха(н,нн)ям бл(е,и)з...кого шторму (О. Пахльовська).

V. Як (що) ви г(а,о)ряч(е,о,ьо)ї літ...н...ої днини коли (і,й) віт(е,и)рец... (не) ш(е,и)ле(сн,стн)е (з,с)том(е,и)тес... (в,у) доро(г,з)і та пр(е,и)сяд(е,и)те де (сь) на гор(б,п)ку ві(д,т)почити то відразу (в,у)д(е,и)хнете (г(и,і)ркувато) пр(е,и)ємний ос...віжаючий дух д(е,и)р(е,и)вію що тут (таки) (до) (в) кру(ж,ш) ро(з,с)сипав свої білі або (і,й) рожеві (щито) подібні суц...ві(т,тт)я на в(е,и)соких (і,й) м(и,і)цних (в) н(е,и)зу брунатних стеблах. Коли (ж) помн(е,и)те (в,у) долонях один такий щ(е,и)ток або потр(е,и)те віз(е,и)рунчас...ті л(е,и)стки (і,й) глибоко (в,у)д(е,и)хнете бал...замовий запах то ві(д,т,ч)чу(є,ї)те як стало вам ле(г,х)ко пр(е,и)ємно як пр(е,и)бувают... сили. Ос... ви (в,у)же (і,й) готові бад... оріше продовжувати свою пут... (Л.Павленко).

VI. Б(е,и)зумовно (не) (в,у)сі (гр(е,и)би) дібрівн(е,и)ки царі. Може лиш один такий (в,у)род(е,и)(т...с,ц,цц)я на (в,у)вес... ліс (не) (з,с)ходимий (не) кожного року вони являют... свою красу (і,й) вел(е,и)ч людям але (в,у)же коли трапляю(т...с,ц,цц)я на очі то це стає справжн…ою подією. Ні (Н,н)ил (С,с)илов(е,и)ч на такого (гр(е,и)ба) короля (не) накин(е,и)(т...с,ц,цц)я пр(е,и)т...мом (з,із,зі) нож(е,о)м (не) п(е,и)р(е,и)тне йому б(е,и)(з,ж,с)жал...но товст(е,и)лезну ногу на якій (К,к)оролівс... кий гриб во(з,с)сідає наче на троні (і,й) (не) викорчує його обома руками разом (з,із,зі) гніздов(е,и)щ(е,о)м а як (і,й) належ(е,и)(т...с,цц,ц)я (з,с)початку (в,у)паде пер(е,и)д ним (на) (в) колішки довген...ко повзат(е,и)ме (по) рабс...кому (на) (в) коло його трону розмовлят(е,и)ме (з,із,зі) ним як (з,із,зі) бож(е,и)ством вислов(е,и)т...

йому найви(жч,щ)(е,и)ми словами (в,у)дячніс...т... за (в,у)мі(н,нн)я (само) зб(е,и)р(е,и)(г,х)ти(ся,сь) доч(е,и)кати(ся,сь) саме його (Н,н)ил (С,с)илов(е,и)ч прослав(е,и)т... (не) чува(н,нн)им (славо) с...лів...ям а на кінец... зафотографує (і,й) (не) на одну а на кіл...ка скля(н,нн)их пластинок (в,у)решті стара(н,нн)о обміряє його (з,із,зі) (в,у)сіх боків до сант(е,и)метра зан(е,и)се (в,у) (спец) бух місцевіс...т... та опише умови (в,у) яких володарював (цар) гриб (і,й) (в,у)же тіл...ки піс...ля ц...ого об(е,и)режно зітне ро(з,с)кішну ногу покладе царя гр(е,и)бів (в,у) кош(е,и)к на найпочес...ніше місце а сам пр(е,и)стол стара(н,нн)о замаскує може (ж) (бо) на ц...ому міс...ці поселя(т...с,ц,цц)я ще (і,й) (пр(е,и)столо) нас...лідувачі в(е,и)ликого (з,із,зі) в(е,и)ликих (Ю. Збанацький).

VII. Навіт... пори року з...мінюю(т...с,ц,цц)я до (не) (в) пізна(н,нн)я. Часто (по) с(е,и)р(е,и)д з(е,и)ми зн(е,и)нац...ка в(е,и)дає(т...с,ц,цц)я соня(ч,ш)ний ден... пот(е,и)чут... струмки заг(о,у)лубіє небо пронизл(е,и)во запахнут... брун...ки д(е,и)рев (в,у) повіт...рі мов (би) розі(л,лл)є-(т… с,ц,цц)я образ в(е,и)сни (і,й) (в,у)же (не) зна(є,ї)ш чи ще з(е,и)ма а чи настає в(е,и)сна а то ра(н,нн)я осін... удар(е,и)т... пр(е,и)моро(з,с)ками д(е,и)хне загрозл(е,и)во (і,й) похмуро (і,й) знову д(е,и)ву(є,ї)(шс,с,сс)я але т(е,и)пер (в,у)же зляка(н,нн)о щуляч(е,и)с... готовий настав(е,и)ти руки аби (не) пустити (п(е,и)р(е,и)(д,т)) часної холоднечі. Така сама м(і,и)шанина панує (і,й) (в,у) роках тя(ж,ш)кі (не) стерпно довгі (не) щасливі (в,у)д(е,и)раю(т...с,ц,цц)я (в,у) ряд (благо) получних мов злий холодний віт(е,и)р (в,у)стал(е,и)(н,нн)ий хід подій рі(з,с)ко п(о,у)рушу(є,ї)(т...с,ц,цц)я людина р(о,у)(з,с)гублюючи(е,и)с... (в,у)трачає на час справжню міру р(е,и)чей ви(жч,сч,шч,щ)ий пор...ядок (в,-у)же (не) панує (в,у) її с...віті вона губ(е,и)(т...с,ц,цц)я с(е)р(е,и)(д,т) безміру часу події (в,у)м(е,и)рают... (в,у) його ок(е,и)ані л(е,и)шаю-(т... с,ц,цц)я тіл...ки їхні образи іноді в(е,и)раз...ні точ...ні а іноді (вел... ми) пр(е,и)близ...ні розмиті пр(е,и)марл(е,и)ві. (Ні) хто (не) може (з,с)казати де поч(е,и)на(є,ї)(т...с,ц,цц)я (К,к)осмос так само (не) можливо визнач(е,и)ти ден... від якого (і,й)дут... початки твого щас...тя чи (не) щас...тя (П. Загребельний).

VIII. (З) (по) (між) ва(ж,ш)ких забр...оха(н,нн)их хмар сором...язливо проглянуло (в,у) вузен...кий прос...віток золоте сідел...це (М,м)і-

сяця зібга(н,нн)им мокрим полотн(е,и)щ(е,о)м ро(з,с)кинуло (до) (в) (кіл) погорбл(е,и)(н,нн)е ст(е,и)пове б(е,и)зме(ж,жж)я покруч(е,и)-(н,нн)им парч(е,о)вим ру(ч,ш)н(е,и)ком прост(е,и)лило пер(е,и)(д,т)(Г,г)ри́горовим зором м(е,и)р(е,и)(г,х)тливу м(е,и)ре(ж,ш)ку пру-(д,т)кого (Д,д)ністра (не) (мов) (би) (в,у) кл(е,и)новій колис…ці в(е,и)гойду(є,ї)(т...с,ц,цц)я ріка (в,у) (б(е,и)р(е,и)гах) кручах. На крутій скелі (Г,г)ригір зуп(е,и)ня(є,ї)(т...с,ц,цц)я п(о,у)пускає пові(д,дд)я зад(е,и)вля(є,ї)(т...с,ц,цц)я на ріку. (В,у) н(е,и)зу під (прямо) висним гранітним грома(д,дд)ям гугняво бурмотят... каламут...ні хвилі холодно зблискують... проти (М,м)ісяця ро(з,с)сівають... (до) (в) (круг) гострі запахи риби водоростей мулу. Над вуркітливою водою (де) (не) (де) пляміют... довгас...ті ла(д,т)ки лу(ж,ш)ків за(д,т)ка(н,нн)их буйними травами (не) пр(е,и)мхливими калиною та терном (М. Чорний).

IX. Яскраві спогади (з,із,зі) (не) повторної країни д(е,и)тинства кожна людина пронос(е,и)т... чер(е,и)з (в,у)се своє ж(е,и)(т,тт)я. Так багато дуже важливого для її майбут...н...ого відбува(є,ї)(т...с,ц,цц)я (з,із,зі) нею саме тоді коли вона в(е,и)дорослююч(е,и,і) розумом (і,й) серц(е,ьо)м жадібно (в,у)слуха(є,ї)(т...с,ц,цц)я (в,у) муз(е,и)ку в(е,и)ликого с...віту (і,й) (і,й)де (на) зустріч... ц...ому майбут...н...ому. (В,у) одній (з,із,зі) своїх ста(т,тт)ей автор (д(е,и)вовижно) поетичної книжки (З,з)вук (П,п)павутинки (В,в)іктор (Б,б)л(е,и)знец... п(е,и)сав для кожного (з,із,зі) нас д(е,и)тинство чистий с...віжий ранок с...віт радос...ті гри по(е,и)тичної ка(з,с)ки. (В,у)се (на) (в) (коло) себе д(е,и)тина одягає (в,у) яскраві (на) (пів) фантастичні барви. Що (не) крок (в,у) дворі нове зд(е,и)вува(н,нн)я (і,й) ві(д,т)кр(е,и)(т,тт)я! Пам...ятаю (в,у) ра-(н,нн)...ому д(е,и)тинстві (і,й) тін... від дер(е,и)ва тін... від людини була для мене ж(е,и)вою наче в(е,и)ликий равл(е,и)к вона в(е,и)повзала ранком (з) під ніг в(е,и)тягувала(ся,сь) чер(е,и)з (в,у)се под...вір...я а потім куди (сь) ховала(сь,ся)... (М. Слабошпицький).

X. Давно (в,у)же заверш(е,и)(н,нн)о рейс того (т(е,и)пло) ход(а,у) по (Д,д)...ніпру та часто чому (сь) здає(т...с,ц,цц)я що (паро) плав щойно ві(д,т)чалює від пристані що золото бан... (А,а)ндрі(є,ї)вс...кої (Ц,ц)еркви які (в,вв)ібрали м(е,и)дову густ(е,и)ну в(е,и)сня(н,нн)ого сон...ця (і,й)

досі м(е,и)р(е,и)(г,х)тит... (в,у) очах що (і,й) досі перш(е,о)ю прозорою зел(е,и)(н,нн)ю ря(г,х)тят... круті (Д,д)...ніпровс...кі (з,с)хили де білими хмаринками там (і,й) сям позац...вітали (а,о)бр(е,и)коси та дикі груші (і,й) досі над нашими головами пропл(е,и)ває (не) пр(е,и)вітне пі(д,т)ч(е,и)рев...я (П,п)аркового (М,м)осту досі струнками обр(е,и)сами промін(е,и)(т...с,ц,цц)я (Л,л)авра (в,у) супокійному зат(е,и)(ж,ш)ку круч... пр(е,и)мостив(ся,сь) лагідний (В,в)(е,и)дуб(е,и)ц...кий (М,м)онастир... Скільки разів (у,в) своїй пам...яті я ві(д,т)чалюват(е,и)му від пристані на тому (біло) голубому тур(е,и)стичному (т(е,и)пло) ході скільки разів пер(е,и)д(і) мною розгортат(е,и)м(е,и)(т...с,ц,цц)я (с...в...ятково) одухотвор(е,и)(н,нн)а панорама пр(е,и)б(е,и)режного в(е,и)с...ня(н,нн)ого (К,к)и(є,ї)ва скіл...ки разів я зачудова(н,нн)о (в,у)глядат(е,и)му(ся,сь) (з,із,зі) (т(е,и)пло) ход(а,у) (в,у) місто яке при проща(н,нн)і чарує (з,із,зі) якою (сь) (не) зв(е,и)чайною силою? (Є. Гуцало).

XI. (В,у)котре (в,у) моїй пам...яті (з,с)ход(е,и)мо отими в(е,и)сокими (з,с)ходами що в(е,и)дут... на (Ч,ч)(е,и)рнечу (Г,г)ору (і,й)демо (в,у) густому пото(к,ц)і людей що (і,й)дут... до (Ш,ш)(е,и)вченка як на (П,п)рощу. По (між) опуш(е,и)(н,нн)их смарагдовим лис...(т,тт)ям д(е,и)рев на крутому (з,с)хилі (з,с)ходи здає(т...с,ц,цц)я в(е,и)дут... до блакитного неба що ц...віте (по) між ро(з,с)простертого над нашими головами гі(л,лл)я д(е,и)рев (і,й) ми (в,у) пото(к,ц)і повіл...но (з,с)пл(е,и)ва(є,ї)мо до неба а зустріч...ний лю(д,дс,ц,дц)...кий потік що (в,у)же пов(е,и)рта(є,ї)(т...с,ц,цц)я від (Ш,ш)(е,и)вченка (не) квапливими струм(е,и)нями (л,лл)є(т...с,ц,цц)я (з,із,зі) неба (з,із,зі) його блакитного ц…віту (Є. Гуцало).

XII. Тарас стоїт... м(о,у)гут...ній та в(е,и)лич...ний як (і,й) довкол(е,и,і)шній прос...тір що так широко ві(д,т)кр(е,и)ва(є,ї)(т...с,ц,цц)я (на) окіл. На лаві під липою с(е,и)дит... (в,у) виш(е,и)тій соро(чц,чк,цц)і (К,к)обзар... (і,й) п(е,и)р(е,и)б(е,и)рає струни (с...рібно) (дз,з)во(н,нн)ої кобзи а (до) (в) (кола) старого музики (з,зі)брал(е,и)(ся,сь) мовчаз...ні зап(е,и)чал(е,и)(н,нн)і слухачі. Ми також зуп(е,и)ня(є,ї)мо(ся,сь) (в,у) їхн...ому гурті слухаюч(и,і) журливу мову струн (тужливо) ро(з,с)пачл(е,и)вий голос (К,к)обзар(а,я). Їхній с...пів п(е,и)р(е,и)пліта(є,ї)(т...с,ц,цц)я

(з,із,зі) щеб(е,и)том пташок (в,у) з(е,и)леному ро(з,с)пуш(е,и)(н,нн)ому гі(л,лл)і пташки наче прагнут... п(е,и)р(е,и)щ(е,и)б(е,и)тати (К,к)обзар(а,я) прагнут... своїм в(е,и)селим (хоро) водом роз...віяти (давню) пр(е,и)давню тугу та їм (не) (в,у)дає(т...с,ц,цц)я бо (К,к)обзар...с...ка туга настоя(н,нн)а на таких пол(е,и)нах історії на таких г(і,и)рчаках народної долі що (не) роз...віяли її бе(з,с)турбот...ні п(е,и)рес...піви (ні) (в,у)ч(е,о)раш...н...ого в(е,и)с...ня(н,нн)ого пта(хс,сс,ц,с)тва (ні) с...огод...ніш...н...ого (Є. Гуцало).

XIII. Міст чер(е,и)з (Д,д)...ніпро в(е,и)г(е,и)нає спину як м(о,у)гут... ній лагідний з...вір... певний своєї сили. Ріка н(е,и)се (хв,ф)(е,и)лясту блакит... таку яскраву (і,й) ж(е,и)ву що (мимо) волі дума(є,ї)(т...с,ц,цц)я про в(е,и)сну. На білих п(і,и)(щ,сч,шч)а(н,нн)их м(і,и)линах та жовтих косах бо(в,вв)аніют... постаті р(е,и)балок... (І,Й) (в,у)же (Р,р)усанівка та (Б,б)(е,и)р(е,и)зняки (і,й) (в,у)же в...я(з,с)...кий потік вантажного транспорту (дз,з)(е,и)л(е,и)н...ча(н,нн)я тра(м,н)ваїв гуркіт...нява дим чад. (В,У) біч...ному (дз,з)еркал...ці тр(е,и)мтит... як контур річ...кової (хв,ф)илі відображ(е,и)(н,нн)я гористого лівого бер(е,и)га тр(е,и)мтят... золоті ц(е,и)булини бан... (Л,л)аврс...кого (С,с)обору та (В,в)идуб(е,и)(чс,тс,ц)...кого (М,м)онаст(е,и)р(а,я) але скоро їхнє с...вітло гасне мов (би) западає (в,у) (не) бу(т,тт)я (Є. Гуцало).

☺🔔 — *Я вивчила українську мову по радіо…*
— Це й помітно. У твоїй вимові відчуваються атмосферні перешкоди.

СЛОВНИК НАПИСАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ, ОКРЕМО, ЧЕРЕЗ ДЕФІС

абсолютно необхідний
абсолютно чистий
агресивно-стійкий
азово-чорноморський
активнодіючий
англосаксонський
асиметрично розташований
безпосередньо-інтуїтивний
білково-вітамінний
білковомолочний
білосніжний
біологічно активний
біолого-агротехнічний
біолого-ґрунтовий
біполярно заряджений
важкопоранений — *ім. (Ішли важкопоранені)*
важко поранений — *присл. з дієприкм. (Важко поранений у бою солдат)*
важкохворий — *ім.*
важко хворий — *присл. з прикм.*
валентно-зв'язаний
валентно-незв'язаний
вертикально розташований
вертикально-свердлильний
взаємно ізольований
взаємно-однозначний
взаємно паралельний
взаємно перпендикулярний
виправно-трудовий
відносно-безособовий
відносно-питальний
відносно правильний
військовозобов'язаний
військовополонений
вічнозелений
вічномерзлий
вічнопа́м'ятний
вічно юний
внутрішньо властивий
внутрішньовідомчий
внутрішньоструктурний
воднолижний
водно-повітряний
воднотранспортний
водоемульсійний
гармонійно розвинений

генетично-популяційний
генетично споріднений
гірничо-буровий
гірничогеологічний
гірничоекологічний
гірничо-збагачувальний
гірничо-металургійний
гірничорятувальний
гірчично-жовтий
гірчичноолійний
гнійно-запальний
гнійно-септичний
горизонтально-вертикальний
горизонтально-протяжний
горизонтально спрямований
горизонтально-фрезерний
граматико-семантичний
граматично правильний
гранично допустимий
гранично-мінімальний
греко-православний
густоволокнистий
густо замішаний
густо-зелений
густолистий
густопосаджений
густоростучий
давноминулий
давноочікуваний
давньоукраїнський
дзеркально відображений
дзеркально-симетричний
дзеркально чистий
дистанційно-автоматичний
дистанційно керований
дифузно розсіяний
діаметрально протилежний
документально-автобіографічний
документально-публіцистичний
документально точний
документально-хронікальний
еволюційно зумовлений
економічно залежний
економічно розвинений
експериментально-механічний
експериментально перевірений
експериментально-психологічний
експериментально-теоретичний
експресивно-емоційно-оцінний
експресивно забарвлений
експресивно-модальний
електрично заряджений
емоційно-естетичний
емоційно забарвлений
емоційно-образний
ерозійно стійкий
ефірно-ацетоновий
ефірно-валеріановий
ефіровалеріановий
ефіроолійний
життєво важливий
життєво необхідний
залізно-чавунний
залізоазбестовий
залізовуглецевий
івано-франківський
індо-африканський
індоєвропейський
індоіранський
індокитайський

індо-малайський
індустріально-аграрний
індустріально розвинений
індустріально-транспортний
інтенсивно забарвлений
інтенсивно-зелений
інтонаційно-акцентний
інтонаційно виділений
інтонаційно-змістовий
історично необхідний
конкретно-історичний
конкретно-науковий
конкретно-просторовий
конкретно розглянутий
контекстуально залежний
контрольно-вимірювальний
контрольно-інформаційний
контрольно-касовий
контрольно-обліковий
контрольно-пропускний
контрольно-ревізійний
коротко пострижений
крохмале-патоковий
легковимовний
легкозасвоюваний
легкоздійсненний
легкозрозумілий
легкоодягнений
легкоозброєний
легкопоранений — *ім. (Ішли легкопоранені)*
легко поранений — *присл. з дієприкм. (Він був легко поранений)*
легкопрохідний
легкорозчинний
легкохворий — *ім.*
легко хворий — *присл. з прикм.*
лінгвостилістичний
локально змінений
локально-однорідний
максимально-адаптивний
максимально близький
максимально збільшений
максимально-мінімальний
маслосиромолочний
матеріально вигідний
матеріально-виробничий
матеріально відповідальний
матеріально-економічний
матеріально забезпечений
матеріально зацікавлений
матеріально-сировинний
матеріально-технічний
матеріально-фінансовий
мовностилістичний
морально-вольовий
морально нестійкий
морально-побутовий
морально-політичний
морально-правовий
морально-психологічний
морально стійкий
науково аргументований
науково-виробничий
науково-допоміжний
науково-експериментальний
науково-історичний
науково-координаційний
науково-матеріалістичний

науково-методичний
науково обґрунтований
науково-педагогічний
науково-пізнавальний
науково-політичний
науково-популярний
науково-практичний
науково розроблений
науково-теоретичний
науково-технічний
науково-фантастичний
науково-художній
нервово збуджений
нервово-паралітичний
нервовохворий
нижчевикладений
нижчезазначений
нижчезгаданий
нижченаведений
нижченазваний
нижчеописаний
нижчепідписаний
нижчеподаний
нижчепойменований
нижческазаний
низькооплачуваний
низькопродуктивний
обернено пропорційний
оберненохронологічний
об'єктивно зумовлений
об'єктивно-необхідний
обмежено замкнений (замкнутий)
обмежено придатний
обмежено-стандартний
обмежено-уповільнений
однорідно орієнтований
опозиційно настроєний
оптично чутливий
осколочно-трасуючий
осколочно-фугасний
особисто-командний
особливоморозостійкий
особливорежимний
особливо точний
паралельно-волокнистий
паралельно-поздовжній
паралельно-послідовний
паралельно сполучений
патентно-ліцензійний
патентоспроможний
податково-фінансовий
податкоспроможний
поздовжньо-поперечний
поздовжньо-стругальний
поздовжньо розрізаний
помірно континентальний
помірно морський
помірно сухий
помірно холодний
послідовно ввімкнений
послідовно матеріалістичний
послідовно миролюбний
послідовно-періодичний
послідовно-прямолінійний
послідовно розташований
потенційно небезпечний
правильно-відрізний
правильно-згинальний
правильно розташований
правильно складений

практично цінний
принципово важливий
принципово новий
прогресивно настроєний
прогресивно-преміальний
промислово розвинений
професійно виконаний
професійно-організаційний
професійно-педагогічний
прямо пропорційний
прямо протилежний
психічно здоровий
психічно неповноцінний
психологічно складний
радіально спрямований
рівномірно-безперервний
рівномірно-поступовий
рівномірно прискорений
рівномірно-прямолінійний
рівномірно розподілений
рівномірно рухомий
рівномірно уповільнений
рятувально-водолазний
симетрично-зональний
симетрично-протилежний
симетрично розташований
сліпучо-білий
сніжно-білий
соціально активний
соціально значний
соціально корисний
соціально небезпечний
соціально свідомий
структурно різнорідний
структурно-системний
суб'єктивно оцінений
суспільно корисний
суспільно небезпечний
суспільно необхідний
тенденційно настроєний
теоретично важливий
тимчасовозобов'язаний
традиційно усталений
умовно зарахований
умовно-небезпечний
хімічно активний
хімічно однорідний
хімічно стійкий
хімічно чистий
художньо повноцінний
художньо яскравий
чітко виражений
шарнірно з'єднаний
широковідомий
широко представлений
широкопредставницький
широко розповсюджений
штучно підвищений
штучно-радіоактивний
якісно-відносний
якісно новий
яскраво виражений
яскраво освітлений
ясно виражений

ТЕКСТИ ДИКТАНТІВ

1. Мові — державний захист

Як історичний акт розцінює громадськість України прийняття Верховною Радою Закону про мови. Згідно з цим законом українська мова з 1 січня 1990 року одержала державний захист, тобто офіційно визнана державною мовою України. Отже, створені передумови для того, щоб українська мова перестала бути служницею, за словами Дмитра Павличка, у власному домі, а стала в ньому господинею. Є всі підстави сподіватися, що для нашої мови пройшла пора безмовна, що на цьому закінчилася довготривала історія її приниження й зневаги.

Петровські укази, валуєвські циркуляри, емські акти, сталінські заборони, сусловські постанови довели наш український народ до онімння, а нашу страдницю-мову — до повільного вмирання. Антинаукова сталінсько-сусловська теорія злиття націй, а точніше денаціоналізація всього національного, завершила чорну справу русифікації значної частини України, якщо не сказати — цілої. У результаті цієї політики зникали українські школи, театри, дошкільні заклади, переходили на російську мову викладання технікуми й вузи. Від народу приховувалася його історія або подавалась у спотвореному вигляді. Національні мови вважалися неперспективними і всюди замінялися російською; велася спеціальна демографічна політика — переселення, перемішування людей різних національностей з тим, щоб одержати нову сіру людську масу під назвою «єдиний радянський народ» з єдиною суржиковою мовою.

Після кількох років активної боротьби, яку розпочала українська інтелігенція і в яку влилися найширші верстви населення, українська мова, нарешті, виборола собі місце під сонцем, вона все-таки одержала бажаний статус державної мови України. Кожна небайдужа до своєї мови людина має право сподіватися й вимагати, щоб українській мові були повернуті її втрачені права.

(234 слова) (З газети).

2. На олтар нашої пам'яті

Жертви голоду 1933-го… За цією до канцеляризму сухою фразою постають мільйони наших батьків і матерів, братів і сестер, безневинно підтятих косою голоду. Моторошний парадокс: вмирали саме на всеплодючих чорноземах шанованої всім світом житниці, на довірливій нашій Україні, вмирали просто поля, на шляхах, у холодних хатах і на космічних протягах промерзлих вокзалів, помирали поодинці і сім'ями, вилягали роди і села.

Голод забрав кращих з нашого народу. Тих, що за шмат насущного не стежили і не доносили на брата, хто не пішов виривати останній окраєць з голодних дитячих ротів, хто не вмів торгувати святинями, спекулювати, красти, вбивати, аби вижити самому.

Голод 33-го на Україні став однією чи не з найжорстокіших ланок у сув'язі подій, які вилаштовуються в систему канібальської селекції, коли все талановитіше, мудріше, відважніше, чесніше, гуманніше і моральніше винищувалося в концтаборах, зацьковувалося і, нарешті, виморювалося голодом. То були цілеспрямовані удари по генетичному фонду нашого народу. І ми маємо до глибу усвідомити, яких невідшкодованих втрат завдали вони нашій культурі, науці, економіці, як викривили історичний розвій народу, яке тавро поклали на його психологію.

Голодне виття смерті трагічно відлунилось у чорнобильській трагедії, у поневеченні Дніпра і замуленні малих рік, у понищенні пам'яток історії і культури, у притлумленні почуття національної гідності.

Та радіація опромінила і мораль безбатченків, які, колінкуючи перед апологетами освистування національних святинь, віддали в наймичку рідну мову, зденаціоналізували школу і вуз, театр і кіно…

Але народ несмертний. Настає урочий час — і стирає з очей полуду ляку, скидає із свідомості дрантя безмовної покори, пробуджує Пам'ять. Тоді народ бачить далеко: і в минувшину, і в грядуще. І — все знає, і все розуміє.

(261 слово) (За Б. Олійником).

3. Живи, Україно!

У всі часи передові уми людства були переконані, що без минулого немає майбутнього. Це насамперед стосується України, яка пройшла тернистий шлях до своєї незалежності. Змарніла і змучилась вона у своїй боротьбі, стомилася відстоювати право жити своїм життям, користуватися своєю мовою, стомилася від спогадів про свою історію. «Це одна з нещасних, безглуздих, безпорадних історій; до того боляче, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів…» — писав Володимир Винниченко.

Але час — річ невпинна. Здається, недавно минув той тривожний серпень дев'яносто першого, коли одні впали в сум'яття і невизначеність, інші відверто налякалися, а ще інші — пройнялися оптимізмом, надією і навіть ейфорією… І неначе вчора в напруженій тиші залу засідань Верховної Ради прозвучали такі незвичні для багатьох рядки Акта про незалежність…

Кожного серпня ми відзначаємо роковини своєї державної незалежності з особливим піднесенням, згадуючи враження від засідання парламенту, де була прийнята Конституція незалежної України, якою узаконено державні символи — Герб, Прапор, Гімн, що уособлюють історію країни, її сутність. Державного статусу набула українська мова.

Незважаючи на те, що самостійні кроки нашої держави не мають зараз достатньої твердості і, можливо, не скоро в кожен наш дім прийдуть достаток і благополуччя, але є надія, що часи ці реально наближаються і поступово, крок за кроком, прийде впевненість, яку підхопить прийдешнє покоління, котре сьогодні входить до шкільних класів, майстерень профтехосвіти, аудиторій вищих навчальних закладів.

(237 слів) (Із журналу).

4. Українська душа

Трьохсотлітнє поневолення не могло не вплинути на щиру й ніжну душу українця. Брутальне заперечення самого існування народу нашого не могло не позначитися на формуванні національного характеру.

У душі українця співіснує лицар та раб. Це гірка правда, та знати її необхідно, щоб знищити в собі двоїстість і щоб лицар переміг.

Довго і вперто українця зображували як «хитрого малороса», такого собі неосвіченого шахраюватого селюка. Хто не чув анекдотів про зрадливість українця? Наліплювали і ярлик «хохлацької галушки», що дуже співзвучне з прізвиськом «нігер» у США.

Робилося це послідовно й цілеспрямовано. Вироблення комплексу неповноцінності в пригнобленого — класична колонізаторська стратегія.

Людину, що не поважає сама себе, вже не треба заковувати в кайдани. Якщо втрачено самоповагу й гідність, за що боротись і що обстоювати? Натомість вкорінюється як приниженість і слухняність, так і підлабузництво й холопство, а далі й звичка до ярма. Інтереси звужуються до гарантованого сіна й більш-менш комфортабельного стійла.

Та три століття принижень не вбили в українській душі лицарства. Забитості й захла́нності протистоїть усвідомлення себе нащадками запорозького козацтва. Адже кожен з нас — праправнук якщо не кошового Сірка чи полковника Кривоноса, то мужнього й нездоланного Голоти чи Нетяги. Такого можна було спалити або посадити на

палю, але припнути до ясел було неможливо. Не згасити природженої волелюбності української душі. Якби ж до неї ще самоповаги, відчуття власної значущості й сили!

Як же треба трудитися кожному з нас над своєю душею! Пошли нам, Боже, стійкості!

(228 слів) (Із журналу).

5. У пошуках істини

Тернистий шлях людини. Ніщо так не зводить її на манівці, як самовпевненість, зухвальство й пиха. Погляньте на людську юрбу й побачите, що не лише поважні, літні люди, а й ще зовсім молоді вважають, що вони озброєні проти всіх нещасть, і переконані, що, як окуляри їхнім очам, їм не потрібні чиїсь поради, одвічна мудрість людства. А що, коли такий розумник, немов папуга, вивчиться кільком словам із інших мов і побуває в знатних компаніях та в містах, десь покуштує геометрії та астрономії, переживе кілька десятків любовних та громадянських пригод? Тоді до нього й не підступися! Платони, Соломони, Сократи, Піфагори, Цицерони і вся минувшина в порівнянні з нашим орлом, що визнає лише захмар'я й космос, — метелики, які літають біля землі. І тут з'являються хвалителі, які вітають палко нову премудрість, що народилася в його мозку, а досі була прихована від мудреців за сімома замками. Тоді ще дужче, ще заповзятіше великий Дій наш, уявивши себе суддею світу, переглядає скарби минувшини й, мов ювелір камінчики, на власний розсуд схвалює або знецінює. Для нього нікчемне все, чого збагнути не може його убогий розгарячілий розум.

Куди не глянь, самі вожді, філософи, які упевнені, що вже давно заткнули за пояс і Цезаря, і Македонського. Вони всезнаючі! Не встиг одне щось вивчити й зажити трохи слави, як уже гадає, що всі науки йому підвладні від альфи до омеги. Смішні! Щоб осягнути лише одну науку, ледь вистачає людського віку.

(228 слів) (В. Шевчук).

6. На схід сонця

На Федориному городі жоржини розквітли останніми. Поруч із ними ще тяглися їжакуватими голівками до нещедрого вересневого сонця блідо-рожеві айстри, паперово шелестіли під незримими пальцями вітру запечалені хризантеми. Хоч як кохалася у квітах Федора, та не любила подовгу просиджувати біля них без діла — відливалося їй від незапашного цвіту журливістю осені.

Дивною була ця Федора — на селі її хто недолюблював, а хто й побоювався. Суха, рівна, як палиця, і по-чоловічому висока, жилава, зодягалася у щось вдовине, чорне, запиналась грубою хусткою по самі брови і ходила селом, що та мара, неговірка і сувора.

Здавалася Федора старішою за саме село, за ту чорну землю, на якій жила. Старішою й за той гай далекий, з-за якого ранками викочувалося сонце, і тоді дерева пломеніли щораз, ніби охоплені пожежею; старішою за геть порослий мохом, покритий пліснявою давній колодязь біля циганської могили — лисого піщаного пагорба, що гулею вискочив серед рівного, як тарілка, степу. Усьому чорному, хмарному, прадавньому, що було у нашому селі, Федора доводилася немовбиріднею. А ще мала звичку, яка була об'єктом гострої цікавості сільських хлопчаків. У негоду чи заметіль, у днину погожу й теплу, як сон немовляти, у вітровій чи непролазну розталь виходила Федора в степ зустрічати сонце. Стояла, що та вогнепоклонниця, від першого промінчика до врочистого виходу з-за гаю вогненної велетенської кулі — і хилила ніколи й ні перед ким не схилену голову, і сиве пасмо вибивалося з-під чорної хустки. Колись давно, саме в такий ранковий час, фашисти розстріляли її сина, її єдину дитину. Тому й ходить зустрічати сонце. Наче хтось посилає — іди, Федоро, іди, може, побачиш сина…

(252 слова) (О. Ніколаєвська).

7. Тайга

Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться

гілка. Сорокаметрові кедри, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигналися рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо, і заступили його кронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрами пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, бувши нижчі за кедри, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу — в четвертому ярусі — суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще не потрухлі, одні з скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею.

Внизу, по землі, слався мох, пообростав усе, що тільки можна. Внизу було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю.

На поваленій кедрині тремтіли сонячні зайчики. Смугастий бурундук-звірок почав бавитися з ними, задравши хвостика, як той драгун султана, перестрибував через них. Присідав і дивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітролому і зникаючи знов у бур'янах та камінням розсипу, вилась вузенька стежечка, звірина доріжка, утоптана за тисячоліття. Їх немало, таких стежечок. А серед них десь й такі, на яких одвіку ще не ступала нога людська.

(250 слів) (І. Багряний).

8. Стан невагомості

Нещодавно я вичитав у газетах вражаючий факт. Космонавти брали для експерименту в політ проросле зерно пшениці. Посадили, якщо це можна так назвати, його там, де панує стан невагомості. Тобто випустили в плавання по кораблю зернинки, з яких уже повитикалися бадьорі паростки. Того, що сталося, космонавти не передбачили. Паростки

збунтувалися. Позбавлені відчуття земного тяжіння й ґрунту, вони поповзли назад у зернини, а потім ізсередини розірвали їх.

Цей факт мимоволі спроектувався на біографії українських емігрантів. Очевидно, декого з них опанував у чужому середовищі стан того зерна в невагомості. Один із таких трагічних прикладів мені постійно стоїть у пам'яті. Це — гнаний демонами страху й переслідування поет Тодось Осьмачка. Він не прижився в Новому Світі. Його психіка вибухнула, і, позбавлений відчуття живлющого ґрунту й рідного тяжіння, він загинув, мов те зерно в космосі.

Ця аналогія між зерниною в невагомості й людиною в еміграції має одну істотну корективу. Довкола зерна об'єктивно існував фактор, що вбивав його. А щодо людини, то цей фактор — суб'єктивний; він може бути в ній самій, виражений в одній сильніше, в іншій помірніше. В одних вистачає волі, щоб його здолати, в інших — ні.

(181 слово) (М. Слабошпицький).

9. Мелодії літнього поля

Український степ… Райська місцина, бо тільки тут підпадьомкає перепел, різними голосами гомонять степові пташки, мелодійно бринять бджоли. Влітку поле, як добрий запорізький козак, одягається то в оксамитово-зелений жупан бурякової гички, то в сліпучо-білу сорочку гречаного цвіту, то в золоту пшеничну свитку, гаптовану голубими волошками та червоними пелюстками польового маку.

Падаєш з розгону в це золоте море і лежиш, заклавши руки за голову. Мружиш очі від блискучого проміння сонця, яке, як розпечена золота діжа, пливе в чистому, лазуровому небі. Хоча хіба можна українське небо назвати просто лазуровим? Це насичено-синій колір, що акумулює в собі і прозорі води наших річок та озер, і глибину голубих очей юнаків та дівчат, і блакить пелюсток незабудок, васильків, барвінку. Недарма ж і наш національний прапор синьо-жовтого кольору.

Десь у вишині виспівує свою одноманітну, але таку гарну пісеньку жайворонок, а ще вище зі свистом розсікає повітря великими крильми

орел. І так гарно й солодко від теплої млості, що розтікається по тілу… І в той же час поле ніби промовляє: «У моїх чорних жилах тече забруднена пестицидами вода, мої груди давить чорнобильська радіація, і навіть дихаю я нечистим повітрям…»

Схаменіться, люди! Бо із втратою природної екології ви втрачаєте екологію душі. У ваших силах зробити так, щоб пісню жайворонка, сюрчання коників, казкові мелодії степу з насолодою слухали ваші діти і внуки.

(212 слів) (З учнівського твору Б. Авдєєва).

10. Україна

Україна — друга за величиною країна Європи. За чисельністю населення вона наближається до Франції, а за обсягом валового національного продукту — до Італії.

Україна — значить «земля, що лежить скраю». Це влучна назва для країни, розташованої на південному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом. Іншою суттєвою рисою географії краю є відсутність природних бар'єрів. За винятком Карпатських гір на заході й невеликого Кримського кряжу на півдні, дев'яносто п'ять відсотків території України — це рівнина, котра поступово спадає з покритих лісом Галицького, Волинського та Подільського плато до горбистих місцин по обидва боки Дніпра й переходить в неосяжний відкритий Причорноморський степ.

З півночі до Чорного моря течуть три великі ріки, що разом із притоками забезпечують Україну достатньою кількістю води: це могутній Дніпро довжиною дві тисячі двісті вісімдесят п'ять кілометрів, який ділить країну навпіл, Південний Буг і Дністер. Розташована на основних шляхах між Європою та Азією, Україна часто ставала об'єктом впливів різних, часом протилежних культур. Через Причорномор'я вона зазнавала благотворних впливів грецької цивілізації — як античної, так і візантійської. Наш край, що був складником класичних цивілізацій

Середземномор'я, що вабив з Азії численні хвилі кочових завойовників, слугував культурним кордоном між Сходом і Заходом.

(202 слова) (За О. Субтельним).

11. Материнська рідна мова

Століттями мова народу була тією повноводною рікою, яку ми називаємо поезією. Поетична грань жила в слові, і слово було немислиме без неї, як немислима ріка без води, повноводність — без глибини.

Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, засуджує себе на злиденність душі.

Батьківщина — це рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу — рідну українську мову. Це — мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки, Нечуя-Левицького і Коцюбинського. Українська мова живе в прекрасних піснях твого народу.

Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, — це людина без роду й племені.

Мова — то цілюще народне джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги.

(167 слів) (В. Сухомлинський).

12. Візит до Праги

Шестисотшістдесятитрьохсильний сріблястий «Дуглас», переборюючи різкий південно-східний вітер, здіймається чимраз і мить у мить вище: підходять гори, що їм, здається, немає кінця-краю. Тьмяні вершини, холодні, змертвілі, незаймані, заступають півобрію.

«Карпати, — говорить генерал-майор Ковпак, одягаючи шинель. — Я ці гори знаю добре».

Віконця літака швидко вкриваються памороззю; пасажирам стає час від часу гірше: не вистачає кисню. Як-не-як, п'ять тисяч метрів, на які піднісся літак, будь-кому дадуться взнаки.

Тим часом навколо: праворуч, ліворуч і попереду — світлішає, і ось, нарешті, Прага. Біля Словенського дому, де мав відбутися з'їзд і куди ми потрапили після кількох аудієнцій, — великий гурт югославських, польських і голландських партизанів, що прибули сюди як делегати. З балконів звисають прапори: чеський синьо-біло-червоний і радянський.

Дарма що ми негаразд розуміли місцеву мову, але у схвальних вигуках, якими раз у раз зал покривав слова товариша Ковпака про возз'єднання України, про Балтику і героїчних балтійців, про боротьбу пліч-о-пліч з чеськими партизанами, відчувалось, з якою любов'ю тут ставляться до нашої країни.

(153 слова) (Із журналу).

13. Ведмідь-гора

Зоддалеки гора Княжа — як бурий ведмідь превеликий, що розлігся на березі ріки. Пливучи в човні по ріці, поволеньки наближаєшся до цього сонного горбатого ведмедя, котрий передні волохаті лапи витягнув низькими кручами ген-ген уперед, поклавши на них довгу морду. І коли придивитись із човна пильніше, можна вгледіти опукле нашорошене вухо, яке і вві сні не опускається, прислухається до безмежжя простору, можна розрізнити й приплющене ведмеже око, над яким куці вії здригаються так, як на вітрі здригаються дерева. Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку, коли, здається, гріх не проснутись і не поласувати доспілими ягодами та медом диких бджіл, вгамувавши спрагу блакитною річковою водою, в якій хлюпочеться довга шерсть на передніх лапах. Величний і грізний, він втрачає свої ведмежі обриси, коли наближаєшся в човні до берега, й ти вже не

бачиш ні простягнутих уперед лап, на яких у сонному супокої лежить ведмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки — гористий берег, що круча за кручею спинається догори, а на кручах живими зморшками брижиться ліс, який тут, унизу, з первозданною ніжністю зеленіє шелюгою по білих піщаних обмілинах, де в святкових веселощах грає риба й де чайки літають і плачуть, мов неприкаяні душі померлих. Тепер пливеш повз Княжу гору — й не видно ведмедя, й не страшно його заснулої звіриної сили, вже твою душу опанував одухотворений, легкий і чистий простір величної ріки, що в якомусь пісенно-музичному екстазі струмить і стелить то зелені, то сині хвилі води, й ця серпанком повита ріка — попереду нескінченна, обрієм не обмежена, бо отам он на млистому овиді вона видимо переливається за поріг обрію, й ти пливеш по її пісенно-музичній течії, що взяла тебе під свою незбориму владу, не можеш вивільнитись від неї — та й не маєш такої душевної потреби, вже не відчуваєш часу й простору, бо вони не те що зникли, а розчинились у тобі, й ти розчинився в них, ставши їхньою невід'ємною часткою, творячи з ними єдину сутність, ставши матерією цієї незнищенної вічної ріки, яка несе тебе, й гори Княжої, що не зникає, а тільки постає все в нових і нових своїх відмінах…

(344 слова) (Є. Гуцало).

14. Горо́д

Город немов розганявся під гору, й забракло духу, захляв, перечепився об найближчі стрімчаки, розпластався рябою рядниною, де латками воронового крила лисніє чорнозем, де жовтіє суглинок, де вирваними з лисячої спини рудими жужмами світиться глина, де слизько зблискує глевкий ґлей, де застиглими струменями врізнобіч порскнуло мілким попелястим піском. А на межі, яка швидше скидається на городьбу, в полині й лободі навалено всякого штурпаччя й камінняччя, що за багато років викопано на городі, а ще всіляке костомаччя — спробуй утям, чиє то костомаччя, з яких бачених чи небачених звірів, коли тим костомаччям так і пре з землі, хоч копай ти її весною, хоч копай ти її

восени, а костомаччя не щезає, наче земля родить не тільки картоплею та соняшниками, а й жовтим та білим космаччям, еге ж, наче десь там у темному її глибу народжуються звірі, там живуть, там помирають, а вже на білий світ приходять ось таким костомаччям, що городьбою вляглось на городній межі. А ще в тій городьбі й кутасте каміння, яке чи в землі саме натесалось, бо ж земля таки вміє й тесати, чи в якихось древніх печерах його колись натесано й розгублено повсюдно, — ось дід Гордій, баба Килина й ти з матір'ю знаходили й знаходите повсякчас, скидаєте на межу, бо ж куди його поскидаєш. А ще поміж каменів і кісток якого залізяччя тільки немає, й не зовсім спите іржею: уламки всякої потрощеної зброї, рваний метал осколків, якісь снаряди, якісь патрони, якісь міни-тарелі, якісь бойові замки із зотлілими пружинами, якісь стволи, якісь ободи залізні — земля не переставала й не перестає плодоносити цим брухтом, вивергаючи його зі свого лона, й хто відає, скільки його ще зосталось у темному глибу, де минулі віки не сплять, а зібрались у гурт і посилають у білий світ свої дарунки…

(284 слова) (Є. Гуцало).

15. Гроза

Стежка в'ється попід крутим схилом, у дубах та грабах, в'ється понад урвищем, яке дедалі глибшає, западає в півморок, який густішає на дні урвища, й коли на схилі лунає передзвін птахів, то з глухомані урвища лиш чуються шерехи-зітхання, наче там зітхають чиїсь заблукані душі. Й далі більше денне світло обертається на якусь зелену плямисту темряву, що затоплює урвище й ліс на схилі гори, небо за верхами дерев озивається громом, що гуде далеким басовитим джмелем, перші краплі розбиваються об густе листя, потім більші краплі твердими горішками провалюються крізь листя, — й раптом рясна злива рушиться на землю. Ген тисячолітній дуб над стежкою сіріє в стовбурі дуплавиною завбільшки в людський зріст, і ти притьмом ховаєшся від грози в затишній дуплавині, виглядаючи меткоокою білкою в світ бурі, яка ще не осатаніла, та скоро осатаніє, бо вже не ллє, а періщить, бо вже грім навіть не ірже

в небесах, а реве табуном схарапуджених коней, бо блискавки пропалюють у небесах страшні розверсті яри, і з тих розверстих небесних ярів падає додолу хвилями мертве світло, яке щойно було буйним, ревучим, несамовитим. Бризки залітають у дуплавину, яка прихистила в бурю, й тобі здається, що зрісся з дубом, і, чуючи шелест і сплески його гілля, бачиш самого себе дубом, що росте з землі в небо, що ось зараз стоїть грудьми проти бурі, змагаючи блискавки й грім!

(216 слів) (Є. Гуцало).

16. Славні зими

Сніг лллється і лллється з неба, вже не перший день лине борошно найтоншого помолу, наче в невидних хмарах велетенський вітряк не стомлюється молоти на могутніх жорнових каменях зерно минулорічного врожаю. Ледь ущухне святкова лагідна, якась по-дівочому ошатна хуртовина, ледь осміхнеться земля сріблястим усміхом, що затремтить від обрію до обрію, як знову крутнулись крила вітряка, як знову в засіки посипалося зерно, як знову борошно посіялося згори, вивершуючи кучугури в полях і лісах, на обійстях, на дорогах, кладучи покосами замет за заметом.

Скоро занесено шляхи й стежки, їх розгрібають заступами й тракторами, тільки й балачок, що про зиму. Еге ж, давно такої зими не було, як сьогорічна, ото раніше зими вдавались на славу, з морозами й хуртечами, село так замітало, що через двері надвір не виберешся, а мусиш дертись через комин, як чорт, а коли не через комин, то на горище лізеш — і здираєш сніпки в стрісі, а зі стріхи — шубовсть прямісінько в сніг, загруз по пахви, не так ідеш у глибокому снігу, як пливеш, бовтаєшся, доплив-добовтався до воріт і завертай голоблі назад, бо скрізь неходжено-неїжджено, де-не-де з комина дим сотається, а то й зовсім поглухли комини, не димлять, і лиш снігурі над морем снігів цвітуть жаристим живим квітом, зимує село, вилежується на печах під кожухами чи в угрітому просі. Здається, отак до самої весни зимувало б, якби худоба не ревла по хлівах та не просила їсти, якби до криниці

по воду не треба йти, якби по сірники чи гас до лавки не добиватись, але ж худоба сама себе не погодує, вода в хату сама не притече, сірники й гас не вродяться самі, отож маєш, народе, видобуватися з хатів надвір, маєш вигрібатися зі снігу, протоптувати стежки й дороги, маєш якось жити в морі снігу.

Славні зими стояли в старовину, є що згадати й розказати, та як ото баба не стане дівкою, так і справжнім зимам уже не бувати.

(306 слів) (Є. Гуцало).

17. Каштани

Війнув вітер — і каштани, відірвавшись від гілля, впали на тротуар. Поки вони в рогатих своїх кожушках-їжачках, то схожі на мініатюрні морські міни, якими їх малюють на малюнках і показують у кіно. Відскочивши від тротуару, вони вже в повітрі звільняються від кожушків, роздягаються — і врізнобіч розкочуються лискучі коричневі ядра.

Це перші опалі каштани, які я побачила в цьому році. Наказую собі зупинитись і не миттєвим, а пильним поглядом окинути зелені крони дерев, що поцятковані безліччю отаких мініатюрних рогатих мін. Кожна з них очікує своєї миті, щоб відірватись від гілля, впасти додолу з сухим, раптовим тріском. Той тріск — сигнал осені. Завершується ще одна осінь у моєму житті. Думаю про це з зумисним бадьорим смутком. Нагинаюсь, беру в долоню один каштан, другий, вловлюю їхню ароматну прохолоду.

Незнайомий чоловік, що квапився до тролейбуса, спинився, дивлячись на мене, далі підняв блискучий каштан із гнідими відполірованими боками, простягнув мені з доброю й водночас іронічною усмішкою. Мимохіть я взяла той дарунок, а незнайомий чоловік подався хутенько, на ходу рухаючи могутніми плечима. «Від цієї хвилини мій настрій — це фонтан, у якому б'ють тільки джерела радості, — сказала я сама собі. — Чи багато для цього треба? Просто хай випадковий стрічний подарує осінній каштан».

… Каштан і досі в кишені моєї мохерової кофти. Я торкаюсь до нього пучками пальців майже з дитячою втіхою і, усміхнена, ступаю в під'їзд свого будинку.

(218 слів) (Є. Гуцало).

18. Весняний ліс

Весняний ліс стояв обіч дороги. Схлипуючи, я ступила поміж кущів розквітлої черемхи. Білі кетяги здавались мереживом на зеленому листі, десь неподалік озвався соловей, гострими посвистами своєї пісні перекриваючи пташиний передзвін у старому лісі. Фіалка синіми пелюстками сміялася з трави, і я зірвала фіалку, тулячи до вуст і цілуючи, як щось найрідніше, найдорожче. В дубовому лісі було пустельно, тільки птахи та я, проте відчуття небезпеки чомусь не полишало, і я щулилась, розглядаючись далеко поміж дерев. Поміж темних дубів де-не-де біліли берези, і, натрапляючи на них, я чомусь раділа березам, як і тій фіалці, яку несла в руці і яка так дивно вселяла в мене певність.

Ішла через ліс, залитий сонцем, розбуялий ранніми квітами і гомінкий від закоханого птаства, і з острахом прислухалась до дороги, що зрідка озивалась моторами автомобілів та автобусів.

Здавалось, що так і додому дійду, аби тільки цей весняний та добрий ліс не закінчувався, дзвенів птахами до самого Києва…

(150 слів) (Є. Гуцало).

19. Спогад далекої юності

Коли все це було? Та й чи було взагалі? Тепер, коли минуло стільки часу (а скільки ж його минуло?), здається, що таки не було. Здається, що в ріці забуття не пощастить на піщаному дні познаходити барвисті, відточені проточною водою різної форми камінчики, а з тих різнокольорових камінчиків по химерній своїй пам'яті викласти мозаїчну картину минулого так, наче мозаїчна картина й замінить саме оте минуле!

Верба купала довге молоде гілля поміж брижуватих хвиль, а коли налітав пружний вітер, вербові коси поривчасто виринали з води, тріпотіли над голубувато-зеленою поверхнею, струшуючи донизу миготливі іскристі краплі. Пір'їстий поплавець моєї вудки погойдувався неподалік від смарагдових вербових кіс, які то пірнали в дрібне ряботиння хвильок, то злітали над їхніми полохливими жмурами. Протилежний недалекий берег темнів нерівною стіною осоки й очерету, над якими в'юнились ластівки. Раз і вдруге з-поміж розвихреної на вітрі осоки випливала дика качка, виводок дрібних каченяток шнурочком тягнувся за качкою, та вмить вона повертала назад у захисні прибережні зарості, й виводок дрібних каченяток, навіть не встигнувши до кінця вишнуркуватись на чисте плесо, прожогом шугав за обережливою качкою-матір'ю.

Сидячи на оберемку нарваного лугового різнотрав'я, що пахло ромашкою, м'ятою і татарським зіллям, я милувався вільним простором нешорокої річечки, яка плавно текла в пласких берегах, милувався густими хлібами в полях, що простилались від протилежного берега до обрію, хвилюючись, вируючи, закипаючи там і сям від несподіваних вихорів, і прислухався до умиротвореного ладу в своїй душі, наче душа нарешті знайшла те, що довго шукала, а тепер-от щасливо вмовкла, зачаїлась.

(240 слів) (За Є. Гуцалом).

20. Київ

Чолом тобі, Києве!
Києве наш молодий!
Батьку наш сивий!
Доле наша світла!
Пісне наша вічна!

Мільйони нас пройшли через твої Золоті ворота. Мільйони нас лягли в твою священну землю. Мільйони нас ідуть і будуть йти віками.

Бо є ти! Бо є ім'я твоє, овіяне легендами!

Бо є Дніпро, древня слов'янська ріка, одна з великих у світі. Сином Слави — Славутичем — величали його наші предки. І ми кажемо так.

Бо є Хрещатик краси неповторної. Величавий і привітний. Головна твоя вулиця. Золоті ворота столиці, наша любов і гордість.

Бо є древній-предревній Поділ, колишній центр економічного, політичного і культурного життя. Живий свідок твоєї історії, жива легенда, жива пам'ять роду нашого. Вікно у далекі-предалекі світи.

Бо є сивий і мудрий Печерськ. Ца́рина мислі. Є мовчазна Лавра — світова велич творіння людських рук і розуму.

Бо є замріяна Русанівка. Жива пісня природи, дзвінкоголосе твоє Лівобережжя, твоя голуба мрія. Бо є юна-юна Оболонь, легкокрила, як теплий вітер, нестримна, як весняна повінь, стрімка, як птиця. Твоє сьогодення і твоє майбутнє.

Бо є храм розуму — Академія наук. Сила твоя, основа буття нашого. Гавань світлих ідей і вагомих творінь, країна таланту і вічного пошуку.

Бо є твій Герб — свідчення буття твого, ствердження імені твого.

Бо є — ми. Сиві і юні, чесні і мужні. Працелюби і будівничі.

Бо є ти, сивий батьку наш!

(211 слів) (А. Музичук).

21. До вчителя

Щось незбагненне, рідне й тривожне нечутно бринить в зимових сільських вечорах, бентежить тебе, сповнює серце радістю й солодким острахом, і гостро відчуваєш потік часу, з якого не вернеш назад ні хвилини… В синій затишній теміні на глибоких снігах тепло світяться вікна по хатах, що вільно розкинулися на пагорбах понад ставками, довгими далекими разками яскріє світло колгоспних ферм, а ледь чутний з високості звук літака озивається також живою рухливою цяткою вогню.

Вузенькою вуличкою, ніби рівчачком, високі береги якого наглухо поросли довгими сивими пасмами дерези, завертаю вгору на Ковалівку. Ще здалеку чутно, як від хати вчителя Івана Кириловича тихо тече ясна мелодія скрипки, заставляє вклякнути на місці, щоб не перебити її голосним рипінням снігу. Мелодія поволі бере тебе всього, обіймає світлою

журбою, вкрадливо і трепетно крає серце… Ти вже зріднився з тим новим почуттям, ніби вже й розумієш його глибоко, і так жаль стає себе самого і всього навколишнього світу з його снігами й дерезою, рудим ручаєм дороги і високим рухливим вогником літака… Та проходить якась мить, мелодія враз ніби освітилася сонцем, попереднє почуття віддалилося, пригасло; ось воно вже тільки жевріє, лишився самий його спогад, а натомість наче забрязкотіли синім усміхом проліски, дзвінко відгукнулися білі дзвоники конвалій… Іще довго насолоджуєшся тим почуттям, доки воно притихне поволі, лишаючи по собі тільки солодкий тоскний спогад. Я ще трохи пристояв, зачудовано дослухаючись до самого себе, до мелодії, що полинула в далеку далечінь, увірвалася й бриніла, видно, вже лише в серці Івана Кириловича, без скрипки, сама по собі. Щось у мені вродилося нове й дороге мені, і носити його слід обережно, щоб не втратити, не розгубити.

(259 слів) (М. Стеблина).

22. Учитель словесності

Мова і література — це пам'ять народу, його генетичний безсмертний код, це колективна совість суспільства, увічнена в слові. А слово — найефективніша і найстійкіша річ, що не згорає у вогні історії, і кожен, хто працює зі словом, немовби сам стає причетним до безсмертя… Відкриваючи шлях до абстрактних знань у будь-якій галузі людської діяльності, мова разом з тим не є лише мертвим інструментом інформації, вона містить у собі вічну і хвилюючу загадку, увібравши в свої мінливі глибини всі таємниці історії та буття народу. Хто не розуміє цього, кого не хвилює оця духотворча місія слова, той краще нехай обере собі іншу професію. Бо вчитель мови і літератури мусить бути насамперед словопоклонником так, як були колись сонцепоклонники: слово ж бо освітлює душу людську, душу дитини.

Від перших учителів, що тисячу років тому навчали дітей стародавньої землі Київської «аз», «буки», — і до сьогодні, до сучасних кабінетів з дисплеями комп'ютерів — суть учителювання не змінилася.

Учитель словесності — це не професія, це покликання, це праця подвижницька і повсякденна, це любов до учнів, до того неспокійного, допитливого, часом лінькуватого, часом непосидющого племені юних душ, що може бути дивовижно жорстоким і байдужим, коли вчитель не знайде з ним спільної мови, але — і в цьому полягає одне з найбільших див педагогіки — може під впливом учителевих слів стати вдячним і співчутливим, відкрити своє серце всім радощам і всім гризотам світу цього. Ніяка інша наука — ні математика, ні біологія — не мають такого магічного впливу на дітей.

І ще одне. Учитель мови, літератури — найбільший літературний, моральний авторитет для сотень дітей. Не можна вчити порядності й доброти, самому не будучи людиною порядною й доброю. Не можна прищепити любов до рідної мови й літератури, якщо сам не любиш, не вболіваєш за долю української словесності. Треба поглиблено вивчати, знати нашу безсмертну спадщину — народні думи і пісні, поезію Шевченка, Франка, Лесі Українки, прозу Нечуя-Левицького, Мирного, Коцюбинського, Стефаника. Бо в наш електронно-атомний вік під впливом яскраво-порожніх розважальних телепрограм дуже легко народжується нігілізм у ставленні до класики, як до чогось примітивного, стародавнього й смішного; обов'язок учителя — знайти в класиці те вічне, загальнолюдське, що й сьогодні здатне породити відлуння в дитячих душах.

(340 слів) (За Ю. Щербаком).

23. Десять Не Можна

У нашому етичному вихованні виробилося Десять Не Можна. Додержання цих заборон вважається в колективі справою честі й гідності, порушення — ганьбою і моральним невіглаством. Ось ці Десять Не Можна.

Не можна ледарювати, коли всі працюють…

Не можна сміятися над старістю і старими людьми — це велике блюзнірство; про старість треба говорити тільки з повагою; є у світі три речі, з яких ніколи не можна сміятися, — патріотизм, справжня любов до жінки і старість.

Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми…

Не можна виявляти незадоволення тим, що в тебе немає якоїсь речі…

Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі, — кращий шматочок на столі, смачнішу цукерку, кращий одяг…

Не можна робити того, що осуджують старші, — ні на очах у них, ні десь на стороні…

Не можна залишати старшу рідну людину одинокою, особливо матір…

Не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради у старших, не попрощавшись з ними.

Не можна сідати до столу, не запросивши старшого…

Не можна сідати, коли стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка; не чекай, коли з тобою привітається старший, ти повинен першим привітати його, зустрівшись, а прощаючись, побажати доброго здоров'я…

(191 слово) (В. Сухомлинський).

24. Гіперздібності і «пасинки школи»

«Мені вже шістнадцять років, і немає у мене поки що ніяких талантів. Отже, нічого хорошого з мене вже не вийде», — сказав, зітхнувши, Сергій.

Справді, видатні музичні, художні і літературні таланти часом виявляються вже в ранньому дитинстві. Моцарт з чотирьох років грав на клавесині, в п'ять уже писав музику, у вісім — створив першу сонату і симфонію, в одинадцять — першу оперу. Музикальні слух і пам'ять уже в дворічного Римського-Корсакова були помічені.

Трирічний Рєпін вирізував з паперу коників, а в шість років уже малював фарбами. Сєров з трьох років ліпив, а в шість — малював з натури. Суриков також рано захопився малюванням і, за його словами, в обличчя вже з дитинства вдивлявся: як очі розміщені, як риси обличчя складаються. Пушкін уже семи–восьмирічним хлопчиком писав вірші і навіть епіграми по-французькому.

Такий ранній вияв талантів у психології називається гіперздібностями.

Але значно більше дітей, які вражали своєю обдарованістю, так званих вундеркіндів, виявилися пустоцвітами.

Разом з тим було чимало людей, що залишили глибокий слід в історії культури та науки і талант яких виявився не одразу, іноді навіть досить пізно. Так, у Врубеля це сталося в двадцять сім, а в С. Т. Аксакова ще пізніше — в п'ятдесят років.

А скільки було помилок в оцінці здібностей! Скільки було «пасинків школи»!

Фізики Франклін і П'єр Кюрі, винахідники Уатт, Морзе і Едісон, філософи Спенсер, Герцен, Бєлінський, письменники Вальтер Скотт, Бернс, Байрон, Едгар По, Гоголь, навіть учені Ньютон, Дарвін і Лобачевський вважалися в школі нездібними учнями. Шаляпіна «за бездарність» не прийняли в хористи!..

Так що не правий Сергійко. У шістнадцять років, та й значно пізніше, у людини немає ніяких підстав говорити: «Нічого хорошого з мене не вийде». Можна говорити тільки: «Нічого хорошого з мене поки що не вийшло».

Однак чим раніше людина знайде своє покликання, тобто той вид занять, який найбільше їй подобається, в якому вона працюватиме із захопленням і успіхом, тим краще. А для цього треба не тільки мати уявлення про різні професії, а й про себе самого, про свої здібності до різних професій.

(322 слова) (К. Платонов).

25. Ділом на діло

«Плач, Украйно! Бездітна вдовице!» — ці слова Кобзаря тлумачимо як заклик, підсвідомо ставлячи за епіграф до наших зібрань. Ніби й не залишив нам поет-пророк інших заповітів. Чи, може, то не Тарас кинув між українців гасло — «Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру — Та й заходиться вже будить»? А потужне «Борітеся — поборете»? Можна скільки завгодно і на всі заставки нюнити, скімлити

й ревти на весь голос з трибун і газетних рубрик — що з того? Москва сльозам не повірить, державні глухарі не переведуться, а земля Тарасова вже сліз не приймає — наповнена ними вщерть.

Доволі нам бути нацією скигліїв! Скарга — жанр рабський. Невже нам не соромно перед українською історією і славою? Гляньмо на себе! Не весь генофонд породи забрали від нас війни імперії, ГУЛАГи й голодомори. Є поміж нас вилиті Байди, Наливайки, Кривоноси, Богуни, Палії, Довбуші, Сірки, Залізняки, Ґонти, Кармалюки, Кобилиці. Аніж нарікати на темряву, то чи не краще запалити свічку? Цю думку Конфуція нам підсилити міг би Крішнамурті: коли нема бачення цілого, казав би індійський мудрець, деталі набувають неймовірних розмірів. Обидва перегукуються з Біблією, яка вчить: пізнайте істину і будете вільними. Зрештою, і Кобзар нам заповідав: «Полюбіте щирим серцем Велику руїну, Розкуйтеся, братайтеся!.. Не дуріте самих себе, Учітесь, читайте».

Коли ж ми перейдемо від розмов до діла? Коли станемо домагатися бажаного результату негаласливо, спокійно, мовчки? Для цього у здоровій цивілізованій спільноті на ймення нація не потрібно ні якихось надзвичайних державних установ, ні пасіонарних громадських організацій, ні особливих інструментів — конституційних гарантій, законів, офіційно затверджених концепцій державної мовної політики, урядових програм і суворих регламентацій у ключових сферах. Щоб плекати свою мову, оберігаючи від посягань, вільному й гідному народові доволі природного імунітету й здорового глузду. Такий відчуває, що мова — саме його живе тіло з безліччю функцій, де берегти треба кожний орган.

Висновок всеукраїнська толока має робити ділом, відповідаючи ділом на діло.

(295 слів) (В. Радчук).

26. Наймогутніший оберіг нашого народу

Молитвою до мови має починатися кожен наш день. Адже мова для всіх українців — «і мертвих, і живих, і ненароджених», в Україні і не в Україні сущих — була, є і буде на віки вічні «Богом Любов'ю», «Богом Вірою» і «Богом Надією». Рідна мова — найкоштовніший скарб,

найцінніший набуток і наймогутніший оберіг. Вона возвеличує людину, рятує її від духовної глухоти — найстрашнішої хвороби, яка не піддається лікуванню, сплоджує перевертнів і яничарів. Материнська мова супроводжує нас від народження і до відходу за вічну межу. Мова для людини — що крила для птаха: він їх не почуває, але без них ніколи не здійметься до небес.

Українська мова… Це «сорочка духу» українського народу, його серце і душа, кров і плоть. Вона прекрасна, чарівна, мелодійна, співуча, неповторна, солов'їна. Уся вона, говорить Б. Харчук, «з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом… Вона з голосу тура, мисливських сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозні… Вона з блиску козацької шаблі і весла невольницького човна… Вона з першого щебету немовлят і тяжких похоронних плачів — вся з весен і морозу… Вона з потаємного шепоту і зітхань закоханих… Вона із земних глибин і небесних висот… Вона з колискової матері над первістком…»

Мова наша — геніальний життєпис трагічної, але звитяжної долі народу нашого. Мова гартувала народ і сама у великій багатовіковій борні стала «міцніша від броньованої сталі». І доки живе українська мова, житиме й український народ. Зникне мова — і нас не стане, «геть розпорошимося поміж дужчим народом» (І. Огієнко).

Не дай, Боже, щоб ми стали безбатченками, щоб топтали могили пращурів своїх, щоб «не своїм, не рідним словом» говорили з Минувшиною і з чужинецькою пам'яттю йшли в Майбуття! Не доведи, Господи, нікому з нас жити «на нашій, не своїй землі»!

(290 слів) (М. Степаненко).

27. Колір мови

Який колір має мова? Синій — скажете ви. Типова асоціація, бо чорнило, зазвичай, буває синім, ну, ще інколи чорним і червоним, наприклад, у вчителя. Проте це колір мовних знаків на папері. Я ж запитаю про мову взагалі, про всю систему. Якого кольору українська

мова? А гінді? А грецька? Кожна мова має свій власний колір, форму, запах, звук, смак. Що довше вивчаєш мову, то краще її відчуваєш всім своїм єством.

Візьмімо, наприклад, німецьку. Вона — кольору жовтої глини. На дотик може бути сухою. Твердою, ламкою, а може бути м'якою, теплою, еластичною і піддатливою. Вона має запах розім'ятого в руці дубового листя і смак волоських горіхів, перетертих з цукром, лимонною шкоринкою, родзинками і корицею. Люди, які не розуміють німецької мови, кажуть, що вона звучить, як собака гарчить. Повірте мені, це неправда. Ця мова має звук, що нагадує падіння з гори каменя — ось він ударився об інший різко, коротко і чітко — «ді», відскочив і полетів у плавній дузі — «лі-і-бе». Красиво, правда? До речі, це слово означає кохання.

І так з кожною мовою. Українська має біло-сіро-блакитний колір свіжовипраного полотна, на дотик — як невеличка хмарка, гладенька і пухнаста водночас, та невловима — як полонити повітря? Пахне вона спілими яблуками, смакує криничною водою, а звучить, як журавлиний крик. Англійська — з гіркуватим присмаком, на дотик — золотий пісок. Іспанська — кисло-солодка і звучить палким шепотом закоханого. Російська дзвенить, як сталь у кузні, а на дотик — пелюстки польового маку.

Це відчуває кожна людина, бо вона живе не з мовою, а в мові, наче зернятко в середині плоду. Вона говорить мовою, думає мовою, чує мовою, вдихає її запах, відчуває її кінчиками пальців, бачить її перед собою щомиті свого життя і смакує її на своїх губах. Таку різноманітну у виявах і унікальну за суттю. Вона — одна-єдина, проте ім'я їй — легіон.

(284 слова) (Л. Баграт).

ЗАПРОШУЄМО:

авторів та книготорговельні організації до співпраці

ЗДІЙСНЮЄМО:

інформаційну підтримку бібліотек вузів

ПРОПОНУЄМО:

широкий вибір навчальної та довідкової літератури з економіки та природничих наук

Ми маємо гнучку систему знижок, а також здійснюємо безкоштовну доставку книг замовникові.

Якщо вас зацікавило співробітництво з нами, звертайтеся за телефоном:

тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)

або відправляйте листа електронною поштою:

vdbook@profi-book.kiev.ua, rl@profi-book.kiev.ua

Навчальне видання

Ковтюх Світлана Леонідівна

РЕПЕТИТОР
(ЯК НАВЧИТИСЯ ГРАМОТНО ПИСАТИ)

Підготовка оригінал-макету В. Л. Тарнавський, Ю. В. Романенко
Керівник видавничого відділу С. О. Кіцно

Формат 60x84/16. Підписано до друку 28.02.2007.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Наклад 800 прим.

ТОВ «Видавничий дім «Професіонал»
Тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)
e-mail: vdbook@profi-book.kiev.ua,
rl@profi-book.kiev.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 1533